

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XXXVI*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BESSENYEI JÓZSEF

BODÓ SÁNDOR

FARBAKY PÉTER

GYÁNI GÁBOR

PERÉNYI ROLAND

ROSTÁS PÉTER

SIPOS ANDRÁS

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

VALTER ILONA

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XXXVI*

BUDAPEST, 2012

SZERKESZTETTE SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTORÁLTA

KESERŰ KATALIN, GYÁNI GÁBOR, SIPOS ANDRÁS,
ZEIDLER MIKLÓS, RÓZSA GYÖRGY†

BTM Középkori Könyvtár
Leltári szám: P. 90/2012.
Helyszám: T. 5

0004217

MINDEN JOG FENNTARTVA
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2011
FELELŐS KIADÓ: BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ
ISSN 0238-5597
TIPOGRÁFIA: SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

PROKOPP MÁRIA

ÚJONNAN FELFEDEZETT KÖZÉPKORI FALKÉPEK
PEST VÁROS PLÉBÁNIATEMPLOMÁNAK FŐHELYÉN
NEUENTDECKTE GOTISCHE FRESKEN IN DER HAUPTPFARRKIRCHE DER STADT PEST

7

GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET

BUDA ÉPÍTŐIPARA A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
CONSTRUCTION INDUSTRY OF BUDA IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

23

BAKÓ ZSUZSANNA

DONÁT JÁNOS FESTŐ MUNKÁSSÁGA, 1810–1832
DIE TÄTIGKEIT DES MALERS JÁNOS DONÁT

41

SZERDAHELYI MÁRK

A KLASSZICIZMUS ELVEINEK GYAKORLATI MEGVALÓSULÁSA PEST-BUDÁN
AZ EGYKORI PESTI NÉMET SZÍNHÁZ BELSŐJÉNEK KIALAKÍTÁSA AZ ÉPÜLET TERVEZŐJÉNEK ÍRÁSA ALAPJÁN. FORRÁSKÖZLÉS A SZÍNHÁZ
MEGNYITÁSÁNAK 200. ÉVFORDULÓJÁRA

UMSETZUNG DER PRINZIPIEN DES KLASSIZIMUS IN DIE PRAXIS IN PEST-BUDA
DIE INNENGESTALTUNG DES EHEMALIGEN DEUTSCHEN THEATERS NACH DEN PLÄNEN DES ARCHITEKTES.
QUELLENVERÖFFENTLICHUNG ZUM 200. JAHRESTAG DER ERÖFFNUNG DES THEATERS

119

BÜKI BARBARA

A BAKÁTS TÉRI ASSISI SZENT FERENC PLÉBÁNIATEMPLOM
THE BAKÁTS SQUARE PARISH CHURCH OF ST. FRANCIS OF ASSISI

145

HORVÁTH J. ANDRÁS

GERLÓCZY KÁROLY, BUDAPEST ELSŐ ALPOLGÁRMESTERE –
PÁLYAÍV ÉS JELLEMRAJZ
KÁROLY GERLÓCZY, THE FIRST DEPUTY-MAYOR OF BUDAPEST – CAREER AND CHARACTER

177

TOMSICS EMŐKE
A LÁTHATATLAN BELVÁROS.
A BELVÁROS MENTÁLIS KÉPÉNEK VÁLTOZÁSA A FÉNYKÉPEK TÜKRÉBEN A
19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
THE INVISIBLE INNER CITY
THE TRANSFORMATION OF THE MENTAL IMAGE OF THE INNER CITY OF PEST IN THE LIGHT OF
PHOTOGRAPHS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

207

DÁVID ILONA
BUDAPESTI SZEMÉLYAUTÓ-KÖZLEKEDÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
DER PERSONENKRAFTWAGENVERKEHR
ZWISCHEN DEM ERSTEN UND ZWEITEN WELTKRIEG IN BUDAPEST

253

FIGYELŐ

SPEKNER ENIKŐ: BUDA KIRÁLYI SZÉKHELLYÉ ALAKULÁSA
A 13–14. SZÁZADBAN CÍMŰ PhD ÉRTEKEZÉSÉNEK NYILVÁNOS VITÁJA

293

KIADVÁNYOK ISMETETÉSE

KUBINYI ANDRÁS:
TANULMÁNYOK BUDAPEST KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉRŐL. I–II.
BESSENYEI JÓZSEF

311

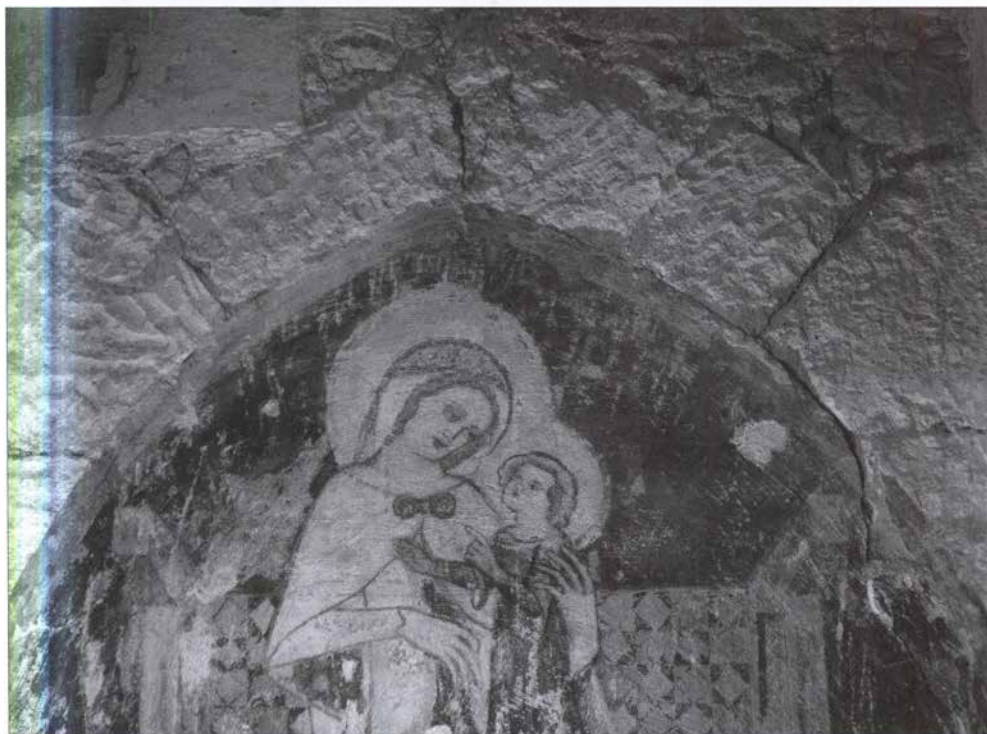
KUBINYI ANDRÁS: A KÖZÉPKORI BUDAI MÉSZÁROSCÉH.
IN: A BUDAI MÉSZÁROSON KÖZÉPKORI CÉHKÖNYVE ÉS KIVÁLTSÁGLEVELEI.

DRASKÓCZY ISTVÁN

314

ÚJONNAN FELFEDEZETT KÖZÉPKORI FALKÉPEK PEST VÁROS PLÉBÁNIATEMPLOMÁNAK FŐHELYÉN

2010 Húsvétjára készülve, a szentély tisztasági festése közben, a keleti falon, a templom tengelyében, a hatalmas, hármasszögletes, mérműves gótikus ablak alatt, mintegy három méter magasságban, újkori téglasorral elfalazott 1x1 méteres fülkében, remekműű gótikus freskó tűnt elő, amely a trónoló Madonnát ábrázolja a Gyermekkel. (1. kép). A feltárást és restaurálást Derdák Éva festő-restaurátorművész végezte.¹ A fénylő kék, azurittal festett háttér előtt, a csúcsíves záródású, – eredetileg faragott kő baldachinnal koronázott – fülkében, a képsíkkal párhuzamosan elhelyezett, egyenes záródású, támlás trónuson, kissé jobbra fordulva látjuk ülni az Istenanyát. Baljával

1. Trónoló Madonna, freskó, részlet
Budapest, Belvárosi főplébánia templom, fotó: Derdák Éva

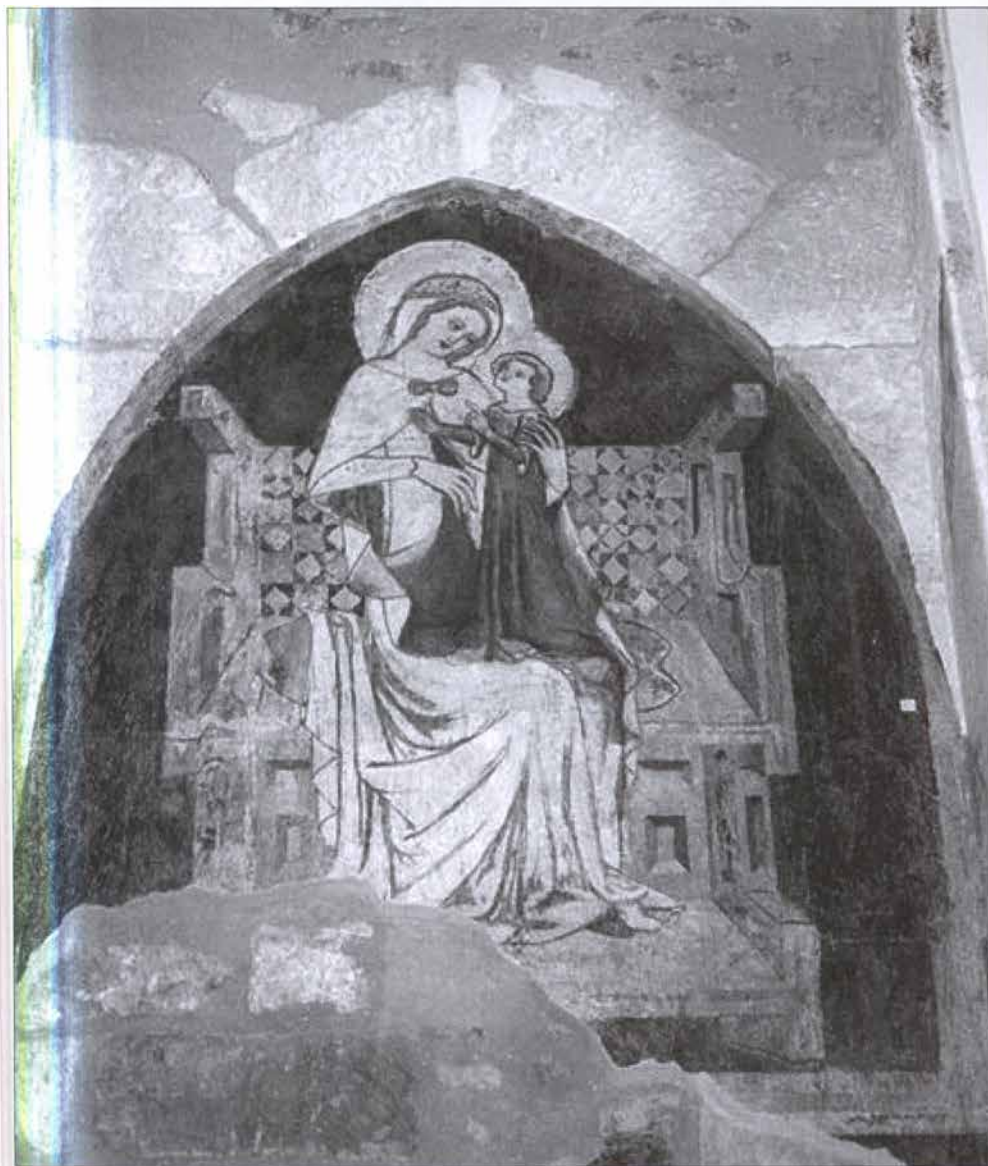
magához öleli a térdén álló, hosszú kék ruhát viselő gyermekét, akivel bensőséges kapcsolatot mutat. Az egymás felé forduló, egymásra figyelő arcok és a beszédes gesztusok végtelen boldogságot sugalló, élénk párbeszédet sugároznak.

A felületet a feltáráskor hét rétegben meszelés fedte. Ezek eltávolítása után, az ábrázolás kopottan tűnt elő. Inkább csak a freskótechnikával készült első réteg maradt fenn, a nedves vakolatba bekarcolt körvonalak, és azok mentén a rőtbarna festékekkel színezett kompozíció. A freskó secco technikával készült eredeti felülete elpusztult, így, ma már nem állapítható meg, hogy a Madonna és hosszú uszályval végződő, gazdagon redőző, díszes ötvösmű csattal összefogott palástjának milyen volt a színe, mert azt elvesztette, és jelen állapotában fehér. De a bélés színe megmaradt, amely élénk kék, éppen úgy, mint a Madonna testre simuló hosszú ujjú ruhája, a *cotte*. E felett kétoldalt ívesen lekanyarított mellényt, *surcot ouvert*-t visel az Istenanya, amely ugyancsak fehérén tűnt elő a feltáráskor. A Madonna arcát vállra omló, hullámos szőke haj keretezi, amely fölé rövid fátyol borul. Fejét korona ékesíti, amely eredetileg festett ékkövekkel díszített lilimos dísz lehetett. Mind az anya, mind a gyermek nyaka szabadon van, a széles, íves kivágású ruha felett. A Gyermek egybeszabott, élénk kék, – azurittal festett, – hosszú ruhája, a deréktől lefelé függőleges, mély redőkben bővül, és kis uszályban végződik.² Mindkettőjük arcát nagy körívű, széles dicsfény övezi, amelynek fehér színe, úgy mint a palást, a ruha és a fátyol ugyancsak alapozás. A trónus vízszintes egyenessel záródó hátlapjára kék alapon, színes geometrikus mintával – csúcsára állított rombuszok és négyzetek váltakozásával – díszes trónkárpit borul. A trónust két karfa övezi, amelyet egymáshoz kapcsolódó függőleges és vízszintes hasábok képeznek. A karfát és az előoldalt négyzetesen bevészt tagozatok gazdagítják, amelyek festett intarziadíszítésnek tűnnek. A trónus perspektivikus ábrázolása két nézetre épül, a padozatot és a dobogót felülnézetből, míg a függőleges tagozatokat előlnézetből mutatja be a művész. A trónust – a jelenlegi állapotban – a sárgák-pirosak-barnák különböző árnyalatai színezik. A trón támlája felett, a fekete alapozású, mély kék, *azurit háttér* előtt, magasan, deréktől felfelé, kiemelkedik az Istenanya és a gyermek kissé alulnézetből ábrázolt, megnyújtott alakja. A Madonna a trónusra helyezett két piros párnán ül, s erre borul a palást uszályának vége.

A kép művészi megjelenítése kiemelkedő színvonalú! Erre utal a mesterien felépített, levegős, tiszta kompozíció, a formák tökéletes rajza, a vonalak lendületes könnyedsége, dekoratív ritmusa, de legfőképpen a mélyen érzékeny kifejezés. Az anya és a gyermek élénk párbeszédét, közvetlen kapcsolatát – a beszédes tekintetek egymásba fonódása mellett – a gesztusok, a gyermek kezének kedvesen figyelmeztető mozdulata mint jelbeszéd jeleníti meg. A két-két kéz remekművű, dekoratív rajzának zenei ritmusa különösen figyelemre méltó. (2. kép) A trónus határozott, kemény mértani formáival övezett, légiesen könnyed, eszményi szépségű, gazdag gondolati tartalmat sugárzó Madonna-ábrázolás kivételes tehetségű művész alkotása, kvalitása az európai gótikus művészet legjelesebbjei közé emeli.

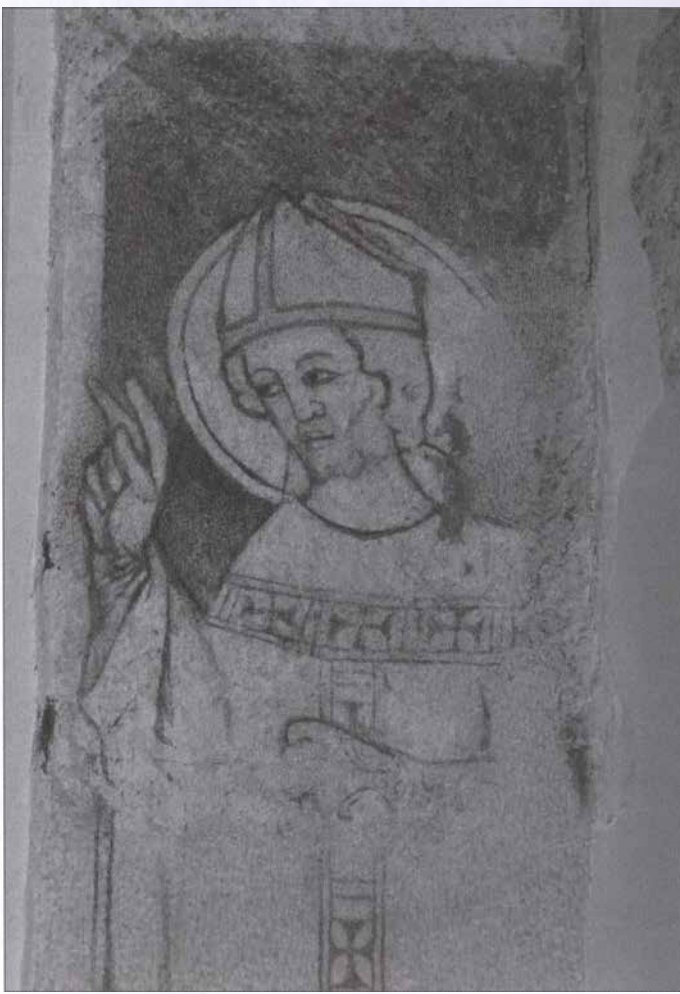
A Madonna-freskót a mélyebb, korábbi fülkét lezáró falra festették. A festett tró-

nus dobogója alatt már elpusztult a freskókép folytatása, ill. lezárása, így jól látható a másodlagos, részben festett kövekből épült fal. A mélyebb fülke északi falán, 2010 márciusában még egy freskó előtűnt a Madonna-képnél korábbi rétegben. Ez egy, a fülkéből kifelé forduló, álló *püspökszent* ábrázolása, (3. kép) amely közvetlenül a kváderköves falra, a meszelés fölé készült. Az ábrázolást felül és baloldalt egyenes vonalú, fehér sáv keretezi. A püspök casulát és felette palliumot³ visel, fejét püspöksüveg fedi és dicsfény övezi. Mindkét kezén fehér kesztyű. Jobbjával áldást ad,

2. Trónoló Madonna, freskó

Budapest, Belvárosi főplébánia templom, fotó: Derdák Éva

3. Püspökszent, freskó

Budapest, Belvárosi főplébánia templom, fotó: Derdák Éva

Szent Lajos király és Kasztíliai Blanka királyné zsoldároskönyvének miniatúráival (Párizs, Bibliothèque de l' Arsenal, Ms. 1186. folio 1). Ez nem meglepő jelenség, amelyet 12–13. századi Magyar Királyság és Franciaország közvetlen dinasztikus, politikai és egyházi kapcsolatai magyaráznak. A francia ciszterci és premontrei kolostorokból a magyar királyok által hazánkban alapított rendházak munkálkodása következtében a francia kulturális és gazdasági kapcsolatok jelentősen kibővültek. A dinasztikus szálak is megerősödtek a 12. század második felétől, amikor Béla herceg, aki – mint ismeretes – I. Mánuel bizánci császárnak Alexiosz néven trónörökös-jelöltje volt, majd III. Béla néven magyar király (1172–1196) lett. Béla a francia királyi családból és rokonságából házasodott (Chatillon Anna, Capet Margit). Jövedelme, az

három első ujját fel-tartva, balját maga elé emeli, ezzel valószínűleg a hosszú, aranyozott püspökbotot tartotta. Ennek alapozása lehet a piros színezésű sáv a fej baloldalán. Az ábrázolás csak háromnegyed alakban látszik, a további rész elpusztult. Az arc, a jobbkez és a süveg kevés hiányzó részét a restaurátor retussal egészítette ki. A háttér szürkés-fekete színezése feltehetően a kék szín alapozása. Az ábrázolást a 13. század végi, dekoratív gótikus stílusban, fehér alapon fekete ecsetrajzzal jelentette meg a biztos kezű, jeles művész. (4. kép) A kiemelkedő művészi színvonal e művet – akárcsak a Madonnát – a kor európai művészetének első sorába állítja.

A kép stílusa a 13. századi francia festészet legjelentősebb emlékeivel rokon, így IX.

1185. évi kimutatás szerint felülmúlta a francia és az angol király jövedelmét. Ennek hitelességét a legújabb kutatás is igazolta.⁴ A Magyar Királyság nemzetközi tekintélye tovább fokozódott fia, II. András keresztes hadjárata, és ennek második felesége, Jolánda de Courtenay révén.⁵

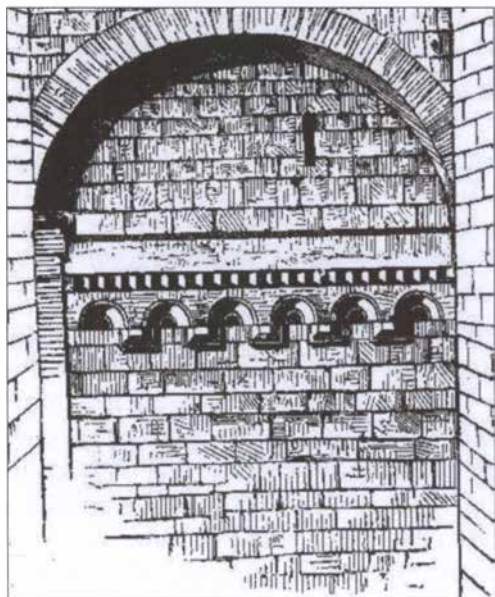
Pest város jelentősége a Magyar Királyságban, a 13. század elejétől már kétségtelen. Itt volt az országon átvezető nemzetközi kereskedelem útvonalában a legalkalmasabb révátkelőhely a Dunán. Az itt kialakult kereskedelmi és kézműves központ politikai szerepét fokozta, hogy királyaink évszázadokon keresztül a közeli Rákos mezején tartották a haza sorsát meghatározó országos gyűléseket.

Pest város középkori topográfiájának és történetének meghatározása nem könnyű feladat, mivel a régészeti kutatást megnehezíti a későbbi korok nagyfokú beépítettsége. Történeti forrásaink is igen szűkszavúak és hiányosak. A régészek csak leletmentő ásatásokra szorítkozhatnak az egyes építkezésekhez kapcsolódóan, de ennek ellenére, a Budapest Történeti Múzeum régészeinek köszönhetően egyre biztosabban rajzolódik ki előttünk Pest város múltja. Ki kell emelnünk itt elsősorban *Irásné Melis Katalin*⁶ sok évtizedes munkásságát, továbbá Zádor Judit és Kovács Eszter kiváló kutatásait. A régészet is igazolta a kortárs történeti forrásokat, amelyek már a 13. század első felében is kiemelkedően gazdag városnak írják le Pestet. Erre számos bizonyíték adódik. Rogerius mester *Siralmas Énekében* megrendítő tudósítást ad Pest város 1241. évi pusztulásáról, amelyben leírja hogy a tatárok felégették, romba döntötték pompás templomait és palotáit, „*magna et ditissima Theutonica villa quae Pesth dicitur*”-ként említi Pestet.⁷ *Spalatói Tamás* esperes ugyancsak nagy városnak nevezi: „*Pestum erat maxima villa*” és „*devenit ad villam magnam quae sita est super ulteriorem ripam Danubii nomine Pestum.*”⁸ Pest város központja a pesti vár volt a Duna közelében, amely az egykor ugyancsak a révet védő római castrum helyén állt. A római castrum délkeleti falára épült Pest város *plébániatemploma* a Nagy-boldogasszony tiszteletére. Ez a templom, feltehetően, már 1000 körül működő egyház volt. Minden valószínűség szerint, az 1046-ban vértanú-halált szenvedett Gellért csanádi püspököt, István király kedvelt főpapját is ide temették, amint ezt az életrajzok egyöntetűen említik.⁹ Jóllehet a dunai rév mindkét oldalán kiala-

4. A püspökszent freskó restaurálás közben

Fotó: Derdák Éva

5. Román kori falrészlet a pest belvárosi főplébánia templom déli toronyában

Rómer Flóris rajza

kult települést Pestnek nevezték, de „Boldogságos Szűz temploma” csak a balparti Pestnek volt. A 12. század végén az átvonuló kereszties seregekkel kapcsolatban is említik Pest templomát. 1207-ben II. András király Erzsébet lányát – Charles de Montalambert gróf forrásokon alapuló életrajza szerint¹⁰ – itt keresztelték, és 1211-ben nagy pompával itt tartották eljegyzését a türingiai fejedelem fiával.¹¹ A 13. századi említések közül figyelemre méltó, hogy 1225-ben a pesti plébános igényt tartott a pesti rév tizedére. 1227-ben már Pest esperesét is említik, akit Ellu-nak hívtak.¹² A plébániatemplom a 12. század végén és a 13. században már monumentális román stílusú bazilika volt, erre utal a délnyugati torony belső falán fennmaradt pompás, magas kváderköves fal az egykori párkányzattal, amelyet félköríves vakárkádor és fűrészfogsor díszít.

Fellette keskeny ablak töri át a falat. (5. kép) Ezt a magasszínvonalú építészeti-köszöbrázi részletet Rómer Flóris már 1864-ben felfedezte, és ismertette a *Pesti Napló*ban.¹³

Pest középkori városának további két jeles koldulórendi temploma is volt a 13. század első felében. A *domonkosok temploma* és kolostora már a tatárjárás előtt nagyméretű erősség volt, a Váci utcai barokk templomtól kissé délre, a Szerb utca környékén állt. A történeti adatok szerint ezt az 1220-as években alapította Besenyei Mihály és felesége Anasztázia, fia György valamint Kenderes Balázs. Ennek építése 1231-re be is fejeződött. 1233-ban II. András király oklevele említi a „domus fratrum Praedicatorum”-ot.¹⁴ Bánfi Buzát, az egykori horvát bán 1233-ban, mint szerzetes a levelét „Datum apud Pest”-ként keltezi, és függőpecsétjén domonkos rendi szerzetes ábrázolása látható. A tatárok 1241-ben felgyújtották a nagyméretű, megerősített kolostort, és az odamenekült tízezer embert nagy kegyetlenséggel gyilkolták le.¹⁵

A *ferencesek* pesti temploma és kolostora a város keleti részén, a Rákos mezejére vezető fő út mentén, a Hatvani kapu közelében – feltehetően a mai templom helyén – épült, még a 13. században. A rákosi országgyűlések előtt a Veni Sancte-t rendszerint ebben, a Szent Péter tiszteletére szentelt templomban tartották.

A tatárok dúlása után a város hamarosan újjáépült. 1244-ben IV. Béia már megújítja a város korábbi, 1231. évi kiváltságlevelét. Ugyancsak 1244-ből ismerjük a plébánia Ákos nevű papját, aki IV. Béla király udvari káplánja volt.¹⁶ A 13. század második felében már ismét működött a közelben a domonkosok és a ferencesek temploma és kolostora. Szent Margit, IV. Béla király lánya, a nápolyi legenda szerint¹⁷ az előb-

bíben állítottolt oltárt Szent Miklós tiszteletére. 1254-ben az akkor már európai hírű budai domonkos kolostorban tartotta a rend a generális káptalanját. 1268-ban említik Pest északi határán Új-Bécs települést, a mai Váci és Petőfi Sándor utcák között, amely a korábbi Bécs nevű városrész újjáépítésére utal.

1256-tól a királyi udvar végleg átköltözött Esztergomból a pesti plébániatemplommal szemközti, a Duna jobb oldalán emelkedő magaslatra, amit Új-Budának neveztek. Ettől kezdve a Duna jobb partjának települései gyorsabban fejlődtek, de Pest városa továbbra is megőrizte gazdasági jelentőségét és ehhez kapcsolódó kulturális szerepét. 1308. november 7-én a pesti domonkos kolostorban – „*in loco Praedicatorum prope civitatem Pestensem*”¹⁸ választották meg Magyarország királyává Károly Róbertet, Árpád-házi – Itáliában „Magyarországi”-nak nevezett – Mária, nápolyi királyné unokáját, és itt tartották az ünnepélyes Te Deum-ot Gentile pápai követ részvételével.

A pesti plébániatemplom, bár a váci püspökség területén állt, de mint kiemelt egyház, parochia exempla – közvetlenül az *esztergomi érsek* fennhatósága alá tartozott, aki a királyi udvar első embere volt az uralkodó után. 1317–1320 között a pesti plébános Concilinus, ő 1318-ban 24 budai márka jövedelemről ad bevallást.¹⁹ Péter pesti plébános bevallása alapján 1332-ben a plébánia jövedelme 40 márka volt.²⁰ Ez a tény, vagyis hogy a plébánia jövedelme 1318–32 között, 14 év alatt majdnem a duplájára emelkedett, arra utal, hogy a város ezekben az években jelentősen meggazdagodott. Ez is egyik forrása lehetett a templom megújításának, s – feltehetően – a *Madonna-freskó* elkészítésének is, az 1330-as években.

Az újonnan feltárt pesti *Madonna-freskó* a gótika érzés- és gondolatvilágát sugározza, annak művészi formanyelvét idézi, a püspökszent ábrázolásánál néhány évtizeddel későbbi időből. A *Madonna*-képen megjelenő, az anya és gyermeke közötti szeretetteljes intim párbeszéd gesztusa a ferences és a domonkos lelkiségben bontakozott ki a 13. században. Képzőművészeti ábrázolása a 14. század elején francia ösztönzésre, már egész Európa gótikus művészetének fontos eleme. Az itáliai képzőművészetben Giovanni Pisano (+1319) szobrain, Duccio (+1319) és műhelye képein jelentkezik először, majd az itáliai trecento festészetben Simone Martini (1284–1344) és a Lorenzetti fivérek (+1348) festészetében. Az anya és a gyermek kéztartása, mozdulata Simone Martini ábrázolásaival rokonítható, amelyeknek jeles példái a Pisai *Poliptichon* (1319–20), az *orvietói Madonna* (1322–23), a bostoni Gardner Múzeum *Madonnája* (1328–30) vagy a firenzei Museo Horne *Madonnája* (1326–28). Idézhetnénk továbbá az Assisi Szent Ferenc bazilika alsó templomából a Szent Erzsébet-kápolna oltárkép-freskóját, amelyet Simone Martini a nápolyi király, Bölcs Róbert (1309–1343) és édesanyja, Magyarországi Mária nápolyi királyné megrendelésére készített az 1310-es években. A Madonna itt, a pesti képhez hasonlóan, bensőségesen mély érzellemmel jelenik meg, Szent István és Szent László magyar királyok között. A Lorenzetti fivérek művei közül Pietro Lorenzetti arezzoi poliptichonját (1320) és a sienai karmeliták egykori oltárképét (1328–29. Siena, Képtár) is említhetjük párhuzamként a pesti freskóhoz. Ezek a példák csak a felfogásában és

6. Néksej Demeter (+1338), Károly Róbert király tárnokmesterének megrendelésére készült pompás Biblia iniciáléja

Washington, Library of Congress, II. 18 recto

egyek kézmozdulatokban rokonok a pesti képpel. Az ismert 14. századi itáliai Madonna-ábrázolásokon, amelyeknek Dorothy Shorr művészettörténész 35 típusát gyűjtötte össze, nem találkozunk azzal a pesti képen látható ábrázolással, amelyen a gyermek a bal mutató ujjával gesztikulálva, magyarázó mozdulattal fordul az anyja felé.²¹ A mintegy 5–7 évesnek tűnő gyermek nem simogatja az édesanyja arcát, nem csókolja, nem is simul hozzá, hanem mintegy oktatja őt, amit magyarázóan felemelt balkezeének ujja jelez.²² A jobbával is anyja felé fordul, megérinti, és amellyel talán almát nyújtott az új Évának.

A hazai művészetünk 14. századi Madonna-ábrázolásai a képzőművészet minden műfajában – táblakép, falkép, kódex-miniatúra, szobrászat, pecsétek, ötvösművek, miseruhák, stb. – őrzik ezt az ábrázolási típust. A Nemzeti Galéria kiállításán a szlatvini, és a toporci I. *Madonna*-szobrok, továbbá *Erzsébet királyné ezüst-zománc házioltára* (New York, Metropolitan Museum), valamint a nagyőri *Madonna*, Nagybánya város 14. századi pecsétje, stb. jól képviselik ezt a lírai felfogású ikonográfiai típust.

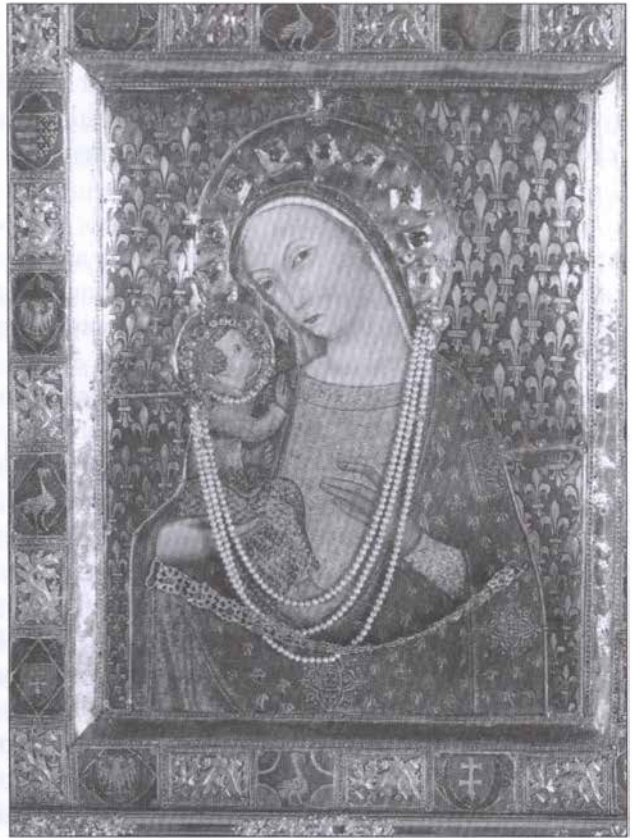
A hazai *festészeti* ábrázolások közül a pesti freskóhoz igen közel álló *Madonna a gyermekkel* ábrázolást látunk – többek között – *Néksej Demeter* (+1338), Károly Róbert király tárnokmesterének a megrendelésére készült pompás *Biblia* egyik miniatúráján (Washington, Library of Congress, II. kötet 18 recto oldalán). Ez az *Énekek Énekének* O-iniciáléja a trónoló Madonnát ábrázolja, a térdén álló pirosruhás gyermekkel. (6. kép) A gyermek az „Osculetur” szót illusztrálva csókolja az édesanyját. Az ószövetségi zsidóság Jahvének és a választott népnek a viszonyát látta Salamon

és Sulamit szerelmében. Az egyházatyák ezt a szerelmi kapcsolatot Krisztusra és Egyházára vonatkoztatták. Az Egyházat az „anya és szűz” megjelölés alapján Szűz Máriával azonosították.

Nagy Lajos királyunk Mária-kegykép ajándékai, amelyeket az európai nagy zarándokhelyek templomainak adományozott, így a Máriazellben (7. kép), Aachenben és Czestochowában ma is nagy megbecsülésben lévő magyar kegyképek, jelentős hatással voltak a kor művészetére.

A pesti Madonna freskó trónusának építészeti felépítése is külön figyelmet érdemel. Az egyenes vonalú hasábokból tömören építkező, a térbeliséget határozottan érzékeltető trónus-architektúra méltóképpen szolgálja az Istenanya kiemelését. Áttekintve a trónus-ábrázolásokat a kortárs európai festészet különböző területein, a kódexek miniatúráképein, a táblakép és freskófestészet emlékein, a 14. század első felében gyakran találkozunk rokon, de nem azonos ábrázolási formákkal, Franciaországban – Jean Pucelle-nél, és André Beauneveu-nél éppen úgy, mint Itáliában, főképpen Toszkánában. Ez utóbbiak közül gondoljunk az 1300 körüli *Cecília oltár* középképére (Firenze, Uffizi) és a *Cecília oltár* mesterének budapesti képére (Szépművészeti Múzeum, ltsz. 10.).

S említhetnénk Città di Castello plébánia-templomának oltárképét és e mester köréhez tartozó, a 14. század elejéről való képeket, továbbá Nardo di Cione: *Utolsó ítéletének, Paradiso* freskójának trónus-ábrázolását a firenzei Santa Maria Novella templomban (1350-es évek), vagy Ambrogio Lorenzetti és Jacopo del Casentino táblaképét a Szépművészeti Múzeumban (ltsz. 7793, 22). Venetóban Guariento, Altichiero falképein, továbbá a Vatikáni Szent Péter Bazilika 1330-as években Giotto által festett főoltár képén (Vatikáni Múzeum), továbbá a sienai dóm Duccio által tervezett hatalmas üvegablak-tondóján (1287–1288) látunk rokon trónus-ábrázolást. Említhetjük még a Keresztény Múzeum kis umbriai trecento képét (Poldi Pezzoli-

7. Madonna

Máriazell, Kincstár, Nagy Lajos király ajándéka, 1350–60.

díptichon mestere, 1310 körül), vagy akár Tommaso da Modena festményeit az 1340–60-as évekből.

A hazai 14. századi festészetünkben a pesti trónushoz közel álló, tömör, zárt formájú trónusarchitektúrával az ország legkülönbözőbb területén találkozhatunk. A könyvfestészetben Nekcsei Demeter már említett Bibliájának 5. verso oldalán a trónoló Krisztus igen hasonló trónuson fogadja Nekcsei Demeter és felesége Garai Katalin templom-felajánlását. (8. kép)

A magyar királyság Károly Róbert-kori, udvari könyvfestészetének további fennmaradt jeles emlékei az 1330 körüli Anjou-legendárium (Vatikán, Párizs, Szentpétervár) és a Budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexe ugyancsak a pesti plébánia-templom freskójával rokon szerkezetű trónus-, illetve épület-ábrázolásokat őriznek.

Az 1360-as években festett *Képes Krónika* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár) címdoldalának trónusarchitektúrája már gazdagabban tagolt, összetettebb és áttörtebb szerkezetű, jóllehet ugyancsak geometrikus formákból építkezik. A pesti freskókép trónus-ábrázolása korábbi időszakra vall, és más stílus-körhöz tartozik.

A 14. századi falképelemek a Kárpát-medence egész területén megőrizték a pesti *Madonna*-freskó trónusával rokon kiképzésű trónusok képét: Rimabrézo, Karaszók, Zsegra, Lócse, Petőszinye, Gerény, Almakerék, Kiszombor, Velemér, Bántornya, stb. Az utóbbi két emlék-együttesben, amelyek Johannes Aquila 1373 és 1389 évi alkotásai, e tróntípus késői, hazai emlékeit látjuk. Ezt követően a 15. század elején a német-újvári *Fonó Mária* (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria) trónusa is ezt a trónustípust fejleszti tovább az internacionális gótika szellemében.

A tanulmány tárgyát képező mindkét freskó a középkori Pest város plébániatemplomában van, az eredeti helyén, annak a gótikus szentélykörüljárás csarnokszentélynek a keleti záró falán, amelyről a művészettörténet mindeddig azt tartotta, hogy Zsigmond király korában, a 15. század elején épült a korábbi, románkori hajóhoz. A falképek fenti stílusvizsgálata alapján azonban kétségtelen, hogy a templom szentélyének a freskókat hordozó zárófala, és az abból nyíló „fülke”(?) Zsigmond király uralkodásánál korábbi, már a 13. században is megvolt, vagyis a templom hossza már ekkor a maival azonos volt, 55 méter. A háromhajós, 30 méter széles, két homlokzati tornyos bazilika a Duna pesti partján, már a méretével is jelezte jelentőségét.

A két freskóképet tartalmazó fülke a szentély főhelyén, a keleti falon, a hatalmas három-osztású ablak alatt, a templom kiemelt kultushelyére enged következtetni, amint a Pest város 18. századi metszetein látható *kis kápolna* is, a templom-szentély keleti oldalán. Erről a kápolnáról azonban az egykori plébános, a kitűnő történész Némethy Lajos a templomról írt monográfiájában nem tesz említést. Arról azonban igen, hogy az 1716, 1722. évi tűzvészek hatalmas pusztításai után a városi tanács elhatározta, hogy Szent Flórián tiszteletére kőszobrot emel.²³ A jeles, életnagyságú szobrot – amely ma is áll – Hörger Antal budai szobrász 1723-ban el is készítette, és a szentély külső zárófalán helyezték el, ahol ez ma is látható. Ez a hely éppen a *Madonna*-freskó fülkéjének külső fala. A szobor statikai megerősítése végett került sor a szobrot tartó kőfalnak a templomtérbe néző oldalán, az akkor már meszeléssel

8. Néksei Demeter (+1338) bibliája

Washington, Library of Congress, II. kötet, 5 verso

elfedett *Madonna-freskó* alsó részének megrongálására. A templom-szentély külső, keleti oldalán 2010. év végén megkezdett régészeti kutatás, feltehetően fényt fog deríteni az egykori fülke, esetleg az ott állt kápolna létére. A freskó alatt, a szentély-körüljáró főhelyén, a főoltár mögött Némethy Lajos Mária-oltárt említi, a templom lelképásztori szolgálatát 1702–10 között végző jezsuita lelkészek naplója alapján. Ebből idézi az 1703 évi feltámadási körmenet leírását, amelyet a nagy szél miatt bent tartottak a templomban. A körmenet a Szent Sír kápolnából – ma Jézus Szíve-kápolna – indult, és a Szent Flórián kápolna – ma Máriazelli kápolna – felé haladt, onnan a főoltárt megkerülték, és a *Szűz Mária oltára mellett elmenve* visszajöttek a Szent Sír kápolnáig. Innen pedig a „középútra” térve a főoltárhoz vonultak.²⁴

1703-ban, tehát, a főoltár mögött volt egy Mária-oltár. S most előtűnt a pompás, gótikus *Madonna-freskó* egy fülkében, amely egykor ennek az oltárnak az oltárképe lehetett. 1703-ban bizonyára barokk kép függött az elmeszelt freskó felett. A bevezetőben említettük, hogy e fülke korábban mélyebb volt, és annak az északi falán álló püspökszent freskója látható. Kit ábrázol ez a püspök-szent? Már a feltárás első pillanatában felmerült Szent Gellért püspök neve, aki a Duna túlsó oldalán szenvedett vértanúhalált 1046-ban, és a történeti források, valamint a hagyomány szerint „a következő napon Pesten a Boldogságos Szűz templomában temették el.”²⁵ Jóllehet az itt idézett *Nagy legenda* két utolsó szakasza a 14. század második felében történt eseményeket idéz, de ez nem zárja ki, hogy a korábbi szakaszokat korábbi életrajzokból vette át az általunk *Nagy legenda*-ként ismert életrajz összeállítója. Az első esemény Erzsébet királyné, I. Károly Róbert özvegyének Szent Gellért püspök iránti nagy tiszteletéről szól, aki miután Szent Gellért közbenjárására a betegségéből felgyógyult, 1361-ben „Isten emberének monostorát épületekkel megtoldotta, és több drága ékes-

séggel és kelyhekkel feldíszítette. Ezenkívül ezüstből és aranyból csodálatos mívű koporsót készíttetett a szent ereklyéinek felmagasztalására. Ugyancsak abban a monostorban egy sírt építtetett oltárral s ebben a szent vértanú ereklyéit a mondott évben úgy helyezte el, hogy a nagyobb csontjait más szentek ereklyéivel az ezüst koporsóba tette, s a kisebb csontokat a ciliciummal, a korbáccsal és kámzsával, amelyben a vértanúságot elszenvedte, a márványsírra helyeztette. Áldott az emlékezete.” A *Nagy legenda*, ezt követően, a következő mondattal zárul: „Ez az asszony az Úrnak 1381. esztendejében költözött az Úrhoz, és Óbudán temették el, abban az apácakolostorban, amelyet ő alapított.”²⁶

Ez a Piast lengyel királyi családból származó Erzsébet 1320-ban tartotta esküvőjét I. Károly Róbert királyunkkal Budán. S bár a királyi székhely csak hosszú évek múltával, 1347-től lesz ismét Budán, de addig is rendszeresen hallunk a király budai jelenlétéről. A nádornak, a nádori bíróságnak állandó székhelye az óbudai királyi vár volt, és a nádor intézte Pest megye ispáni teendőit is. S ezt a nádori méltóságot 1323–42 között a Druget család töltötte be: Fülöp, majd a testvére János és utána a fia Vilmos. Ez a francia eredetű család I. Károly Róbert kíséretében jött Nápolyból Magyarországra. A nádori hivatal mellett, szolgálataik jutalmául, megkapták a királytól észak-kelet Magyarország hat vármegyéjének – Szepes, Újvár, Torna, Gömör, Borsod, Heves – ispáni hivatalát is. Meghatározó szerepük volt a király hatalmának megszilárdításában, amelynek fontos része volt a kulturális élet, a művészeti mecenatúra.

Károly Róbert király kultúrpolitikájának alappillére a magyar és a francia királyi hagyományok korszerű egyesítése volt. Ezt jelezte címerpajzsán az Árpádok vágásos jelvényének francia lilimokkal való egyesítése, amint ezt már nagyanyja, V. István király lánya, Magyarországi Mária nápolyi királyné is használta. Jól ismert Károly Róbert a magyar szent királyok iránti kiemelt tisztelete, amihez szorosan kapcsolódott Szent Gellért püspök kultusza is. Gellért Szent István egyházszervezésének tényleges megvalósítója, és akinek 1083. évi szentté avatását – együtt Szent István királlyal együtt – Károly Róbert az általa különösen tisztelt Szent László királynak köszönhetjük, aki 1092-ben Szent Gellért ünnepének kiemelt kilenc zsoltáros, nyolcados ünnepelését rendelte el, hasonlóan Szent István király ünnepéhez. Igen valószínű, hogy a *Kis-legenda* ekkor készült, hogy a káptalanok és a konventek karbeli istentiszteletéhez megfelelő tagolású és terjedelmű szöveget adjon. Gellért püspök e kiemelt tisztelete a 11. századtól folyamatos volt. Az Anjou-korban a királyi család Gellért püspök iránti nagy tiszteletének meggyőző bizonyítékai Erzsébet királyné nagylelkű adományainak fent idézett, kortárs híradása.

Mindezek ismeretében igen valószínűnek tartjuk, hogy a pesti főtemplom 2010-ben feltárt remekművű freskói Szent Gellért egykori, első sírjának emlékét őrzik. A korábbi, 13. század végi püspökszent egy mélyebb oltárfülke létét jelzi, és a fénylő azurit előtt megjelenő Mennyei Királynéja ábrázolás Károly Róbert király Gellért püspök iránti nagy tiszteletének az emléke lehet. Az egykori sírhely oltárát, amely minden bizonnyal őrizte a szent püspök ereklyéjét, ekkor teljesen felújították. A megrendelő a királyi udvarral közvetlen kapcsolatban álló plébános, vagy Pest város tanácsa, vagy az egyházi felettes jogkörét gyakorló esztergomi érsek, ebben az esetben talán a nagyműveltségű Telegdi Csanád (1330–49) lehetett, de készíthette

maga Erzsébet királyné is, esetleg még 1343. előtt, mielőtt megkapta volna fiától az óbudai királyi várat. Az ő ezüztománc házioltárának művészi világa igen rokon a pesti freskóval. A freskó kétségtelenül Szent Gellért mély Mária-tiszteletének állít emléket, a *Napbaöltözött Asszonynak*, akiről Nagyboldogasszony ünnepén, Fehérvárt, a király és az ország főpapjai, nagyurai előtt, hazánkban az első híres szentbeszédét tartotta.²⁷

A két IN SITU freskóképnek művészeti értékük mellett, a templom *építéstörténetére* vonatkozóan is nagy jelentősége van. Igazolja, hogy a templom szentélye – mint fentebb volt róla szó – már a 13. században is a maival azonos hosszúságú volt. A háromhajós, két homlokzati tornyos, román, majd gótikus stílusú bazilika a Duna pesti partján, a nagy tekintélyű Magyar Királyság jeles kulturális központja volt. A két freskóképet tartalmazó fülke a szentély főhelyén, a keleti falon, a hatalmas három osztású ablak alatt, a templom kiemelt kultuszhelye lehetett, hasonlóan az európai nagy zarándoktemplomokhoz, amelyek 1000 körülől kezdve épültek Európában. A legismertebb korai zarándoktemplomok a Tours-i Szent Márton, a Limoges-i Saint Martial, a Conques-i Sainte-Foy, a Toulouse-i Saint-Sernin és a Compostela-i Szent Jakab székesegyház, vagy Itáliában a padovai Sant’Antonio bazilika. Valamennyiükben a szentélykörüljáró teszi lehetővé a zarándokok számára, hogy a főoltáron folyó szertartások zavarása nélkül, a templomban őrzött ereklyék megközelítését. A szentélykörüljárót gyakran sugárkápornák veszik körül, amelyek közül kiemelkedik a templom főtengelyében épült keleti kápolna, amelyben, rendszerint a templom legfőbb kultuszképe vagy nagyjelentőségű ereklyéje kapott helyet, mint Padovában Szent Antal épen maradt nyelve. Igen valószínű, hogy a pesti főtemplomban a 13. században már megvolt a szentélykörüljáró, amiről a pillérek és azok alapozásának megkutatása adhat majd biztos felvilágosítást.

A pesti főtemplom főhelyén feltárt Madonna-freskó felveti a kérdést, hogy nem egy kegykép emlékét őrzi-e ez az ábrázolás? Ezt engedi sejtetni a török pusztítás után a 18. században megújult templom három Mária-kápolnája. Közülük a Máriazelli-kápolna oltára a legdíszesebb. S ha összevetjük az eredeti 14. századi, Nagy Lajos király által adományozott pompás, ötvösműbe foglalt *máriazelli Kegyképet (7. kép)* a freskóképpel, akkor meglepő formai és gondolati kapcsolatot találunk! Ugyanaz a bensőséges párbeszéd jelenik meg mindkét ábrázoláson. A freskó Máriaja azonban élőbb, közvetlenebb, mint a mélyen elgondolkodó, messze tekintő máriacelli Istenanya. A kis Jézus ábrázolása igen rokon a két képen. A fejtartás, a kézmozdulat és a hajviselet is hasonló. A fő különbség a kis Jézus testhelyzetében van. Ott karon ülő kisfiú, míg itt nagyobbacska álló gyermek, hosszú ruhában. Mi az oka, honnan ered ez a kétfajta beállítás? Bizonyára több oldalról kell megadni a választ. A mariológia, a keresztény hagyomány és a történeti-művészettörténeti kutatás együttműködésére van szükség. De addig is, talán, nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a pesti kép *álló* Istengyermeke a *loretói kegyszoborra* is utalni kíván. Alig néhány évtizeddel a freskó elkészülte előtt, 1291-ben történt ugyanis, hogy a Szent Szűz názáreti házáat, a barlang előtt álló, téglából épült helyiséget a mohamedánok elől nyugatra menekítették. Ez év pünkösd havában, Magyarországi Mária nápolyi királyné 13 gyermekének egyike. Anjou Fülöp, Taranto hercege kapta esküvői ajándékként leendő apósától,

Nikephorosz Angelosz epiruszi despotától a loretoi Szent Házat. Angelosz emberei, – olasz nyelven az „Angeli” – szállították hajón a Magyar Királysághoz tartozó, Adria parti Terzátóba, Fiume közelébe. Innen vitték tovább a Szent Házat Itáliába, az Ancona közeli Loretóba, ahová 1294. december 10-én érkezett. Ez a nap mindmáig nagy ünnep Loretóban. Minderről az ismereteinket 1997-ig, – amikor a legújabb, a hagyományt igazoló régészeti és történelmi tudományos kutatások eredményei kötetbe foglalva megjelentek,²⁷ – Herceg Esterházy Pál a Magyar Királyság nádora által írt, és 1690-ben Nagyszombatban kiadott kisebb, majd 1696-ban megjelentetett kibővített *A Mennyei Korona* című munkája, majd Jordánszky Elek püspök, a pesti Tudományegyetem tanárának 1836-ban Pozsonyban kiadott *Magyarországban s az ahhoz tartozó részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása* című kötet adta. Ez utóbbit a kegyképek illusztrációi is gazdagítják, amelyek bizonyítják, hogy a loretoi Szent Ház kegyképe nagy hatással volt a hazai kegyképek ábrázolására.

A pesti főtemplom újonnan feltárt freskóival kapcsolatos fenti kutatások folytatást sürgetnek, hogy minél helyesebben határozzuk meg e nagyjelentőségű festészeti emlékek helyét a hazai és az európai képzőművészetben.

JEGYZETEK

1. *Derdák Éva*: Leleteink a budapesti Nagyboldogasszony főplébániatemplom szentélyében. *Műemlékvédelem*, LIV, 2010/6, 391–403.
2. A XII. századtól az 1340-es évekig használt jellegzetes öltözék: két egymáson viselt egyszerű ruha, amelyet cotte és surcot-nak neveztek. A surcot gyakran lefüggő, hasított ujjal készült, mint képünk kis Jézus öltözkén.
3. Fehér gyapjú-szalag, amelyet kör-alakban a vállra helyezve visel a metropolita. Négy fekete kereszt van beleszőve.
4. Ifj. Barta János–Barta Gábor: III. Béla jövedelmei. *Századok*, 127, 1993/3–4, 413–449.
5. Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, Szerk.: *Sarobe Ramon, Tóth Csaba*, Budapest, 2009. 210.
6. *Irásné Melis Katalin*: Régészeti kutatások a középkori pesti vár területén. *Archaeológiai Értesítő*, 121–122, 1994, 57–78; *Irásné Melis Katalin*: A pesti várossalaprajz kialakulása és változásai a középkorban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból: Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. *Sz. Jónás Ilona*, Budapest, ELTE BTK, 1994, 88–107.
7. *Rogierius Magister* in: *Gombos Albin F.*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regnum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* Budapest, 1937–38. I. 270, 506, 777. *Rogierius mester*: *Siralmas ének*. Ford. *Horváth János*, in: *Millenniumi Magyar Történet, Források*. Szerk.: *Benda K. – Bertényi I. – Póto J.* Budapest, Osiris kiadó, 2001.
8. *Thomas de Spalato*: *Historia Salonitarum Pontificum atque Spalatensium*, in: *Schwandtner, Joannes Georgius*: *Scriptores rerum Hungaricarum*, Vindobona, 1748, 603, 606.
9. Szent Gellért püspök kis legendája. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*, Szerk. *Érszegi Géza*, Budapest, 1983, 72., 91.

10. Charles de Montalambert: Árpád-házi Szent Erzsébet élete. Ford. *Havas István* Sch. P, Budapest, Új Ember Kiadó, 2006, 88.
11. Luitold diesseni kanonok (1224): „Copulatio nuptiarum celebratur Ungariae in civitate Ovena” Id.: *Salamon Ferenc*: Budapest története, II. 128.
12. *Fejér Georgius*: Codex Diplomaticus, VII. 7. 217.
13. *Pesti Napló*, 1864, nov. 10.
14. *Fejér* i.m. III. II. 323.
15. *Rogierius* magister: in: *Gombos Albin F.*: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regnum ex stirpe Arpad desendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Budapest, 1937–38. III.
16. *Némethy Lajos*: A pesti főtemplom története, Budapest, 1890. 27.
17. *Magyar Sion*, 1867, 763.
18. *Fejér* id. m. VIII. I. 269.
19. „...in primis vacavit semel plebes de Peste Vaciensis diocesis, cuius fructus ascendebant in universo ad summam XXIII marcharum fini argenti ad pondus Budense, de quibus elegi medietatem pro domino nostro, videlicet XII marchas fini argenti, quarum quelibet valet IIII florenos auri. Quas precepi domino *Concilino plebano* dicte plebis anno Domini MCCCXVIII die VII Februarii, ut solveret medietatem intra dominicam proximam per totum diem et residuum intra omnium sanctorum extunc proxime futurum.” *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1375. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1. Budapest 1887. 24.*
20. Dominus *Petrus* de Pesti iuratus de credulitate extimavit suam plebaniam non ultra XL marquis valere et est exempta dicta plebania et sub episcopatu Vacienti, solvit IIII marcas Budenses pro desima. U.o. 409.
21. *Dorothy C. Shorr*: The Christ Child in Devotional Images in Italy During the XIV Century, New York, 1954.
22. *Némethy Lajos*: A Pesti Főtemplom története, I. Az alapítástól 1752-ig. Budapest, 1890. 208.
23. *Némethy*, i.m. 196.
24. Szent Gellért püspök nagy legendája, In: Árpád-kori legendák és intelmek, Szerk. *Érszegi Géza*, Budapest, 1983, 91.
25. i. m. 94.
26. Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Hs. St. Peter Perg. 23.; XIV. századi pergamen kódex, *Szekfű László* (fordította, bevezette): *Gellért csanádi püspök*: Szentbeszéd az Úr megtestesüléséről és a Boldogságos szüzzről. In: *Kristó Gyula* (szerk): Az államalapítás korának írott forrásai, Szeged, 1999. 405–407.
27. *Monelli, Nanni*: La Santa Casa a Loreto, La Santa Casa a Nazareth, Loreto, 1997.

MÁRIA PROKOPP
 NEU ENTDECKTE GOTISCHE FRESKEN
 IN DER HAUPTPFARRKIRCHE DER STADT PEST

ZUSAMMENFASSUNG

In der Achse des gotischen Chorumganges der Pfarrkirche zu „Unseren lieben Frau” der Innenstadt (heute V. Bezirk) der Stadt Budapest (im Mittelalter Pfarrkirche der Stadt Pest) wurden im Jahre 2010 in einer Nische zwei gotische Fresken entdeckt:

- a) stehender Bischof-Heilige in Messgewand mit Pallium,
- b) die thronende Muttergottes im innigen Dialog mit ihrem Kind Jesus, der in ihren Schoss, im langen blauen Kleid steht.

Die Studie gibt eine tiefgehende Untersuchung der Fresken aus den Aspekten der Stilkritik, der Ikonografie und der Geschichte. Es wird festgestellt dass beide Fresken mit hervorragendem künstlerischen Niveau verfertigt waren.

Die Autorin datiert die Fresken folgendermassen:

- a) Ende des XIII. Jahrhunderts,
- b) zwischen 1320 und 1340

Der Auftraggeber war vermutlich der Pfarrer, der ein Mitglied des königlichen Hofes war. Das „thronende Muttergottes“-Bild ist stilistisch mit der Kunst des Hofes von König Karl von Anjou (1308–42) verbunden (z.B. mit den Miniaturen der Bibel von Demeter Nekcsei). Die Fresken haben – mit grosser Wahrscheinlichkeit – die Verehrung des in dieser Kirche begrabenen Heiligen Märtyrer Bischofs Gherard (+ 1046) erhöht. Der gelehrter Benediktiner aus Venedig hat Anfang des 11. Jahrhunderts sein Leben für die Christianisierung Ungarns geopfert.

Er ist vermutlich im östlichen Ende der Kirche, in der Nische, in der Achse der Kirche, unter dem Marien-Altar beigesetzt worden. Dieser Marien-Altar stand im 18. Jahrhunderts noch in der Kirche.

BUDA ÉPÍTŐIPARA A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az elnéptelenedett hajdani magyar fővárost, Budát a felszabadító seregek után maradt romokból viszonylag rövid idő alatt népesítették be lakosokkal, s a 17. század utolsó éveiben néhány évig a lehetőségek városának számított.¹ A gyors fejlődés egyik legfontosabb előfeltételének a szervezett újjáépítés tekinthető, amelyet a bécsi Udvari Kamara kihelyezett szerve, a Budai Kamarai Adminisztráció (korábban Inspektion) szervezett és felügyelt. A betelepülni szándékozók jelképes áron – vagy akár ingyen – juthattak telekhez, amennyiben három éven belül vállalták házuk felépítését. Az ostrom után a polgárházakat a lehető leggazdaságosabb módon, a régebbi romok felhasználásával tették lakhatóvá, hasonlóan cselekedtek a templomokkal és a rendházakkal, valamint a katonaság elhelyezésére szolgáló épületekkel.²

A legmutatósbab házak a Várban álltak, ezek többségét állami hivatalnokok, magas rangú katonatisztek foglalták el. Polgári személy tulajdonába került legértékesebb lakóház Johann Georg Unger kereskedő és polgármester háza lehetett a várnegyben, amelynek értékét halála után (1704) 4500 forint körüli összegre becsülték.³ A többség azonban nem ilyen lakóházakban élt. A Víziváros, a közvetlenül a Duna partján és a várhegy között húzódó, falakkal védett terület, a vagyonos polgárok kedvelt lakhelye és a város talán legfontosabb kereskedelmi központja volt, vásárterekkel, kikötővel, színvonalas boltokkal és nagyobb fogadókkal. A városrészt utcáit a 18. század elejére nagyobb részben kőből épült házak szegélyezték.

A gyorsan helyreállított házak között szép számban akadtak azonban olyanok is, amelyeknek csak a tartófalait rakták kőből, a közfalak vályogból készültek. Ilyen lakóépület lehetett a felső vásártér legelőkelőbbnek mondott részén, a két korábbi polgármester közvetlen szomszédságában álló Arany Rózsa. Az épületet egy Bécsből idekerült vagyonos vaskereskedő építtette családjának. A betörés idején tekintélyes összegre, 1200 forintra értékelték az ingatlant, vagyis a jobb házak közé tartozott. Az épület földszintjén három üzlethelyiség kapott helyet. A legnagyobb saroküzletet, a dohányboltot egy alkalommal kifosztották, és ezt követően a felháborodott bérlő a tulajdonost hibáztatta, s a szemére vetette, hogy a falak a rácok koldustanyáihoz való vályogból készültek.⁴

Az olyan építőiparral kapcsolatos, tűzveszélyes létesítményeket, mint a téglágetőket vagy az ácsereket, lehetőség szerint a városokon kívül helyezték el. Budán, a vízivárosi városfalon túl, a Császárfürdő környékéig terjedő, Országútnak nevezett külváros vált az építőipar központjává. A 17. század végén az ágostonosok telke mellett működött a császári téglavető és egy kőbánya. A vízivárosi városkapun kívül, a

mai Bem József tér helyén tartották az állatvásárokat, ettől nem messze jelölték ki a polgári és a katonai ácsterek (faraktárak) hatalmas telkeit. A város falerakó-telepet (Holzstandl) a helyi ácsok és a fakereskedők bérelték évi 35–43 forintért.⁵ A téglave-tők többsége is ebben a városrészben üzemelt.⁶

Az előzményekre tekintettel megállapíthatjuk, hogy Buda újjáéledésében és későbbi növekedésében kulcsfontosságú szerepet játszott az építőipar, illetve annak képviselői. E témával – a művésznek tekintett kőfaragók, szobrászok, festők, építő-mesterek tevékenységét leszámítva – eddig legfeljebb érintőlegesen foglalkozott a történettudomány. A legrészletesebb megjelent tanulmány Nyitrai Elek nevéhez fűződik, aki elsősorban a század utolsó harmadának eseményeire és a téglaegetésre koncentrált, az ezt megelőző időszaknak alig két oldalt szentelt. Az általa említett események, adatok némelyike feltétlenül kiegészítésre, pontosításra szorul. Ezeket az apró hiányosságokat azonban nem kérhetjük számon a szerzőn, hiszen az eredeti célkitűzésében sem ez a periódus szerepelt, mivel a széles forrásbázisra támaszkodó munka a II. József által Budára helyezett kormányiszékek városfejlődésre gyakorolt hatásait mutatja be az olvasónak.⁷ Jelen tanulmány a budai építőipar kezdeti állapotának felvázolására tesz kísérletet, lehetőség szerint bemutatva az iparágban érdekelt polgárok vagyoni háttérét, társadalomban elfoglalt helyét.

VÁROSI ÉPÍTŐMESTEREK, KŐMŰVESEK, KŐFARAGÓK, ÁCSOK

Az újjáépítési munkálatokhoz sok képzett mesteremberre volt szükség, ezért Pest-Buda első betelepülői között e szakmák képviselőinek aránya kifejezetten magas. A polgárkönyvek szerint 1686–1705 között tizenöt kőművesmestert vettek fel budai polgárnak. Nem véletlen, hogy az első Budán alakult céh a kőművesek, kőfaragók és ácsok egyesült céhe, amely 1691-ben kapott kiváltságlevelet az egész új szerzeményi területre. A pesti mesterek, hasonló jogosultságokkal, 1695-ben váltak ki a közös céhből. A kiváltságlevelek azonban a jövőre nézve szigorúan szabályozták a céhbe felvehető létszámát. Budán hat kőműves és három kőfaragó felvételét engedélyezték. Pesten pedig négy kőművesét és két kőfaragóét. Ez a létszámkorlátozás 1777-ig maradt érvényben, amikor is a mesterek utáni megnövekedett kereslet miatt az új kiváltságlevéllel ezt a megszorítást eltörölték.⁸ A korlátozás azonban nem jelentette azt, hogy minden pest-budai építkezést a céh kebelébe tartozó mesterek bonyolítottak, hiszen számos katonai és kamarai építőmester működéséről maradtak fent adatok. Szép számmal akadtak – a rácok körében is – építőiparral kapcsolatos mesterségeket űző személyek, de a létezésükön kívül nem sokat tudhat meg róluk az utókor. Schoen Arnold becslése a Buda visszavívását követő ötven évben mintegy négyszáz fő körülire teszi az építőiparban dolgozó mesterek, legények és inasok, valamint a céhen kívüli iparosok számát.⁹

A legények a többi szakmában dolgozó társaikkal összevetve jól kerestek, bár gyakran keveredtek vitába munkabérüket visszatartó mestereikkel. Martin Kneissel ács például tizenkét évig maradt adósa az egyik legényének. A kőfaragó és kőműves Bernhard Fereti (Bernardo Feretti) egyik legénye hasonlóképpen hosszú évekig várt

100 forintot meghaladó összegű fizetésére. Később Fereti legényeinek egy csoportja az egyik budai fogadósnál lakott hitelbe, amíg megszolgált munkabérüket a tanács behajtja a mesteren. Az ügy nagyon lassan haladt, így a legények hamarosan áristomban találták magukat, a fogadósnál felhalmozott tartozásuk miatt.¹⁰

Külön csoportnak kell tekinteni az első betelepülők azon képviselőit –, az uralkodó szolgálatában álló mérnököket, építőmestereket, kőfaragókat –, akiket elsősorban a Vár erődítményrendszerének újjáépítésében, illetve az állami hivatalok és hivatalnokok ingatlanainak felépítésére rendelték Budára. A 18. század elején még egyértelműen kimutatható az említett csoportban az itáliai származású mesterek dominanciája. Az állami alkalmazásban álló mestereket polgárjog és ingatlanok (telek, ház, szőlő) adományozásával ösztönözték tartós letelepedésre. 1688-ban az elsők között kapott házat családjával három kőfaragó és kőműves – Santi és Bernardo Maderni, Bernhard Fereti –, illetve a két város ingatlanállományának részletes felmérésével megbízott Venerio Ceresola építőmester.¹¹ Az itáliaiak ifjabb nemzedékét Anton (Antonio) Amini és Franz Canevele kőfaragók, valamint Ceresola két veje, Rochus (Rocco) Spatz császári építőmester és Andreas (Andrea) Garavo Allio stukkátor képviselték.

Az uralkodó ösztönzésére érkező, gyakran állami megrendelésekre dolgozó itáliaiak az állami hatóságok feltétlen bizalmát élvezték. Ezzel magyarázható, hogy számarányukhoz képest – megelőzve a német anyanyelvűeket is – közülük került ki a legtöbb polgár. Rendszerint több házat birtokoltak a Várban és a Vízivárosban, a határban pedig nagyobb, jó minőségű szőlőkhöz jutottak. Az állami szervek igyekeztek a város politikai életében aktívabb részvételre ösztönözni az itáliai származású polgárokat, egyelőre nem sok sikerrel. A közösség talán legismertebb képviselőjét, a gyorsan meggazdagodott Venerio Ceresola¹² császári építőmestert a 17. század utolsó évtizedében a budai tanács tagjává nevezte ki a Kamarai Adminisztráció, majd 1694-ben polgármesternek jelölték. Ceresola egyik veje, Rochus Spatz (megh. 1717) halála idején egy Orbán-hegyi szőlőt és legalább két házat birtokolt, utóbbiak közül az egyik a Várban az őrség mellett állt, a másik pedig a Vízivárosban, a Fekete Sas szomszédságában. Sophia leányára 300 forintot, Joseph és Franciscus nevű fiaira fejenként 200 forintot, valamint az itáliai örökségrészt hagyta. A Székesfehérvári-hegyen művelt szőlőjükről nem rendelkezett, mivel az felesége atyai örökséséhez tartozott. Az örökség ha nem is kifejezett gazdagságról, de az átlagpolgárénál valamivel jelentősebb vagyonról tanúskodik, ami az após életszínvonalától egyértelműen elmaradt.¹³

A szabad királyi városi kiváltságlevél megszerzése után (1703), 1705-ben a jogosult polgárok első alkalommal tarthattak választásokat az állami hatóságok beleszólása nélkül. Az első budai Belső Tanácsban a legnagyobb létszámban a kereskedelmi tevékenységet folytató polgárok képviseltették magukat, de helyet kaptak hivatalnokok, valamint a vállalkozó értelmiség legtehetősebb tagjai, a fürdősök és a patikusok. A Belső Tanács munkáját a kezdeti időszakban inkább tanácsadó testületként működő, tényleges hatalommal nem rendelkező Külső Tanács segítette. A külső tanácsosi rang, bár valódi hatalommal ekkoriban nem járt, mégis jelzésértékkel bírt. A külső tanácsosi kinevezés az illető tanácsképes mivoltát, fontosabb városi hivatalok betöltésére való alkalmasságát jelezte a külvilág számára: az érdemesnek tartott személy

bekerülhetett a különböző bizottságokba, sőt, később a Belső Tanácsba, megbízták különféle közfeladatokkal, melyekért fizetséget kapott. Az első Külső Tanácsban a pestihez hasonlóan, az iparosok kerültek túlsúlyba, ám míg a Duna bal partján fekvő városban a vendéglátóiparral kapcsolatos foglalkozások képviselői alkottak jelentős számú csoportot, addig a jobb parti városban ez inkább az építőiparral foglalkozókról mondható el. A háttérben talán az a szokás sejthető, miszerint a gazdag városlakók halála után a külső tanácsosok építőiparban érdekelt tagjai közül rendeltek ki szakértőket az ingatlanvagyon felbecsülésére.¹⁴

A Rákóczi-szabadságharc éveinek gazdasági válsága kifejezetten kedvezőtlenül befolyásolta az építőiparban érdekelt családok életét, bizonyos ágazatok művelése lehetetlenné vált. A készpénzhiány és a város határában portyázó ellenség miatt kialakult általános elszegényedés közepette sem a lakosok, sem a város nem gondolhattak nagyobb építkezések kezdeményezésére. 1709-ben felcsillant a jobb élet reménye, de ez nem sokáig tartott. A korábbi bajokat ugyanis tovább súlyosbította három, a pestis jegyében telt év. A kőbányákban a kurucveszély, majd a pestiszárlatok idején teljesen szünetelt a termelés. A legnagyobb sváb-hegyi kőfejtő két bérlője, a kőfaragó Bernardo Fereti és Wolf Mätzinger már a háború előtt súlyos anyagi gondokkal küzdött, majd a vészterhes időkben végleg csödbe ment. Az eladósodott kőfaragók hiteleit csak ingatlanvagyonuk elárvereztetése után tudta kiegyenlíteni a tanács.¹⁵

A kőművesek és kőfaragók tekintélye a korábbihoz képest a 18. század elejére jelentősen csökkent. Az egyetlen kivétel a fordított utat bejáró – városnak nyújtott szolgálataival császári építőmesterré előléptetett – Johann Hölblingé (megh. 1736), aki az 1705 őszen alakult Városi Telekkönyvi Hivatal szolgálatába állt, és szép városi karriert futott be. A külső tanácsossá kinevezett kőműves és építőmester az ingatlanok értékbecslése mellett megtervezte a kurucok ellen létesített sáncokat a határban, majd a város földmérőjévé nevezték ki. 1707-ben megkezdte a budai telkek általános felmérését (elsőként: Vár, Víziváros, Horvátváros). 1713-tól három évig a polgárság szószólójának választották, majd 1722-től bekerült a belső tanácsosok közé. A városban végzett munkája elég látványos lehetett ahhoz, hogy állami megrendeléseket is kapjon. Felkérték a királyi palota újjáépítésének megtervezésére és a munkálatok kivitelezésére, továbbá az ő nevéhez fűződik az 1723-as tűzvészben leégett Fegyvertár épületének újrateremtése.¹⁶

A kőműves- és építőmestereknél fontosabb szerepet játszottak a városi közeletben az ácsok, akik vagyon tekintetében a 18. század elején jobb helyzetben voltak említett kollégáiknál, családjaikat ezért a gazdasági válság kevésbé érzékenyen érintette. Az ácsok csoportjából a város beléletében elsőként az Ausztriából származó Peter Stöckel (megh. 1705) vállalt aktív szerepet. A vízivárosi esküdt kapcsolati körét tekintve – pl. végrendeletének végrehajtója Johann Sprenger vízivárosi bíró – az 1705-ben botrányos körülmények közepette hatalmától megfosztott Bössinger polgármester hívei közé tartozott. Johann Langhanser vízivárosi bíró vallomása alapján egyike volt annak a néhány budainak, akik a polgárság, vagyis inkább a patikus-polgármester Bössinger nevében Bécsbe utazott. Útközben talán meggondolta magát, mivel szántóföldjeire és a közelgő szüretre hivatkozva az ügyek intézését hamarosan átadta az ügyvéd Miesernek. Az ács és özvegye – egy takács leánya – végrendeletet

azt bizonyítják, hogy a módosabb polgárok közé tartoztak. Az utolsó éveit világtalanul töltő ácsmester halála idején készpénzzel nem rendelkezett, de ingatlanvagyonra jelentősnek mondható. Négy gyermekére fejenként 400 forintot (az átlagos polgári örökség kétszeresét) hagyott, amelynek későbbi fedezetét házai és szőlői jelentették, a vagyon többi részét a feleség kapta. A legóvatosabb becslés szerint – amennyiben az özvegy csak ingóságokat örökölt – az ács családjának ingatlanai legalább 1600 forintot értek. A férj halálát követően nem sokkal, talán a temetés, a szent misék és a megélhetés biztosítása érdekében, az özvegy eladta az egyik házukat. A házáért kapott első részlet (50 ft), éppen fedezte az elhunyt családfő lelki üdvéért rendelt szent misék árát (35 ft). Az asszony (megh. 1711) megtehetette, hogy lelki üdve biztosítására ötven szent misét (egy mise 30 krajcárba került) rendeljen a hagyatékából. Közelebről meg nem nevezett testi hibával született – de mesterség elsajátítására alkalmasnak talált – fiatalabb fiúgyermekük a neki járó örökrészen felül 100 forintot kapott anyjától. Az asszony arról is rendelkezett, hogy mesterséget tanuló két fia inaskodása ideje alatt, majd legény korában se nélkülözzön, hanem a gyámjuk jól lássa el őket pénzzel. Az ács és neje nagyvonalúan gondoskodott a szegényekről, a férj 10 forintot rendelt a városi kórház lakóinak. Felesége úgy rendelkezett, amennyiben a gyermekei mind meghalnának, a teljes vagyon felét adják a kórháznak, a másik felét pedig egyenlő arányban osszák meg az ő Ausztriában élő nővére és apja későbbi házasságaiból született gyermekei között.¹⁷ Egy másik vízivárosi esküdt (1695), Johann Georg Götz (megh. 1722) ács a Bösingert legyőző jelölt Friedrich Sauttermeister polgármester oldalára állt. Fokozatosan haladt előre a hivatali pályán. Felvételt nyert az első külső tanácsosok közé, 1709-ben kinevezték törvényszéki esküdtnek, karrierje 1717-ben ért a csúcspontjára, amikor beválasztották a Belső Tanácsba.¹⁸

NAGY ÉPÍTKEZÉSEK A SZÁZAD FOLYAMÁN

Budán egészen a 18. század utolsó harmadáig a nagyobb építkezések elsősorban az államhoz és az egyházakhoz köthetőek. Az első nagyobb állami építkezés a Fegyvertár (Zeughaus) építése volt, a leégett török hadiszertár helyén. Az építkezés a Várhegy déli részén egy évtizedig tartott (1686–1696), de az épületek az 1723-as tűzvész során leégtek, ezért 1725–1730 között újjáépítették. A másik nagy állami építkezés a súlyosan megrongálódott királyi palota átépítésekkel, bővítésekkel egybekötött helyreállítása volt. Ez kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a század végéig folyt.¹⁹ Az egyházi építkezésekről elmondható, hogy a munkálatok igen lassan haladtak, olykor több évtized telt el a befejezésig. Elsőként a jezsuiták újították fel 1688–1702 között kollégiumukat, régi épületeik romjainak felhasználásával. Ennek befejezése után azonnal hozzáfogtak a Nagyboldogasszony templom melletti papnevelde építéséhez, ami csak húsz év múlva készült el. Hasonlóan sokáig tartott a ferencesek kolostorának felépítése a Várban (1690–1741), a karmelitáké (1693–1734), valamint a klarisszáké, akiknek 1718-ban elkezdett kolostorát csak a század legvégére fejezték be. A vízivárosi ferencesek kolostora 1703–1765 között készült, az ágostonosoké pedig 1724–1768 között.²⁰ Buda városa 1740-ben kezdett hozzá plébánia-

templomának építéséhez a Vízivárosban. A Szent Anna templom a korábbi templom-építésekkel ellentétben nem korábbi épületek felhasználásával épült, s befogadóképessége, művészi színvonala, jóval meghaladta a felszabadulás óta épült templomokét. A Szent Anna templomot egyedül az azzal közel egy időben épült várbéli klarisszák temploma közelítette meg. Hasonlóan nagyobb volumenű építkezésnek tekinthető a tabáni görögkeletiek templomának építése, az országúti ágostonrendi templom, valamint az újlaki ideiglenes templom helyett felépített új templom.²¹

A 18. század első felében Budán a nagyobb középítkezések kivitelezését erősen korlátozta a város szűkös anyagi helyzete, sőt, időről-időre a teljes csőd veszélye fenyegetett. A budai városháza a mai Szentháromság utcában 1702–1710 között épült fel, utcára néző frontján nyolc bolthelyiség kapott helyet. A jelentősen kibővített városházára (új ülésterem, hivatali helyiségek, kápolna) 1722 májusában tették fel a tetőt, de egyetlen év sem telt el, amikor a következő év húsvétján elpusztította a városrészben kipattan tűzvész. Az épületet azonban csak a század utolsó harmadában, 1770–1772 között bővítették ki jelentősen az Úri utcáig, illetve építették át.²² A városháza renoválása, szépítése mellett főként a város gazdasági fejlődése szempontjából elengedhetetlennek tartott nagyobb építkezésekbe kezdtek bele. A növekvő lakosság ellátásához a század folyamán egyre több mészárszékre volt szükség, mivel mind a gazdasági, mind a közegészségügyi szempontok újabb mészárszékek létesítését igényelték. 1715-ben tizenöt mészárszék után fizettek díjat (a Várban kettő, a Vízivárosban öt, a Tabánban nyolc).²³ A következő évben kezdtek hozzá a vízivárosi falerakóhelyen, a vámház mellett hat új mészárszék építéséhez. Az építés költségeihez öt helyi mészáros fejenként száz forinttal járult hozzá, a maradék 1000 forintot a város fizette.²⁴ 1733-ra a mészárszékek száma huszonhatra növekedett.²⁵ A város gazdálkodása szempontjából – a tanácsosok eredeti elképzelése szerint – a vágóhidak mellett a másik fontos kulcskérdést a saját sörház szerzése jelentette. A vízivárosi sörházat 1713-ban építtette a tanács, a létesítményt egy serfőzőmesternek adták ki bérletbe. Az elégedetlenkedő városi polgárok már 1715-ben azt állították, hogy a sörház inkább kárára van a polgároknak, mint hasznára, mivel az új beruházások ára nem volt arányban a csekély bérleti díjjal.²⁶

A legszebb paloták a 18. század közepéig Zennegg Kristóf császári főadószedő, gróf Zichy Péterné, valamint Horányi Gábor Pest megyei ülnök részére készültek.²⁷

KŐFEJTÉS, MÉSZÉGETÉS

Bár a kőbányák után szedett adó a városi haszonvételek közé tartozott és az ezekkel kapcsolatos számadatokat bejegyezték a főkamarási számadásokba, a bányák helyéről, bérlőikről mégis alig rendelkezünk részletes információkkal. Érdekes adalék, hogy a vízivárosi mészárszék építéséhez a követ a sváb-hegyi kőfejtőből az 1712-ben elhunyt Franz Kokall belső tanácsos özvegyétől rendelték. A kőbánya üzemeltetését feltehetően még a férj életében kezdte meg a család. A családfő a kamara szolgálatából lépett át a városhoz (1696) vámszedőnek, a városi közéletben először vízivárosi esküdtként vett részt, majd bekerült a külső tanácsosok sorába. Végrendeletében

kegyes célokra 67 forintot hagyományozott, ezen kívül 50 forintot adott a vízivárosi Szent Anna templom építésére. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján a család vagyoni helyzetéről teljes képet nem kaphatunk. Kokall több telekről beszél, de ezek nagysága és helye ismeretlen. Fiatalabbik fiára, Hans Peterre hagyta aranypecsétjét és arany karikagyűrűjét, egy pár ezüstcsatot, közepes méretű ezüstmombokkal díszített ruháját, négy aranytallérját, fehér ruháját ingmellel, nadrággal és barna kabáttal, arany bokacifrával díszített selyemharisnyáját, fehérmeműjét, ingét, nyakravalóját, parókáját, flintáját és kardját, valamint nádpálcáját. A belső tanácsos, ha nem is tartozott a leggazdagabb budai polgárok közé, de a jómódúak közé mindenképpen. Kokallról a ruházata alapján kortársai első ránézésre megállapíthatták, hogy a város egyik megbecsült polgárával van dolguk.²⁸

Az 1730-as években öt kőbánya működött Budán, ezek közül a befolyt jövedelmek alapján a sváb-hegyi lehetett a legnagyobb, amely a haszon hatodrésze fejében 1729-ben 75 forintot jövedelmezett, 1732-ben pedig már 250 forintot. A Gellért-hegyi, a Sváb-hegy mögötti, a Mátyás-hegyi, az Orbán-hegyi és a József-hegyi bányák után a bérlők évi 10–20 forint közötti összegeket fizettek.²⁹ A város tanácsa a bérlőkkel kötött szerződésekből puha- és keménykő bányákat különböztetett meg. Puhakő-bányáknak a Sváb-hegyen lévőket mondták, a keménykő-bánya pedig a Gellért-hegyen működött.³⁰

Az új épületekhez azonban a régi épületekből kitermelt köveket is gyakran felhasználták, ezzel jelentős összeget takaríthattak meg. Például a már említett vízivárosi mészárszések építési számadásai szerint a sváb-hegyi kőbányában bányászott kő mellett 28 fuvar bontott követ is beépítettek, ami a határban lévő egyik majorság melletti régi romokból származott.³¹

Buda természeti adottságainak köszönhetően nem szenvedett hiányt egyéb (kivéve a fát) építőanyagokban sem. A homokot a Gellért-hegy lábánál, főként a Duna felé eső oldalon bányászták, de ez a tevékenység nem bizonyult túl jövedelmezőnek.³² Az időszakos téglahiányt leszámítva, a városi mesterek leginkább a mész hiányáról panaszkodtak. Az 1710-es években a tanács a nagyobb középítkezésekhez Franz Wenzel Banovskytól (megh. 1723), a Savoyai Jenő ezred korábbi provisorától rendelt meszet. A nemes Franz Banovsky de Banov a belső tanácsos Johann Eckher fürdőszövegét vette feleségül, így mostohafiai nagykorúságáig ő irányította a Császárfürdőt. 1719-ben, annak ellenére, hogy a század elején még részt vett a Bössinger-pártiak szervezkedésében és a haragvó tanácsosok áristomba vetették, kinevezték a Belső Tanács tagjának. Halála után feleségére és gyermekeire, illetve különböző hozzá közel álló személyekre mintegy 6500 forintot hagyott. Anyagi lehetőségei lehetővé tették, hogy üdvözülése érdekében az öt budai férfikolostor mindegyikében negyven szentmisét rendeljen, amelyek költsége összesen 100 forintra rúgott.³³ Mészre nemcsak az építkezésekhez volt szükség, hanem pestis idején fertőtlenítésre is használták. 1741 nyarán például egyedül a vízivárosi plébániatemplom megtisztításához 15 fuvar meszet vásárolt a város.³⁴ Ugyanezen év őszén ajánlotta fel a városnak Anton Hörger szobrász, hogy a köz érdekében saját költségén mészegetőt létesítene, mivel a parasztoktól vásárolt mész nagyon drága. A tanácstól alkalmas telek átengedését kérte, s ezért cserébe ígéretet tett arra, hogy az első három évben minden

mérő után csupán 2–3 garas haszonra tart igényt. Majd a három év letelte után minden égetésért 1 forint 30 krajcárt kér. A város a beleegyezését adta,³⁵ de Anton Hörger mégsem mészégetőt, hanem Újlakon (ma Bécsi út 88–92. sz.) téглаégetőt létesített.³⁶ A városi tanács többször panaszkodott a Helytartótanácsnak a mészhiányról, s a megoldást a környékbeli uradalmakban létesítendő mészégetőktől várták.³⁷

TÉGLAÉGETÉS

A Rákóczi szabadságharc előtti időben a téглаégetés valószínűleg teljesen a katonaság kezében volt. 1691-ben a Budai Kamarai Adminisztráció a létesítendő katonai kórház helyét a császári téглаégető közelében jelölte ki. 1695-ben pedig a város fordult memorandummal az Adminisztrációhoz, s a nyomasztó téglahiányra hivatkozva égető kijelölését kérte.³⁸ A szabad királyi városok egyik fontos bevétele a téглаégetésből származott. Buda azonban csak a magántulajdonban levő téглаégetők utáni adót (*Ziegelofenzins*) szedhette be, amelyet a telekkönyvi jövedelmek között könyveltek el. A háborús időszak zűrzavara, illetve a következtében kialakult gazdasági válság hatására az építőipar súlyos válságba került, a téглаégetőkben és a kőbányákban gyakorlatilag szünetelt a munka. Komolyabb változást a békeidők sem hoztak, mivel az 1709 őszen megjelent pestis miatt majdnem három évig hosszabb-rövidebb időre vesztézárat kellett vonni bizonyos városrészek köré. A pestis gazdaságra gyakorolt hatása a valós járványnál jóval hosszabb ideig tartott. 1712 nyarán a Tabánban észleltek gyanús megbetegedéseket, a fertőzöttek száma hiába maradt elenyésző, a megfelelő óvintézkedéseket követően hasztalan oldották fel a vesztézárat, a következő bő egy hónap alatt nem akadt ember, aki önszántából Budára utazott volna. A városi tanács rimánkodva kért segítséget a pestiektől, jöjjenek, mert a budaiak éhen vesznek.³⁹ A következő adatok jól szemléltetik az építőipar válságos helyzetét: 1707-ben Simon Renner téглаégetőjében négyszer, Martin Kneissel örököseinek égetőjében csupán egyszer égettek téglát (a két katonai tulajdonban lévő égető nem működött), de az égetések után járó 1 forint 30 krajcár fizetését csak a következő évre ígérték az üzemeltetők. A két működő kőbánya után 21 forintot szedtek be, ami éppen csak fedezte a Telekkönyvi Hivatalban felhasznált papír árát. 1711-ben a magántulajdonban lévő égetőkben nyolc kemence téglát égettek, mely után 12 forint járt a városnak.⁴⁰

Nyitrai Elek azt állítja, hogy Budán 1714-ig csupán két téглаégető működött a Bécsi-kapu alatt, mindkettő magántulajdonban. A mai Vérmező és Várfok utca sarkán álló téглаégető Simon Renner kőművesmester tulajdonát képezte, a másikat pedig Martin Kneissel ácsmester örökösei birtokolták, ez a mai Széll Kálmán tér területén helyezkedett el. A Telekkönyvi Hivatal számadásaiban ezzel szemben elsőként 1710-ben szerepelt, de a jelek alapján régebb óta létezett két másik téглаégető: az egyik a kamarai adminisztrátor báró von Kurtzé, a másik pedig az előző évben elhunyt pesti tanácsos, Johann Nicolaus von Willfersheimbé.⁴¹ Az égető pontos helyére a tanácsülési jegyzőkönyv egyik bejegyzéséből lehet következtetni, mely szerint az üzem az Országúton lévő sorompóval szomszédos telken feküdt, körülbelül a

későbbi Statisztika-kert helyén. Az említett sorompó a városrészt zárta el az erre portyázó kurucok elől, akiknek feltartóztatására ellenőrzőpontot állította itt fel és állandó polgárőrséget rendeltek ki.⁴² Willfersheimb társadalmi háttere a Budán gyorsan meggazdagodott adminisztrátoréval azonos. A fiatal birodalmi nemes ételmezési biztosként és kamaragazgatósági tanácsosként szolgálta az uralkodót. A Budai Kamarai Adminisztrációnál betöltött hivatala ellenére 1705-ben a pesti polgárok a Belső Tanács soraiba választották. Vagyoni helyzete szűkösnak semmiképpen nem mondható, legalább is ezt sejteti nemesekhez illő, tizennyolc szobás pesti háza.⁴³ Willfersheimb budai téglaegetője a tanácsos halála után nem zárt be, hanem azonos azzal az égetővel, ahonnan a pesti Invalidusház építéséhez szállították a téglát, vagyis az üzemet korábban létesítették, mint ahogyan azt Nyitrai Elek feltételezte.⁴⁴

A legtöbb adat Martin Kneissel örökösének Bécsi kapu alatti téglaegetőjéről ismert. Az elhunyt Kneissel kiskorú fia helyett mostohaapja, Johann Rudolf Körber üzemeltette az égetőt. Körber 1710-ben alkalmazta téglaegető-mesternek Franz Bachmann-t. A szerződés alapján a téglamester csak készpénzért adhatott el téglát, hitelbe nem. A téglamesternek az eladásokról pontos kimutatásokat kellett vezetnie, ami nehéz lehetett, mivel Bachmann írástudatlansága miatt a szerződést is más írta alá. A mester az égetőkemence szomszédságában felépített kis házacskában lakott. A téglák előállításához szükséges vizet a telken található kút biztosította, amennyiben ez nem bizonyult elegendőnek, a hiányt a Dunából pótolták. A vízfűvarozást a téglaegetőhöz tartozó kocikkal és ökrökkel a mester végezte. A tulajdonos a fuvardíj felének megtérítését vállalta. A mester munkadíja az előállított termék típusától függött, általában ezer darabonként 2 forintot kapott. A terméklistán a közönséges építőtéglán kívül kéményhez és boltívhez való, illetve padlóburkolásra alkalmas, speciális téglák, tetőcserepek szerepeltek. Külön figyelmet érdemelnek a téglamester tisztségéhez tartozó egyéb tevékenységek, nevezett ugyanis az égetőkemence működtetésével együtt vállalta a tulajdonos borának és sörének kimérését. Bachmann, mint csapos az eladott bor akója után 12 krajcár, egy hordónyi sör után pedig 9 krajcár jutalékban részesült. A számadások alapján a létesítmény ebben az időszakban elsősorban kocsmaként működött.

A tulajdonos Körber Bachmann alkalmazásának évében, 1710 decemberében három évre átadta az égető üzemeltetési jogát Johann Multzer (megh. 1714) budai polgárnak, az Oroszlán fogadó tulajdonosának. Multzer a 250 forintra (1713) becsült égetőt az ingatlan értékéhez viszonyítva szokatlanul magas áron, évi 50 birodalmi tallérért (75 ft) vette bérbe.⁴⁵ Ezen kívül minden ezer téglá után 1 forint 30 krajcár részesedést ígért Körbernek.⁴⁶ Kétségtelenül Buda gazdag polgárai, korábban talán a leg-gazdagabbak szűk csoportjába tartozott a nevezett Johann Multzer (megh. 1714). A fogadós vagyonáról 1713-ban készített leltár azonban megkopott, régi dicsőségről tanúskodik. Felvetődik a kérdés, az életkora, a kedvezőtlen gazdasági helyzet, esetleg a kettő együtt vezethetett a lakóház valaha jobb napokat látott berendezésének lepusztulásához. Halála után a fogadós vagyonát, érintetlenül hagyva az özvegy külön vagyonát, feltehetően a hitelezők nyomására felbecsülték és elárverezték. A család Várban lévő házát 2357 forintra értékelték, ezen az áron azonban nem találtak vevőt az ingatlanra, így azt mélyen áron alul, 1300 forintért értékesítette a város. Az ingat-

lanvagyonhoz tartozott még két nagy szőlő (Farkasrét, Németvölgy), melyek értéke meghaladta az 500 forintot. Ugyancsak áron alul, 75 forint helyett 50 forintért kelt el Miltzer Bécsi kapunál lévő konyhakertje. Az eset jól mutatja a háborús évek, a pestis, majd az árvíz okozta elszegényedés, a súlyos készpénz-hiány és az egyre mélyülő gazdasági válság hosszan tartó hatását, az ingatlanok iránti kereslet csökkenését.

Úgy tűnik, egyedül az aránylag biztos megélhetést nyújtó szőlők őrizték meg értéküket. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a háborús években időnként a bor számított a legfontosabb fizetőeszköznek. Ennek köszönhetően Miltzer 540 forintra értékelt szőlője, méltányosnak tekinthető áron, 510 forintért kelt el. Miltzer ingó- és ingatlanvagyonra a nyomott áraknak köszönhetően végül mintegy 2500 forintért kelt el. A fogadós ruházatát, – bár nem volt sok ruhája –, a finom elegancia jellemezte, az özbörből készült nadrágtól az ezüstpaspománnyal ékesített piros mellényig, vagy a halványszürke felöltőig, minden szükséges darabot tartalmazott. Miltzer élete során feltűnően sok ezüstgombot szerzett, szám szerint hetven darabot, melyek összsúlya kicsivel meghaladta a 27 latot. Nem hiányzott a gazdag polgár megjelenéséhez már-már nélkülözhetetlen nádpálca sem, amelynek földdel érintkező végét kis, fehér gomb védte (1 ft 15 kr). Nádpalcát a belső tanácsosok és a telekkönyvi igazgató viselhettek, illetve a nemesek, császári tisztviselők, katonatisztek leszármazottai. Rajtuk kívül csupán néhány rendkívül gazdag polgárnak néztek el, hogy az úriemberekre jellemző kiegészítővel jelenjen meg nyilvános helyen. A fogadós két régi pisztolyt és egy ugyancsak régi flintát tartott az otthonában. A „fegyverzetéhez” hozzátartozott még egy különleges, máshol nem említett darab: egy sárgarézből készült magyar pallos. Még a régi időkben a ruhadarabokhoz és a kiegészítőkhöz hasonló igényességgel válogatták össze a közös tulajdonban lévő ágyneműket. A szalmazsákot előbb durvább lenvászonnal, úgynevezett alsó lepedővel (Unterleylacher) terítették le – ebből nyolc darabbal rendelkeztek – majd erre került a finomabb lepedő. A Miltzer házaspár ízlését dicséri az a két, ekkor már régi, fehérített lenvászonból készült lepedő, felső részükön piros csipkedíszítéssel. A szép darabokat még viseltes állapotban is 1 forintra becsülték. Az ablakokat négy darab, talán két pár függöny takarta el a kíváncsi szemek elől. Függönyöket egyébként csak a leggazdagabb polgárok házában vettek nyilvántartásba.⁴⁷

Franz Anton Kneissel szüleitől örökölt ingó és ingatlanvagyonra 850 forintot tett ki, ezzel a viszonylag tisztességes körülmények között élő polgárcsaládok közé számítottak.⁴⁸ Martin Kneissel háztartásáról, vagyoni helyzetéről ennél több információ nem ismert. Fivére, a családi hagyományoknak megfelelően ácsmester Lorenzről (megh. 1705) tudjuk, hogy kortársánál a Bössinger-párti Peter Stöckelnél jóval szerényebb körülmények között élhetett, s inkább a szegényebb polgárok közé tartozott. Házát teljes berendezéssel a feleségére hagyta, azzal a kikötéssel, hogy a leányok később legalább 100–100 forintot kapjanak a ház után. Ez körülbelül a korabeli átlag felének felelt meg. Az uralkodó jogszokások alapján arra következtethetünk, hogy a ház legalább 400 forintot ért, vagyis szerényebb polgárházról lehetett szó. Két Pál-völgyben található szőlőjét ugyancsak a két leányára hagyta.⁴⁹ A legifjabb Kneissel, Franz Anton nem folytatta a családi mesterséget, hanem az ács szakma helyett szíjgyártónak tanult.⁵⁰ A kiskorú Kneissel árva, talán a város érdekeit képviselő árva-

számtartó rábeszélésére, 1713-ban elfogadta a város vételi ajánlatát, és 270 forintért megvált a téглаégetőtől.

A város azonnal hozzáfogott a létesítmény felújításához, jelentős kibővítéséhez. A munkálatokhoz a sváb-hegyi kőbányából legalább huszonegy szekér követ, és több hajónyi épületfát hoztak, 2500 darab téglát építettek be. A város anyagi helyzete nem tette lehetővé a tervezett átalakítás megvalósítását. A háború és a pestis éveiben felhalmozott tartozások, valamint az ekkoriban építeni kezdett sörház és a téглаégető túlságosan nagy terhet rótt a város pénztárára. Az égető felújítására közel 300 forintot költöttek, de ez korántsem bizonyult elegendőnek, sőt, a korábbi tulajdonos két évig egyetlen fillért sem látott a vételárból. 1714-ben az időjárás, főleg a szélviharok, csaknem teljesen lerombolták a munkások szállását és az égetőkemencéket, melyek helyreállítási költségeit a város semmilyen forrásból nem tudta előteremteni. Megoldásként a város a következő évtől 1000 forintot meghaladó összegért három évre átengedte a létesítményt Ignaz Hoffmann sebész polgárnak, Simon Renner vejének, aki később évi 100 forint bérleti díjat ígért. Az új bérelő kötelezte magát a munkások szállásának megjavítására és egy új, dupla kemence építésére, valamint a szükséges szerszámok beszerzésére. A teljes felújítás a tervezettnél többbe, mintegy 1400 forintba került, amelyhez a pénz a sebész pozsonyi barátja kölcsönözte. Báró Maximilian Ludwig von Regal, a budai vár parancsnoka gyorsan felismerte a korszerűsített, kibővített téглаégető nyújtotta előnyöket.

Ezt megelőzően a várparancsnok a másik, a Bécsi kapuhoz közeli égető tulajdonosával, Rennerrel is egyezkedett, de nem jutottak eredményre. Regal nem nyugodott bele a kudarcba, hanem az egyszerűbb megoldást választotta, vagyis 1715-ben lefoglalta a város égetőjét. A névleges tulajdonjog azonban továbbra is a szabad királyi városé maradt. A katonaság hivatalosan a Vár erődítményrendszerének építéséhez vette bérbe az égetőt. A budai vár parancsnoka ígéretet tette arra, hogy az erődítési munkálatok befejezése után visszaadja a létesítményt, de ez később sem valósult meg, mivel a bérletet a tulajdonos város megkerülésével később a Magyar Kamara vette át. A kárvallott Ignaz Hoffmann az égető átépítésére fordított összegből nem tudni, végül mennyit kapott kézhez. Bár követelését a kezdetektől minden hatóság jogosnak ismerte el, elszámolási vitája még bő egy évtized múlva (1726) sem fejeződött be. Érdekes fordulatot hozott a téглаégetők ügyében Simon Renner 1716-ban bekövetkezett halála. Özvegye férjezett és kiskorú leányai nevében hangsúlyozta a család nyomorát, valósággal könyörgött a katonaságnak, vegyék át a téглаégetőjüket.⁵¹ A Renner család örökösei azonban nem kötöttek megállapodást a katonai hatóságokkal. A polgár Renner kőművesmester családja nem túl fényűzően, körülbelül Kneisselékkel azonos életszínvonalon élt. Vízivárosi házuk mellett egy kisebb szőlőt birtokoltak. Az elhunyt lelki üdvéért felajánlott összegek hasonlóképpen nem túl vagyonos személyre utalnak. Az após elbeszélése alapján Hoffmann beházasodása előtt a téглаégető kifejezetten lepusztult állapotban volt. A felújítás költségeiről és a téглаégetés újraindításáról egyedül a sebész vő gondoskodott. Renner végrendeletében fejezte ki háláját vejének, s özvegyét a tartozások rendezésére, a következő év hasznának teljes átengedésére, valamint a jövőben évi 75 forint munkabér megfizetésére kérte.⁵² A vízivárosi mészárszékek építéséhez (1716–1717) két vállalkozótól ren-

delt közönséges téglát a városi tanács: Ignaz Hoffmann polgártól (11 300 db) és Joseph von Salgari császári provisorától.⁵³ Jelentősen megkönnyíthette a sebész érvényesülését a helyi építőiparban a nagy hatalmú belső tanácsosokkal, a város csaknem korlátlan uraival kialakított jó viszonya. Az ügynevezett tanácsi párthoz való szoros kötődését mi sem bizonyítja jobban, mint kinevezése a bizalmi állásnak számító szószólói tisztségre. A Belső Tanáccsal szembeszegülő polgárok csoportja egyik legnagyobb sérelmének ugyanis azt tekintette, hogy az elviekben őket képviselő tisztségviselőt a saját emberük helyett kizárólag a tanácsosok által támogatott jelöltek köréből lehetett választani. Hoffmann a későbbiekben is sikeresen állta a versenyt a katonasággal szemben, mivel a tégláégetésre szakosodott polgárok közül elsőként kifejezetten gazdag emberként halt meg. Végrendeletében az ingatlanvagyonán felül közel 4000 forintot rendelt kegyes célokra, valamint testvérei és amazok gyermekei számára. Az ingatlanokat a tégláégetővel együtt Hoffmann második felesége örökölte.⁵⁴ A gyermektelen özvegy hamarosan házasságot kötött Jacob Sonnleuthner-rel, akitől két gyermeke született. Hoffmann munkáját elődjéhez hasonló sikerrel folytatta Sonnleuthner, így az égetőkből származó vagyon fokozatosan tovább növekedett. Az édesanya a pestistől való félelmében keletkezett végakaratóban (1739) tekintélyes összeget, fejenként 4000 forintot ígért fiának és leányának.⁵⁵

Buda város tanácsa 1721. október 31-én jegyzőkönyvi határozatban kimondta, hogy szándékában áll a város határában – lehetőleg minél olcsóbban – tégláégetőt létesíteni.⁵⁶ A város súlyos adósságai, a Belső Tanács és a szószóló vezette polgári érdekcsoport meghasonlása, állandó vitája teljes mértékben lekötötte a városvezetés figyelmét. A belpolitikai válság következményeként 1729-ben került ismét napirendre a téglahiány megoldásának kérdése, amikor a Gellérthegy déli oldala mellett próbálkoztak városi tégláégetőt létesíteni.⁵⁷ A helyszín azonban hamarosan változott, mivel a következő évben, 1730-ban már a Városmajor mögötti területen tervezett égető ügyében írtak az uralkodónak. A városi tégláégető terve a katonaság ellenállása miatt nem valósulhatott meg, hiába adtak ki e célból 1730-ban 184 forintot, 1732-ben 49 forintot.⁵⁸ Az erődítményrendszer folyamatos javítása részben jó ürügyül szolgált arra, hogy a város fejlődése szempontjából oly fontos építőanyag értékesítésében a katonaság monopolhelyezete érvényesüljön. A magántulajdonban működő kisebb égetők ugyanis sem mennyiségben, sem árban nem versenyezhettek a katonaságéval.

A következő budai tégláégető alapítása ismét nem a város, hanem egy magánszemély nevéhez fűződik. A Belső Tanácsba felvételt nyert Anton Hörger szobrászmeister 1741-ben eredetileg mészégető létesítéséhez kért engedélyt és telket a tanácstól, de mészégető helyett az újlaki városrészben új tégláégetőt helyezett üzembe.

A budai tégláégetés történetében a legsikeresebb tégláégető-tulajdonosnak, a 19. századi „vállalkozók előfutárának” Jálics Kristóft tekinthetjük. A Jálics családnak Theresia Sonnleuthner, az első feleség révén került a tégláégető. Az idősebb Jálics és a Sonnleuthner leány házasságából nem született gyermek, így apjuk után a második feleségtől született fiú, Kristóf kapta meg az égetőt. Az apjához hasonlóan mészárosnak tanult fiatalember elsőként a családi égető üzemeltetését vette át Jacob Sonnleuthner halála után (1757).⁵⁹ 1767-re már mindkét Bécsi kapu alatti égető Jálics Kristóf kezébe került, majd 1783-ban megszerezte az árverésre bocsátott országyúti

üzemet.⁶⁰ Buda történetében elsőként egyesítette a város területén lévő égetőket. A városi tanács és Jálics rendszeres időközönként összetűzésbe került a téglá ára miatt. Jálics a téglagyártás területén szerzett monopolhelyzetét az uralkodó számára oly kedvező döntése után tudta igazán kihasználni, melynek értelmében a kormányiszékek 1784-től Budára kerültek.

A Helytartótanács a költözéssel kapcsolatban 1784. február 10-én adott utasítást a városi tanácsnak. Első lépésben a Budán rendelkezésre álló szálláshelyeket és lakásokat írták össze. Az uralkodó az építkezések ösztönzésére elrendelte, hogy az új építésű házak tulajdonosai az emeletek számától függően tíz, tizenöt vagy húsz évre adómentességet élvezzenek. A Budán házat építőknek polgárjogot, a leteleplő építőiparral foglalkozó személyeknek pedig hat évre adómentességet ígért. II. József felszólította a várost, hogy az építeni vágyók számára nyújtson kedvezményes kölcsönt. Többek között arra is utasítást adott, hogy gondoskodjon megfelelő mennyiségű tégláról.⁶¹ A városi tanács, mivel saját tégláégetővel nem rendelkezett, Jálics Kristófot, a három budai égető (a két Bécsi-kapu alatti összevonva működött) tulajdonosát szólította fel arra, hogy csak középítkezéshez adjon el téglát.⁶²

Kimutatás a kormányiszékek Budára helyezése miatt megvásárolt és felújított ingatlanokra fordított összegekről.

(Forrás: IV.1002.e. Intimata Locumtenentia Nr. 655. Aa. 130. f.)

Fortuna vendéglő	36 131 Ft 54 kr
karmelita kolostor (benne a színházzal és a kaszinóval)	60 726 Ft 42 kr
az átvett hat kaszárnya a Várban	41 559 Ft 22 kr
a Városmajor kertje és épületei	4 604 Ft 16 kr
kamaraerdei Lustgebäude	2 364 Ft 43 kr
Összesen:	145 386 Ft 57 kr

Kimutatás az 1784–1791 közötti budai építések költségeiről.

(Forrás: IV.1002.e. Nr. 655. Bb. 128. f., B. 132–139. f., A 157–160. f., C. 161–166.)

Városrész	újépítésű ház	emeletráépítés	bővítés	összesen
Vár	129 135 Ft	231 159 Ft	227 376 Ft 22 kr	587 670 Ft 22 kr
Víziváros	274 492 Ft	79 748 Ft	44 592 Ft	398 832 Ft
Tabán	83 955 Ft	10 100 Ft	2 700 Ft	
Országút	17 000 Ft	1 000 Ft	0	18 000 Ft
Krisztinaváros	278 985 Ft	20 600 Ft	17 800 Ft	
Összesen:				1 325 887 Ft 22 kr

Jálics a téglá árának limitációja miatt állandó harcban állt a városi tanáccsal, amely 1784-ben a megnövekedett építőanyagigény, s Jálics állandó áremelési kísérleteire hivatkozva egy városi tégláégető engedélyezését kérte a Helytartótanáctól. A jóváhagyást megkapták, s a vállalkozó kedvűek számára alkalmas telek átengedését helyezték kilátásba. A felhívásra Hikisch Kristóf budai és Hellrűger Mátyás pozsonyi

kőművesmesterek jelentkeztek, utóbbi egyébként a pozsonyi városi téглаégető egyik bérlőjeként szerzett tapasztalatot a téглаégetésben. Továbbá egy másik pozsonyi kőművesmester, Anton Fischer is egyezséget kötött a budai tanáccsal. Az új égetők helyét a Pál-völgyben (ma Pasarét) jelölték ki.⁶³

ÖSSZEGRZÉS

A 18. század első felében az építőiparban érdekelt, polgárjoggal rendelkező személyek a köfejtést és a téглаégetést rendszerint jövedelemkiegészítő tevékenységként folytatták. A városlakók tulajdonában levő létesítmények nagyobb mértékű fejlesztése az 1710-es évek végéig a gazdasági válság következtében nem valósulhatott meg. A másik akadályt az állami hivatalnokok és a katonaság kötelékében működő építőanyag-kereskedők által támasztott egyenlőtlen verseny jelentette. A katonai parancsnok attól sem riadt vissza, hogy lefoglalja a város nemrégiben megszerzett, modernizált égetőjét, újabb városi téглаégető és mészégetők létrehozását pedig sikeresen megakadályozta. A mészkereskedelem a vizsgált korszakban csaknem teljesen a katonasághoz kötődő személyek kezében összpontosult. Az 1720-as évektől a város növekedésével arányosan növekedett az építőanyag iránti kereslet, néhány tökeerős polgári vállalkozó a katonaság által támasztott konkurencia ellenére is egyre inkább téглаégetőjük vagy köfejtőjük jövedelméből élt. Az említett vállalkozók városi társadalomban elfoglalt helye vagyonuk gyarapodásával arányosan növekedett, jól bizonyítja ezt az ebből a körből kikerülő külső és belső tanácsosok, szószólók száma.

JEGYZETEK

1. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Kutatásaimhoz nyújtott segítségéért köszönet illeti Simon Katalint (Budapest Főváros Levéltára).
2. Nagy L. 1975: 218., 223.
3. BFL IV.1002.z. A 1482., 1519.
4. BFL IV.1002.z. A 397.
5. Nagy I. 1957: 60.
6. Nagy L. 1975: 40–41.
7. Nyitrai 1953. 2. sz.: 42–55.
8. Nagy L. 1975: 218.
9. U.o.
10. Bónis 1968: 229., 239.
11. Schmall 1899: 205–207.
12. Ceresola budai tevékenységét és életét részletesen is ismerteti Schoen Arnold olasz nyelvű tanulmánya. (Schoen 1959.)
13. BFL IV.1002.y. I. 261., A végrendeletben felsorolt két házat üresnek mondja, a család valószínűleg egy harmadik házban lakott. IV. 1002.y. I. 2319.
14. Dümmerth 1968: 160.; Géra 2009: 95.; A budai Külső Tanács tagjai közül Johann Georg Götz ács, Peter Laux és Konrad Karr üvegesek, Johann Höbling építőmester. BFL IV.1002.z. A 1482.

15. *Bónis* 1968: 114., 116., 121., 210., 212., 224., 243., 276., 281., 305., 313.
16. *Géra* 2009: 16., 18., 44., 68., 71., 80., 95.; Földmérő hivatali esküjét ld. *Bónis* 1974: 68–69.; *Nagy L.* 1975: 226.
17. *Géra* 2009: 110., 190. ; BFL IV.1002.y. I. 2306., 2311.; A család cselédleányáról ld. *Bónis* 1968: 259.
18. *Géra* 2009: 44.
19. *Nagy L.* 1975: 223–224.
20. *Nagy L.* 1975: 224.
21. *Nagy L.* 1975: 226–227.
22. *Nagy L.* 1975: 30–32. ; *Pásztor* 1936: 39.
23. *Nagy I.* 1957: 80.
24. BFL IV.1002.uu. Nr. 128.
25. *Nagy I.* 1957: 80.
26. BFL IV.1002.uu. 74. d. 1715.
27. *Nagy L.* 1975: 233–234.
28. BFL IV.1002.y. I. 1085.; *Géra* 2009: 45.
29. *Nagy I.* 1957: 81.
30. BFL IV.1002.n. Nr. 25. Steinbruch von Jahr 1786.
31. BFL IV.1002.uu. Nr. 128.
32. BFL IV.1002.n. Nr. 27.
33. BFL IV.1002.uu. 50. d., 55. d.; A Nr. 128., 651.; IV.1002.y. I. 95.; *Géra* 2009: 170–171.
34. BFL IV.1002.a. 43. köt. 1741.07.21. 231v.–232. p.
35. BFL IV.1002.a. 43. köt. 1741.09.19. 322v. f.
36. *Nyitrai* 1953: 44.
37. *Nyitrai* 1953: 47.
38. *Nagy I.* 1957: 58.
39. BFL IV.1002.uu. A Nr. 57. 544–547. p.
40. BFL IV.1009.i. Telekkönyvi számadások 1707., 1711.
41. BFL IV.1009.i. 1710.
42. BFL IV.1002.a. 8. köt. 77. p. 1710. május 19.
43. *Dümmerth* 1968: 223–224.
44. *Nyitrai* 1953: 44–45.
45. Évi 250 forint egy kisebb polgárház vételárának felelt meg.
46. BFL IV.1002.uu. Nr. 651.
47. BFL IV.1002.z. A 747.
48. BFL IV.1002.uu. Nr. 651.
49. BFL IV.1002.y. I. 1081.
50. A polgárjogot 1725-ben szerezte meg. BFL IV.1002.u. I. köt.
51. BFL IV.1002.uu. Nr. 651.
52. BFL IV.1002.y. I. 2118.
53. BFL IV.1002.uu. Nr. 128., 651.
54. BFL IV.1002.y. I. 780.
55. BFL IV.1002.y. I. 2475.
56. BFL IV.1002.a. 21. köt. 1721.10.31. 215v. f.
57. *Nagy I.* 1957: 86.
58. BFL IV.1002.a. 32. köt. 1730.04.20. 79v. f.; *Nagy I.* 1957: 86. , 101.
59. BFL IV.1002.y. I. 2536.
60. *Nyitrai* 1953: 44–45.

61. BFL IV.1002.e. Aa. Nr. 655.

62. *Nyitrai* 1953: 43.

63. *Nyitrai* 1953: 45–47.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

BFL IV.1002.a

Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistrats Protocoll)

BFL IV.1002.e.

Buda Város Tanácsának iratai. Helytartótanácsi rendeletek (Intimata Locumtenentia)

BFL IV.1002.n.

Buda Város Tanácsának iratai. Városi szerződések

BFL IV.1002.u.

Buda Város Tanácsának iratai. Polgárkönyv. (Matricula civium Budensium) 1. kötet

BFL IV.1002.uu.

Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea antiqua)

BFL IV.1002.uu.

Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea nova)

50.d. Császárfürdő iratai

55.d. Hadbiztosság iratai

74.d. A választott község panaszai 1715–1727.

BFL IV.1002.y

Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (Testamenta)

BFL IV.1002.z

Buda Város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak (Inventaria)

BFL IV.1009.i

Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekhivatali számadások (Grundbuchs Rechnung)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bónis 1962

Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686–1708. Budapest. 1962. Akadémiai Kiadó.

Bónis 1974

Bónis György: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest, 1974. Budapest Főváros Levéltára.

Dümmmerth 1968

Dümmmerth Dezső: Pest város társadalma 1686–1696. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó.

Farbaky Péter: A budai ágostonos (majd ferences) templom. *Művészettörténeti Értesítő* XXXIX. (1990), 166–197.

Farbaky Péter: A pesti pálos kolostor barokk épülete. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk.: Sarbak Gábor. Budapest, 2007, 621–635.

Géra 2009

Géra Eleonóra Erzsébet: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707. Budapest, 2009.

Gyvetvainé Balogh Ágnes: Adatok a budai kőműves és kőfaragó céh életéből (1690–1872). *Építés-Építészettudomány* 1998, 93–123.

Gyvetvainé Balogh Ágnes: Buda főváros kőműves és kőfaragó céhe mesterei. *Építés-Építészettudomány* 1998, 269–333.

Nagy I. 1957

Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. *TBM* 12. (1957): 51–131.

Nagy I. 1957

Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. *TBM* 12. (1957): 51–131.

Nagy L. 1975

Nagy Lajos:

Budapest története 1686–1790. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: Kosáry Domokos. Írta: Nagy Lajos. Budapest, 1975. (Budapest története III.) Főszerk.: Gerevich László.: 27–254.

Nyitrai 1953

Nyitrai Elek: A kormányzések Budára helyezése és a téglaiipar II. József korában. *Építészettörténeti és Elméleti Közlemények* 1953. MTA Építészettörténeti Főbizottsága 2. sz.: 42–55. *Pásztor 1936.*=Pásztor Mihály: Buda és Pest a török uralom után. Budapest, 1936.

Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Szerk.: Vadas Ferenc. Budapest, 2004, 75–89.

Schmall 1899

Schmall Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. I–II. kötet Budapest, 1899.

Schoen 1959

Schoen Arnold: Il periodo Budense del capomaestro Ceresola. *Acta Historiae Artium, Academiae Scientiarum Hungaricae* 6. (1959). 3–4. sz.: 375–382.

ABSTRACT

In the first half of the 18th century people with citizenship, having a share in construction industry, pursued quarry exploitation and brick burning usually as activities of additional income. Greater development of holdings was not possible until the end of the 1710s due to the economic crisis. Another obstacle was the unequal competition posed by building material dealers operating in the circles of public officials and the military commander did not even boggle to confiscate the recently acquired, modernized burner of the city. He also successfully prevented the creation of newer brick and lime burners. The lime trade in the examined period was concentrated almost entirely in the hands of army related individuals. From the 1720s, the demand for building materials increased in proportion with the growth of the city. Some capital-intensive civilian contractors, despite the competition posed by military, increasingly lived on the income of their brick burners or quarries. The rank of these contractors in the urban society increased in proportion with their wealth, that is clearly proven by the number of interior and exterior councilors and advocates risen from their circles.

DONÁT JÁNOS FESTŐ MUNKÁSSÁGA, 1810–1832

Donát Jánosról* jelentősebb tudományos, vagy ismeretterjesztő mű eddig nem készült.¹ Az életmű iránt megnyilvánuló érdeklenség egyik oka lehet, — amely mind az osztrák, mind a magyar kutatásban jelentkezik — hogy Donát hatalmas munkásságában bizonyos színvonalbeli egyenetlenség mutatkozik, ami művészetét, legjobb bécsi kortársai, Martin van Meytens (1695–1770), Joseph Kreutzinger (1757–1829) és Heinrich Füger (1751–1818) mögé sorolja. Magyarországi tevékenységének feldolgozatlansága összefügg a felvilágosodás művészeteként megjelölt korszak kutatásának késésével is, mivel ez iránt csak az utóbbi évtizedekben mutatkozik intenzívebb érdeklődés.

A forrásmunkák közül a legtöbb és legjobban hasznosítható adatot Donátról Kazinczy Ferenc 22 kötetben kiadott levelezése tartalmazza.² Kazinczy minden levélben nagy lelkesedéssel ajánlja a festőt barátai figyelmébe és dicsérő szavakkal emlékezik meg mind jelleméről, mind művészetéről. Egy-egy kép kapcsán adódtak elvi nézeteltérések, de ez sohasem rontotta meg mindvégig tartós barátságukat. Kazinczy barátai is többségükben elismeréssel nyilatkoznak Donát műveiről, néhány esetben azonban olvashatunk ellenvéleményeket is, mint pl. Vitkovics Mihályét Horvát István és Kazinczy portréjáról.³ Ezek a levelek amellest, hogy számunkra értékes adatokat tartalmaznak egyben dokumentumai a művész és a közönség közötti kapcsolatoknak. Átalluk érzékelhető — a közel húsz esztendő átфogó időtartam következtében — a művészi ízlés változása, és a műalkotások iránti igény megnövekedése is. Néhány műre és azok származására vonatkozó adatot tartalmaz még Kazinczy *Pályám emlékezete* című munkája és az írásaiból *Pestre* címen megjelent összeállítás is.⁴

*Munkámat dr. Rózsa György tiszteletére ajánlom, akinek köszönettel tartozom támogatásáért, segítségéért, és azért a számos adatért, amellyel segítette mind a szöveg, mind az oeuvre-katalógus elkészítését. Munkám kezdetén — idestova 3 évtizeddel ezelőtt — alig 70 művet lehetett azonosítani a festő munkásságából, amely jelenleg több mint 200 művet számlál. A festmények java része Pest-Budán készült, és a képek többségéhez reprodukció, valamint a kiállításokat, és az irodalmi utalásokat is tartalmazó adatbázis csatlakozik, váltakozó mennyiségben.¹ Együttal szeretném megköszönni a Budapesti Történeti Múzeum vezetőségének és Szvoboda Dománszky Gabriella szerkesztő asszonynak, hogy munkám megjelenését segítették.

F. Oeser u. C. G. Geryser:

Johann Daniel Donat portréja

Papír, rézmetszet, körirata: Johann Daniel Donat, lent: ein Künstler ehrlích, fromm, alt und kein Charlatan.

Das heißt auf deutsch, ein armer Mann.

Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjtemény, lt.: 10.035

hogy több portrét készített Kazinczy megrendelésére róla magáról, és családjáról.⁸ A harmadik levél is ugyanez év november 16-án, Pesten keletkezett és Donáttól származik,⁹ ebből a már korábban említett képekre és újabb festményekre vonatkozó adatok mellett értesülünk Donát munkamódszeréről és a kópiakészítéssel kapcsolatos problémáiról is.¹⁰

A források között kiemelkedő helyet foglal el Michael Kunits 1824-ben, még Donát életében megjelent műve, amelyben pár olalon ismerteti a festő életrajzát és felsorolja legjelentősebb műveit.¹¹ A festő munkásságáról máig ez a legbővebb, és legteljesebb forrás, amelyben a részletes életrajz mellett a kortárs rajongásával ír Donát művészetéről. Az írás legértékesebb része a Donát művek elkészülési helyük szerinti felsorolása. Ebben a Bécsben készültek közül 35-öt, a pozsonyiak közül

Kazinczyval kapcsolatban elsőnek említendő az a három német nyelvű levél, amelyet Donát és felesége írt a költőnek.⁵ A levelek betekintést engednek mindennapi életükbe, értesülünk Donát munkamódszeréről és utazásairól, és fontos adatokat tudunk meg részben ismert, részben elpusztult, vagy lap pangó művekről. Az időben legkorábbi levél 1816. június 11-én kelt Pesten, és Marie Donát írta Kazinczynak.⁶ A levél végén az áll, hogy elkészült *Prónay bárónő* és *Telkey grófnő* portréja, valamint a Wesselényi báró által megrendelt *Osszián*. A második levelet Donát János írta 1816. október 3-án Pesten, és több érdekes adatot találunk benne áaira vonatkozóan: „...für ein kleines Bruststück, in der Grösse wie selbes von Hochderoselben Gemahlin zu 70 f., eben so im kleineren Format. Mit Stellung und Hände 90 f.”⁷ Megtudjuk továbbá, hogy Kámánházy váci püspök képmását készül megfesteni, valamint,

hatot, a pestiekből pedig 64-et, összesen 106 művet említ. A kutatás során több sikeresen azonosítható volt. A festő alkotásainak száma — beleértve a sajátkezű kópiákat is — több százra tehető, a budapesti és külföldi magángyűjteményekből folyamatosan kerülnek elő, meghatározott, de a Kunits-féle jegyzékben nem szereplő munkák, és az oeuvre állandóan bővül.¹² E jegyzék azt is megmutatja, hogy Donát megrendelői milyen társadalmi osztályokból kerültek ki, milyen festői műfajokban dolgozott, és hol, mely városokban tartózkodott hosszabb ideig.

Végül a források csoportjában Franz Schams Pest városáról szóló leírása is szerepel, ebben a festők között megemlíti Donát nevét, valamint C. F. Nicolai német és svájci útleírását, amelyben említést tesz a tescheni képekről.¹³ A festő lakáscímeire vonatkozó adatokat tartalmaznak a korabeli utcajegyzékek, és neve többször olvasható a folyóiratokban is.¹⁴ A *Hasznos Mulatságok* 1824-es száma működéséről tudósít, halálhírét közli a *Tudományos Gyűjtemény*, valamint a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830-as száma, amely egy szép nekrológban méltatja munkásságát.¹⁵ Ide sorolhatjuk még a Lipótvárosi Bazilika halálozási anyakönyveiben a Donátra és feleségére vonatkozó adatokat.¹⁶

Az oeuvre-katalógus összeállításában hasznomra voltak azok a kiadványok, amelyek Donát-festményekre vonatkozó adatokat és reprodukciókat tartalmaznak.¹⁷ Fontos forrást képeznek a *Tudományos Gyűjtemény* azon a számai, amelyek Donát képeiről készült metszetet közölnek, és a hasonló adatot tartalmazó egyéb sajtóorgánumok.¹⁸

A kutatás számára kiemelkedően hasznosnak bizonyultak azok az írások, amelyek a mű pusztá említésén kívül leírást és elemzést is adnak, mint Naményi Lajos adalékai, és azok, amelyek tudományos alapossággal készültek, mint Rózsa György e korszakkal foglalkozó cikkei, tanulmányai.¹⁹ Fontosak még azok a lexikonok is, amelyek életrajzi ismertetés nélkül, kizárólag egy-egy műre hivatkoznak, — mint a *Wurzbach*, vagy a *Magyar Irodalmi Lexikon*. A *Thieme-Becker* lexikonból ugyancsak tudomást szerezhethünk néhány, másutt nem említett kép létezéséről.

A két világháború közötti művészettörténeti kutatás — amely ezzel a korszakkal kevésbé foglalkozott — inkább csak egy-egy megjegyzés erejéig méltatta figyelemre Donát festészetét és azt is többnyire pejoratív megítéléssel. Szerény képességű, afféle „festő nagyiparosként” emlegette őt Genthon István és Petrovics Elek is.²⁰ Lyka Károlyé az érdem, hogy máig nélkülözhetetlen munkájában felhívta a kutatók figyelmét a korszakra, és több — addig alig ismert — kifestő munkásságára. Jóllehet Donát művészetét ő is csak „szürke középszerként” jellemzi, mégis sok értékes adatot közöl róla, és arról a korszakról amelyben élt.²¹ Donát és a korszak jelentőségére — a művészet és társadalom szemszögéből — Pogány Ö. Gábor hívta fel a figyelmet²², Zádor Anna pedig rámutatott művészetének barokk-klasszicista stílusváltást tükröző jellemvonására.²³ Stílusának átmeneti, a két nagy korszakot összekötő, folytonosságot biztosító jellegét emeli ki Garas Klára a 18. század festészetét tárgyaló munkájában.²⁴

Végezetül fontos forrást jelentettek azok a lexikonok, amelyek képekre vonatkozó adatokat tartalmaznak. Elsőként két múlt századi lexikont említünk, *Füssli* és *Bodenstein* munkáját, amelyek közül különösen az utóbbi tartalmaz egyedi és értékes

életrajzi adatokat.²⁵ A *Szendrei-Szentiványi lexikon* adatai megegyeznek ugyan a Kunits által közöltekkel, de kiegészíti egy tartalmas és hasznos irodalomjegyzék.²⁶ Lexikon-jellegű ismertetést ad Donátról Nagy Iván a magyarországi képzőművészetet bemutató sorozatában.²⁷ Az *Österreichisches Künstler*²⁸ és az *Österreichisches Biographisches Lexikon* pedig az osztrák művészettörténeti kutatás ide vonatkozó eredményeit tartalmazza.²⁹

A BÉCSI ÉVEK, 1744–1795

Donát munkásságának korszaka a felvilágosodás idejére esik, amely – mint tudjuk – a hatalomra törő polgárság ideológiája, az európai gondolkodás, művelődés és művészet történetében mélyreható változásokat hozott. Egyetemes jellegét a szellem szabadságának hirdetése, a tudásba vetett hit terjesztése adta meg, amellyel alapvetően megváltoztatta az addigi életformát, az emberek egymáshoz való viszonyát, és életszemléletét. Mind politikai, mind filozófiai, mind esztétikai téren igen eltérő, olykor szélsőséges irányzatok létrejöttét eredményezte. Ilyen volt a racionalizmust előnyben részesítő klasszicizmus, vagy a vele ellentétes, az érzelmekre építő szentimentalizmus és a romantika. Korszakunk és Donát életművének szempontjából fontos volt a német felvilágosodás gondolkodóinak, elsősorban Johann Joachim Winckelmannnak munkássága. Új szemléletet hozó eszméi, festőbarátai, Anton Raffael Mengs (1728–1779) és Adam Friedrich Oeser (1717–1799) segítségével (aki Donátról is készített metszetet) gyorsan népszerűvé váltak.

A hagyományőrző Bécsben – ahol 1730-tól 1770-ig meghatározó volt a barokk egyik utolsó nagy mestere, a svéd Martin van Meytens stílusa – a változás jelei késve, és kevésbé erőteljesen jelentkeztek. Heinrich Friedrich Füger, aki 1783-tól a bécsi akadémia másodigazgatójaként, 1795-től pedig vezetőjeként irányította évtizedekig a bécsi művészeti életet, a Winckelmann-Mengs kör tanítványa volt. Stílusa azonban, amely egyaránt egyesítette a francia és angol festészet elemeit, inkább a múltban gyökeredzett. Portréit érzelmes, kissé édeskés felfogás, a szépítésre való törekvés jellemezte. Stílusának könnyedebb, franciás vonást tükröző folytatója volt id. Johann Baptist Lampi, (1751–1830) és ifj. Johann Baptist Lampi (1775–1837) valamint Joseph Kreutzinger (1757 – 1829), akiknek művészetében – elsősorban a portrékon – az angol festészet elegáns, könnyed lírája fedezhető fel.

Donát János 1770–1812 között élt és dolgozott Bécsben és bár életrajzírói szerint kedvelt festő volt, nem tartozott az élvonalbeli művészek közé. Munkássága a korszak szempontjából azonban mégis figyelemreméltó, mert művein jól követhető a barokk stílusjegyek fokozatos háttérbeszorulása és a klasszicista vonások erősödése. Magyar szemszögből nézve pedig különösen fontos az életmű, hiszen közel húsz esztendőig tartó hazai működése egybeesik a polgári átalakulás egyik szakaszával, s így a polgári művészet kialakulásának kezdeteivel is.

Donát életrajzának felvázolását megnehezíti az a körülmény, hogy a szakirodalomban egy-egy évszám, vagy egy-egy esemény adatai eltérnek egymástól. Az első problémát mindjárt nevének ortográfiája jelenti, mivel hol Donát-ként, hol pedig Donáth-ként említik. Még a kortárs Schams is felváltva használja a két névváltozatot.³⁰ A kérdést eldönti Kazinczyhoz írott két levelének aláírása, valamint festményeinek szignatúrája, ahol minden esetben a Donat nevet olvashatjuk.³¹ A továbbiakban nevét Donát Jánosként fogjuk írni, követve az idegen származású, de Magyarországon meghonosodott művészek esetében a hagyományossá vált gyakorlatot.

Donát János (Johann Daniel Donat) 1744. december 22-én született Neuzellben. Születésének évszáma általában helyesen szerepel, eltérések vannak azonban a napot illetően.³² A keresztlevel ismeretének hiányában a legcélszerűbbnek látszik Bodenstein adatát elfogadni, mivel ő az egyetlen, aki a keresztlevelelre hivatkozik.³³ A helység nevének és pontos helyének megjelölése szintén problematikus. A legtöbb mű ugyanis Klosterneuzellként említi, és Niederlausitz területét jelöli meg. A térképen azonban ilyen helység nem található. A fent említett Neuzelle nevű község a Niederlausitzként megjelölt területtől északkeletre Frankfurt am Oder és Guben között, a mai német lengyel-határ közelében helyezkedik el.³⁴ Szülőhelye és a Kazinczyhoz írt német nyelvű levelei alapján tehát – egyenlőre bővebb adatok hiányában – Donátot német származásúnak tekintjük. E kérdésben ugyanis szintén eléggé eltérő vélemények olvashatóak. Halálózási anyakönyve szerint Szászországból származik, „ex Saxonía oriundus”.³⁵ Meller Simon sziléziainak, Szabó László morva származásúnak tartotta, de találkoztunk olyan feltevéssel is, hogy erdélyi volt.³⁶ Rexa Dezsőnél és Kósa Jánosnál olvassuk: „Donát két évtizedes itteni tartózkodása alatt annyira elmagyarosodott, hogy Kazinczy akinek egyébként is kedvelt piktora volt, erdélyi származásúnak tartotta.”³⁷ Rexa Dezső idézi is Kazinczy ide vonatkozó megjegyzését: „...miután ő hazánkat szépítette, nekünk őtet szabad magunkénak nézni.”³⁸ Ez azonban csak azt árulja el, hogy Donát tökéletesen beilleszkedett a magyar viszonyok közé, és nem azt, hogy erdélyi származású, s ezt a feltevést semmiféle egyéb adat nem erősítette meg.

Neuzelléből elkerülve elemi iskoláit és a gimnáziumot már Prágában végezte.³⁹ Azt, hogy miért került el még gyermekkorában szülőhelyéről, pontosan nem tudjuk, csak feltételezhetjük, hogy a család valamelyik tagja Prágában élt, hiszen Neuzelléhez Berlin és Drezda is jóval közelebb van, mint Prága. A gimnázium elvégzése után a Drezdától Északkeletre fekvő Kloster Mariensternben találjuk, ahol rajzolni tanult: „...fing er aus freyem Antriebe selbst an, sich der Zeichnungs Kunst zu widmen.”⁴⁰

1766-ban, 22 éves korában jelentkezett a bécsi képzőművészeti akadémiára. Nevével először 1766. július 24-én, majd ugyanez év szeptember 1-én találkozunk.⁴¹ Az akadémián Johann Christian Brand (1722–1795), Kreutzinger, Meytens, Caspar Franz Sambach (1715–1795), Josef Fischer (1769–1822) és Franz Edmund Weirötter (1730–1771) voltak legfontosabb mesterei, s végül a történeti portré és a tájrajzi tagozatokon kapott képesítést.⁴² Kunits szerint már akadémiai éve alatt olyan tehetségesnek bizonyult, hogy Weirötter két képét kiállította a „Redouten-Saale”-ban.⁴³

Az akadémia elvégzése után 1770-ben Bécsben telepedett le. Kunits 35 Bécsben készült művét sorolja fel, s ezek közül három a császári és királyi udvari kamara meg-

bízásából készült a bécsi pénzverde számára.⁴⁴ A jegyzék ezeken kívül több életnagyságú uralkodóportrét és számos arisztokratát ábrázoló arcképet, és néhány vallásos témájú kompozíciót említ.⁴⁵

Sajnos ezek többsége ismeretlen, de azóta előkerült *II. József* egészalakos arcképe 1781-ből, amely jelenleg a párizsi Louvre gyűjteményében található. Az általunk ismert legkorábbi műve a ptuji (Szlovénia) kastélymúzeum *Ismeretlen nemest* ábrázoló portréja 1774-ből. A modell beállítása, a kissé elforduló törzs, a visszatekintő arcon a fény-ármények játéka, a barokk portréfestészet legjobb hagyományait követi.

Négy évvel később, 1778-ban készült *Mária Terézia gyászruhás portréja*. A festmény a császárnét, a reprezentatív barokk uralkodóportréktól eltérően, természeti környezetben, uralkodói jelvényei nélkül ábrázolja. Klasszicizáló vázával és kis puttoszobrocskával ékesített kertjében egy kőpadon ül, fejével a nézők felé fordulva. Igazi felvilágosodás-kori mű, mentes a barokk érzelmességétől és mozgalmasságától, inkább tartózkodó elegancia jellemzi. A téma megjelenésével gyakran találkozhatunk a Lotharingiai Ferenc halálát követő időszakban, így Blaschke János (1763–1833) metszetén, vagy a Szépművészeti Múzeum ismeretlen szerzőtől származó mellképén.⁴⁶

A 70-es években készült művei úgy látszik sikert hoztak Donát számára, mert 1779-ben Teschen városa megbízta a porosz-osztrák örökösödési háborút lezáró tescheni békekonferencia hét küldöttjének lefestésével.⁴⁷ A festményekhez valószínűleg Bécsben 1779. májusában készített skicceket, amelyekről Teschenben festette meg a végleges képeket.⁴⁸ A hét festmény azonos méretű, és az ábrázoltakat egyformán semleges háttér előtt, mellkép formában mutatja be, alul a személy nevét és rangját megjelölő felirattal. A képek egyike *Philipp Cobenzl grófot*, Ausztria küldöttjét ábrázolja, amelyről még ugyanebben az évben metszet is készült.⁴⁹

Donát minden valószínűség szerint visszatért Bécsbe, 1782-ben már itt készítette *Putnik Karloviczi* görög metropolita arcképét.⁵⁰ Életének és munkásságának e szakaszáról szerzett adataink eléggé hiányosak, annyit azonban tudunk Bodensteintől, hogy kétszer nősült. Első felesége Theresia Rössler, második felesége Susana Rieger volt.⁵¹ Ez utóbbi, a keresztnév különbözősége ellenére is azonos a Kazinczy által oly sokat és szeretettel emlegetett Marieval.⁵² Származásáról több alkalommal is ír leveleiben: „Nem hallgathatom el, hogy Donátnak Mulatten színű 26 esztendőes felesége a Duellumban elesett Herczeg Lichtenstein Károlynak szerelem-leánya, és hogy ez az asszony lélekben éppen oly szép, mint ábrázatában nem az.”⁵³ Házasságkötésükről szintén Kazinczy tudósít: „Így házasodik Donát is, s' felesége 28 esztendővel a '70 esztendőes ember mellett szépen él, mert általa imádtatik.”⁵⁴ A házasságkötés időpontját Kazinczy levelének dátuma alapján 1809-re tehetjük.⁵⁵

Bécsben készült művei közül jelentősnek mondható *Moritz Graf Dietrichstein* portréja, amely 1788-ban készült. A karakter megragadása festői előadásmóddal, és némi érzelmességgel párosul, amely Donát két kortársa, Angelica Kauffman (1741–1807) és Elisabeth Vigée-Lebrun (1745–1842) festőnők sajátja. A kép a gazdag és kiterjedt Dietrichstein család Karinthiából származó egyik tagját ábrázolja tizenhárom éves korában, aki később titkos tanácsosi rangot szerzett.⁵⁶

Donát e festői korszakáról jelenleg ismert művei alapján annyi állapítható meg, hogy a klasszicizáló és a barokk felfogás keveredése több művén is felfedezhető.

Donát még bécsi tartózkodása idején kapcsolatba került magyar főurakkal, Kunits számos művet sorol fel, amelyek Bécsben, magyar megrendelésre készültek. De a készülés idejéről nem tájékoztat, így Donát magyarországi kapcsolatainak kezdetét dátumszerűen meghatározni egyelőre nem tudjuk.⁵⁷ Ugyanakkor az újabb kutatások során előkerült néhány 1790-es években készült portré, és egy oltárkép, amelyeknek már tudhatóan magyar megrendelői voltak. Első magyar megrendelői között voltak a Wenckheim család tagjai, akiknek a 18. század elejétől kezdve Békés, Csongrád és Zaránd vármegyékben voltak birtokaik.⁵⁸ Kunits ugyanis külön cím alatt sorolja fel Pozsonyban készült hat művét, amelyek közül négyet a Wenckheim család számára festett.⁵⁹ A felsorolásban szerepel *Wenckheim bárónő* életnagyságú portréja, amely azonosnak látszik a gyulai Erkel Ferenc Múzeum tulajdonában levő arcképpel. A kép Garas Klára feltételezése szerint 1799-ben készült.⁶⁰ A festmény kvalitása némi visszaesést mutat, az ábrázolt tartása és arckifejezése merev, a kép színvilága fáradt, egészében véve élettelen, erőtlén alkotás. Stílusát tekintve igen közel áll a Johann Michael Millitz (1725–1779) által festett, a Wenckheimekkel rokon Harruckern bárónő egészalakos portréjához.⁶¹

Donát a pozsonyi tartózkodás után visszatért Bécsbe – erre Kazinczy is utal leveleiben – valamint néhány kép aláírása és dátuma is ezt jelzi, amelyek már szerepelnek az oeuvre-katalógusban. Kazinczy először 1806-ban Cserey Farkasnak írott levélében említi *Splényi Katalin* nevét: „Splényi Catonak tegnap egy igen szép munkájú képét láttam az öccsénél Vandernothenénál. Donát nevű festő dolgozta olajba olly nagyságra, mint ez a levélke papíros, melyre soraimat írom de oválban. Az ára 12 arany. Ha Bécsbe találsz menni felkeresd.”⁶²

Ettől kezdve megszaporodnak Donát magyar megrendelői. 1795-ben készült a nagykőrösi katolikus templom oltárképe *Szent László felajánlja a koronát Máriának a kunokkal vívott csatában* címmel, amelynek mozgalmas kompozíciója a barokk egyházi festészet formajegyeit hordozza. Néhány évvel később, az 1800-as évek elején, több egyházi megrendelést is kapott Bécsben. Így egy *Szent Ferenc* oltárképet készített Tatára 1806-ban, az Eszterházyaknak, amely feltehetően azonos a Kunits által említett képpel.⁶³ Ez a kompozíció sem tér el lényegesen a barokk szokásos formajegyeitől, de érezhető bizonyos változás. Pátosz és spirituális erő helyett inkább a realitásokra való törekvés jellemzi, ami a külsőségek hangsúlyozásában jut kifejezésre. Ugyanez érezhető az egy évvel később, 1807-ben Pápakovácsi számára készített *Szent Anna* oltárképen.⁶⁴ Az 1808-ban – feltehetően szintén magyar megrendelő számára festett – *Szent család* című alkotása pedig, zsúfolt kompozíciójával eltér a barokk transzcendentális felfogásától, helyette az érzelmek látványos kifejezése már a szentimentalizmus irányába mutat.

Donát munkásságában zömmel portrékat találunk. Az életművet kevés számú oltárkép és néhány mythológiai témájú kompozíció teszi változatosabbá, és ezek is nagyjából még végleges magyarországi letelepedése előtt készültek. Az 1809-ben festett *Hébe* című festményénél is feltételezhető a magyar, vagy legalábbis a magyar illetőségű megrendelő. A festmény „Barkfrieder” képtárában volt több más mythológiai

témájú képpel együtt, és valószínűleg innen került a Bajzáth családhoz, akiknek Donát szintén dolgozott.⁶⁵ A kép teljesen megegyezik Ignaz Unterberger (1742–1795) előtt festett *Hebe* című kompozíciójával. Ignaz Unterberger 1776-ban jött Cavalese-ből Bécsbe, ahol húsz éven keresztül a klasszicizmus és a barokk stílusjegyeit ötvöző sikeres oltárkép- és arcképfestőként működött. A legnagyobb sikert számára a *Hébe* hozta el, amelyet I. Ferenc császár nagy összegért vásárolt meg.⁶⁶ Donát minden valószínűség szerint a megrendelő kérésére másolta le Unterberger képét, mintahogy hasonló eset több is ismeretes életművében. 1816-ban készített egy *Osszián* című festményt, amelyet Wesselényi báró rendelt meg, és előképe feltehetően Francois Gérard (1770–1837) hasonló című festménye után készült másolat volt, esetleg John Godefroy (1771–1839) metszetének felhasználásával.⁶⁷

Mitológiai képei közül talán a legsikerültebb az 1810-ből származó *Vénusz*. Ennek előképe sir Joshua Reynolds (1723–1792) *Vénusz és a fuvolózó gyermek* című képe, illetve Joseph Collyer (1748–1827) erről készült metszete. Genthon István, aki megtalálta az előképet, így jellemzi Donát munkáját: „... másolata Reynolds egy képének, mely Joseph Collyer rézmetszetében lett népszerű (1786) ... A reynoldsi gáláns arc kövérkessé, nyárspolgárivá változott, bizonyítékaul annak, hogy az angol kapcsolatok merőben véletlenek...”⁶⁸ A három kompozíciót összevetve azt tapasztaljuk, hogy már Collyer is alkalmazott apróbb változtatásokat a metszeten. Ezek azonban nem voltak olyan gyökeresek, hogy lényegesen eltért volna a mintaképtől. Donát azonban olyan módosításokat eszközölt, amelyek a kép egész jellegét és stílusát megváltoztatták. A leelkedő Ámor eltűnik, amint Vénusz kacérsága is, – amely már Collyernél is enyhült valamelyest. A háttérret dús rózsalugassal és egy sziklával lezárja, és ezzel bensőséges, intim hatást ér el. A kép felfogása így azt a változást tükrözi, amelyet a puritánabb erkölcsi szemléletű polgári megrendelőréteg megjelenése okozott a mitológiai témájú képek stílusának alakulásában.

Donát magyarországi kapcsolatainak kezdetét jelzi még *Nádasdy Ferenc* 1810-ben készült életnagyságú, reprezentatív, a barokk portré összes kellékét felsorakoztató arcképe. Nádasdy Ferenc Fejér megyei főispán és altábornagy, majd horvátországi, szlavóniai és dalmáciai bán, 1783-ban meghalt. Erre utal a kép jobboldalán felül lévő felirat is.⁶⁹ A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum tulajdonában lévő *Ismeretlen férfit* ábrázoló arcképe érdekes adattal gyarapította magyarországi kapcsolataira vonatkozó ismereteinket.⁷⁰ A festmény a jelzés szerint 1811-ben Székesfehérváron készült, e szerint tehát Donát 1811-ben már itt járt, de egyelőre nem rendelkezünk bővebb adatokkal arra nézve, hogy le is telepedett volna. Erre vonatkozóan csak a következő évből 1812-ből olvashatunk adatokat, mindenekelőtt Kazinczy Ferenc leveleiben.

PESTI ÉS MAGYARORSZÁGI MŰKÖDÉSE, 1812–1820

Művészeti életünk szomorú képet mutatott a 18. század végén. Nem volt művészeti akadémiánk, és hiányoztak a nagyobb nyilvános közgyűjtemények és múzeumok. Jelentősebb magángyűjteménnyel rendelkeztek ugyan az Eszterházy hercegek, vagy

a Festetich grófok, de ezek Bécsben voltak, a nagyszzebeni Bruckenthal gyűjtemény pedig a rossz közlekedési viszonyok miatt nagyon kiesett az ország vérkeringéséből. Kazinczy Ferenc így jellemezte a helyzetet *Pályám emlékezete* című munkájában: „Hazámban még nincsenek kárpátus boltok, nincs alakló (sic!) akadémiánk, s nagyjainknak egyéb kell mint festés és rézmetszet. Az én honom pénztelen ország, a szép-mesterségek szeretete pedig pénzt kíván.”⁷¹

A művészeti ízlés alakulását jelentősen befolyásolja a századfordulón kialakulóban levő, de rendkívül heterogén összetételű polgári és értelmiségi réteg megjelenése. Az 1810-es évektől kezdődően a megrendelők között már nemcsak a főnemesség és a főpapság tagjait találjuk, hanem egyre nagyobb számban készül arckép a szerényebb igényű középnemesség, a jobb módú polgárság és a kialakulóban lévő értelmiség – írók, költők, jogászok, orvosok – képviselőiről is. Megjelenésük a művészeti ízlés alakulására jelentős befolyással van. Ők már a felvilágosodás szabadságot és egyenlőséget hirdető eszméit vallják magukénak, s életszemléletük középpontjában a földi ember áll. Ennek megfelelően alakul művészetfelfogásuk, amelyben egyre jelentősebb szerepet kap a racionalizmussal együtt járó egyszerűsödés. A művészi kifejezési formák érthetőbbé, világosabbá válnak az építészet, a szobrászat és a festészet területén egyaránt. A monumentális és sokszor patetikus túlzásokat tartalmazó barokk művek lassan háttérbe szorulnak és fokozatosan átadják helyüket a tartalmi és formai szempontból egyaránt újat jelentő alkotásoknak. A változás lassú folyamata rendkívül változatos művészeti helyzetképet eredményez, mivel az 1780–1830 közötti időszakban egymás mellett élve megtaláljuk a késő barokk, a koraklasszicista és a koraromantikus alkotásokat egyaránt.

A korszak vezető művészeti ágazata a grafika és a festészet, feltehetően a gazdaságilag még gyenge polgárság szerényebb anyagi lehetőségei miatt. A festészetben elsősorban a műfajok területén mutatkoztak a változás jelei, egyesek – mint a freskófestészet vagy az egyházi tematikájú képek – háttérbe szorultak, mások – így a tájképek, életképek, csendéletek, portrék – egyre népszerűbbek lettek. Schrött Erasmus (1755–1804) felvidéki, Petrich András (1765–1842) alpesi és hazai tájakat megörökítő sorozatai, Stock János Márton (1742–1800) Neuhauser Ferenc (1763–1836) erdélyi népeletképei, Hellma József (?–1842 után), valamint Szentgyörgyi János (1793–1860) csendéletei mutatják e műfajok terjedését, melyek alkalmasak voltak részben arra, hogy sokszorosított formában terjedjenek, részben, hogy polgári otthonokat díszítsenek.

A korszak legnépszerűbb műfaja – a 17. század óta – a portré. A közönség felé ugyanis mind az igény, mind a megértés szempontjából ez a műfaj találta meg a leggyorsabban az utat. A változás jelei itt is megmutakoztak, így a hagyományos portrétípusok mellett újak jelentek meg, és a korábban kedvelt reprezentatív portrétípusok egyszerűsödtek. Az egészalakos álló, vagy ülő portrék, amelyek állami, köztisztviselési megrendelésre készültek, vagy a családi galériák egy-egy új darabjaként, attribútumok külsőségeivel igyekeztek hangsúlyozni az ábrázolt társadalmi pozícióját. A műfaj legjobb képviselői többek között a magyar megrendelőknek is dolgozó osztrák Peter Krafft (1780–1856) Martin van Meytens, vagy a Sopronban élő Dorffmaister István (1764–1810) voltak. A 19. század első évtizedeiben egyre gyakoribb lett a sze-

rényebb igényekkel rendelkező polgári megrendelők számára készült mellkép, mely kevesebb külsőséggel, – az arca helyezve a hangsúlyt, az emberi tulajdonságokat igyekezett inkább hangsúlyozni. E portrétípus legnépszerűbb művelői Heszl János Mihály (1768–1830), Czuczor József (1789–1857), a dán származású Stunder János Jakab (1759–1811), a svájci Egger Vilmos (1792–1830 és Donát János voltak.

A portré-műfaj leglelkesebb propagátora, Kazinczy Ferenc – nyelvi-irodalmi kultúránk felemelésének harcosa – volt, aki a képzőművészetet is a nemzeti kultúra szerves részének tekintette. A portréfestészet számára ő fogalmazta meg magyarul először a klasszicizmus Winckelmann és Goethe által vallott esztétikai elveit: „A szép tudományok és ízlés dolgában annál tökéletesebb a’ miv, minél közelébb járulnak a Classikusok példájához; annál szenvedhetetlenebb a miv, minél távolabbra tévedtünk tőlök.”⁷² Ő maga nem folytatott átfogó esztétikai tanulmányokat, így egységes rendszert nem kereshetünk írásaiban, de mint maga is műkedvelő festő és rajzoló, lelkes figyelemmel kísérte a művészeti helyzet alakulását. Személyes tekintélyével sokat tett a művészek népszerűsítése érdekében. Dícsérte az 1780-as években nálunk dolgozó bécsi Hubert Maurer (1738–1818) művészetét, s elismeréssel méltatta a külföldiek versenytársaként fellépő Dorffmaister István művészetét. Kiterjedt levelezésében felhívta barátai figyelmét a jelentkező magyar művészeti tehetségekre, Ferenczy Istvánra (1792–1856), Balkay Pálra (1785–1846), Simó Ferencre (1801–1869). Szorgalmazta az idegen festők Magyarországra települését és nagy érdeme volt abban, hogy Stunder János Jakab és Donát János új hazára talált nálunk.

Donát János, Kazinczy hívására, éppen abban az időszakban települt át hazánkba, amikor lassan éledező kulturális életünknek a legnagyobb szüksége volt művészekre. Húszéves magyarországi működése – főleg műveinek nagy száma és megrendelőinek rendkívül heterogén összetétele – jelzi a képzőművészeti alkotások iránti igény megnövekedését és a társadalom szerkezetében végbement, a polgárosodás irányába mutató változásokat.

Már utaltunk arra, hogy Donát valószínűleg 1790-es pozsonyi működésétől kezdve elsősorban magyar vonatkozású megrendelők számára dolgozott. A szekszárdi portré aláírása utal arra, hogy már 1811-ben itt járt, esetleg tájékozódni a magyar viszonyok felől, és a rendelkezésünkre álló adatok azt erősítik meg, hogy véglegesen csak 1812-ben telepedett le itt. Kazinczy ebben az évben kezdi egyre sűrűbben emlegetni, Vay Miklósnak írott levelében pedig lakás, illetve tartózkodási helyének címét is közli: „Ha megyen, alázatosan kérem, festettesse magát a’ Pesti Kremnitzer házá-nál, a Híd uccza felé álló oldalán, szállást tartó Donát képiróval.”⁷³ Ezt követően – mint Kazinczytól megtudjuk – 1814 és 1815-ben a Herrengassén lévő Három Szerecsen nevű vendégfogadóban lakott.⁷⁴ Hét évvel később is a Herrengasse 613 sz. alatti házban találjuk.⁷⁵ A következő lakására vonatkozó adatot Dorffinger közli az 1827-ben megjelent *Adressbuch*-jában, e szerint lakhelye a lipótvárosi újvásártér 327. sz. házában van.⁷⁶

Arra nincs adatunk, hogy Kazinczy hívta volna magyar földre, de pártfogását 1812-től folyamatosan élvezte. Az 1812–1820 közötti képeinek jelentős többsége Kazinczy baráti körének megrendelésére készült portré. Írókat, költőket, orvosokat, színészeket festett, és szinte mindegyikük kapcsolatban van Kazinczyval. Mindezek

mellett, a középnemesség soraiból kikerülő megrendelőinél is gyakran kimutatható a Kazinczyval való kapcsolat. Egyben úgy tűnik, ekkor főnemesi megrendelőinek száma valamelyest csökken, ami a későbbi években újra jellemző lesz.

Magyarországi letelepedésének évében, 1812-ben festi meg *Kazinczy Ferenc* portróját. Valószínű, hogy a költő erről a képről írt Vida Lászlónak 1812. november 2-án kelt levelében: „...még nálad van a Kreutzinger által festett kép. Kérlek, küldd bé ide Vitkovicsunkhoz haladék nélkül, hogy ő azt Donát Úrnak, egy Bécsi nevezetes Festőnek, bemutathassa, ki fejemet tegnapelőtt festette a 'Horvát' számára 's ezen kép nélkül a' maga mivét el nem végezheti, minthogy neki egyszerűen többször nem ülheték.”⁷⁷ A levélrészletből tehát az is kiderül, hogy a portréhoz, Kreutzinger 1808-ban festett arcképe szolgáltatta a mintát úgy, hogy helyettesítette az élő modellt. Néhány nappal később november 8-án ugyanerről a képről ír Helmeczy Mihálynak: „Horvátunk engem arra kéretett, hogy ülnék számára Donátnál. Ültem, s láttam hogy Donát festése igen jól fog hozzám hasonlítani. De félek, hogy addig panaszkodtam a 'Kreutzinger által festett kép fagyos hidegsége ellen, hogy Donát a magát mosolygani hagyandja, holott nekem elég lett volna a 'képet csak szabad tekintetűvé, vidámmá tenni. Kérd Horvátot, kérd Donátot, hogy képemet süsslachenddé ne tégye.”⁷⁸ Kazinczy nagyon meg volt elégedve Donáttal annak ellenére, hogy azért nem bízott abban, hogy az idős mester Kreutzingerrel azonos szintű képet tud festeni: „Donát a képet szerencsésebben kezdte mint minden más festő, a' ki valaha festett. Meglehet, hogy a kép olly szép mint a Kreutzingeré nem lesz; de bizonyosan inkább fog hasonlítani hozzám, mint akar az, akar a Kiningeré, mert a Stunderé felől nem is szölok...”⁷⁹ Érdekes, hogy Kazinczynak nem tetszett a Kreutzinger által festett arckép, ám mégis, kénytelen volt elismerni a portré festői erényeit.⁸⁰ Ha a két alkotást összehasonlítjuk, kétségtelen hátránya Donáténak a festőiség, a franciás könnyedség és az elegancia hiánya. A test és a fej tartásában levő erő és lendület, az arc és a szemek kifejezőereje, megkapó elevensége, közvetlensége azonban feledtetni velünk a kép hiányosságait, így a bal vállnál felfedezhető rajzi hibát, és a kissé száraz festői felfogást. A kép beállítására Vigee Lebrun *Gagarin* (hol) portréjára emlékeztet, amely a kor kedvelt formációja volt.⁸¹

Donát a saját Kazinczy-kompozíciója mellett elkészítette a Kreutzinger kép másolatát is, amelynek időpontja pontosan nem állapítható meg.⁸² Kreutzinger Kazinczy portréjáról Rózsa György tíz, ismeretlen szerzőtől származó másolatot sorol fel, ám ezek beazonosítása adatok híján nem lehetséges. Közülük többet is Donát festhetett, és az időpontok meghatározását ez is nehezíti.⁸³

Donát 1812-ben, jól ismert és sokat publikált Kazinczy Ferenc portréján kívül, még egy jelentős arcképet készített, a kevésbé ismert *Horvát Istvánét*.⁸⁴ Kazinczy ún. pesti „triászának” ő volt Szemere Pál és Vitkovics Mihály mellett a harmadik tagja. Lelkes híve és segítőtársa Kazinczynak, s 1815-től a Széchényi Könyvtár őre, s nemzeti történelmünk – elsősorban az őstörténet – romantikus szemléletű kutatója. A kép elkészüléséről Szemere Pál Kazinczyhoz intézett 1812. június 9-én kelt leveléből értesülünk: „Prof. Fejért és Horvát Pistát nem régen festette le Donát. Jól találta mind a' kettőt.”⁸⁵ Érdekes, hogy a képről Vitkovics Mihály másként vélekedik Kazinczyhoz intézett levelében: „Azonban előre is tudd meg, hogy valamint Te, szinte úgy Horvát

sincs eltalálva. Ezen két példából hozom ki, hogy a nagyban legszerentsésebben találó Donát a kicsinyben igen nem szerentsés.”⁸⁶ A festmény 28 évesen, pályafutásának és népszerűségének tetőpontján, szimpatikus fiatalemberként ábrázolja Horvát Istvánt. Donát még használja a barokktól örökölt kompozíciós módszereket, erre utal a kontraszt beállítás és a tájképi háttér, amelynek alacsony horizontja megnöveli a figurát és kiemeli az ábrázolt személyének jelentőségét. Ez a portrétípus egyébként 1812 körül jelenik meg művészetében és ettől kezdve gyakran és szívesen használja.

Miután Donát megfestette Kazinczy Ferenc portréját és az megnyerte nagylelkű pártfogója tetszését, rendszeresen találkozni nevével a költő leveleiben. Lelkesen ajánlja őt barátai figyelmébe, többek között Helmečy Mihálynak: „Bár minél több munkát kapna hazánkban a’ szeretetre olly igen méltó Donát! Ohajtanám, hogy Te és a Te Siskovicsod, hogy Sztrokai és Sztrokainé, s’ mind azok kik a’ szebb körben tartoznak magokat festtettenék. Szerencsésebb Találót, ügyesebb Festőt nem találnak mint ez a’ jó Ember. Én Pesten lévén sokakat kértem, hogy néki adjanak dolgot.”⁸⁷ és mint már utaltunk rá a baráti kör elfogadta ajánlását. 1813-ban készült el Kazinczy barátja, *Vitkovics Mihály* portréja.⁸⁸ Vitkovics különösen Kazinczy és Horvát arcképeivel kapcsolatosan többször is bírálta Donátot, úgy látszik saját arcképével meg volt elégedve, mert így ír: „...mind kettőnket a szóig talált el. Donát egy derék tudós ember. Az asszony megérdemli, hogy felesége. Köszönöm én is, Szemere is, hogy ülésre buzdítottál. Tanultabb kéz nem rajzolhatott. Mostan igen sokan ülnek neki.”⁸⁹

A fenti levélben is említés történik *Szemere Pál* portréjáról, amely szintén 1813-ban készült, feltehetően felesége *Szemere Krisztina* költőné arcképével együtt.⁹⁰ Szemere Pál ifjú felesége Széplaki Vilma néven verseket írt, amelyek az *Aspasia* és az *Aurora* hasábjain jelentek meg. Kazinczy baráti kapcsolatba állt velük is. Mikor 1828-ban betegen Pestre érkezett, Szemerék ápolták: „A gondos Szemere és költőné lelkületű hitvese Krisztina azonnal elhívatta Forgó Györgyöt a derék homeopata orvost, aki a beteget ágyba parancsolja.”⁹¹ Szemere Krisztina (1792–1828) Kazinczy látogatásának évében, 36 éves korában halt meg. A festmény, amelynek reprodukcióját Szentiványi Gyula fedezte fel, stíluskritikai szempontok alapján beilleszthető Donát onuvrjébe, bár nincs szignálva.⁹² A beállítás, a kissé ügyetlenül megoldott kéz, az orr karakterisztikus vonala, az érzelemmentes ábrázolásmód, mind Donát arcképeinek sajátja, és az ábrázolt életkora alapján 1813 körül készülhetett.

A Kazinczy kör portréi közül ismerjük még *Virág Benedek* 1815-ben, és *Trattner Mátyas* 1816-ban készült arcképeit. Mindkettő polgári jellegű képmás, háttér nélkül, a Donátra jellemző kissé hűvös felfogásban. Mindössze csupán irodalmi adatokból tudunk arról, hogy Kazinczy közvetítésével e baráti kör több tagját is megfestette, így *Fejér György* professzort valószínűleg 1812 körül, *Dudits Andor* nagyapjának portréját szintén 1812 körül, *Pataky Mózes*t 1813-ban, *Wesselényi Miklós*t 1814-ben, majd *Döbrentei Gábort* 1819-ben és ugyanabban az évben *Rumy Károly György*öt.⁹³ Ugyancsak a Kazinczy körhöz kapcsolható *Rehákné Mór Annának* és férjének, *Rehák Józsefnek* 1815-ből való portréja. A háttér nélküli, kissé kontrasztos beállítású, polgári portrétípusnak megfelelő két kép közül Rehák József a szerencsésebb. Kazinczy jól ismerte Mór Annát ahogy ő hívta „Nánit”, aki korának kedvelt és népszerű színésznője volt.⁹⁴

Szintén feltételezhető Kazinczy ismeretsége a következő két arcképnél, amelyek jellegük miatt kissé eltérnek Donát hagyományos portréfelfogásától. Már jónevű és híres festő volt, amikor feltehetően az egyetem megbízásából megfestette *Mitterpacher Lajos* (1734–1814) arcképét. Mitterpacher a természettudomány és a mezőgazdaságtan első tanára volt Magyarországon. 1749-ben belépett a jezsuita rendbe, majd kezdetben a bécsi egyetemen matematikát és teológiát tanított. A jezsuita rend felbomlása után 1773-ban a nagyszombati egyetemen bölcsészdoktori diplomát szerzett, később a Budára helyezett egyetemen 1777-ben a mezőgazdaságtan első tanára lett. Eddig egy portréről tudunk, amit Donát 1819-ben festett róla, s a kép alján lévő utólagos, nem Donát kezétől származó felirat szerint, a Nemzeti Múzeumnak adományozott és itt van jelenleg is.⁹⁵ A kutatás során azonban a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből előkerült egy ismeretlen festőtől származó *Mitterpacher* portré is.⁹⁶ Az ábrázolt személye a már ismert kép alapján könnyen azonosítható volt, megegyezett a beállítás és az öltözet is, de hiányzott a körirat, és a kép alatt levő feliratos tábla. A restaurátori vizsgálat során kiderült, hogy a Nemzeti Galéria képén balra, dátummal ellátott jelzés olvasható: „Vultum hunc e corpore mortuo ereptum viventi similem restituit Donat Academicus Vienensis 1814.” A festmény tehát Mitterpacher halálának évében készült, már halála után, miként ezt a felirat is jelzi és így megelőzi az 1819-es képet. Bár Donát a felirathoz méltó igyekezettel próbálta élővé tenni az arcot és a tekintetet, ennek ellenére a fejtartás és a tekintet élettelen, merev, a jellemábrázolás erőtlén.

A Mitterpacher portrénak két metszetváltozatát ismerjük, amelyek Donát képe után készültek. Az egyiket Ehrenreich Ádám (1784–1852) készítette, ennek keletkezési dátuma ismeretlen. A másikat Blasius Höfel (1792-1863) metszette és ez meg is jelent Mitterpacher *Elementa rei rusticae...* című munkájának előlapján 1816-ban.⁹⁷ Ennek alapján elképzelhető, hogy a Blasius féle metszet az 1814-es képről készült. A képhez kapcsolódik Naményi Lajos 1811-ben, a *Művészetben* megjelent rövid kis tudósítása, mely szerint: „Mitterpacher Lajos arcképét is megfestette, (Donát) aki a 19. század első évtizedeiben a pesti egyetemen a mezőgazdaság, természetrajz és földrajz tanára volt. Az arckép alatt egy méhkas és néhány búzagalász látható, jelképezve, hogy a nemzetgazdaság Mitterpacher Lajos kedvenc tárgya. Jobb oldalon olajtartó jelzi, hogy felszentelt pap, a könyvek pedig életét és irodalmi munkásságát szimbolizálják.”⁹⁸

A Mitterpacher portréval rokon vonásokat mutat *Révai Miklós* (1750–1807) 1815-ben készült arcképe. Révai Kazinczy nyelvújítását előkészítő klasszikus triász legtudósabb és legharcosabb tagja volt, költő, de mindenek előtt nyelvész. Donát festménye Ehrenreich Ádám metszetének felhasználásával készült, melyet Ehrenreich – Rózsa György kutatásai szerint – Franz Sales Lochbichler (1777–1854) festménye után készített.⁹⁹ Ehrenreich metszete 1811-ben már készen volt, mert Kazinczy említi Horvát Istvánnak írott levelében, s itt utal arra is, hogy festmény készült a metszetről, s a festőnek korigálnia kell Ehrenreich hibáit.¹⁰⁰ Sajnos a festő nevét nem említi, és azt sem tudjuk, hogy ebben az évben elkészült-e a festmény. Arra viszont van adatunk 1815-ből, hogy Donát Lochbichler *Révai* képét másolja „...Révait Donát által festetné a Lochbichler képe után, s’ az a kép is metszette nék a versek elébe.”¹⁰¹ Az

tehát bizonyos, hogy Donát 1815-ben festett egy képet Lochbichler festménye után és feltehetően ez a Nemzeti Múzeumban lévő kép.¹⁰² A festményen a Mitterpacher portréhoz hasonló vonások fedezhetők fel: merev beállítás, élettelen tekintet, ami mindenképpen a személyes élmény hiányára utal.¹⁰³

Donát több mitológiai témájú képet is festett, de keveset ismerünk. A Vénusz-téma többször és több változatban is előfordul életművében. Már az 1810-ben festett – és korábban elemzett – képnek is van egy ugyancsak 1811-ben készült másodpéldánya. Az 1812-ben készített *Vénusz* című képén a szárnyas Ámor tüskét húz ki a fekvő istennő lábából, ennek előképe Antonio Canova (1757–1822) több változatban is ismert, az Ermitázsban lévő *Ámor és Psyche* című szobra.¹⁰⁴ Canova 1798-ban Bécsbe utazott, ahol megbízást kapott *Mária Krisztina* főhercegnő síremlékének elkészítéséhez. Ekkor már neves és ismert szobrász volt, így könnyen elképzelhető, hogy művei előképként szolgáltak a festők számára, így nemcsak Donátnak, hanem Kisfaludy Károlynak is, aki ugyanezt a témát festette meg egy szelence fedelére, csak fordított helyzetben.¹⁰⁵ A mitológiai képek esetében gyakran történik nevesebb festők műveinek – egyértelműen a megrendelő kívánságára történő –, előképként való felhasználása, és bizonyára ugyancsak a megrendelő kérésére, olykor el is térnek az eredetitől.

Donát néhány mithológiai témájú képe, így a már elemzett *Hébe*, a *Vénusz*, és az *Osszián* mellett ismeretes még az *Orpheusz és Eurydike* 1819-ből, amely kompozíciós szempontból szintén emlékeztet Gérard *Osszián* című művére. Kunits szeirnt ezek a képek, egy „Barkfrieder” nevű polgár képtárában voltak, „Barkfrieder” életnagyságú portréjával együtt.¹⁰⁶ Az ábrázolt személye azonos Joseph Gottfried Pargfriederrel aki – a jelenlegi osztrák kutatások szerint – feltehetően II. József császár törvénytelen fia, aki a Napóleon elleni háborúban hadiszállítóként hatalmas vagyont szerzett.¹⁰⁷ A két személy közötti azonosság egyik bizonyítéka, hogy az osztrák kutatás szerint Pargfrieder 1805–1830 között Pesten tartózkodott, és ott háza is volt.¹⁰⁸ Ezt az adatot Dorffinger 1827-ben kiadott *Adresbuchja* is megerősíti, amelyben leírja, hogy a Terézvárosban a Rettiggasse 1128 és 1130-as számú házak „Barrfrieder” tulajdonát képezik.¹⁰⁹ (A név írása a korabeli magyar irodalomban is többféleképpen szerepel.)¹¹⁰ A személy azonossága mellett szól az is, hogy a wetzdorfi kastélyban Pargfrieder szobáját Donát János 1815-től származó – Pesten készült – empire-ruhás női arcképe díszíti, amely valószínűleg Pargfrieder anyját, *Anna Maria Mosert* ábrázolja.¹¹¹ Végül a katalógus címlapján szereplő Anton Eisnle által 1833-ban festett *Pargfrieder* portré is feltűnő hasonlóságot mutat a budapesti képpel.¹¹²

A festmény több megoldatlan kérdést vet fel. Az antik öltözet, a madár és a fatörzsébe vésett J. B. monogram szimbolikus jelentéstartalmat is hordozhat. Egyenlőre adatok híján csak annyit feltételezhetünk, hogy Pargfrieder – aki köztudottan külön ember volt – a korszellemnek megfelelően vonzódott az antikvitáshoz és a divatnak megfelelően antik kosztümben festette le magát. De lehet, hogy színészi hajlamai voltak, ugyanakkor néhány szimbólum azonosítható a szabadkőműves páholy által használt jelképekkel is.¹¹³

A középbirtokos megrendelő típusa jelenik meg *Kováts Miklós Ádám* gyermekkori portréján, akinek édesapjáról csak annyit tudunk, hogy Szentmártonkátán volt

kisebb birotka és 1814-ben halt meg.¹¹⁴ A festmény ebben az évben készült, a kisfiú ezért visel gyászruhát. Ez a portrétípus, a háttérben megjelenő jellegzetes fatörzs néhány levéllel, többször is előfordul Donát képein, legelőször *Horvát István* 1812-ben készült portróján. A tájképi háttérrel festett portrék akár külön csoportot is képezhetnek Donát életművében, már csak azért is, mert a megrendelők nagyobb része ezesetben a nemességhez tartozik. Ez a tény valószínűleg összefügg a barokk hagyományokhoz való ragaszkodással, mivel a barokk portrénak ez a reprezentatív típusa a 17. század óta különösen magas színvonalra emelkedett az angol festészetben, mindenek előtt Thomas Gainsborough (1727–1788) és Joshua Reynolds (1723–1792) művészetében. Bár Donát arcképei nélkülözik az angolos könnyedséget, egész életművét tekintve mégis e tájképes csoportban találjuk meg legsikerültebb alkotásait. E csoportnak több egyéb közös vonása is van; nagyjából ugyanazon méretű mellképek, amelyeken a test kissé elfordul, a fej szembenéz, a haj a nyakat, illetve a vállat érinti és többségüket a kéz ábrázolása teszi változatosabbá, helyenként mozgalmassabbá. Az arc általában mosolygó, és részben ettől, részben a látványosabb külsőségektől, női portréi változatosabbak, s esetenként sikerül áttörnie az érzelemmentes ábrázolásmód keretein mint *Nádasdyne Ráday Anna* és *Zenker Terézia* 1816-ban készült arcképein.

Baráthi Huszár József, és felesége *Derghi Karcsai Somogyi Mária* Nógrád megyei birtokosok, arcképeik 1818-ból az előbbiekkal rokon vonásokat mutatnak, de a reprezentatív arckép műfaját hangsúlyosabban képviselő csoportba tartoznak.

Donát életművében az eddig ismert egyetlen csoportportré a *Prónay lányokat* ábrázoló arcképe. Ezen a tájképi háttér a mellképekhez hasonlóan inkább csak jelezve van, a hangsúly a három egymást átkaroló nővér ábrázolásán van. A mű a források alapján 1816. körül keletkezett.¹¹⁵ Donát 1816. november 16-án Kazinczyhoz írott levelében panaszkolja, hogy a kisebbik leányt nem hozták fel, így a képet nem tudja befejezni.¹¹⁶

Reprezentatív nemesi portréi közé tartozik *Zichy József* 1816-ból és feleségének *Bésán Franciskának* 1817-ből való térképe. Mindkét arckép semlegesnek mondható tájképi háttérrel készült. A férfiportrét a könyvet tartó mozdulat a hivatalnokportrék közé sorolja, míg a női arcképet a különlegesen díszes ruha eleganciája emeli ki. *Forgách József* 1818-ban készült arcképe – amelyet Nagykovács városára rendelésére festett – Donát egyik legsikerültebb műve. Az arckép eleganciáját növeli a szokatlannul gazdag tájképi háttér, felelevenítve a barokk kedvelt reprezentatív portrétípusát, megközelítve egy könnyedebb előadásmódot, s bizonyítva, hogy idős korában is tudott kiemelkedőt alkotni.

Jelentős együttest képeznek az ún. hivatalnokportrék, ahol az ábrázoltak többnyire magas hivatalt betöltő főnemesek, s az arcképek célja e két fontos tényező hangsúlyozása. *Székehelyi Majláth György* (1752–1820) tekintélyes magyar főúr, és közéleti személyiség reprezentatív, nagyméretű portróját 1817-ben festette meg Donát.¹¹⁷ Az ábrázolt a kép elkészülésének idején udvari tanácsos, királyi ügyész és királyi személynök, valamint Tolna megye főispánja volt.¹¹⁸ Valószínűleg ehhez az arcképhez készülhetett előtanulmányként az a kis kartonra festett portré, amely a közelmúltban bukkant fel, ismeretlen férfi arcképeként. A személy a Kiscelli Múzeumban levő port-

ré, és két metszet, valamint a portréről készült későbbi másolat alapján könnyen meghatározható volt.¹¹⁹ Az itt közölt mellkép az ábrázolt életkorát, ruházatát és rendjeleit figyelembe véve, valószínűleg az 1817-es portréval egyidőben – vagy e dátum körüli időpontban – készült, mivel mindezek azonosak a képen. A teljesen háttér nélküli, egyre kevesebb külső attribútumot alkalmazó mellkép 1815-től mint sűrűbben fordul elő Donát művészetében.

Hivatalnokportréi közül keveset ismerünk. Írásbeli adataink vannak azonban arról, hogy Majláth Györgyön kívül – valószínűleg a megyék megrendelésére – megfestette több magas jogi tisztséget betöltő főúr, így többek között Végh országbíró, nagy királyi személynök, Koller királyi személynök portréit.¹²⁰ Ebbe a típusba sorolható a Magyar Nemzeti Galériában lévő Ürményi József álló térdképe.¹²¹ Ürményi József 1782-től Bihar vármegye főispánja volt, a festmény ebben a tisztségében ábrázolja, kezében a vármegye 1784-es Statutumával. Mellette íróasztal, a háttérben iratszekrény. A festmény elkészülésének pontos dátuma sokáig ismeretlen volt, de a kutatás bebizonyította, hogy mindenképpen 1808 után készült, mivel a Szent István rend nagykeresztjét viseli, amelyet ebben az évben kapott meg. Tudunk továbbá arról, hogy 1811-ben Donát megfestette Ürményi arcképét, amelyről Ehrenreich Ádám 1818-ban metszetet készített. Mindezek alapján az MNG Régi Magyar Gyűjteményében lévő Ismeretlen festő: *Ismeretlen férfi* arcképe Donát János műveként azonosítható.¹²²

A REFORMKOR KEZDETÉN, 1820–1830

A század harmadik évtizede a művészeti fejlődés szempontjából lassú előrehaladást mutat. A változás elsősorban a művészek számának megnövekedésében mutatkozott meg, ami természetszerűen együtt járt azzal, hogy közöttük egyre több magyar származású művészt találunk. Kétségtelen, hogy a magyar művészek számára a tanulási lehetőséget változatlanul Bécs, Róma és München művészeti akadémiái nyújtották. A vándorlás mértékében és irányában is változás állt be. Az olasz és osztrák művészek alkalmi magyarországi munkavállalása csökkent és ugyanakkor megnőtt azoknak az – egyenlőre szerényebb képességű – magyar művészeknek a száma, akik hosszabb-rövidebb külföldi tanulás után hazajöttek és itthon próbáltak megélni. Kazinczy Ferenc 1820-ban már nemcsak az országban letelepedni szándékozó idegen művészek, hanem a magyar tehetségek legfőbb pártfogója is, így Simó Ferencé, Balkay Pálé, Pesky Józsefé (1795–1862). A megváltozott helyzetet – Pest vonatkozásában – jól érzékelteti Kazinczynak Guzmics Izidorhoz 1829-ben írott levele: „Akkor (1815) egy képárosnál több nem vala Pesten, s az geografikai abroszokat s némely kevés rézmetszéseket árolgata, s csak egy figyelmet érdemlő festője, az akkor 63 esztendő Donát, olajban vízfestékben Kaerling.”¹²³ Egy évvel korábbi látogatásának élményeiről pedig így ír Ponori Thewrewk Józsefnek: „Tizenhárom esztendeje, hogy nem látám Pestet. Nem győzöm csudálni mint terjede el azóta a Mesterség szeretete.”¹²⁴ Schams 1819-ből Pesten 1 szobrászt, 14 festőt és 5 rézmetszőt tart számon, míg Kazinczy már korábban említett 1828-as látogatásakor közel 60 művészt.¹²⁵ Fényes Elek pedig 1836-ban 11 építőmestert, 36 képirót, 9 képfaragót, 4 művészboltot, 3 réz-

nyomót, 6 rézmetszőt és 3 szép kertészt említ Pest-Buda városában.¹²⁶ Ezek pedig jobbara ma már alig ismert nevű művészek, akiknek alig néhány műve őrződött meg, sőt, jónéhányuknak csak a neve maradt fenn. E kisfestők között tartjuk számon többek között Berwaller Józsefet, (19. sz. első fele) Jenny Alajost (1770 k.–1834), Kiss Sámuelet (1780 k.–1819), Marczinkey Eleket (1790 k.–) Richter Fülöp Antalt (mûk.: 1804–1824 k.), Sikó Miklóst (1818–1900), és számos kevésbé ismert festőt.¹²⁷

Donát Jánost a 20-as években már ismert, sőt vezető festőként tartották számon. Kazinczy 1828-ban tett pesti látogatásakor így emlegeti: „A kilencven esztendőös Donát még mindig dolgozik, s ifjú tűzzel. Sok darabjai készen várják a Vevőt. Ha valaki, a tiszteletes öreg érdemel polgári hasznot, és hogy Prytanéumban tartassék, mert felékesíté a hont, s ifjú esztendei ólta sok jónak tartá fenn emlékezetét. Füle teljjesen el van süketülve s vele lennem most úgy kin, mint egykor gyönyörűségem.”¹²⁸ Megrendelőinek változatlanul széles rétege bizonyítja is Kazinczy elismerő szavainak valós voltát.

Stílusát valamiféle időtálló változatlanság jellemzi. Új portrétípus, vagy új műfaj ekkor sem teszi változatosabbá kissé egyhangú, de szakmailag megbízható művészetét. 1821-ben két reprezentatív portrét is készít. Az egyik *Rudnay Sándor* esztergomi érsek arcképe 1821-ből. Rudnay aki hosszabb ideig volt Erdélyben püspök, 1819-ben lett prímás, és 1820-ban iktatták be hivatalába. Nevét az utókor – elsősorban mint az esztergomi bazilika építtetőjét őrizte meg.¹²⁹ Donát festménye a barokk ú. n. „hivatalnok” portrétípus kialakult sémái szerint, oszlop és függöny előtt, karosszékében ülve, hivatali pozícióját és rangját jelölő attribútumokkal ellátva ábrázolja a hercegprímást. Az oszlop talapzatán lévő felirat szerint Donát a képet a pesti polgárok gondnoki hivatala számára festette 1821-ben.¹³⁰

Egy évvel később 1822-ben készült *Boráros János* kávéháztulajdonos arcképe. A hivatalnokportré műfaj megválasztása mutatja, hogy a nagypolgárság kiemelkedő képviselői igyekeznek átvenni az arisztokrácia köreiben hagyományossá vált portrétípus minden külső kellékét, jelezve egyben e társadalmi osztály felfelé törekvő szándékát. E portrétípushoz tartoznak még *Széki gróf Teleki László* Somogy vármegye főispánja és *Csáky László* nagyváradi prépost arcképei.¹³¹

Donát késői művei közül a legszebb a miskolci Herman Ottó Múzeum *Ismeretlen férfi* portréja 1823-ból. A tájképi háttér előtt, testével kissé balra forduló, szembenéző fiatal férfi kezében egy 1820. körüli klasszicista kastély alaprajzát tartja. Ruházataról ítélve a polgári réteghez tartozik és csak feltételezhető, hogy a kép a kastély építtetőjét ábrázolja.¹³²

Donát 1820–1830 között készült festményeinek többsége kisméretű, háttér nélküli portré. Ezek között találjuk *Bihari János cigányprímás* 1820-ban készült arcképét. A portré Donát több képéhez hasonlóan attribútum megjelölésével és felirattal emeli ki az ábrázolt személyének és tevékenységének jelentőségét.¹³³ Az arckép jó példája a festő kitűnő karakterlátó és jellemábrázoló készségének. A késői portrék közül a beállítás és az ábrázolt kedvessége emeli ki *Krátky Rozina* ábrázolását. A kígyózó hajfonat, a kézben tartott rózsa, és a tájképi háttér teszi változatosabbá a 12 éves kislány portróját, akinek apja gazdag gyarmatáru-nagykereskedő, később férje pedig Wallheim János Buda polgármestere volt.¹³⁴

A Kazinczy portré beállítására tér vissza *Marczibányi Lőrincné, Kállai Antónia* 1824-ben készült arcképén.¹³⁵ Mindaz a festői tudás, jellemábrázoló készség, az ábrázolthoz legjobban illő beállítás megválasztása és a hangulat érzékeltetése, amely legjobb portréit jellemzi, itt mind megtalálható. Az arckép szerencsésen ötvözi a barokk mozgalmasságát és a klasszikus egyenes fényelosztást kedvelő hűvösebb portréfelfogását, és e tekintetben a két korstílus határán álló, a változást jól tükröző művek egyik legsikerültebb darabja.

Utolsó alkotói periódusának egyik ismert vallásos tárgyú műve az 1826-ban készült *Angyali üdvözlés*, amely a szombathelyi katolikus plebánia számára készült. A festmény feltűnően viseli a barokk festészet stílusjegyeit, nyilván a megrendelő kérésére.

Gazdag életműből utolsóként mutatjuk be az 1825-ben készült *Önarcképet*. Ezen semleges háttér előtt, testével kicsit balra forduló, szembenéző idősebb, polgári ruhát viselő férfit látunk. Arca magabiztosságot, elégedettséget tükröz, ruházata szolid polgári jómódot árul el. A kép egészében véve a sikeres, művészetével önmagának társadalmi rangot kivívó és bizonyos anyagi jólétet biztosító festőt állítja eléünk. Ha stílusjegyeit tekintve még nem is teljesen, de a tartalmi-érzelmi összetevő vonatkozásában a képet, Barabás Miklós 1841-es *Önarcképének* előzményeként tarthatjuk számon.

ÖSSZEZÉS

Donát János életművének áttekintésekor ismételten meg kell említenünk azt a körülményt, hogy az életmű – eddigi ismereteink szerint – töredékes, így elsősorban az európai stílusáramlatokba való behelyezése, csak igen nagy vonalakban, a pontos stíluskör meghatározása nélkül lehetséges. Az az eddig ismeretes művek többsége portré, s ebből következik, hogy a stílárius vonások meghatározásánál és a művész-közönség kapcsolat tárgyalásánál elsősorban innen kell közelítenünk.

Donát munkássága a korszak művészeti áramlatának abba a rétegébe tartozik, amely a felvilágosodás szellemi értékeit, újításait, szabadságvágyát, a változás iránti szomjúságát szerényebb művészi szinten, de mindezt híven tükröző kifejezési formával tolmácsolja. Kifejezi a felvilágosodás eszmei áramlatainak következtében általánosan megváltozott művészetszemléletet. A hozzá hasonló művészek tevékenységének jelentősége nem lebecsülendő, ha figyelembe vesszük, hogy ők közvetítették, továbbították az új stílust a közönség szélesebb rétegei felé, – esetünkben egy, a művészeti élet állapotát tekintve elmaradottabb ország – művészetet óhajtó nyilvánosságának. A Donát-oeuvre legjelentősebb része kétségtelenül a portréfestészet, amely számos izgalmas kérdést vet fel, és jól érzékelteti művészetének gyengéit, erényeit. Portréi a barokkból már csak a külsődleges jegyeket veszik át, elmarad a Reynolds, Gainsborough, de akár még Meytens portréit is jellemző nagyvonalúság, a mozgás érzékeltetésének művészete. Donát modelljei személytelenek, mozgásuk, tartásuk merev, olykor nehézkes, arckifejezésük többnyire tartózkodó. Az érzelmek – mint a klasszicista portrék többségén – rejtve maradnak az arc mindent elfedő maszkja mögött, a festői tudás és jellemábrázoló készség – a kor portréfelfogásának megfelelően – csak a karakter külső jegyeinek megragadására szorítkozik. A háttér, akár inter-

ieur, akár táj, nem cselekvési-mozgási tere az ábrázolt személynek, csupán aprólékos precizitással festett díszlet, s összhatásuk a melegebb színvilág ellenére is hűvös, és minden esetben a derűs nyugalommal átszőtt állandóság, maradandóság érzését tükrözi.

Ezek a vonások – bár többségük a korszak portréfestészetére általánosságban is érvényes –, mégis egyedi, sajátos kifejezési formát kölcsönöznek Donát arcképeinek, amelyeket még jellegzetesebbé tesz az az olykor mosolygásra készítő tény, hogy ábrázoltjai bármily különböző karakterűek és korúak is, hasonlítanak egymásra. Ez nemcsak a beállítás, a ruha, a haj és a háttér ábrázolásában mutatkozik meg, hanem az arc karakterének, az orr jellegzetesen plasztikus megformálásának, a mindig kissé mosolyra húzódo száj megfestésének módjában is. Ami pedig végleg egyéni, megkülönböztető vonás, az képeinek lágyabb ecsetkezelése, színeinek a sárgás-barna tónusba ágyazott meleg harmóniája, amely munkásságát Füger és egyik legnépszerűbb követője id. J. B. Lampi franciás könnyedségű művészetéhez kapcsolja.

A Magyarországra jövelekor már sikeresnek mondható, érett művész stílusa, hűsz esztendői itteni működése során nem sokat változott. Mindig híven alkalmazkodott a megrendelő kívánságaihoz, de végig megőrizte művészetének egyedi vonásait. A mostoha hazai viszonyok között, amikor megbízható felkészültségű magyar művész alig volt, mind az arisztokrácia, mind a heterogén összetételű polgárság – és főleg a Kazinczy vezette értelmiség – örömmel fogadta és élete végéig ellátták munkával, elsősorban az arcképfestés terén. Donát számukra elsősorban az akadémiai végzettségű mester megbízható szakmai tudását adta, akinek itthon nem igen volt versenytársa. A művészet iránti igény növekedése lehetővé tette számára, hogy hazánkban a század első évtizedeiben is szép számmal dolgozó, többnyire csak egy-egy megbízást teljesítő idegen mesterek, mint többek között Niedermann, Krafft, Füger és a hozzá hasonlóan idegen származású, de itt hazára talált jó képességű Stunder és Lieder mellett ne legyenek megélhetési gondjai. A művészettörténeti kutatás által még mindig igen kevésbé ismert szerényebb képességű kifestők, piktorok és vándorfestők között senki sem volt, akinek művészi színvonala elérte volna az övét, így hazai művészetünkben elég társtalanul áll, mivel messze kiemelkedett közülük.

Jelentősége – mindenekelőtt a hazai művészet történetének kutatásában – részben abban rejlik, hogy művészete példatára a barokk-klasszicista stílusváltásnak, s ebben éppen – jórészt fennmaradt – hatalmas munkássága miatt a korszakban egyedül áll, részben pedig összekötő kapocs és méltó előd is a harmincas években jelentkező, a barokk hagyományoktól már megszabadult, Barabás, Borsos, Markó neveivel jelzett új generáció felé.

JEGYZETEK

1. Nagy segítséget jelentett számomra néhány osztrák múzeum, így a Wien Museum (Historisches Museum der Stadt Wien), az Österreichische Galerie, valamint a Bibliothek, Handzeichnungen und Kupferstichsammlung der Akademie der Bildenden Künste Wien közreműködése, amelyet ezúton köszönök. Tudomásom szerint Donát Jánosról az utóbbi évtizedekben Ausztriában sem jelent meg újabb irodalom.
2. KazLev, 3232, 3283, 3325 sz. levél.

3. I. m. 3232 sz. levél.
4. I. m. 3283 sz. levél.
5. I. m. 3283 sz. levél.
6. I. m. 3325 sz. levél.
7. I. m. 3325 sz. levél. A festményekre vonatkozó adatokat lásd az egyes műveknél.
8. *Nanényi* 1903. 343–346. Ismerteti a Kazinczy leveleiben Donátra vonatkozó adatokat 1816-tal bezáróan.
9. *KazLev*, 2401 sz. levél.
10. *Kazinczy* 1903.; *Rexa* 1929.
11. *Kunits* 1824, 265–273. Michael Kunits (1765–1815), topográfiai író és tanár, Nyitra, Barcs, Trencsén és Pozsony megyék főmérnöke. Oesterreichische National-Encyclopädie. Wien 1835. Bd. III. – *Wurzbach*, Biographisches Lexikon. Bd. XIII.
12. A magyar magángyűjteményekből folyamatosan kerülnek elő újabb alkotások, amelyek újabb problémákat vetnek fel.
13. *Schans* 1821, 287.; *Nicolai* 1781, 514.
14. *Vojdäisch* 1822, 112. *Dorffinger* 1827, 568.
15. N.N.: A képirók hosszú élete. *Hasznos Mulatságok*, 1824. II. félév, 215–216.; *Tudományos Gyűjtemény* 1830. XII., 126; *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1830. I. 44.
16. Lipótvárosi Bazilika halálozási anyakönyvei. 1830 és 1849. évek.
17. Hivatkozásokat lásd az egyes képeknél.
18. *Wurzbach* 1857–1892, 2, 27. (Bihari, Rummy); *MIL*, 1963, I. 605, II. 602. (Kazinczy, Révay); *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. köt. (Ürményi), 1820. XI. köt. (Rummy Károly) 1823. I. köt. (gr. Teleky László); *Vasárnapi Ujság* 1890. 50. dec. 14. (Rehákné Mór Anna); *Nemzeti Újság* 1927. okt. 16. (*Csipkefőkötés hölgy repr.*)
19. *Nanényi* 1903. 343–346; 1904. 273; 1906. 423; 1907. 349; 1911. 394.; és *Magyar Művészet* 1926. I. 4. *Rózsa György* cikkeiből itt elsősorban az alábbiakra gondolunk: Kazinczy Ferenc a művészetben. *MTE*, 1959. VI. 2–3. 179–180, 180, 191; Friedrich John und die Schriftsteller der ungarischen Aufklärung. *Acta Historiae Artium*. 1956. IV. 1–2. 153; Ehrenreich Ádám forrásai. *MTE*, 1959. VIII. 61–67.
20. *Genthon* 1935, 26–26; *Petrovics* 1937, 10., 11., 15., 16.
21. *Lyka* 1922. I–IV. köt. 21, 22, 24, 44, 62, 105, 112, 113, 115, 116, 131, 135, 136, 140.
22. *Pogány* 1962, 7.
23. *Zádor* 1961, 33.
24. *Garas* 1955, 100. 103.
25. *Bodenstein* 1888, 43; *Füssli* 1860, 179.
26. *Szendrei-Szentiványi* 1915, 27; *Thieme-Becker* 1917. 420.
27. *Nagy* 1874. 37.
28. Österreichisches Künstlerlexikon. Wien. 1979. V. k. 495.;
29. Österreichisches Biographisches Lexikon. Wien. 1954. I. 194.
30. *Schans* 1821, 235, 287.
31. *KazLev*. 3325 és 3283 sz. levél.
32. *Thieme-Becker* lexikon, születésének dátumát december 20-ra teszi. 9. kötet 420; *Szendrei-Szentiványi* (1915. 383.) december 21-re.
33. *Bodenstein* (1788–1868, 3.) születésének idejét december 22-re teszi; ugyancsak december 22-ét adja meg: Österreichisches Künstlerlexikon. Wien. 1979. V. kötet. 445.
34. Ez a terület a 18. században is a porosz királyság része volt, és a birodalom határán helyezkedett el.

35. A Lipótvárosi Bazilikában megtalálható halálózási anyakönyvi kivonatban 1830. május 11-én ez áll: „Donát Joannes, Mariae Donath Natae Rieger Maritus. Pictor Academicus ex Saxonia oriundus in civitate Leopoldina domitiliatus.”
36. Szabó 1916, 151; Meller 1911, 183.
37. Kósa 1937. 195.
38. Rexa 1928, 61.
39. Kunits 1824, 266.
40. Kunits 1824, 266.
41. Thieme-Becker (1913, 9. kötet 420.) 1766. július 26-át adja meg, míg Wanda Lhotsky (Bibliothek, Handzeichnungen und Kupferstichsammlung der Akademie der Bildenden Künste Wien) szíves levélbeli közlésében az időpontot július 24-re teszi. Ez utóbbit fogadtam el.
42. Kunits 1824, 266.
43. Kunits 1824, 266.
44. Kunits 1824, 268.; II. József császár, Lipót császár, I. Ferenc császár nagyméretű arcképei.
45. Kunits 1824, 268–269.
46. Osztrák festő a 18. századból: *Maria Terézia in Witwentracht*, o. v. 65x42 cm. Budapest, Szépművészeti Múzeum. Itsz.: 53.466; Blaschke János: *Mária Terézia özvegy korában a királyi jelvényvel*. j. k. l. „Blaschke sc.“ Magyar Nemzeti Galéria. Itsz.: G.73.141.
47. Kunits 1824, 266.; *Nicolai* 1781, IV. 514; *Füssli* 1860, 179. A hét küldött: *Cobenzl gróf* (Ausztria), *Breteuil báró* (Franciaország), *Riedesel báró* (Poroszország), *Zinzendorf gróf* (Szászország), *Törring-Seefeld gróf* (Pfalz), *Repning herceg* (Oroszország), *Hohenfels báró* (Zweibrücken). A festmények a Cziesznie-i Kierownik Múzeumban vannak (Lengyelország).
48. Ezt az adatot dr. Witoki Iwanek, a múzeum igazgatója közölte.
49. A képről Johann Adam 1779-ben metszetet készített. *Thieme-Becker* 1913, 420.
50. Kunits 1824, 268. (A kép holléte ismeretlen.)
51. *Bodenstein* 1888, 43.
52. *Bodenstein* szerint második felesége Susana Rieger Bécsben született 1784. augusztus 30-án; meghalt 1849. szeptember 27-én. (*Bodenstein* 1888, 43.) Születési évszáma alapján tehát megvan a negyven év korkülönbség, amit Kazinczy oly sokat emleget. Ezen kívül, leánykori neve szerepel Donát halálózási anyakönyvi kivonatában, a Lipótvárosi Bazilika halálózási anyakönyvei között az övé is megtalálható.
53. *KazLev*, 2355 sz. levél.
54. *KazLev*, 1631 sz. levél.
55. A levél valószínűleg 1809. decemberében íródott, a környezetében levő többi levél dátumából következtetve.
56. Moritz Graf Dietrichstein 1775-ben született a család Hollenburgfinkensteini ágában. Említi *Nagy* 1857–1868, III. köt. 314.
57. Kunits 1824, 268–268.
58. *Nagy* 1857–1868, III. köt. 62.
59. Kunits 1824, 269.; Kettőt pedig a Walterskirchen család számára.
60. *Gavas* 1955. 213. 1799.-re datálta. Magam a képen nem találtam szignót, viszont a festményt restaurálták és a szignatúra az évszámmal együtt eltűnhetett. Donát pozsonyi tartózkodása, és itt készült műveire vonatkozó egyéb adattal egyenlőre nem rendelkezem.
61. A festmény a budapesti Nemzeti Múzeum tulajdona.
62. *KazLev* 928. sz. levél, melyben Splényi Katalinról van szó.
63. Kunits 1824, 268.
64. Kunits (1824, 268.) említi, mint Somogy megyei birtokára készült oltárképet. A festmény azonos a jelenleg Pápakovácsiban lévő oltárképpel.

65. *Kunits* 1824, 270. Barkfrierre vonatkozóan lásd a 107. sz. jegyzetet; *Kunits* említi (1824, 269), hogy Bajzáth József számára készített egy oltárképet.
66. *Katalog des Oesterreichischen Barock Museums Unteres Belvedere*. Wien I–II. 728. Ignaz Unterberger (1742–1797).
67. Donát János levele Kazinczyhoz 1816. november. (*KazLev* 3325 sz. levél, 439.) A kép lappang. De irodalmi említések kapcsán a képet a kortárs előzményekhez kötötte és elemzte Jávor Anna az *Ars Hungarica* 1994-es számában.
68. *Genthon* 1935, 25–26.
69. A festménynek még egy változatát ismerjük 1811-ből, amely pesti magántulajdonban van.
70. *Ismeretlen férfi* portréja, o., v. 58x48 cm, j.: „Donát academicus viennensis pinxit Alba Regia 1811.” Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum. Itsz.: 56.153. A múzeum tulajdonában van még két női arckép, amelyeken csak az 1811-es évszám szerepel, helymegjelölés nélkül, de mivel mindegyik a Rudnyánszky hagyatékából került a múzeumba, valószínűleg ezek is Székesfehérváron készültek.
71. *Kazinczy* 1903, 21, 42, 254.
72. *KazLev*, 1108 sz. levél.
73. *KazLev*, 2355. sz. levél.; Ezt az időpontot adja meg a *Thieme-Becker*, az ÖKL és az ÖBL is. 74. *KazLev*, 2806. sz. és 2943. sz. levél.
75. *Vojdäsch* 1822, 112.
76. *Dorffinger* 1827, 568. Ez a mai Erzsébet tér 14. sz. ház.; A polgárok névsorában nem szerepel.
77. *KazLev*, 2335 sz. levél.
78. *KazLev*, 2337 sz. levél.
79. *KazLev*, 2337 sz. levél.
80. Josef Kreutzinger: *Kazinczy* portréja. v. o. 51x45 cm. Felirata hátul a vászonon: „Francois de Kazinczy hongrois, peint par Joseph Kreutzinger a Vienne 1808 octobr.” MTA. tul.
81. Vigée Lebrun: *Gagarin* portréja, 1801. o. v. 65x56. Állami Orosz Múzeum Katalógusa. Leningrád (Szentpétervár), 1980. kat. 1176.
82. Donát János: *Kazinczy Ferenc portréja*. Másolat J. Kreutzinger képe után. fa, o., 31x25 cm, Pannonhalmi Apátság tulajdona.
83. *Rózsa* 1957, 179. Kazinczy 4108, 4255, 4308, 4311-es számú leveleiben találunk adalékokat erre vonatkozóan.
84. A festmény létezésére és helyére Rózsa György hívta fel a figyelmemet, akinek segítségét ezúton is köszönöm.
85. *KazLev*, 2246. sz. levél
86. *KazLev*, 2401. sz. levél
87. *KazLev*, 2337. sz. levél.
88. *Divald* 1917. 101. *Kunits* 1824, 271. A kép ismeretlen helyen, a Donát festményei utáni metszet MNM TKCs, Itsz.: 58.3006
89. *KazLev*, a levélben Szemere Pál portréjáról van szó. 2395. sz. levél
90. *KazLev*, mint fent *Szendrei-Szentiványi* 1915, 15. 11.
91. *Rexa* 1929, 35.
92. A festmény lappang. Reprodukálva *Zarándy A. Gáspár*: Huba vére Szemere. Budapest, 1910. I. sz. kép. Szentiványi Gyula céduleanyagában találtam utalást arra, hogy a festményt ő Donátnak tartotta, amivel egyetértek, bár az egészen pontos agnoszkálás csak a festmény vizsgálatával történhet.
93. Fejér Györgyre lásd *Kunits* (1824, 271.); *Naményi Lajos*: Donát János arcképfestőről. *Művészet* 1903. II. 343–346; Dudits Andor nagyszüleinek portréja: *Loránth László*: Paletta 1944, 55; Pataky Mózesre és Wesselényi Miklósról: *KazLev* XII. k. 266. és XII. 324; Döbrentei

Gáborra: KazLev 3360, 2011.sz. levelek; Rummy Károly Györgyre: *Kunits* 1824, 271; *Wurzbach* i. m. 27. kötet.

94. *Vasárnapi Ujság* 1890. 50 sz. dec. 14. Rehák József jómódú ügyvéd volt.

95. *Kunits* 1824, 271. *Mitterpacher Lajos* portréja. 1819. o. v. 97x71 cm, MNM TKCs, ltsz.:

88. Köirata: „Ludovicus Mitterpacher Natus MDCCXXXIV. obiit MDCCCXIV.” Alul javítva: „Relicto bonis omnibus (Sui desiderio) vultum hunc et musee nationali hungarico munere dedit Donat academicus viennensis MDCCCXIX.” jelzés.

96. Ismeretlen festő: *Mitterpacher Lajos*. o. v. 74x60 cm, j. b. k.: „Vultum hunc e corpore mortuo ereptum viventi similem restituit Donat academicus viennensis 1814.” MNG ltsz.: L.U. 58. 645.

97. Donat-Ehrenreich: *Mitterpacher Lajos*, p., rézmetszet, MNM TKCs, ltsz.: 59.167.; Donat-Blasius Höfel: *Mitterpacher Lajos*, p. rézmetszet, MNM, TKCs, ltsz.: 3373. Mindkét metszeten alul, Anton Halitzky, Mitterpachert dicsőítő verse olvasható. Halitzky a Magyar Nemzeti Múzeum custosa és munkatársa volt. *Schans* említi nevét. (1821, 263.) *Rózsa György* mindkét metszetet említi *Ehnenreich Ádám forrásai* című cikkében. *MTÉ*, 1959, 61–69.

98. *Naményi* 1911, 394. Sajnos e leírásból nem derül ki, hogy a metszetet, vagy a festményt látta.

99. *Rózsa* 1959, 64.

100. *Rózsa* id. m.; KazLev, 1911. sz. levél.

101. KazLev XIII. 162. Kazinczy Helmechzy Mihálynak, majd Horvát Istvánnak írott levelében – XIII. 174. – is említi, hogy őrizi. (Horvát szándékának t.i. hogy Révai verseit ki akarja adatni és e célból másolatják Lochbichler képét Donáttal.)

102. Megjegyezném, hogy Donát oeuvrejében gyakori a saját kezű változat.

103. Feltehetően Lochbichler is metszet, vagy halotti maszkaró után dolgozott.

104. Reprodukálva: *Alte und moderne Kunst*. 1978. 9. sz. kép. A szobor 1818-ban készült.

105. Kisfaludy Károly: *Vénusz Ámorral*. Dohányszelence festmény 8x12 cm, mgt.

106. *Kunits* 1824, 270.

107. Pargfrieder életrajza számos rejtélyt tartogat még. Születési évszáma bizonytalan, csak úgy mint a származásra vonatkozó adatok. (Saját feljegyzései sem teljesen egyértelműek.) 1832-ben vásárolta meg a wetzdorfi kastélyt ahol Radetzky és Wimpffen tábornagyoknak – akiknek rajongó híve volt – síremléket állíttatott. 1863. jan. 31-én halt meg, és szintén Wetzdorfban van eltemetve. (Schloss Wetzdorf, Pargfrieder, Radetzky, Wimpffen, Kleinwetzdorf – Heldenberg. Niederösterreich. Katalog. 1979. 12–22.) A katalógusra egykor Zádor Anna hívta fel a figyelmemet.

108 U. o. 13–14.

109 Dorffingernél Bartfriederként, Kunitsnál Barkfriederként. Ezek írásbeli bizonytalanságukkal igazolják, hogy a Pargfrieder névnek a kiejtés szerinti változatáról van szó.

110. *Dorffinger* 1827, 128., 317.

111. Schloss Wetzdorf, 42. Ide vágó érdekes adat, hogy a festmény egy bécsi régiségkereskedőtől került a MNG tulajdonába.

112. Anton Einsle: *Pargfrieder portréja*, 1833. Schloss Wetzdorf tulajdona, képe a kat. címlapján.

113. Stunder János Jakab: *gr. Festetich Tasziló mint Herkules*, 1805. o. v. 51x62 cm, Keszthely, Helikon Könyvtár tulajdona. Publikálta *Rózsa György* a Művészet Magyarországon 1780–1880 című kiállítás katalógusában. (Kat. 81., 22. tábla.) Donáttól egy hasonló témájú portrét ismerünk: *Rózsa József* arcképét 1818-ból, amelyen az ábrázolt szintén antik öltözetet visel. A festmény a BTM tulajdona (o. v. 74x61. cm, ltsz.: 23.009.) Ezen kívül adatunk van arra, hogy bár nem antik, hanem irodalomból ismert szerepkörben Pataky Mózes mint Posa márkit, Wesselényit pedig mint Don Carlost festi meg 1813-ban. (KazLev, XII. 324.) Szabadkőműves szimólumokhoz lásd: *Abafi* 1900.

114. Az adatokat az ábrázolt leszármazottja, a kép jelenlegi tulajdonosa közölte.
115. *Tudományos Gyűjtemény*, 1830. XII. 143. Nagy 1857–1868, 203.
116. A festmény *Rózsa György* kutatásai alapján sorolható Donát életművébe. Művészet Magyarországon 1780–1830. Kat. 111, repr. 63. tábla.
117. *KazLev*, 3325. sz. levél.
118. *Kunits* 1824, 270. A kép a BTM tulajdonában van, fotót sajnos a múzeum tatarozása miatt nem sikerült szerezni.
119. Donát-Kärgling-Lenhardt: *Székhelyi Majláth György portréja*, p., rézmetszet. MNM TKCs, lt. sz.: 3319. Donát-Lanzedelly: *Székhelyi Majláth György portréja*, p., rézmetszet. MNM TKCs, ltsz.: 3320.
120. Nagy 1857–1868, 252–253.
121. *Kunits* 1824, 270.
122. A metszet megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. sz. előlapján. Részben ennek, részben a Szent István rend keresztjének alapján azonosította a képet Donát János műveként Buzási Enikő. *Buzási* 1984.
123. *KazLev*, 1829. május 27-én Guzmics Izidomak.
124. *Rexa* 1928, 29.
125. *Schams* 1821, 287–288.
126. *Fényes* 1857, II. 375–376.
127. *Lyka* 1922, 32, 57, 63, 65, 76, 103, 105, 107, 110, 117, 121, 122, 123, 122, 123.
128. *Rexa* 1928, 24. Kazinczy nem közli pontosan Donát életkorát, aki ekkor 84 éves volt.
129. Nagy 1857–1868, 8. köt. 797. A festmény az MNG leltárkönyvében tévesen Szcitovszky János arcképeként szerepel. A tévedés más Rudnay ábrázolások, így Andreas Schroth 1829-ben készült arcképe alapján vált bizonyíthatóvá. A kép (143x94, 5 cm.) az Esztergomi Keresztény Múzeum tulajdona, ltsz.: 56.753
130. *Kunits* 1824, 270. A festményről ismeretes Lenhardt Sámuel metszete, továbbá, a kép másik változata a Veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban van
131. Széki gróf portréja ismeretlen helyen van, csak John 1823-ban Donát képe után készült metszete ismeretes. MNM TKCs, ltsz.: 4394, *Csáky László arcképe*, 1825. MNM TKCs, ltsz.: 113.
132. Az alaprajz megállapításában Zádor Anna volt segítségemre.
133. A képet számos lexikon és egyéb mű említi.
134. Az adatokat a kép tulajdonosa közölte.
135. Nagy 1857–1868, 7. kötet, 300.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A bibliográfia elsősorban a képekhez kapcsolódó művek jegyzékét tartalmazza. A korszakra vonatkozó elméleti művek összeállításánál – főként az utóbbi 30 év kutatásai kapcsán – nem törekedtem a teljességre.

Abafi 1890

Abafi [Aigner] Ludwig: Geschichte der Freimauerei In Österreich. Wien, 1890–1891.

Abafi 1900

Abafi [Aigner] Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest, 1900. I–IV.

Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für Jahr 1878. Pest 1879.

Allgemeiner Bildnis-Katalog. Leipzig. 1849.

Alphabetischer Namens-Register der akademischen Schüler von Jahre 1720–1900. (Kézirat a Bécsi Képzőművészeti Akadémia Levéltárában) 1–73. Bd.

Alszeghy Zsolt: A könyv és olvasója. In: *Domanovszky é.n.*, IV. 483–517.

Angelica Kauffmann und ihre Zeitgenossen. Bregenz, Vorarlberger Landesmuseum, Wien, Österreichisches Museum für Angewandte Kunst. Katalog, Wien, 1968.

Bakó – Szentes 1984

Bakó Zsuzsanna – Szentes András: A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum képzőművészeti gyűjteménye. In: Százéves a Magyar Történelmi Képcsarnok 1884–1984. 16–24. Klny. *MTE* 84/ 1–2. sz.

Bakó 1992

Bakó Zsuzsanna: Donát János: *Révai Miklós* portréja. In: MTA–MNG 1992.

Bakó 2004

Bakó Zsuzsanna: Donát János: *Vénusz*, 1810. In: A modell. Női akt a 19. századi magyar művészetben. MNG, Katalógus, szerk.: *Imre Györgyi*, Budapest, 2004.

Bakó 2005

Bakó Zsuzsanna: Egy magyarrá lett német festő. Donát János élete és munkássága 1744–1830. In: Tanulmányok Rózsa György tiszteletére. MNM Budapest, 2005. 135–143.

Bálint Lajos: Művészportrék. A Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületének első kiállítása. In: Képzőművészet. 1931. 41. sz. június 135–137.

Bányai 1908

Bányai Elemér: Horváth István művészeti jegyzetei. Adatok művészetünk történetéhez. *Művészet*, 1908. 133–134.

Baum 1980

Baum, Elfriede: Katalog des österreichischen Barockmuseums im Unteren Belvedere in Wien. Wien. München, II. 1980.

Bende János: Az első művészeti kiállítások Magyarországon. *Szép művészet*, 1942. III. 11. sz. november. 260–263.

Berkeszi 1908

Berkeszi István: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1908. 210–220.

Berkeszi István: Adatok a reformkorszak történetéhez Temes megyében. Temesvár 1897.

Bodenstein 1888

Bodenstein, Cyriak: Hundert Jahre Kunstgeschichte Wiens 1788–1888. Wien 1888.

Bodnár 1980

Bodnár Éva: Mitológia, allegória, csendélet. In: *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Budapest, 1980.

Borsodi – Bevilaqa 1935=*Borsodi István – Bevilaqa Béla*: Pest-budai kávéházak. Budapest, 1935.

Bugát és Flór 1841: Magyarországi orvosrend Névsora 1840-re. Pest 1841. I–XV.

Buzási 1984

Buzási Enikő: Ürményi József portréja, 1811. In: *A Magyar Nemzeti Galéria Régi Gyűjteményei*. Szerk.: *Mojzer Miklós* Budapest, 1984. 211. tétel.

Comea 2005

Comea, Marius: *Pictura europeana secole XV–XX* in *Muzeul Timisoara*. Timisoara, 2005.

Császár é.n.

Császár Edit: Az alakító művészet. *Domanovszky é.n.*, V. 615–639.

Csatkai Endre: Kazinczy Ferenc levelezése. *Magyar Művészet*, 1928. 643–645.

Csatkai Endre: Művészeti élet és irodalom. *Magyar Művészet*, 1928. 461–464.

Csengeryné 1960

Csengeryné, Nagy Zsuzsa: Magyar írók arcképei. *Művészet*, 1960. aug. 34–35.

Czenner 1966

Czenner Mihály: Magyar színészportrék. Festmények, szobrok, domborművek a 19. században. Budapest, 1966.

D. I.: A Roisz gyűjtemény, Balatonfüred. *Műgyűjtő*, 1971, I. sz. 8–11.

Divald 1917

Divald Komél: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Budapest, 1917.

Domanovszky é.n.

Magyar Művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky S.* Budapest, é.n. I–V.

Dömötör 1931

Dömötör István: Magyar művészképmások. *Magyar Művészet* 1931, 313–331.

Dorffinger 1827

Dorffinger, Andreas Joseph: Wegweiser für Fremde und Einheimische, durch die k. Freistadt Pest, in Hinsicht auf Geschichte, Oertlichkeit, Kultur, Kunst und Gewerbe. Pest, 1827.

Drugulin 1860

Drugulin, Wilhelm Eduard: Allgemeiner Portrait-Katalog von... Leipzig, 1860.

Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924.

Ecsedi István: Karacs Ferenc térképész élete és művei 1770–1838. Debrecen, 1912.

Elek 1925

Elek Artur: A magyar aktárbrázolás 100 esztendeje. *Nyugat* 1925, II. 23–24.

Entz Géza: Kazinczy Ferenc és a nemzeti művészet gondolata. *Szépművészet* 1941. 2. 81–84.

Ernst Lajos – Lázár Béla: A magyar biedermeier művészet. Az Ernst Múzeum kiállításai. X. Budapest, 1913.

Ernst Múzeum hármaskönyve 1939.

F. J.: Lenhardt Sámuel pesti részmetező. *Művészet*, 1908. 273–274.

Fejős 1957

Fejős Imre: A Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesület története. *MÉ*, 1957. VI. 1. sz. 37–47.

Fejős Imre: A Magyar Történelmi Képcsarnok 75. éve. *MÉ*, 1959, VIII. 285–289.

Felszeghy Ferenc – Ráway Imre: Rendjelek és a kitüntetések történelmünkben. Budapest, 1943.

Fényes 1857

Fényes Elek: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest 1857.

Fertőszögi 2004

Fertőszögi Péter: A Kovács Gábor Gyűjtemény. In Kovács Gábor Gyűjtemény. Budapest, 2004.

Fessler Ignaz, Aurel: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. Leipzig, 1815–1825. I–XVI.

Feuchtmüller, Rupert: Berühmte Maler aus Niederösterreich. XIX Jahrhundert. 1955, Niederösterreichisches Landesmuseum.

Feuchtmüller, Rupert: Kunst in Österreich. Wien, 1973.

Fischer, Robert: Ritual und Symbol. Leipzig 1978.

Foltinyi János: Adalékok a magyar képzőművészek sorozatához. *Századok*, 1874, 424–428.

Fürst 1943 – *Fürst Leontin*: Hangszerek a magyar képzőművészetben. Budapest, 1943.

Galavics Géza: Az arcképfestő Dorffmaister István. *Folia Archaeologica*, 1965. XVII. 225–236.

Galgóczy 1896

Galgóczy Károly: Nagy-Kőrös város monográfiája. Budapest, 1896.

Garas 1955

Garas Klára: Magyarországi festészet a 18. században. Budapest, 1955.

Genthon 1935

Genthon István: Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig. Budapest, 1935.

Genthon István: Budapest múltja és művészete, Budapest, 1932.

Gerő 1925 – *Gerő Ödön*: Az aktkiállítás. *Magyar Művészet*, 1925. 369–392.

Gerő Ödön: Művészetről, művészekről. Budapest, 1939.

Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a 19. században. Budapest, 1960.

Grimschitz, Bruno: Die altwiener Maler 1815–1960. Wien. 1961.

Győri képzőművészeti és Iparművészeti Társulat emlékkatalógusa 1919–29. Győr, 1929.

Haeufler, Joseph Vinzenz: Budapest, Historisch Topografische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen, Pest, 1854.

Héjjas János: A magyar biedermeier kor művészete. *Magyar Művészet*, 1938, 19–21.

Hevesi Ludwig: Österreichische Kunst 1800–1848. Leipzig, 1903.

Hobsbown, Eric J. E.: The Age of Revolution: Europe 1789–1840. London, 1962.

Hoffmann Edit: A magyar festészet a 19. századbanban. Budapest, 1936.

Hőgyes 1906

Hőgyes Endre: Milleniumi emlékkönyv az orvosi kar 1818–19. évéről. Pest, 1906.

Horler Miklós – Seenger Ervin: A Kiscelli utcai volt trinitárius kolostor és a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya, Budapest Műemlékei, II. Budapest, 1962, 383–397.

Horvát 1929

Horvát Henrik: A régi Pest. *Magyar Művészet*, 1929, 599–609.

Horvát Henrik: Budapest művészeti emlékei. Budapest, 1938.

Jajczay János: Budapest székesfőváros képtára. *Képzőművészet*, 1933. 227–232.

Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1975.

Jávor 1994

Jávor Anna: A magyar Osszián. Donát János egy elveszett képéről. *Acta Hungarica*, 1994, I. 95–100.

Jekeli: Unsere Bischöfe Hermanstadt. Budapest, 1933.

Kais Ivor: Magyar festők. *Pesti Hírlap* 1880. július 4.

Kalauz 1889

Kalauz a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Képtárában. Temesvár 1889.

Kapossy János: Magyar művészeti akadémia terve a 18. században. *Levéltári Közlemények*, 18–19. 1940–41.

Kapossy János: XIX. századi magyar művészek önéletrajzának kérdéséhez. *Magyar Múzeum*. 1946. április 1. 29–39.

Karacs Teréz: Régi festőkről. *Naplójegyzetek. Képzőművészeti Szemle*, 1880. 76–77.

Karácsonyi 1896

Karácsonyi János: Békés vármegye története. 1896. I–IV.

Kazinczy 1878

Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak. 1878.

Kazinczy 1903

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Budapest, 1903.

Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal és ennek baráti körével. Pest. 1860.

Kazinczy Ferenc: Festés, Faragás nálunk. *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1812.

KazLev – Kazinczy Ferenc levelezése XXII. kötet. Budapest, 1910. Kiadta *Váczy János*.

Keleti 1898

Keleti Gusztáv: Festészet és szobrászat. In: *Matkovits 1897–1898.*, 1898, IX. k.

Kelp Anna: A XIX. századi magyar festészet viszonya a francia festészethez. Doktori értekezés. Budapest, 1928.

Keresztúry – Falvy – Vécsey 1960

Keresztury Dezső – Vécsey Jenő – Falvy Zoltán: A magyar zenetörténet képekönve. Budapest, 1960.

Köpeczi – Sziklay

„Sorsotok előre nézzétek.“ A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. *Köpeczi Béla* és *Sziklay László*. Budapest, 1975.

Kopp 1943

Kopp Jenő: Ismeretlen magyar festők a 19. század első felében. Budapest, 1943.

Kopp Jenő: A magyar biedermeier festők a 19. század első felében. Budapest, 1941.

Kopp Jenő: Az 1937–38-as biedermeier kiállítás. Budapest, 1938.

Körösy József: Pestváros lakosságának népesedési mozgalma. Pest, Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1873. (*Bewegung der Bevölkerung der Stadt Pest. Pest, 1873.*)

Kósa 1937

Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Budapest 1937.

Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolútizmus, felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*, 1976, 675–720.

Kultsár István felhívása. *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1820. I. köt. 25–26.

Kunits 1824

Kunits, Michael: Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn I. Pest. 1824. 265–273.

Kurtzböck: Neueste Beschreibungen und Merkwürdigkeiten Wiens. Wien, 1779.

Lavergnée – Thiebaut 1981

Lavergnée, Arnaud Bréjon de et Thiebaut, Dominique: Catalogue sommaire illustrée des peintures du musée du Louvre. II. Italie, Espagne, Allemagne, Grand Bretagne et divers. Paris, 1981.

Lázár 1890

Lázár Béla: Moór Anna. *Vasárnapi Ujság*, 1890. dec. 14. 809–810.

Lázár Béla: A magyar művészet jövője. Budapest, 1916.

Leising, Julius: Bildenden Malerei im Ost, 1750–1850. Wien, 1907.

Lipótvárosi Bazilika halálozási anyakönyvei. 1830–1849 évek. Budapest

Lóránth 1944

Lóránth László: Paletta. Budapest, 1944. 55.

Lyka 1922

Lyka Károly: A táblabíró világ művészete. Budapest, 1922, I–IV.

Lyka –Majovszky – Petrovics 1926

Lyka Károly – Majovszky Pál – Petrovics Elek: A magyar aktkiállítás albuma. Budapest. é. n. (1926 ?)

MA: Moór Anna, az első magyar színtársulat hősnője. *Képes Krónika*, 1940. nov. 43. 17–18. Magyar Nemzeti Galéria állagjegyzéke, III/b. Budapest, 1972. 1588–1602 katalógusszámok.

Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923.

Matkovits 1897–1898

Matkovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor, I–X., Budapest, 1897–1898.

Máray 1851

Máray Gábor: A Nemzeti Képcsamokot Alakító Egyesület évkönyve. 1845–1851-re. Pesten 1851.

Meller 1911

Meller Simon: A magyar művészet kialakulása a 19. század első felében. IV rész. *Művészet*, 1911. 174–186.

Mezei Mihály: *Weber Antal*: Mesterség és alkotás. In: Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor irodalmából. Budapest, 1972.

Mihályi 1928

Mihályi Ernő dr.: Pannonhalma I. *Magyar Művészet*, 1928. 1–59.

Mihályi 1929

Mihályi Ernő: A pannonhalmi képtár. Győri képzőművészeti és Iparművészeti Társulat Emlék-katalógusa. Győr, 1929.

Mihályi Ernő: A falu egyházművészete. Pannonhalma, 1934.

Miklós 2008

Miklós János: A Nagykőrösi Katolikus Közösség 230 éve. In: Nagykőrösi Kalendárium. 2008.

Mitrovics 1929

Mitrovics Gyula: Kazinczy esztétikai törekvései. *Budapesti Szemle* 1929. febr.

MTA–MNG 1992

A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus. Szerk.: Szabó Júlia, Majoros Valéria. MTA, Budapest, 1992.

Műcsarnok, 1937/8.

A magyar biedermeier kiállítás képes tárgymutatója, 1937. nov.–1938. jan. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Műcsarnok, 1937/8., Budapest.

Müller – Funk – Kugler, 2005

Müller-Funk, Wolfgang – Kugler, Georg: Zeiresie Heldenberg. Lauter Helden.

Művészet Magyarországon, 1780–1830. MNG–MTA kiállítása, katalógus I. Szerk.: Szabolcsi Hedvig, Galavics Géza. Budapest, 1980.

Művészet Magyarországon, 1830–1870

Művészet Magyarországon, 1830–1870. MTA–MNG kiállítása, katalógus II. Szerk.: Szabó Júlia, Széphelyi Frankl György, Budapest, 1981.

Myskovszky 1906

Myskovszky Ernő: A magyar képzőművészet története. Budapest, 1906.

N.N.: A képírók hosszú élete. Donát János 80 éves. *Hasznos Mulatságok*, 1824, II. félév, 215–216.

N.N.: A magyar biedermeier kiállítás. *Pester Lloyd*, 1937. XI., 28.

Nagy 1857–1868

Nagy Iván: Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal Pest 1857–1868.

Nagy 1874

Nagy Iván: Magyarországi képzőművészek. *Századok*, 1874. 26–44.

Nagy Sándor: Régi Bihar megyéről. Nagyvárad, 1885.

Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a 19. században. Budapest, 1934.

Naményi 1903

Naményi Lajos: Donát János arcképfestőtől. *Művészet*, 1903, 343–346.

Naményi 1904

Naményi Lajos: Ehrenreich Ádám rézmetszőről. *Művészet*, 1904.

Naményi 1906

Naményi Lajos: Lochbieler festőtől. *Művészet*, 1906, 423.

Naményi 1911

Naményi Lajos: Adalékok művészetünk történetéhez. 1911.

Naményi 1926

Naményi Lajos: A Szépművészeti Múzeum gyarapodása 1925-re. *Magyar Művészet*, 1926. 41.

Naményi Lajos: Donát János. *Művészet*, 1911, 394.

Naményi Lajos: Neugass Izidor. *Művészet*, 1907, 349.

Neumann, Jaromir: Die tschechische klassische Malerei des 19. Jahrhunderts. Prag, 1955.

Nicolai 1783

Nicolai, Christoph Friedrich: Beschreibung eine Reise der Deutschland und der Schweiz. I–XII. Bd., Berlin und Stettin, 1783–1796.

Niederösterreichischen Landesausstellung. 2005. Wien. 385–387.

Ormós 1888 – *Ormós Zsigmond*: Visszaemlékezések. III. Gyűjteményeim. Temesvár, 1888.

Osztrák-Magyar Monarchia... 1887–1901

Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben. I–XXVI. köt., Budapest, 1887–1901.

Ottmann Franz: Von Füger bis Klimt. Wien, 1923.

Pap Gábor: Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában. *Életképek*, 1848. júl. 25.

Patáky 1951

Patáky Dénes: A rézmetszés története. Budapest, 1951.

Pelles, G.: Art, Artist and Society Painting in England and France, 1710–1850. London, 1963.

Peregriny 1878

Peregriny János: A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának lajstroma. Budapest, 1878.

Peregriny 1894

Peregriny János: A Magyar Nemzeti Muzeum Történelmi Képcsarnokának lajstroma. Budapest, 1894.

Peregriny 1907

Peregriny János: A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka műtárgyainak leíró lajstroma. Budapest, 1907.

Peregriny 1909

Peregriny János: A Magyar Nemzeti Muzeum Történelmi Képcsarnoka műtárgyainak leíró lajstroma. Budapest, 1909.

Peregri 1909a

Peregri János: Erdődi Pálffy János királyfai kastélyában található festmények. Budapest, 1909.

Péter András: A magyar művészet története. I. –II. 1930. II. 87.

Petrová – Pleskotová, Anna: K počiatkom realismu v slovenskom maliarstve, Josef Czauzik a jeho okruh. Bratislava, 1961.

Petrovics 1936

Petrovics Elek: Mesterművek. *Magyar Művészet* 1936. IV. 9. 104.

Petrovics 1937

Petrovics Elek: Élet és művészet. Budapest, 1937.

Petrovics Elek: A modern festészet kialakulása. In: *Domanovszky é.n.*, V. 475–539.

Petrovics Elek: Magyar művészek arcképei az Ernst Múzeumban. Budapest, 1931.

Pigler Andor: A barokk művészet. *Domanovszky é.n.*, IV. 517–565.

Pigler Andor: Stílusellentétek a XIV–XVIII. századi festmények tükrében. Budapest 1948.

Pirint 2004

Pirint Andrea: Donát János: *Ismeretlen férfi arcképe*. In: A Herman Ottó Múzeum Képtára. Miskolc, 2004. 101.

Pogány 1962

Pogány Ö. Gábor: A magyar festészet a 19 században Budapest, 1962.

Pogány Ö. Gábor: A Magyar Nemzeti Galéria vezetője. Budapest, 1965.

Pogány Ö. Gábor : A nemzeti művészet kialakulása. MTA II. Osztályának Közleményei. Budapest, 1961. XI. 345–368.

Prahács é.n.

Prahács Margit: Zene és kultúra. *Domanovszky é.n.* V. 639–679.

Pulszky Ferenc: Életem és korom. Budapest, 1880. 1–2.

Rabinovszky Máriusz: Két korszak határán. Budapest, 1965.

Rexa 1929

Kazinczy Ferenc: Pestre. Töredék pesti útleírásából. Írta 1828-ban. Sajtó alá rendezte *Rexa Dezső*, Budapest, 1929.

Richer Anton Philipp festő, rézmetsző, litografus 1804–1825. *Tudományos Gyűjtemény*, 1819. 9. füzet. 116.

Rónay György: A klasszicizmus. Budapest, 1976.

Rózsa 1954

Rózsa György: Megjegyzések a magyar történeti ikonográfia néhány kérdéséhez. *Folia Archaeologica*. 1954. VI., 157–167.

Rózsa 1957

Rózsa György: Kazinczy Ferenc a művészetben. *MÉ*, 1957. VI. 2–3., 174–192.

Rózsa 1959

Rózsa György: Ehrenreich Ádám forrásai. *MÉ*, 1959. VIII. évf. 1. sz. 61–67.

Rózsa György: Adalékok a magyarországi arcképfestészet történetéhez. In *Folia Archaeologica* 1962. XIV. 211–221.

Rózsa György: Czetter Sámuel. Egy magyar rézmetsző a 18–19. század fordulóján. *MMM Évkönyve, Budapest*, 1953. 97–108.

Rózsa György: Egger Vilmos festőről. *MÉ*, 1962. XI. 166–170.

Rózsa György: Friedrich John és a magyar felvilágosodás írói. *MÉ*, 1955. IV., 223–229.

Rózsa György: Johann Niedermann magyar vonatkozású arcképei. *Folia Archaeologica*, IX. 1957. 237–241.

Schams 1821

Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freysadt Pest in Ungarn. Pest, 1821.

Schmidl Adolf: Reisehandbuch durch das königreiches Ungarn. Wien, 1835.

Schoen 1939

Schoen Arnold: Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. TBM, VII, 1939, 301.

Schoen Arnold: Pest-budai művészeti almanach az 1919. esztendőre. Budapest, 1919.

Schoen Arnold: Prixner és a Mondolat. *Műbarát* 1921, 248–252.

Siklóssy László: Hogyan épült Budapest 1870–1930. Budapest, 1931.

Singer 1849

Singer, Hans Wilhelm: Allgemeine Porträtkatalog. Leipzig, 1849.

Sinkó Katalin: Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez. In: Művészet és felvilágosodás. Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Budapest, 1978. 545–552.

Solymár István: A Magyar Nemzeti Galéria új szerzeményei. *Művészet* 1970. XI. 8. sz. 33..

Stix, Alfred: Heinrich Füger. Wien 1923.

Szabó 1916 – Szabó László: A magyar festőművészet. Budapest, 1916.

Szabó 1985

Szabó Júlia: A XIX század festészete Magyarországon. Budapest, 19

Szana 1901

Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. Budapest, 1901.

Szana Tamás: A magyar művészet századunkban. Budapest, 1890.

Szana Tamás: Kiásott művészek. *Fővárosi Lapok*, 1896. márc. 8.

Szaunder József: A klasszicizmus kérdései, és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában. *Filológiai Közlemények*, 1960. 1–4., 46–47.

Szaunder József: A romantika útján. Budapest, 1961.

Szemenző Péter: A magyar folyóiratillusztráció kezdetei. *MTA Munkaközösség Évkönyve*, Budapest, 1954. 121–124.

Szentiványi Gyula: Donát János. *Művészet*, 1909. 407–408.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891–1914. Magyar Elektr. Könyvt.

Tehel Péter: A magyar nemzeti művészet kialakulásának kérdései a reformkorban. ELTE. BTK Évkönyvek. 1952–53. évre. 260–285.

Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Budapest, 1939.

Török 1859

Török Jenő: Magyarország primásai. Közjogi és történeti vázolat. Pest, 1859.

Tóth László: Az erdélyi biedermeier és *Széphalom*, XII. köt. Szeged. 1941.

Tudományos Gyűjtemény, 1818. VIII., 1820. X., 1823. I., 1830. XII., 126.

Uzsoki 1962

Uzsoki András: Jelentés a Xantus János Múzeum 1958–61 évi működéséről. *Arabona*. Győr. 1962. 217–2. 17

Váczy János: Wesselényi Miklós báró ifjúsága. *Erdélyi Múzeum*, 1904. 139.

Vayer Lajos: A történeti művek illusztrálása. Budapest, 1938.

Vayemé 1973

Vayemé Zibolen Ágnes: A művészeti romantika kezdetei. Kisfaludy Károly. Budapest, 1973.

Vayemé Zibolen Ágnes: Az íróportrék gyűjtésének módjáról. *PIM Évkönyve*, 1963. 123.

Vayemé Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly képgyűjteménye. *PIM Évkönyve*, 8. Budapest, 1969. 161.

Vayk (Vay Sarolta?): Régi magyar mecénások. *Művészet*, I. 1902. 211–217.

Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. I–III. köt. Budapest, 1912–1914.

Vocelka-Zeidler 1979

Vocelka-Zeidler, Sylvia: Schloss Wetzdorf. Pargfrieder – Radetzky – Wimpfen. Kleinwetzdorf-Heldenberg. Niederösterreich. Katalog, 1979.

Voit Pál: Joó János egri rajztanár Magyar Atheneuma. Tanulmány a művészeti és ipari oktatás múltjából. Klny. *Magyar Iparművészet*, XXXIX. évf. 9–10. sz. 3–6.

Vojdísch 1822

Vojdísch Joseph: Adressbuch der könighichen freistadt Pest im Jahre 1822. Pest, 1822.

Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780–1830. Budapest, 1935.

Weink, Anton J.: Beschreibung der kaiserlichen könighichen Akademie der bildenden Künste in Wien. Wien, 1783.

Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. *Domanovszky* é. n.

XIX. századi magyar művészet. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. MNG – Kossuth Kiadó. Budapest, 2004. 1–22 Bevez.: *Bakó Zsuzsanna*, szerk.: *Szvoboda Dománszky Gabriella*.

Zádor 1961

Zádor Anna: A magyar reformkor művészete. Budapest, 1961.

Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig: Művészet és felvilágosodás. Budapest, 1978.

Zádor Anna: Klasszicizmus és romantika. Budapest, 1976.

Zánkay Comélia: Kazinczy Ferenc művelődéstörténeti jelentősége. Pécs, 1913. 61–621.

Zarándy 1910

Zarándi A. Gáspár: Huba vére Szemere. Budapest, 1910.

Zeitler, Rudolf: Die Kunst der 19. Jahrhunderts. Berlin, 1966. Propyläen Kunstgeschichte.

LEXINONOK

Füssli 1860

Füssli [Fuessli, Füßli, Füssli] Hans, Heinrich: Allgemeines Künstlerlexikon. Zürich, 1806. I–II.

MIL – Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk.: *Benedek Marcell*, I–III., Budapest, 1963–1978.

MNG Állagjegyzék, Budapest 1972.

Nagler 1835–1952

Nagler, Georg Kaspar: Neues allgemeines Künstler-Lexikon I–XIV. München 1835–1952.

ÖBL

Österreichisches biographisches Lexikon, Wien, 1815–1950.

ÖKL

Österreichisches Künstlerlexikon von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien, 1974–, ed.: *Rudolf Schmid.*, 1979.

Otto, Gottlieb Friedrich: Lexikon der Oberlausitzer Schriftsteller und Künstler. Görlitz, 1801. Pallas Lexikon

A Pallas Nagylexikona: az összes ismeretek enciklopédiája I–XIV. köt. I–II. pótköt. Budapest. Pallas irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893–1900.

Révai

Révai Nagylexikona az ismeretek enciklopédiája. Főszerk.: Révay Mór János. Budapest. Révai, 1911–1935.

Sz – Sz 1915

Szendrei János –Szentiványi Gyula: A magyar képzőművészek lexikona. Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajza a XII. századtól napjainkig.

Thieme-Becker 1908–1950=Thieme Ulrich – Becker Felix Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zum Gegenart 37 bde Leipzig 1908–1950.

Irodalmi lexikon

Új Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk.: Péter László. Budapest, Akadémiai Kiadó 1994.

Wurzbach 1856–1892=*Wurzbach, Constant von*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaisertum und in seinen Kronländern gelebt haben. I–LX. Bde Wien 1856–1892.

Zenei Lexikon. Szerk.: Szabolcsi Bence, Tóth Aladár. Budapest, bővített kiadás és pótkötet 1935. I–III.

ZSUZSANNA BAKÓ

DIE TÄTIGKEIT DES MALERS JÁNOS DONÁT (1810–1832)

ZUSAMMENFASSUNG

Beim Überblick des Œuvres von János Donát muss der Umstand wiederholt erwähnt werden, dass das Œuvre – nach unserem jetzigen Wissen – fragmentarisch ist; deshalb ist seine Einordnung in die europäischen Stilrichtungen nur in großen Zügen, ohne die Bestimmung des genauen Stilkreises möglich. Der Großteil der bisher bekannten Werke besteht aus Bildnissen, daraus folgt, dass bei der Definition der stilaren Züge und der Behandlung des Verhältnisses zwischen Künstler und Publikum in erster Linie von hier aus möglich ist.

Die Tätigkeit von Donát ist in jene Schicht der künstlerischen Tendenzen der Periode einzuordnen, die die geistigen Werte und Neuerungen der Aufklärung, die Sehnsucht nach Freiheit und Veränderung auf einem bescheideneren künstlerischen Niveau darstellt, aber auf eine Weise, die all dies treu widerspiegelt. Die Kunst von Donát drückt die dank der ideellen Strömungen der Aufklärung grundsätzlich und allgemein veränderte Kunstbetrachtung aus. Die Bedeutung der Tätigkeit der vergleichbaren Künstler darf nicht herabgesetzt werden: Sie vermittelten den neuen Stil den breiteren Schichten der Gesellschaft – in unserem Fall einer Öffentlichkeit, die als Publikum eines hinsichtlich der Kunst besonders rückständigen Landes die Erneuerung der Kunst begehrte. Der bedeutendste Teil des Donat-Œuvres ist zweifellos die Porträtmalerei, die zahlreiche interessante Fragen anschnidet, und sowohl die Qualitäten als auch die Schwächen dieser Kunst veranschaulicht. Die Bildnisse entlehnen dem Barock nur noch ihre äußerlichen Züge, die für die Porträts von Reynolds, Gainsborough oder Meytens charakteristische Großzügigkeit, die Veranschaulichung der Bewegung fällt weg. Die Modelle von Donát sind unpersönlich, ihre Haltung oder Bewegung ist steif, manchmal schwerfällig, die Gesichtszüge drücken vorwiegend Reserviertheit aus. Wie bei den meisten klassizistischen Porträts bleiben die Gefühle hinter der Maske des Gesichtes auch hier verborgen; entsprechend der Auffassung der zeitgenössischen Porträtkunst beschränkt sich das technische Können und die Fertigkeit in der Charakterdarstellung auf die Wahrnehmung der äußeren Züge. Der Hintergrund – ob Interieur, ob Landschaft – ist nicht der Bewegungs- oder Handlungsraum des Dargestellten, sondern lediglich ein mit minutiöser Präzision gemaltes Bühnenbild. Die Gesamtwirkung der Gemälde ist trotz der wärmeren Farbentöne eher kühl und reserviert und widerspiegelt in allen Fällen das mit heiterem Frieden durchsetzte Gefühl der Unvergänglichkeit.

Diese Züge – obwohl für die ganze Gattung der Porträtmalerei der Zeit charakteristisch – verleihen den Bildnissen von Donát eine individuelle, eigenartige Ausdrucksform. Sie werden durch jenen, zum Lächeln bewegenden Umstand noch charakteristischer, dass die dargestellten Personen – unabhängig von ihrer Natur und ihrem Alter – einander immer ähnlich sind. Dies

lässt sich nicht nur in der Darstellung der Positur, Kleidung, der Haare oder des Hintergrundes beobachten, sondern auch in der Malweise der eigenartig plastischen Nase und des sich immer zum Lächeln neigenden Mundes. Der markant individuelle, spezifische Zug seiner Kunst ist die sanfte Pinselführung und die in gelblich-braune Tönung eingebettete warme Harmonie seiner Farben, die die Malerei von Donát mit der Kunst von Füger und einem seiner bekanntesten Nachfolger, J. B. Lampi verknüpft.

Der Stil des reifen Künstlers, der bei der Ankunft in Ungarn bereits Erfolge erzielt hatte, veränderte sich während des zwanzigjährigen Aufenthaltes in Ungarn kaum. Er fügte sich immer getreu den Wünschen des Auftraggebers und versuchte dabei die individuellen Züge seiner Kunst zu bewahren. Unter den schweren heimischen Verhältnissen, als beinahe keiner der ungarischen Künstler das solide Rüstzeug zur Kunst besaß, nahmen ihn sowohl die Aristokratie, als auch das heterogene Bürgertum gerne in Empfang und versahen ihn bis zum Ende seines Lebens mit Arbeit: hauptsächlich mit Porträtaufträge. Donát bot ihnen in erster Linie das solide technische Können eines akademischen Meisters, der so weit keinen Konkurrenten hatte. Das zunehmende Kunstbedürfnis ermöglichte ihm in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts neben anderen, in den meisten Fällen nur einzelne Aufträge erfüllenden ausländischen Meistern, wie z.B. Niedermann, Krafft, Füger oder dem ebenfalls aus dem Ausland stammenden, jedoch hier sesshaft gewordenen Stunder und Lieder, ein Leben ohne existentielle Sorgen. Die künstlerische Qualität der von der kunsthistorischen Forschung bisher vernachlässigten Kleinkünstler, Piktoren und Wandermaler der Zeit, deren Fertigkeiten viel bescheidener waren, erreichte keineswegs die von Donát, so dass er er in der heimischen Kunst ziemlich einsam steht, da er von den anderen weit herausragte.

Seine Bedeutung liegt – vor allem für die ungarische Kunstgeschichtsforschung – teilweise darin, dass seine Kunst ein schönes Beispiel für den barock-klassizistischen Stilwandel darstellt. Durch sein riesiges Œuvre – dessen Großteil erhalten blieb – ist aber auch ein Verbildungsglied und würdiger Vorläufer der in den 1830-er Jahren auftretenden, von den Traditionen des Barocks befreiten neuen Generation von Miklós Barabás, József Borsos, Karl Markó und anderen.

1. *Mária Terézia* gyászruhában, 1778.
o. fém, 49x36,5 cm., j.l.b.: „Donat f. 1778”
Museen der Stadt Wien, Kat. Nr.: I. N. 94.161,
Bécs. Wien Museum
Származás: gróf Pálffy János gyűjteményében
1909-ig, majd Wien Museum.
Irodalom: *Peregriny* 1909, 236; *Bakó* 2005, 136.
R 1-4.

2. *Ferdinand von Schroetter* történész portréja,
1774.
Universitát Wien
Irodalom: *Thieme – Becker* 1913. IX. k. 420.

3. *J. S. Müller* jogi tanár portréja
Universitát Wien
Irodalom: *Thieme – Becker* 1913. IX. k. 420.

4. *Egy nemesúr arcképe*, 1774.
o. v. 71,2x54,5 cm., j.l. a hátoldalon „Donat fecit
1774”
Pokrajinski Muzej Itsz. nélkül, Ptuj, Szlovénia
Rózsa György szóbeli közlése alapján

5. *Friedrich August Graf von Zinzendorf*, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, Itsz.: I/MC/S/2909,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország
Irodalom: *Kunits* 1824, 267; *Thieme – Becker*
1913. IX. k. 420; *Sz – Sz* 1915, 384. 4; *Nagler*
1936, IV. k. 341; *Schmidt* 1979, 445.

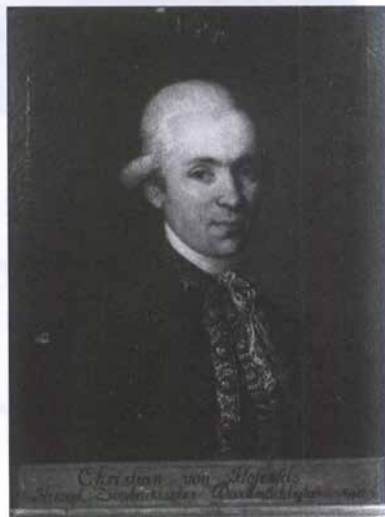
6. Anton graf Töring Seefeld, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, ltsz.: I/MC/S/2908,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország
Irodalom: *Kunits* 1824, 267; *Thieme – Becker*
1913. IX. k. 420; *Sz – Sz* 1915, 384. 5; *Nagler*
1936, IV. k. 341; *Schmidt* 1979, 445.

8. Johann Hermann Freiherr von Riedesel, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, ltsz.: I/MC/S/2911,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország
Irodalom: *Kunits* 1824, 267; *Thieme – Becker*
1913. IX. k. 420; *Sz – Sz* 1915, 384. 3; *Nagler*
1936, IV. k. 341; *Schmidt* 1979, 445.

7. Johann Philipp Graf von Cobenzl, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, ltsz.: I/MC/S/2910,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország.
Irodalom: *Kunits* 1824, 267; *Thieme – Becker*
1913. IX. k. 420; *Sz – Sz* 1915, 384. 1; *Nagler*
1936, IV. k. 341; *Schmidt* 1979, 445; *Bakó* 2005,
135. R.144.

9. Christian von Hohenfels, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, ltsz.: I/MC/S/2912,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország
Irodalom: *Kunits* 1824, 267; *Thieme – Becker*
1913. IX. k. 420; *Sz – Sz* 1915, 384. 7; *Nagler*
1936, IV. k. 341; *Schmidt* 1979, 445.

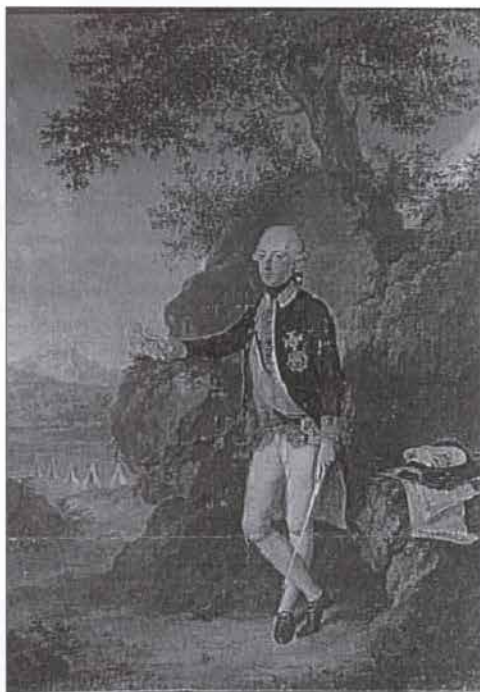

10. Nikolaus Fürst von Repnin, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, ltsz.: I/MC/S/2913,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország.
Irodalom: Kunits 1824, 267; Thieme – Becker
1913.IX. k. 420; Sz – Sz 1915, 384. 6;
Nagler 1936, IV. k. 341; Schmidt 1979, 445.

11. Luis August Baron von Breteuil, 1779.
o. v. 64x50 cm, j.n.
Muzeum w Cieszynie, ltsz.: I/MC/S/2914,
Cieszyn, (Teschen) Lengyelország
Irodalom: Kunits 1824, 267; Thieme – Becker
1913. IX. k. 420; Sz – Sz 1915, 384 2; Nagler
1936. IV. k. 341; Schmidt 1979, 445.

12. Parkban, 1780.
o. v. 51x40 cm, j.: „Donat p. 1780”
lappang, származás: Ernst Múzeum Aukcióján,
1936, 54. sz. 78.

12. II. József császár portréja, 1781.
o. v. 49x40,5 cm, j.j.I.: „peint par Donat Académicien
Impérial á Vienne 1781”
Musée de Louvre, nr.: MNR 781, Párizs
Irodalom: Lavergnée – Thiebaut 1981, 25.

13. Josip Putnik, karlócai görög (nem egyesült)
metropolita arcképe 1782.
lappang
Irodalom: Kunits 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384, 19.

14. Orczy Lőrinc báró, tábornok arcképe, 1782.
Lappang
Irodalom: Kunits 1824, 271; Kazinczy 1878
(1903), 21, 42; Sz – Sz 1915, 385. 97.

15. Moritz Graf Dietrichstein gyermekkori portréja, 1788.

o. v. 23x18 cm, j.l.j.: „peint par Donat/Academicien 1788”

Wien Museum, Kat. Nr.: I.N. 17.617, Bécs, Ausztria

Irodalom: *Thieme – Becker* 1913. IX. k. 420.;

Nagy 1868, III. 314; *Abafi* 1890–91, III. 219;

Bakó 2005, 136. R.144.

17. Szent László király felajánlja a koronát Máriának a kunokkal vívott csatában, 1795.

o. v. 200x450 cm, j.j.l.: „Donat 1795”

Oltárkép a nagykőrösi rk. templomban.

Származás: Keglevich Zsigmond megrendelése.

Irodalom: *Galgóczy* 1896, 459; *Miklós* 2008, 60.

16 Semsey András portréja, 1790-es évek

o. v. 23x17 cm, j.n.

Muzeum Spiša Galeria, ltsz.: 486/69, Igló, (Spiška Nova Ves), Szlovákia

Irodalom: *Rózsa* 1959, 62.

18. Női arckép, 1801.

o. v. 63,5x49,3 cm, j.l.b.: „Donat academicus pinxit Viennae 1801”

MNG ltsz.: 4956 T, Budapest

Származás: vétel 1916-ban.

Irodalom: publikálatlan

19. *Wenckheim grófné, Gruber Terézia portréja*, 1799.

o. v. 224x149 cm, j.l.j.: „Johann Donat.”

Erkel Ferenc Múzeum, ltsz.: 68.12, Gyula
Származás: 1824-ig Pozsony, majd Szépművészeti Múzeum, majd MNG letéti gyűjtemény, végül Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 384. 37; *Nagy* 1857–1868, XII, 138, 139; *Karácsonyi* 1896. III. k. 530; *Garas* 1955, 213; *Bakó* 2005, 136.

20. *Splényi Katalin* 1806.

l. appang

Irodalom: *KazLev*, 928. sz. levél .

21. *Rittmayer von Slavy*, 1806.

l. appang

Származás: 1906-os Dorotheum aukció, Bécs
Irodalom: *Thieme – Becker*, 1913, IX. k. 420.

22. *Semsey András arcképe*, 1805.

o. v. 65,5x55,5 cm, j.b.l.: „Donat academicus pinxit Vienna 1805”

Származás: korábban márkusfalvi (Markušovce, Szlovákia) kastély gyűjteményében, lt.: M-C.10., Túrócszentmártoni Népmezői Múzeum (Slovenské národné múzeum, Etnografické múzeum, Szlovákia)

Irodalom: *Anna Petrová-Pleskotová*: *Maliarstvo 18. storočia na Slovensku*. Bratislava 1983, 114., *Rózsa* 1959, 62.

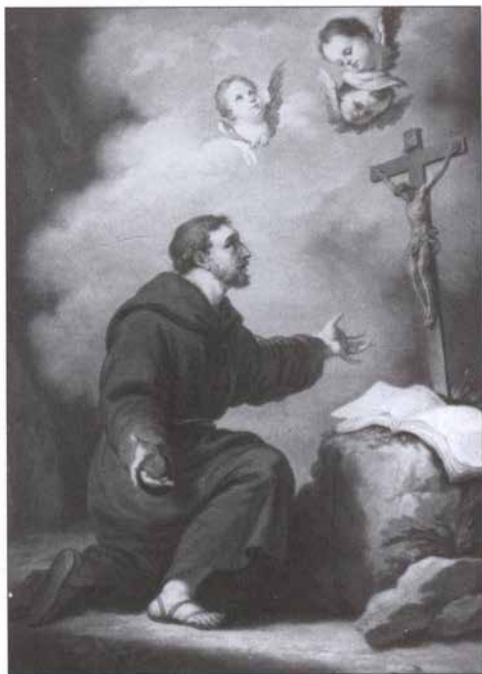
23. *Arisztokrata nő*, 1806.

o. v. 93x71 cm

j.: „peint par Donat academicien a Vienna 1806”

Boris Wilnitsky, Fine Arts magántulajdon

Irodalom: publikálatlan

26. *Szent Imre* 1806 k
Selmecebánya (Banská Štiavnica), Szlovákia
Kunits 1824, 267; *Sz – Sz* 1915, 384. 13.

27. *Keglevich Ödön gróf, testőr portréja*, 1807.
o. v. 87x69,5 cm, j.l.b.: „Donat pinxit 1807”
magántulajdon
Irodalom: BÁV, 33. Aukció, 1974, 44. tétel.

24. *Szent Ferenc*, 1806.
o. v., 108x74 cm, j.l.b.: „Donat academicus viennensis pinxit Vienna 1806”
Kuny Domokos Múzeum, ltsz. nélkül, Tata
Származás: A tatai Eszterházy kastélyból 1952-ben. Irodalom: *Kunits* 1824, 268; *Sz – Sz* 1915, 384. 15.

28. *Férfiképmás*, 1807.
o. p. 21x18 cm, j.l.j.: „Donat pinxit 1807”
magántulajdon
Irodalom.: BÁV, 27. Aukció, 1972, 61. tétel.

25. *Szent Anna oltárkép*, 1807.
o. v., méretre és jelzésre nincs adat
Pápakovácsi, rk. plebánia, főoltárkép
Származás: Somogyi nevű főúr birtokára készült.
Irodalom: *Kunits* 1824, 268; *Sz – Sz* 1915, 384.
20; *Genthon* 1935, 245 .

29. *Szent család*, 1808.
o. v. 80x80 cm,, j.l.j.: „Donat pinxit. Vienna 1808”
Galéria mesta Bratislavy Mirbachov Palác, ltsz.:
A 3043
Pozsony, (Bratislava), Szlovákia
Irodalom: publikátlan

30. *Orczy Istvánné Pejacsevics grófnő fiával Orczy Istvánnal*, 1808 körül.

o. v. 71x57 cm, j.n.

magántulajdon, lappang, származás: BÁV, 63, Aukció; MNG Bírálóat 1431/1980.

Irodalom: a címben foglalt adatok a tulajdonos szóbeli közlései

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385, 55; *Naményi* 1903. 342; *Vayerné* 1973, 37, 33; *Baum* 1980, II. R. 518, 729; *Bodnár* 1980, 89–95., 207. 140 R. 67; MNG, Á. J. 1972, III/b. 1592.

32. *Hebe*, 1809 körül (variáció, esetleg másolat)

o. v. 78x63 cm, j.n. magántulajdon

származás: Bírálóat, MNG, 882/1979.,

Irodalom: publikálatlan

31. *Hebe*, 1809.

Másolat Ignaz Unterberger *Hebe* című képéről v. o. 63,7x51,2 cm, j. fenn a vakkereten: „Anno 1809 pinxit Donat Pictor Academicus Viennensis”

MNG, ltsz.: 3107, Budapest

Származás: Országos Képtár 1860, Bajzáth György ajándéka, átvétel 1905.

Kiállítva: Győr, 1972; Tata, 1977.

1987-től a MNG 19. századi állandó kiállításán

33. *Nadasdy Ferenc*, 1810.

o. v 104x77 cm, j.f.j.: „Donat 1810”

MNM TKCs lt.: 53.27, Budapest

Származás: a nádasladányi Nadasdy kastélyból, 1949.

Irodalom: *Nagy* 1857–1868. VIII. 25.

34. Balogh Péter, Torontál vármegye főispánja, 1810 körül. O. v. 110x89,5 cm, j. n. József Attila Múzeum, lt.: 82.8.1., Makó Származás: Nagybcskerek vármegyeháza, 1918. után Kiszombor városháza, 1924-től Csanád vármegye székháza, 1950-es évektől makói József Attila Múzeum Irodalom: *Halmágyi Pál*: Csanád és Torontál vármegyék tisztségviselői 1799–1944. MMF, 100, szerk.: *Halmágyi Pál*, Makó 2001. 12–13. A képet Donát János műveként azonosította Bakó Zsuzsanna, 2001-ben.

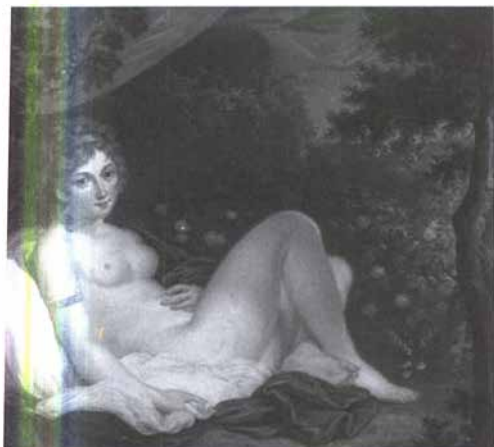

35. Dunaiszky Lőrincné, Prixtner Eleonóra, 1810. k. o. v. 37x29,5 cm, j. n. magántulajdon, Irodalom: *Pataky* 1951, 204.

36. Női arckép. (Nő lyrával és lanttal), 1810 körül o. v. 38x28 cm MNG, lt.sz.: FK 3847, Budapest Származás: vásárlás Donát Sándor műkereskedőtől Kiállítva: Reformkori művészet, Fővárosi Képtár 1948, 36; Székesfővárosi Képtár 1937–38. évi új szerzeményei. Nemzeti Szalon 1939. január; 19. századi állandó kiállításon, MNG 1979–2006. Irodalom: MNG. Á. J. Budapest, 1972. III/b. 1593.; Ernst Múzeum hármaskönyve 1939, 404; *Fürst* 1943, 41; *Bakó* 2004, 10. R. 150

37. Vénusz, 1810. o. v. 49x62 cm, jelzés a fatörzshöz: „Donat pinxit 1810” MNG, lt.sz.: 3105 T Budapest Átvétel az Országos Képtártól, 1852. Származás: Barkfrieder Képtárban Pesten; Országos Képtár; Szépművészeti Múzeum; Magyar Nemzeti Galéria. Kiállítva: Magyar aktkiállítás, Műcsarnok, 1925; Műcsarnok, 1937/8; 19. századi állandó kiállítás MNG, 1979-től folyamatosan; 19. század festészete, Győr, 1972; Aktok a magyar festészetben. Kuny Domonkos Múzeum, Tata, 1977; Művészet Magyarországon, 1780–1830. 1980, 141. Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 55; *Bodenstein* 1888. 43; *KazLev.* 1910. 3232. 3283, 3325 sz. levél; *Naményi* 1903, 343–346:

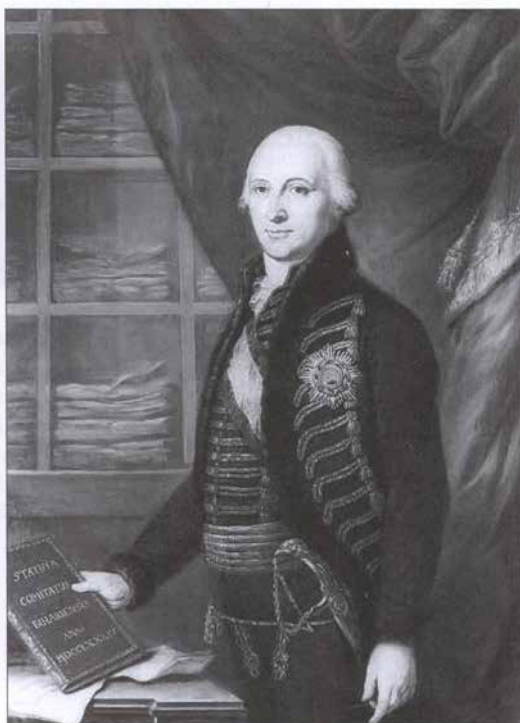
Elek 1925, II. 23–24. 613; *Gerő* 1925, 370, 373; *Genthon* 1935, 25–26; *Lyka – Majovszky – Petrovics* 1926, 11; *Bodnár* 1980, 208 141 R.36; *Bakó* 2004, 240, 1–23; *Bakó* 2005, 137; MNG. Á. J. Budapest, 1972. III/b.1591.

39. *Vénusz*, 1811.
o. v. 46x63 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1811”
magántulajdon
Származás: vétel a műkereskedelemből
Irodalom: *Gerő* 1925, 373.

38. *Női portré*, 1810.
o. v. 48x36 cm, j.b.l.: „Donat pinxit 1810”
Kovács Gábor Gyűjtemény
Származás: Nagyházi Galéria 9. sz. árverés,
1996. október.
Irodalom: *Fertőszögi* 2004, 33, R 51.

40. *Ürményi József Bihar vármegyei főispán arc-
képe*, 1811.
v. o. 129x93,5 cm, j. n. MNG ltsz.: L. 5.109
Kiállítás: Magyarország barokk művészet a 17–

18. században; MNG állandó kiállítás, 1980–2010.

Irodalom: Nagy 1874, 37; Nagy 1857–1868, 252–253; Domanovszky é.n. IV. 473; Naményi 1904, 273; Pogány 1962. 7. Buzási 1984, 211.

41. Ürményi József Bihar vármegyei főispán mellképe, 1811. Köriraton: „Donát János 1811-ben készült képe után metszette Ehrenreich Ádám 1818” Magyar Nemzeti Múzeum TKCs, ltsz.: 124.

Irodalom: Kunits 1824, 271; Sz – Sz 1915, 385, 85; Tudományos Gyűjtemény, 1818, VIII. kötetnél a címlapon; Rózsa 1959, 64; Nagy 1874, 37; Pataky 1951, 109.

42. Férfiarckép, 1811.

o. v. 58,5x48 cm, j.l.b.: „Donat academicus viennensis pinxit Alba Regia 1811”
Wosinszky Mór Múzeum, ltsz. 56.153, Szekszárd
Szarmazás: Rudnyánszky-hagyaték

43. Fiatal nő arcképe, 1811.

v. o. 58,5x48 cm, j.l.j.: „Donat pinxit 1811”
Wosinszky Mór Múzeum, ltsz. 56.103, Szekszárd
Szarmazás: Rudnyánszky-hagyaték
Irodalom: Bakó – Szentes 1984, 21. R.19

44. Fejér György paptanár, professzor arcképe 1812.

lappang

Irodalom: Kunits 1824, 271; Sz – Sz 1915, 385. 74; Naményi 1903, II. 344.

45. Női arckép, 1811.

o. v. 58,5x 48 cm, j.l.b.: „Donat pinxit 1811”
Wosinszky Mór Múzeum, ltsz.: 56.104,
Szekszárd
Szarmazás: Rudnyánszky-hagyaték
Irodalom: publikálatlan

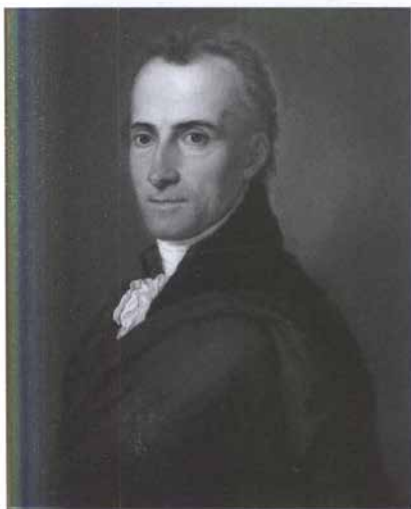

46. *Kazinczy Ferenc portréja*, 1812 körül,
Másolat Joseph Kreutzinger 1808-ban készült
festménye után
o. fa, 67x54 cm, j.n.

Pannonthalmi Főapátság Gyűjteménye, Pannon-
halma

Származás: Guzmics Izidortól

Irodalom: *KazLev* 2971, 3360, 3368, 4108, 4255,
4308, 4311 sz. levelek; *Mihályi* 1928 59; *Mihályi*
1929, 28; *Rózsa* 1957, 179, 180. 189; *Naményi*
1903, 211–214.

47. *Kazinczy Ferenc portréja*, 1812.

o. v. 57,1x46 cm, j.n. MNM TKCs ltsz.: 113

Származás: Horváth István könyvtárából

Kiállítva: MNG 19. századi állandó kiállításán,
1979-től folyamatosan; *Kazinczy Ferenc és a mű-
vészetek* PIM, 2009. május–2010. március.

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.
77; *KazLev*, 231, 1943, 2335, 2337, 2497, 2939,
2806, 4230, 4108, 4255, 4308, 4311, 3363. sz.
levél. *Lyka* 1922. 117; *Rózsa* 1957, 179, 180; *Nagy*
1874, 26–44; *Bíró* 1953. 8; *Naményi* 1903, I. 211–
214; *Zádor* 1961, 33. R.21; *Szana* 1901, 10; *Csen-
geryné* 1960, 43–35; *Bakó* 2005, 138.

Vida Júlia portréja 12 éves korában, 1812.

o. v. 61,5x44,2 cm, j.: „Julia Vidale Aet.12/pictus
Budae a. 1812”
magántulajdon

48. *Vénusz és Ámor* 1812.

o. v. 61x73 cm,

magántulajdon

Származás: BÁV, jubileumi aukció, 1968. 5000
sz. R.643.

Irodalom: *Vayerné* 1973, 16.R.5; *Bodnár* 1980,
208, 209.142 R 68; *Bakó* 2005, 139. R.8

49. Dudits Andor nagyapjának portréja, 1812.
o. v. 74x60, 5 cm, j.n.
magántulajdon
Kiállítva: Ernst Múzeum, Magyar remekművek,
1921. 47.
Származás: MNG Bíráló, 114/982.
Irodalom: Lóránth 1944, 55.

50. Horvát István, 1812.
o. v. 58x45 cm, j.b.l.: „Donat 1812”
OSZK tulajdona, Budapest
Irodalom: *Kunits* 1824, 271, *Sz – Sz* 1915, *Kaz-
Lev* 2246, 2289, 2401. sz. levél; *Naményi* 1903,
II. 343–346; *Genthon* 1935, 26.

51. Kistatai Horváth Miklós, 1812.
o. v. 59x48 cm, j.n.
Xantus János Múzeum, ltsz. 56.17, Győr
Származás: Petz Gyűjtemény
Irodalom: *Uzsoki* 1962, 220.

52. Vitkovics Mihály, 1813.
o. v. j.: „Donat p. 1813”
Lappang. Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz*
1915, 385, 73; *KazLev* 2390, 2395, 2467, 2695;
Divald 1917, 101; *Genthon* 1935, 26; *Naményi*
1903, II. 345.

53. Donát János u. Pollák Zsigmond : Vitkovics
Mihály, 1813.
p. metszet
MNM TKCs ltsz: 58.3006, Budapest
Irodalom: *KazLev* X. 263, XI. 463.

54. Szemere Pál, 1813

lappang

Irodalom: KazLev X. 263; *Kunits* 1824, 271; Sz – Sz 1915, 385. 93; KazLev 263

55. Szemere Krisztina, (Szemere Pálné, Széplaki Vilma) költőnő arcképe, 1813.

o. v. 75x60 cm, j.n.

lappang

Irodalom: *Rexa* 1929, 35., XXXII. tábla, R; *Zarándy* 1910, 1. sz. kép

56. Insurgens nemes tiszt arcképe, 1813.

o. v. 97,5x74,5 cm, j.b.l.: „Donat (academicus) pinxit 1813”

MNM TKCs, ltsz. 60.15, Budapest

Származás: BÁV Aukció, 1960.

Irodalom: *Árverési közlemények* 1938, 4. sz. 85. 16.

57. Tatay arcképe, 1813.

Lappang

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; Sz – Sz 1915, 385 76; KazLev X. 164; *Naményi* 1903, 345.

58. Mitterpacher Lajos, 1814.

o. v. 74x60 cm, j.k.: „Vultum hunc e corpore mortuo ereptum viventi similem restituit Donat Academicus Viennensis. 1814”

MNG letét, ltsz.: L.U. 58.645, Budapest
Irodalom: *Bakó* 2005, 139.

59. Mitterpacher Lajos, 1819.

o. v. 97x71 cm, felirata: „Ludovicus Mitterpacher Natus. MDCCXXXIV. OBIIT MDCCCXIV.” lent javítva: „Relicto bonis omnibus/sui desiderio/vul-

tum hunc e corpore mortuo ereptum/viventi similem pinxit et museo nationali hungarico muneri dedit Donat academicus viennensis MDCCCXIX.” MNM TKCs, ltsz.: 88, Budapest Irodalom: *Schams* 1821, 263.; *Kunits* 1824, 271.; *Sz – Sz* 1915, 385, 78; *Thieme – Becker* IX. k. 420; *Nagy* 1874, 44; *Naményi* 1911, 394; *Peregriny* 1907, 96; *Meller* 1911, 394.183; *Fejős* 1957, VI. 1. sz. 42, 44; *Pataky* 1951, 107; *Bakó* 2005. 139. R. 7.

60. Donát János u. Blasius Höfel: *Mitterpacher Lajos*, 1819. (Előkép: MNM TKCs ltsz.: 88) p. rézmetszet, é. n. MNM TKCs, ltsz.: 262, Budapest Metszet duplum a Mezőgazdasági Múzeumban, ltsz.: 28.009, Budapest Irodalom: *Pataky* 1951, 107.

61. *Wesselényi Miklós*, 1814. lappang Irodalom: *KazLev*, XII. 165, 324, 358, XIV. 470, XV. 22, 23.

62. *Pataky Mózes*, 1814. lappang Irodalom: *KazLev* XII. 226, 324, 358, 3360.

63. *Kovács Miklós Ádám*, 1814. o. v. 59x50 cm, jelzés:l.bl.: „Donat pinxit 1814” magántulajdon

64. *Ismeretlen nő képmása*, 1814. o. v. 63x50 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1814” lappang. Irodalom: *BÁV*, 89. sz. Aukció, 1992, 73. tétel.

65. *Ismeretlen férfi portréja*, 1814. o. v. 24x20 cm, j.j.l.: „Donat 1814” Šarišská galéria, Prešov, ltsz.: 0388, Eperjes (Prešov) Szlovákia

66. Pargfrieder (Barkfireder) arcképe, 1815.
o. v. 226x128 cm, j.l.j. a sziklán: „Donát pinx.
1815.”

MNG Itsz.: 5216.

Származás: vétel J. Pick bécsi műkereskedőtől
1918-ban.

Kiállítás: Új szerzemények a Szépművészeti Mú-
zeumban, 1921. június 4.

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385.
60; *Dorffinger* 1827, 128. 317; *Rexa* 1929, 24;
Vocelka-Zeidler 1979, 17–22; *Bakó* 2005, 139;
Müller-Funk – Kugler, 2005, 385–387.

67. Révai Miklós, nyelvész, költő arcképe, 1815.

Lochbichler Ferenc képének másolata. Loch-
bichler műve valószínűleg metszet, vagy halotti
maszk után festett mű volt, 1811. körül.

o. v. 62x46,5 cm, j.n.

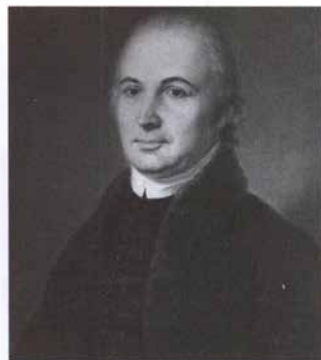
Származás: ajándék 1852-ben, Horváth István
könyvtárából.

MNM TKCs Itsz.: 116, Budapest

Kiállítás: Magyar Írók arcképei, PIM, 1960. 17.
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385,

81; *KazLev* 1911 sz., 2996; *Naményi* 1906, 423;
Peregriny 1907, 113–116; *Peregriny* 1909, 373;
Divald 1917, 56. 101; *Rózsa* 1959, VIII. évf. 1.
sz. 61–67, 64; *Pogány* 1962, 7; *Bakó* 1992, 38.
13. sz; *Bakó* 2005, 139, 142.

68. Virág Benedek. 1815.

o. v. 59x49 cm, j. a jobb karnál: „Donat 1815”
MNM TKCS, Itsz.: 92, Budapest

Származás: ajándék 1852-ben Horváth István
könyvtárából.

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 101;
KazLev XI. 166, 167, 455, XII. 159–160, XIII.
162; *Nagy* 1874, 40; *Pallas* 1893, 5. 44; *Genthon*
1935, 25; *Vayerné* 1969, 123; *Pogány* 1962, 7.

69. *Ybl Józsefné, Fischer Katalin portréja*, 1815.
o. v. 70x60 cm, j.l.j.: „Donát 815”
Származás: Egykor Ybl Miklós tulajdonában
magántulajdon
Antik City, aukciósház, 2010.

72. *Ybl József portréja*, 1815.
o. v. 70x60 cm, j.l.j.: „Donát 815”
Származás: Egykor Ybl Miklós tulajdonában.
Antik City, aukciósház, 2010.
magántulajdon

70. *Férfiarckép*, 1815.
o. v.: 60x49 cm, j.l.j.: „Donat pinxit 1815”
MNG ltsz.: 55.357
Származás: ajándék a bükkösi volt
Jeszenszky kastélyból. Kiállítás: A MNG új
szerzeményei, 1970 aug. XI. évf. 8. sz. 33.
Irodalom: MNG ÁJ 1972. III./205.1601.

73. *Esterházy József, udvari főtanácsos, Zemplén
vármegye főispánja*, 1815.
o. v. 132x106 cm, j.n.
MNM TKCs, ltsz.: 76.1, Irodalom: *Kunits* 1824.
271; *Sz – Sz* 1915, 385, 80; *KazLev* 1043. sz.
levél; *Pallas* 1893, V. 441; *Peregrinyi* 1894, 65.
190. sz; *Peregrinyi* 1907, 95. 53. sz; *Nagy* 1857–
1868, III. 92, 96; *Fejős* 1957, VI. 1. sz. 42, 44.

71. *Férfiportré*, 1815.
o. v. 60x46 cm, j.l.b.: „Donat pinxit 1815”
lappang
MNG Bírálaton bemutatva 262/1957 II. 25.

74. *Nádasy Lászlóné, Ráday Anna*, 1815.
o. v. 63x50 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1815” Hátul a vásznon: „Gr. Nádasy Lászlóné Gr. Ráday Anna”
MNM TKCS, ltsz.: 2363.
Szarmazás: MOK, Patay anyag, ajándék 1863.
01-101/1952.
Irodalom: *Nagy* 1857–1868 VIII. 25

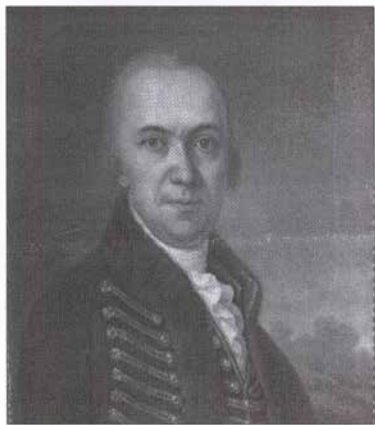
75. *Trattner Máttyás*, 1815.
o. v. 62,5x50,5 cm, j.l.b.: „Donat 1816”
MNM TKCs, ltsz.: 1469
Irodalom: *KazLev*, 2987; *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 94.

76. *Rehák József ügyvéd arcképe*, 1815.
o. v. 62x50 cm, j.b. közepén: „Donat 1815”
MNG ltsz.: 2002.15., Budapest
Szarmazás: vétel a Polgár Galériából.
Kiállítva: A szóra bírt műtárgy. Új szerzemények, új eredmények az 50 éves Nemzeti Galériában. 2007. július.
Irodalom: *Kazinczy* 1879, 21, 42; *Lázár* 1890; M. A. *Képes Krónika* 1940. nov. 3. 17–18; *Cenner* 1966. 9. 35; *Császár é. n.* V. 675.

77. *Reháké Moór Anna színésznő arcképe*, 1815.
o. v. 62x50 cm, j.j. a váll fölött: „Donat pinxit 1815”
MNG ltsz.: 2002.1., Budapest
Szarmazás: vétel a Polgár Galériából.
Kiállítás: A szóra bírt műtárgy, Új szerzemények, új eredmények az 50 éves Nemzeti Galériában. 2007. július.
Irodalom: *Kazinczy* 1879. 21, 42; *Lázár* 1890; *Osztrák-Magyar Monarchia...* 1893, IX. 343; M. A. *Képes Krónika* 1940, nov. 3. 17–18; *Cenner* 1966, 9. 35; *Császár é. n.*, R 615, 675; *Bakó* 2005, 139.

78. Férfiportré, 1815.

o. v. 77x62 cm, j.k.b.: „Donat pinxit 1815”
Xántus János Múzeum, ltsz.: 65.71.1, Győr
Származás: 1960-ig Bély Gyulánál, majd vásárlás
úttján a múzeumba került.
Irodalom: *Uzsoki* 1962, 217–222. 224.

80. Főúri képmás, 1816.

o. v. 66x50 cm, j.l.b.: „Donat 1816”
Származás: ajándék 1949-ben.
MNG, ltsz.: 9722, Budapest
Kiállítva: MNG A. J. 1972 III/6 1600 sz.
Irodalom: 25 év új szerzeményei. MNG 1970.
jún. 13.–1970. júl. 27.

79. Női mellkép, 1816.

o. v. 78x63 cm, j.j.k.: „Donat 1816”
Származás: 1960-ig Bély Gyulánál, majd vásárlás
úttján a múzeumba került.
Xántus János Múzeum, ltsz.: 65.71.1, Győr
Irodalom: *Uzsoki* 1962, 217–222. 224

81. Főúri képmás, 1816. (a fenti variációja)

o.v. 66x51,5 cm, j.l.b.: „Donat 1816”
Származás: Magyar Média 138/86, bírálati száma
138/85
Irodalom: publikálatlan

80. Besán Julianna arcképe, 1816.

o. v. 98x73 cm, j.l.j.: „Donat 1816”, a hátoldalon:
„Julianna Besan Consors Antony Tallian Anno-
rum. 1816.” lappang
Származás: BÁV, 27. Aukció, 1972, 62. tétel.
Irodalom: publikálatlan

82. Teleki grófnő, 1816.

lappang
Irodalom: KazLev, 3232. sz. levél; *Lyka* 1922.
24.

83. Férfiportré, 1816.
o. v. 57,5x47,5 cm, j.l.b.: „Donat 1816”
Déri Múzeum, ltsz.: II.5717.1., Debrecen
Származás: vétel Félégyházi Lászlótól 1957-ben.

84. Kámánházy László váci püspök portréja,
1816 körül. Ippang
Irodalom: KazLev, 3283 sz. levél.; Tudományos
Gyűjtemény IV., 1818, 29.; Török 1859, 69.

85. Zichy József alispán, 1816.
o. v. 96,5 x72 cm, a kép hátán felirat: „Pauca
loqui sed /multa agere/ Illustrissimus dominus Jo-
sephus Zichy / de Eadem et in Zaik S.C. et R.A.
Mattis Actualis/ Camerarius Consiliarius et
Eques Aurastus / Itae Familiae Nobilum de Zichy
Bonorum /Restaurator / Anno 1816” Alatta jelzés:

„Donat Academischer Maler”
Származás: Rubido Zichy Ivántól, 90/1951.
MNM TKCs ltsz.: 55.49, Budapest
Irodalom: Nagy 1857–1868, XII. 371.

86. Zichy Józsefné, Bésán Franciska, 1816.
o. v. 97x72 cm, jelzés hátul a vásznon: „Fran-
ciska NATA BÉSÁN /Josephi Zichy/ Contho-
RALIS/ Anno 1817.” Alatta: „Donat
akademischer Maler”
MNM TKCs ltsz.: 55.50, Budapest
Származás: Rubido Zichy Ivántól, 90/1951.
Irodalom: Nagy 1857–1868, XII. 371.

87. Prónay Ifigénia, Amélia, és Antonia, 1816–17.
o. v. 73,5x70,5 cm, jelzés hátul a vásznon: „Br.
Prónay Ifigénia, Br. Prónay Amélia, és Br. Prónay

Antónia, és Br Pronay Simon képei.”
 Származás: MOK Patay anyag, 863-01-101/195/2
 MNM TKCs ltsz.: 2362, Budapest
 Irodalom: KazLev, XIV. 438–39. 3325 sz., XIV.
 232–234, 3232 sz; *Naményi* 1907, 349; *Rózsa*
 1962, 216.

88. *Kazinczy Ferencné Török Sophie és lánya Eugénia portréja*, 1816–17.

lappang

Irodalom: KazLev, XII. 376, 413. 2869 sz., 2881.
 sz., 2889. sz. 3283 sz. levelek.

89. *Ossian*, 1816.

Feltehetően másolat J. G. F. Gérard metszete
 után.

Lappang

Származás: Készült Wesselényi báró megrendelé-
 sére, Parkfrieder képtárában volt 1824-ig.

Irodalom: *Kunits* 1824, 270.; Sz – Sz 1915, 385.
 57.; *Jávor* 1994.

90. *Zenker Terézia*, 1816.

o. v. 72,5x59,5 cm, j.l.b.: „Theresia Zenker gebohren
 den 14 aug. 1778. Wird 39 Jahr”, j.: „Donat
 1816”

MNG ltsz.: 5001 T, Budapest

Származás: vétel 1916, 1045/916

Kiállítva: Új szerzemények a Szépművészeti Mú-
 zeumban, Budapest, 1918. 6.

Irodalom: Új szerzemények a Szépművészeti
 Múzeumban, Budapest, 1918. 6.

91. *Majláth György királyi személynök, Tolna
 megye főispánja*, 1817.

o. v. 92x74 cm, j.l.b.: „Donát pixit 1817”, felirat:
 „Illustrissimus Dominus Georgius Mayláth de
 Székely Insignis Ordinis Sancti Stephani Regis
 Apostolici Eques Sacratissimae Caesariae Regi-
 aeguae Apostolicae Maiestatis Personalis Praeae
 R. in Judiciis Locumtenens et Consiliarius Insig-
 nis Comitatus Tolnensis supr. cuius comes.”
 Származás: MMOK 1951. X. hó, a Kúria beren-
 dezéséből

BTM Kiscelli Múzeum, ltsz.: 51.1259.30

Irodalom: *Kunits* 1824, 270; Sz – Sz 1915, 385.
 69; *Nagy* 1857–1868, 252–253.

92. *Székhelyi Majláth György mellképe*, 1817
 körül. o. v. 25x19 cm, j.b.l. „Donat pinx.”
 magántulajdon.

Származás: MNG Bíráló, 585/1980

93. *Szekehelyi Majláth György*, 1817.
Donát után metszette Kaerling Tóbiás és Lenhardt Sámuel, 1817. papír, rézmetszet
MNM TKCs, ltsz. 3319
Irodalom: *Tudományos Gyűjtemény*, 1818., 1821.
XI. kötet mellett; *Sz – Sz* 1915, 385, 88; Pallas V.
441; *Nagy* 1874, 37; *Pataky* 1951, 174.

96. *Női arckép*, 1818.
o. v. 74x61,5 cm, j.k.: „Donát p. 1818”
MNG ltsz.: 67.186, Budapest
Szarmazás: vétel a BAV 1967. dec. Aukcióján.

94. *Berzsenyi Dániel*, 1817.
o. v. 62x50 cm, j.b.l.: „Donát 1817”
Kovács Gábor Gyűjtemény, Budapest
Szarmazás: Nagyházi Galéria 1995. 8. sz. árve-
rés. 297.
Irodalom: *Fertőszögi* 2004. 52, 53.

95. Donát János u. Blasius Höfel: *Kelemen Imre*,
1818.
papír, rézmetszet
MNM TKCs ltsz.: 6480, Budapest
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.
86; *Thieme – Becker* 1913, 420; *Nagy* 1874, 37;
Bányai 1908, 134.

97. *Női arckép*, 1818 körül.
o. fa, 28x23,5 cm, j.n.
magántulajdon
Kiállítva: Műcsarnok, 1937/8

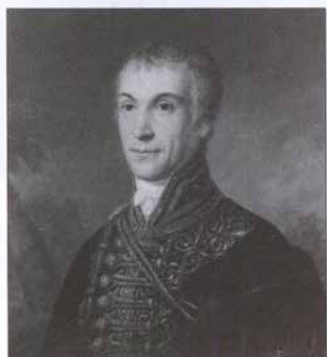

98. *Forgács József gróf*, 1818.

o. v. 147x100,5 cm, j.l.j.: „Donat academicus pinxit 1818”

Arany János Múzeum, ltsz.: 55.6., Nagykőrös Származás: 1818-ban a gróf ajándékozta Nagykőrös városának, majd 1955-ben a város a múzeumnak adományozta.

Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 53; *Nagy* 1857–1868, IV. k. 214, 216.

99. *Baráthi Huszár József nógrád megyei aljegyző portréja*, 1818.

o. v. 67x56 cm, j.b.l.: „Donat academicus Viennensis pinxit 1818”

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: KM 72.86
Irodalom: *Tudományos Gyűjtemény*, 1830, XII. 143.; *Nagy* 1857–1868, IV. 303.

100. *Baráthi Huszár Józsefné, Derghi Karcsai Somogyi Mária*, 1818.

o. v. 67x56 cm, j.j.l.: „Donat academicus Viennensis pinxit 1818”

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: KM 72.87
Irodalom: *Nagy* 1857–1868, IV. 287.

101. Donát János u. Johann Neidl: *Rummy Károly György*, 1819.

(Donát képe: 1818)

papír, rézmetszet, köriraton: balra: „Donat pinx. Pestini 1818”, jobbra: „Neidl sculpsit Viennae 1819”, alatta felirat: „Georgicus Carolus Rummy”

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 87; *Tudományos Gyűjtemény*, 1820. XI. köt. címlapján; *Nagy* 1874, 26–44; *Wurzbach* 1856–1892. 1874. 27. köt. 267; *Rózsa* 1957, 237.

102. *Rosa József*, 1818.

o. v. 74x61 cm, j.: áthúzva a talpán: „Rosa János orvos fia aki 782-ben.” [született] „Donat academicus pinxit Pestini 1818 Gna / riu / Rác / Notis / vitae / Ora / tius”

Származás: vétel Sándor Emil műgyűjtőtől, 1943.

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 23.009

Irodalom: publikálatlan

majd vétel a 89. sz. BÁV Aukción, 1992-től a MNG-ban.

Kiállítás: Múcsarnok, 1937/8, 1992-től MNG 19. századi állandó kiállításán

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.,

58; *KazLev* 3232 sz. levél; *Kopp* 1943, 9. R.3.

103. *Révay Pál*, 1818.

o. v. 80x65 cm, j.j.l.: „Donat academicus pinxit Pestini 1818”

Slovenské národné literárne múzeum, ltsz.: 44
Turócszentmárton (Martin) Szlovákia

105. *Férfiképmás*, 1819.

o. v. 63x50 cm, j.l.b.: „Donat 1819”
magántulajdon

Származás: BÁV, 24. Aukció, 1971. máj. 59.
tétel.

104. *Orpheus Hádészról és Persephonétól Eurydike visszaadását kéri*, 1819.

o. v. 134x151, 5 cm, j.j.l.: „Donát pinxit 1819”
MNG ltsz.: 92.12. Budapest

Származás: 1824-ig Barkfrieder Képtárában,

106. *Döbrentei Gábor portréja*, 1819.

lappang

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.
91; *KazLev* 2011, 3360 sz. levél.

107. Horváth Istvánné, Szapáry Karolina, 1819.
o. v. 59x46,5 cm, j.k.b.: „Donat J. 1819”
MNM TKCs ltsz.: 57.1
Származás: vétel 1957.
Irodalom: publikálatlan

110. Ismeretlen nő portréja, 1819.
o. v. 60x50 cm, j.b.k.: „Donat pinxit 1819”
magántulajdon

108. Patacsics Károly arcképe, 1819.
o. v. 63x55 cm, j.n. Felirat: „Patacsics Károly/Ca-
rolus Patacsich, / or Med / icinae /
Annorum 23”
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 24045
Származás: vétel 1944-ben.
Irodalom: Kunits 1824, 270; Sz – Sz 1915, 385.
72; Hőgyes 1906, 232; Bugát és Flór 1841.

109. Orleans-i szűz, 1819.
o. v. 36x30 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1819”
lappang
Irodalom: Ernst Múzeum Aukcióján, 1921, 15.
sz. 11.

111. Madonna a gyermek Jézussal, 1819.
o. v. 180x120 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1819”
Slovenská národná galéria, Inv. Nr.: UH
12497/12
Pozsony (Bratislava), Szlovákia

112. Sárközy István, Somogy vármegye alispánja, 1820.

o. v. 60x49 cm, j.b.l.: „Donat academicus...vinnensis pinxit Pestini 1820”

magántulajdon

Irodalom: KazLev XII. 104, XXI. 134; *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1812, 8. sz. 38; *Nagy* 1857–1868. X. 60.

115. Férfiarckép, 1820 körül.

o. v. 47x32 cm, j.b.k.: „Donat J. Pest”

BTM. Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 69.16

Származás: BÁV, 17. Aukció, 1957, 26. tétel.

113. Sárközy Istvánné, Chernel Eszter, 1819.

o. v. 60x49 cm, j.j.l.: „Donat 1919”

magántulajdon

Irodalom: KazLev XII. 104. XXI. 134; *Nagy* 1857–1868, X. 60.

114. Férfiarckép, 1820 körül.

o. v. 48x33,5 cm, j.j.k.: „Donat J Pest.”

MNM TKCs, ltsz.: 69.1, Budapest

Származás: MNG Bíráló 36/0960.

117. Bihari János, 1820.

o. v. 57,8x47,5 cm, j.k.b.: „Donat pinxit 1820”

MNM TKCs: ltsz.: 110, Budapest

Származás: a Nemzeti Képcsarnokot Gyámolóó

Egyesület ajándéka a Nemzeti Múzeumnak 1851.

Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 70;

Wurzbach 1821, I. 397; *Magyar Kurir* 1822, 371;

Révai Nagylexikon 1915, V. 68. *Peregrinyi* 1907,

104; Pallas 1893, V. 441; Szabolcsi – Tóth 1935. 2. k. 82; Nagy 1874, 26–44; Osztrák Magyar Monarchia... 1893, III. 279., 434; Keresztúry – Falvy – Vécsey 1960, 167; Prahács é.n., V. k. 643.

118. *Jekelfalussy Eleonóra*, 1820.
o. v. 57x41 cm, j.n. hátán: „Jekelfalussy Eleonóra”
Származás: vétel Struck Janka útján.
MNG ltsz.: FK 5622, Kiállítva: Győr 1972.
Irodalom: Nagy 1857–1868, V. k. 329; MNG.
Á.J. Budapest, 1972. III./b. 1597.

119. *Férfiarckép*, 1820.
o. v. 80x46,4 cm, j.b.l. „Donat viennensis pinxit
academicus Pestini 1820”
Származás: vétel 1917-ben Adler Sándor műke-
reskedőtől.
MNG ltsz.: FK 1727 T, Budapest
Irodalom: MNG Á. J. 1972, III/b. 1589.

120. *Jelačić Cecilia*, 1820 körül.
o. v.
Hrvatski povijesni muzej, Zágráb (Zagreb), Hor-
vátország

121. *Ismeretlen nő arcképe*, 1820.
o. v. 69x53 cm, j.j.l.: „Donat 1823”
Irodalom: MNG Bírálóat 1767/1980

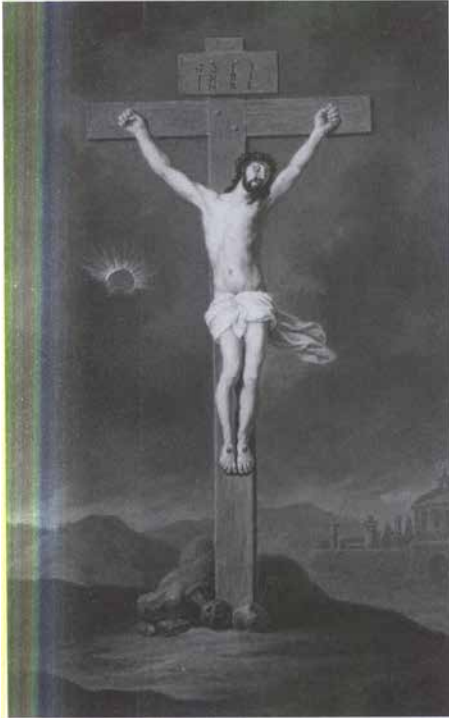
122. *Melczer Andor*, 1820.
o. v. 63x49,5 cm, j.l.: „original portrat des
k.k.Ing.: Lient Andor von Melczer gemalt von
Donat anno 1820 in Pest”
Východoslovenské múzeum, ltsz.: S 953, Kassa
(Košice), Szlovákia

123. *Haska Gábor*, 1820.
o. v. 42x56 cm, j.j.k.: „Donat pinx.” (a szignó ké-
sőbbi), a kép hátlapján: „Haska Gábor Csurgó
1820 márc 8.”
Származás: BÁV, 21. Aukció, 1969. nov. 14.
Magántulajdon
Irodalom: publikálatlan

125. *Haska Gáborné, Emilia Gutten portréja*,
1820.
o. v. 42x56 cm, j.j. váll fölött: „Donat”, felirat a
hátdalalon: „Emilia Gutten Csurgai 1820 márc.
8-án lerajzoltatott.”
MNG ltsz.: 69.1, Budapest
Származás: BÁV, 21. Aukció, 1969. nov. 14.
Irodalom: publikálatlan

124. *Krisztus a kereszten*, 1820.
o. v. 94x599 cm, j.b.l.: „Donat 1820”
lappang
Származás: MNG Bíráló, 7718/91

126. *Rudnay Sándor hercegprímás arcképe*. 1821.
o. v. 158x111,5 cm, j.l.j.: „Donát/academic vi-
ennensis pinxit Pestini 1821.”, jobbra oldalt köz-
pen felirat: „Durch die erwählte Bürgerschaft im
Jahre 1821dem Vormunderamt gewidmet.”
MNG ltsz.: F. K. 732, Budapest
Kiállítás: Az MNG 19. századi állandó kiállításán
többször szerepelt.
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385.
70; *Lengyel* 1959, 157; *Bakó* 2004, 10. R 16;
MNG Á. J. 1972, III/b. 1588.

127. Rudnay Sándor esztergomi érsek arcképe, 1821. o. v. 92x72 cm, j.: „Donat academicus viennensis pinxit Pestini 1821”

Származás: Zirci apátság

Laczkó Dezső Múzeum, ltsz.: 53.10.15,

Veszprém

Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385, 70; *Nagy* 1857–1868, 94. 797.

128. Donát u. Lenhardt Sámuel: Rudnay Sándor esztergomi érsek arcképe, 1821 körül.

p. metszet, é.n., felirat balra: „Donat pinxit”, jobbra: „Lenhardt S Pest Alexander Rudnay Primás”

MNM TKCS, ltsz.: 69.105

Irodalom: *Rózsa* 1959, 64. 1. sz.

129. Női portré, 1820.

o. v. 78x63 cm, j.b.l.: „Donat pinxit 1820”.

Magántulajdon. Irodalom: publikálatlan

130. Percz György Henrik, 1821.

o. v. 57,5x44,5 cm, j.b.l.: „Donat academicus viennensis pinxit 1821”

Származás: magántulajdonban 1852-ig, majd ajándék a Nemzeti Múzeumnak.

MNM TKCs, ltsz.: 183, Budapest

Irodalom: *Sz – Sz* 1915, 385. 84; *Peregriny*, 1909, 388; *Pallas*, V. k. 441; *Nagy* 1874, 26–44.

131. Boráros János mellképe, 1821.

o. v. 80x64 cm, j.: „Donat academicus Viennensis pinxit 1821”

Származás: vétel magángyűjtőtől, 1903.

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 90

Irodalom: *Borsodi – Bevilacqua* 1935, 577.

132. Boráros János, 1822.
o. v. 109x92 cm, j.b.l.: „Donat academicus viennensis ad naturam pinxit Pestini 1822”
Származás: Fővárosi Képtár átadása
171/199/1950.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 51.775
Irodalom: Schoen 1939, VII. 30; Borsodi – Bevilacqua 1935. 577.

133. Dessewffy József, 1821.
lappang
Irodalom: KazLev XIII. 361; XIV. 472.; XXV. 34. 551; 3047 sz. levél.

134. Krátky Rozina, 12 éves korában, 1822.
később Walkein János, Buda polgármesterének felesége
o. v. 59x46 cm, j.l.b.: „Donat academicus viennensis pinxit 1822”
magántulajdon, Irodalom: szóbeli adatok a tulajdonostól.

135. Krátky Ágoston gyarmatárú nagykereskedő, 1822.
o. v. 57x45 cm, j. n.
magántulajdon
Irodalom: szóbeli adatok a tulajdonostól.

136. Ismeretlen főpap portréja, 1822.
o. v. 61 x48,9 cm, jelzés hátul a vásznon: „Donat academicus viennensis pinxit pestini 1822”
Keresztény Múzeum, Esztergom
Irodalom: Török 1859, 178.

137. Ismeretlen férfi portréja, 1822.
o. v. 59x71 cm, j.j.l.: „Donat academicus Viennensis pinxit 1822”
Hradné múzeum, Inv.Nr.: H-3589, Fülek (Fil'akovo), Szlovákia, Irodalom: publikálatlan

138. Női portré, 1823 körül.
o. v. 81,5x65,5 cm, j.n.
magántulajdon
Irodalom: MNG Bírálóat 1933/977 és 832/1983.

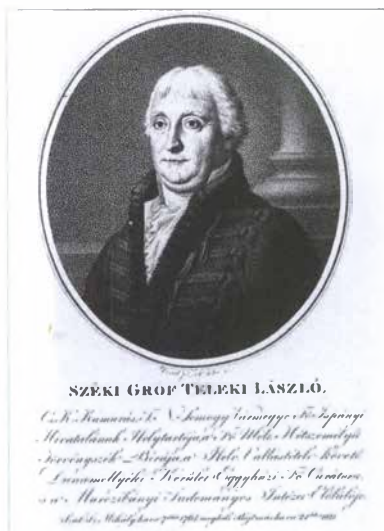
139. Női képmás, 1823.
o. v. 67,5x52,8 cm, j.b. a vállnál: „Donat academicus viennensis pinxit Pestini. 1823”
MNG ltsz.: 5972, Budapest
Szarmazás: Ernst Múzeum Aukcióján 1924, 27. sz. 208. tétel, majd magányújtótónél, 1925-ig, majd Szépművészeti Múzeum.
Irodalom: *Naményi* 1926, 41.

140. Ismeretlen férfi portréja, 1823.
j.b.l.: „Donat academicus viennensis pinxit 1823”
magántulajdon
Irodalom: MNG Bírálóat, 1932/977

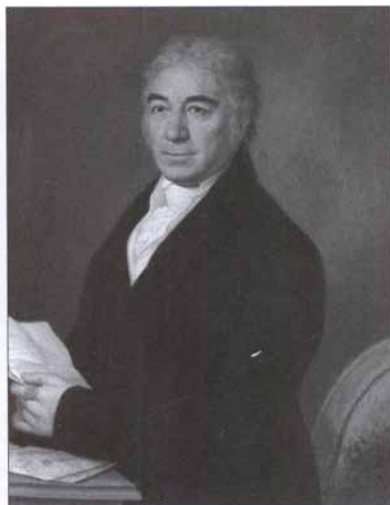
141. Csapkefőkötős nő, 1823.
o. v. 69x53 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1823”
lappang
Szarmazás: Árverési Csarnok Aukció 1927. október, 99. sz.
Irodalom: MNG Bírálóat 1767/980
Irodalom: N.N., *Nemzeti Újság* 1927, okt. 16. 18.

142. Donát János u. John (Bécs): Széki gróf Teleki László, Somogy vármegye főispánja, 1823. MNM TKCs ltsz.: 4394, Budapest Irodalom: Kunits 1824, 271; Sz – Sz 1915, 385, 89; KazLev XVIII. 4169 sz. levél, és az 525. oldalon levő jegyzetben; Tudományos Gyűjtemény 1823. I. a címlapon; Nagy 1874, 28.

143. Férfiarckép, 1823. o. v. 78x62 cm, j.j.l.: „Donat academicus Viennensis pinxit 1823” Zádor Anna szóbeli közlése szerint kezében egy 1820 körül készült klasszicista kastély alaprajzát tartja. Herman Ottó Múzeum, ltsz.: p.77.80, Miskolc Irodalom: Szabó 1985, 106, 47; Pirint 2004. 27.

144. Férfiportré, 1823. o. v., 81,5x65,5 cm, j.l.b.: „Donát Academicus Viennensis pinxit 1823” Nagyházy Galéria, 2004 dec. aukció, 6. magántulajdon

145. Andrassy Józsefné Csáky Valpurga, 1824. o. v. 71x56 cm, j.l.b.: „Donat pinxit 1824” MNM TKCs ltsz.: 2184, Budapest Származás: Ordódi Izabellánál, 1951-ig, majd vétként a MNM TKCs-ban, 114/1951.

146. Patacsich Károly orvos arcképe, 1824.
o. v. 150x108 cm, j.n.
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 4173.
Származás: vétel Pich Adolftól.
Irodalom: *Bugat és Flór* XV. 1846.

147. Subich Györgyné, 1824.
Subich György jászkun kapitány felesége.
o. v. 71x60 cm, j.b.k.: „Donat academicus viennensis pinxit Pestini 1824” magántulajdon
Irodalom: Adatok a tulajdonos szóbeli közlései

148. Tahy Antalné Pechyov Klára, 1824.
o. v. 62x49,5 cm, j.j. l.: „Donat pinxit 1824”
Východoslovenské múzeum, ltsz.: H 44874,
Kassa (Košice), Szlovákia

149. Tahy Antal, 1824.
o. v. 60,5x49,8 cm j.n.
Východoslovenské Muzeum, ltsz.: H 44873,
Kassa, Szlovákia

150. Marczibányi Lőrincné, Kállay Antónia, a Nyitra megyei alispán felesége, 1824.
o. v. 55x66 cm, l.b.l.: „Donat p. 1824”

Provenencia: vétel az Árverési Csarnok Aukcióján, 1937-ben a Karátson palotából.
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 17555.
Irodalom: *Nagy* 1857–1868, VII. 307; *Horvát* 1929, 95. R; *Horvát* 1938, 61, 95, 160.

151. Marczibányi Lőrinczné, Kállai Antónia, 1824 k.

A fenti variációja. Ismeretlen női arcképként leltározva, o. v. 58x48 cm, j.n.

Provenencia: a Rudnyánszky hagyatékából.
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, ltsz. 56.101.1.
Szekszárd

Irodalom: A képre vonatkozó adatok Lovas Csilla szóbeli közlései.

152. Ismeretlen férfi mellképe, 1825.
o. v. 79x63 cm, j.l.j.: „Donat pinxit 1825”
BTM Fővárosi Képtár

153. *Őnarckép*, 1825.

o. v. 67x51 cm, j.b.l.: „Donat academicus viennensis annorum 80 se depinxit 1825.”
 Származás: a művész tulajdona, majd Horváth Istvánnál, majd Donát Mária hagyománya 1849. szept. 23-án. Horváth István könyvtárából.
 MNM TKCs ltsz.: 91 Budapest
 Kiállítva: Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesület kiállítása, 1852. szept. 8. 7. tétel.; Nemzeti Múzeum 1868.; Történelmi Képcsarnok 1884.; 1893, 1894.; Az 1896-os Millenniumi Kiállítás 1034. tétel.; Magyar művészképmások. A Művészeti Múzeumok Barátai Egyesület kiállítása a Szépművészeti Múzeumban 1931.; A magyar biedermeier művészete. Ernst Múzeum 1913, 28.
 Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385, 83; *Mátray* 1851, 15. 221; *Nagy* 1874, 27; *Peregriny* 1878, 26; *Keleti* 1898, 16; *Peregriny* 1909, 368; *Pallas* 1893, V. 441; *Dömötör* 1931, 323; *Petrovics* 1936, IV. 104; *Fejős* 1957, VI. 1. sz. 37. 42. 44.

154. *Csáky László gróf, nagyváradi nagyprépost arcképe*, 1825

o. v. 134x100 cm, j.l.b.: „Donat academicus viennensis pinxit Pestini”, felirat a táblán „Illustratissimus ac Reverendissimus Dominus Comes Ladislaus Csáky de körös-szegh. Consecratus Episcopus Tininiensis et Praepositus Major Capituli Varadiensis Anno MDCCCXXV.”
 MNM TKCs ltsz.: 113, Budapest
 Kiállítva: József Nádor Nemzeti Képcsarnok 1851. szept. 8; Nemzeti Múzeum 1868.
 Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.

82; *Mátray* 1851, 21; Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa 1922. 47; *Fejős* 1957, VI. évf. 1. sz. 42, 44.
 Származás: MNG Bíráló 8/983.

155. *Ismeretlen női arckép*, 1825.

o. v. 66x50 cm, j.j.l. „Donat academicus Viennensis pinxit pestini 1825”, lappang

156. Női képmás, 1825.

o. v. 58x44,5 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1825”
MNG Itsz.: FK. 6835, Budapest
Származás: Vétel a Postatakarékpénztár 105. aukcióján. 221.138/1943-XI.; MNG Á.J. 1972, III./b1599.

157. Női portré, 1826.

o. v. 66x53 cm, j.b.l. „Donat pinx, 1826”
Származás: MNG Bíráló B940
magántulajdon

158. Ismeretlen női arckép, 1826.

Feltehetően Jankovicsné később Váryné arcképe
o. v. 65x53 cm, j.b.l.: „Donat pinx.1826”
lappang
Származás: Ernst Múzeum Aukcióján, 1922. 114.
tétel; Almássy – Teleky Aukció II. 1939. 120.
tétel.

159. Angyali üdvözlés (Szeplőtelen fogantatás), 1826.

Oltárkép a szombathelyi rk. plebániatemplomban
Eredetileg Bényre készült, talán a Károlyi birtokra
Irodalom: *Kunits* 1824, 269. 38; *Sz – Sz* 1915. 385, 44. sz.

160. Angyali üdvözlés, 1826.

Feltehetően tanulmány a szombathelyi plebániatemplom számára
o. v. 84x65 cm, j.j.l.: „Donat academicus viennensis pinxit 1826”
magántulajdon,
Származás: BÁV, 27. sz. Aukció, 1972.

161. Szent család, 1827.

o. v. 85x65 cm, j.j.l.: „Donat pinxit 1827”
lappang
Irodalom: Magyar Nemzeti Reneszánsz Társulat Aukciója, Budapest, 1921. jan. 16–26. 9. tétel.

162. Wartensleben Klára, 1826.
o. v. 90x71 cm, j.n. felirat lent: „Clara Comitissa
Wartensleben...ég” (nem olvasható), Múzeum
Bojnice, Inv. Nr.: XI-41, Bajmóc, Szlovákia

163. Férfi mellkép, 1826.
o. v. 56x43,5 cm, j.: „Donat pinxit 1826”
BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 57.368.1
Származás: BÁV. I. sz. Aukció, 1857. okt.

164. Ismeretlen férfi portréja, 1828.
o. v. 58x45 cm, j. hátul: „Donat pinxit 1828”
Származás: MNG Bíráló 774/983

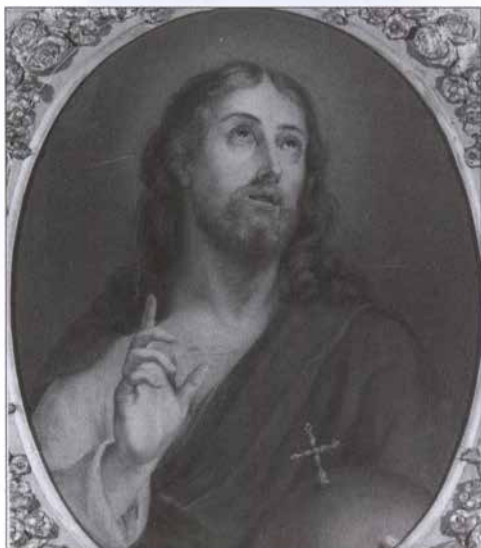
165. Női arckép, 1827.
o. v. 58x45 cm, j.b.k.: „Donat 1827”
magántulajdon

166. Ismeretlen nő mellképe, 1828
o. v. 47,8x33,5 cm, j.j.l.: „Donat J. Pest 828”
Származás: vétel Donát Sándortól 1942-ben.
BTM Fővárosi Képtár ltsz.: 22713

167. Kazinczy Ferenc időskori arcképe 1829
v. o. 65x53 cm, j.l. j.: „Donat pinxit”
Kazinczy Emlékmúzeum, ltsz.:56.7, Széphalom
Irodalom: Rózsa 1959.

168. *Salvator Mundi*

Tanulmány a bécsi Dominikánusok templomának készült oltárképéhez, 1824 előtt
o. v. 57x45,5 cm, j.j.l.: „Donat pinx.”
MNG ltsz.: 1736 T. Budapest
Irodalom: *Kunits* 1824, 268; *Sz – Sz* 1915, 384. 16.

169. *Münz Moses óbudai rabbi mellképe*

Donát képe és Kaerling kópiája u. Lenhard Sá-
muel
p. rézmetszet
MNM TKCs ltsz. 5229. Budapest
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 90.

170. *Imeretlen férfi portréja*

o. v. 50x37 cm, j.j.k.: „Donat”
Származás: MNG Bírálóat 1919/976.; BÁV 63. sz.
Aukció.

Családi együttes:

171. *Gyermekportré*

o. rézlemez, 21x16 cm, j.n.
Temesvári Múzeum, ltsz.: PMT 138, Temesvár.
(Timișoara), Románia
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 63;
Ormós 1888, 36; *Kalauz* 1889, 3; *Berkeszi* 1908.
210. *Cornea* 2005, 76–77.

172. *Férfiportré (Az apa)*

o. rézlemez, 21,5x15,5 cm, j.n.
Temesvári Múzeum, ltsz.: PMT 137, Temesvár.
(Timișoara), Románia
Irodalom: mint fent

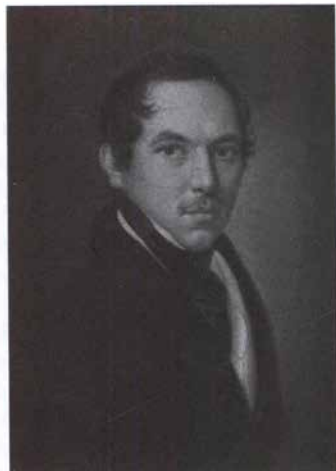

173. *Női portré (Az anya)*

o. rézlemez, 23x15, 8 cm, j.n.

Temesvári Múzeum, ltsz.: PMT 139, Temesvár,
(Timișoara), Románia

Irodalom: mint fent

175. *Férfiportré (A nagybácsi)*

o. rézlemez, 21x16 cm, j.n.

Temesvári Múzeum, ltsz.: PMT 141, Temesvár,
(Timișoara), Románia

Irodalom: mint fent

174. *Női portré (A nagyanya)*

olaj, rézlemez, 21,1x15,6 cm, j.n.

Temesvári Múzeum, ltsz.: PMT 140, Temesvár,
(Timișoara), Románia

Irodalom: mint fent

176. *Ámor, másolat Lampi u.*

o. v. 55x45 cm, j.j.l.: „Donat pinxit“
lappang

Irodalom: BÁV, 50 sz. Aukció, 1979.

177. Ismeretlen férfi portréja

o. v. 57x44 cm, j.n.

Irodalom: Postatakarék Pénztár Aukció, XV.
1934. 245., reprodukció a címlapon

179. Fiatal lány portréja

o. v. 58x46 cm, j.n.

magántulajdon

Nagyházy Galéria és Aukciósház, 2007

180. Piros kendős nő parkban

o. v. 79,5x62 cm, j.n.

magántulajdon

Kieselbach Galéria és Aukciósház, 1997.

178. Ismeretlen nő portréja

o. v. 36x30 cm, j.n.

Irodalom: MNG Bírálati szám: 2204/81

181. Kovásznai Kováts Júlia portréja, 1814

o. v. 59x47 cm, j.l.j.: „Donáth Pinxit 1814”

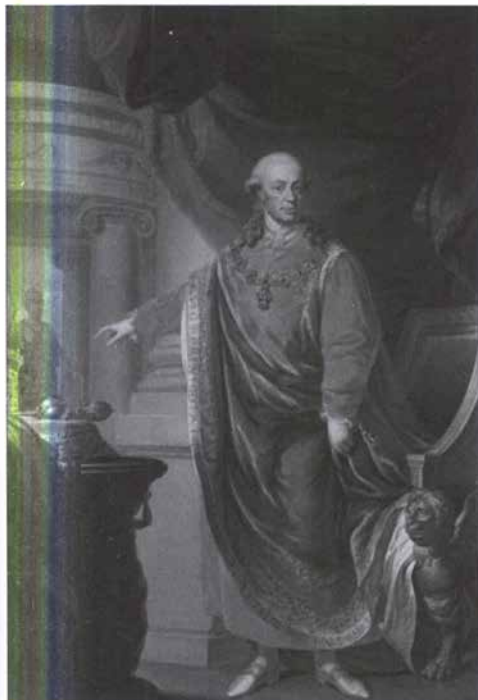
magántulajdon

182. II. József császár arcképe

A Bécsi Pénzverde számára

Irodalom: *Kunits* 1824, 267; Sz – Sz 1915, 384. 8.

183. Leopold (feltehetően Lipót császár) arcképe

A Bécsi Pénzverde számára

Irodalom: *Kunits* 1824, 267; Sz – Sz 1915, 384. 9.
magántulajdon

184. I. Ferenc császár arcképe

A Bécsi Pénzverde számára

Irodalom: *Kunits* 1824, 267; Sz – Sz 1915, 384. 10.

185. Mária Terézia arcképe

életnagyságban, Zágrábban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 25.

186. Mária Terézia arcképe

életnagyságban, az USA-ban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 27.

187. II. József császár arcképe

életnagyságban, Augsburgban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 18.

188. II. József császár arcképe

életnagyságban, Milánóban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 23.

189. II. József császár arcképe

életnagyságban, Linzben

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 24.

190. II. József császár arcképe

életnagyságban, Zágrábban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384.

26.191. II. József császár arcképe

életnagyságban, az USA-ban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 28.

192. Keglevich Terézia

o. v. 80,5x67,5 cm, j.n.

Slovenské národné literárne múzeum ltsz.: 40

Turócszentmárton, (Martin) Szlovákia

193. Browne grófnő arcképe

Rigában, Lettország

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 11.

194. Klobusitzky fiúmei kormányzó (1801–1809) arcképe

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 21.

195. Kray tábornagy arcképe

Irodalom: *Kunits* 268; Sz – Sz 1915, 384. 22.

196. Dubau Gabriel, klosterneuzelli prelat arcképe

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 29.

197. Herbert báró arcképe

Konstantinápolyban (Isztambulban), Törökország

Irodalom: *Kunits* 268; Sz – Sz 1915, 384. 30.

198. Herbert báró arcképe

Ugyanott

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 31.

199. Störk báró arcképe

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 32.

200. Andrássy arcképe

életnagyságban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 33.

201. Ransteiner báró arcképe

életnagyságban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 34.

202. Fellner báró arcképe

térdkép

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 35.

203. Wenckheim báró tábornok arcképe

életnagyságban

Irodalom: *Kunits* 1824, 268; Sz – Sz 1915, 384. 36.

204. Wenckheim báró tábornok gyermekeinek arcképe

életnagyságban

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; Sz – Sz 1915, 385. 38.

205. A Wenckheim család

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; Sz – Sz 1915, 385. 39.

206. Walterskirchen báró insurgents egyenruhában fiaival

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; Sz – Sz 1915, 385. 40.

207. Báró Walterskirchenné leányaival

Irodalom: *Kunits* 1824, 269; Sz – Sz 1915, 385. 41.

208. *Krisztus keresztelése*
oltárkép „nach Gutti in Ungarn“
Irodalom: *Kunits* 1824, 268; *Sz – Sz* 1915, 12.
209. *Szent Imre oltárkép*
Selmecbányán, (Banská Štiavnica) Szlovákia
Irodalom: *Kunits* 1824, 268; *Sz – Sz* 1915, 384. 13.
210. *Szent Regina oltárkép*
Zágrábban, Horvátország
Irodalom: *Kunits* 1824, 268.; *Sz – Sz* 1915, 384. 14.
211. *Szent Zsófia oltárkép*
Amade Ferenc grófnak Pozsonyba (Bratislava),
Szlovákia
Irodalom: *Kunits* 1824, 268; *Sz – Sz* 1915, 384. 17.
212. *Laucher énekesnő arcképe*
bécsi magántulajdonban
Irodalom: *Thieme – Becker* 420.
213. *I. Ferenc császár arcképe*
magántulajdon
Irodalom: *Thieme – Becker* 420.

MAGYARORSZÁGON KÉSZÜLT MŰVEK,
FELTEHETŐEN 1806–1824 KÖZÖTT

214. *Jézus, Mária és Szent József*
oltárkép Bajzáth József számára
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 42.
215. *Mária születése*
oltárkép a Sötér család számára, Sülyre
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 43.
216. *Nepomuki Szent János*
oltárkép Malonyai báró birtokára
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 44.
217. *Krisztus a fogságban*
oltárkép Vécsey báró főispán részére, Szatmár
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 46.
218. *Szent István*
oltárkép a Bánátba
Irodalom: *Kunits* 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 47.
219. *Szent Márton*
oltárkép a Bánátba
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 48.
220. *Szent Erzsébet*
oltárkép a gróf Károlyi család birtokára
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 385. 49.
221. *Mária látogatása*
oltárkép a gróf Károlyi család birtokára
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 50.
222. *Ürményi család*
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 81.
223. *Kemnitzner család*
Irodalom: *Kunits* 1824, 269; *Sz – Sz* 1915, 385. 52.
224. *Nepomuki Szent János*
Kerestinec, Horvátország

Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 54.
225. *Proserpina*
Barkfrieder képtárában
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 50.
226. *Családi arcképek a Vigyázó család számára*
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 61.
227. *Családi képek a Stettner család számára*
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 62.
228. *Jézus keresztelése*
oltárkép Bács megyében
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 64.
229. *Végh országbíró, királyi személynök arcképe*
Irodalom: *Kunits* 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 65.
230. *Nagy királyi személynök*
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 66.
231. *Koller királyi személynök*
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 67.
232. *Grassalkovics királyi személynök*
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 68.
233. *Gyulay Albert gróf tábornagy arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 270; *Sz – Sz* 1915, 385. 71.
234. *Vida arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 92.
235. *Szemere arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 93.
236. *Id. Kovacsics arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 95.
237. *Ifj. Kovachich arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.
96.
238. *Orczy tábornok arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385. 97.
239. *Helmeczy Mihály arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271.; *Sz – Sz* 1915, 385. 98.
240. *Cserey őrnagy arcképe*
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 1915, 385.
99.
241. *Ujfalvy Krisztina (Máté Jánosné) költőnő*
arcképe
Irodalom: *Kunits* 1824, 271; *Sz – Sz* 385. 100.;
Honművész 1833. 295.
242. *Migazzi János gróf portréja*
Mestské múzeum Zlaté Moravce, ltsz.: 19.
Aranyosmarót, (Zlaté Moravce), Szlovákia

A KLASSZICIZMUS ELVEINEK GYAKORLATI MEGVALÓSULÁSA PEST-BUDÁN

AZ EGYKORI PESTI NÉMET SZÍNHÁZ BELSŐJÉNEK KIALAKÍTÁSA
AZ ÉPÜLET TERVEZŐJÉNEK ÍRÁSA ALAPJÁN.
FORRÁSKÖZLÉS A SZÍNHÁZ MEGNYITÁSÁNAK 200. ÉVFORDULÓJÁRA

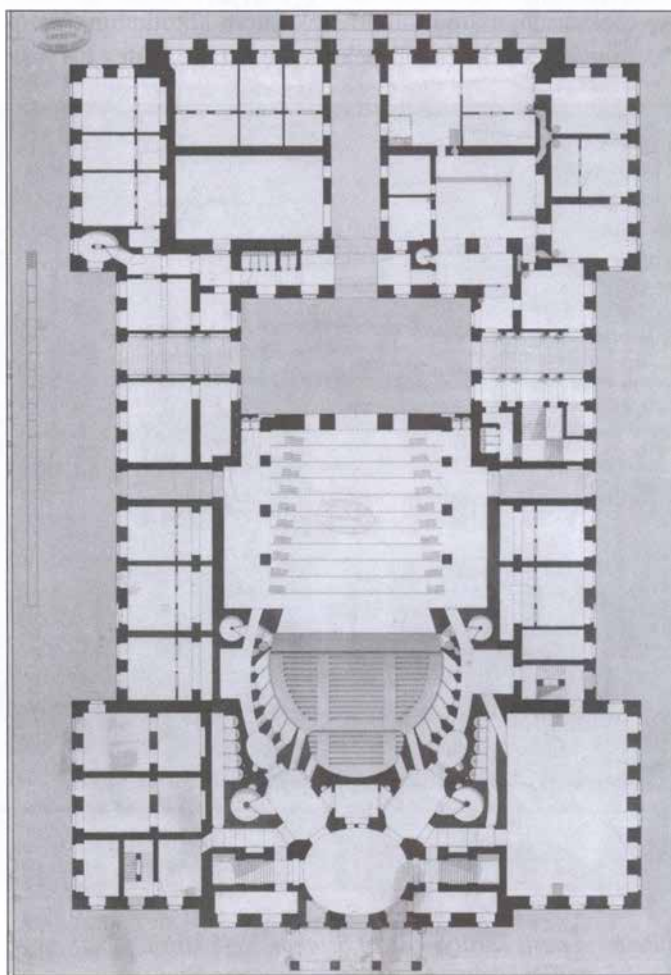
A 19. század eleji Pest, de mondhatni egész Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb szabású építkezéséről, a pesti Királyi Városi Színház – közkeletűbb nevén a pesti Német Színház (1. kép) – valamint az ehhez a Duna irányából csatlakozó Vigadó (Redout) együtteséről már számos írás jelent meg, közülük a jelen folyóirat adott helyet a 30-as években több alapvető és nélkülözhetetlen kutatási eredmény publikálásának.¹ Az egykoron hatalmas épület építése és külsejének képe jól ismert, azonban belső kialakításáról leginkább csak a megmaradt alaprajzok láttán alkothatunk némi fogalmat, (2. kép) hiszen a harmincöt évvel később bekövetkezett, végzetes tűzvész

1. Johann Vincenz Reim: A pesti Királyi Városi Színház 1845 körül
Papír, rézkarc, 10,3 x 16,3 cm. BTM Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz.: 3899.

az alapfalakon túl szinte mindent elpusztított. (3–4. kép) A belsőről képi ábrázolást alig ismerünk (5–6. kép)², a beszámolók zöme pedig csak nagyvonalúan foglalkozik a színháztér ezen részével. Ezt a hiányt igyekszik némileg pótolni jelen tanulmány a *Vaterländische Blätter* osztrák folyóirat 1812-ben megjelent, két részletben leközölt Johann Aman: *Ueber die Construction der Theater der Alten, Anwendung derselben auf unsere Zeit, und nähere Darstellung des hiernach entstandenen neuen Theaters in Pest* (A régi korok színházainak szerkezeti felépítéséről, ezen elvek alkalmazásáról napjainkban, valamint az ezek tükrében felépült új pesti színház közelebbi bemutatása) című írásának ismertetésével.³ A cikk korábban elkerülte a kutatás figyelmét, pedig a konkrét tárgyán túlmenő tanulságok vonhatók le belőle.

Az épület elgondolása II. József uralkodásánk idejéig vezethető vissza, ám megvalósítása évekig húzódott. Jóllehet Franz Anton Hillebrandt jeles udvari építész már a 18. század végén terveket készített hozzá,⁴ 1793 januárjában pedig a pesti magisztrátus építési vállalkozókat is próbált verbuválni a munkálatokhoz⁵, az építkezés csak tizenöt évvel később, 1808 tavaszán indult meg, József nádor hathatós közreműködé-

2. Johann Aman:
A pesti Királyi Városi
Színház és Redout
épületének földszinti
alaprājza, 1807.

Papír, tus, színezett tus,
68 x 50 cm.

BTM Kiscelli Múzeum
Építészeti Gyűjtemény, ltsz.:
539.17.

sével, új tervek alapján, új helyszínen. Az eredetileg csupán két évre tervezett kivitelezés hossza a napóleoni háborúk, a devalváció és az államcsőd miatt megduplázódott. Így a színház ünnepélyes megnyitására csak 1812. február 9-én kerülhetett sor.

A szóban forgó tanulmányt az épület tervezője, Johann Aman (1765–1834) írta épp kettőszáz éve, s mint ilyen, ritkaságszámba menően saját művét és annak előzményeit maga ismerteti egy bizonyos szempontrendszer szerint. Írását a színház megnyitója után másfél hónappal vetette papírra (bár nyomtatásban csak majdnem fél évvel később, a szeptemberi számokban jelent meg).

A fenti címnek megfelelően Aman két részre osztotta tanulmányát. Az elsőben rövid összefoglaló található az antik görög-római színházakról, felvázolja történetüket, ismerteti felépítésüket, felsorolja a legkiemelkedőbb alkotásokat, illetve összehasonlítja újkori – elsősorban 16–17. századi – párhuzamaikkal, valamint pontokba szedett következtetéseket von le a tanulságokból és a kortárs színházakhoz fűződő kapcsolatokról. Nem véletlenül használja az építész az eredeti címben a *Construction* kifejezést, írásának második felében ugyanis nem az épület homlokzati felépítéséről, vagy annak előképeiről ír – noha az is igen érdekes volna –, hanem az általa korábban kifejtett antik előképek hatását részletezi a pesti Német Színház színpadának és nézőterének kialakítására és arányaira. Bár ábrák közlésére a *Vaterländische Blätter* hasábjain egyébként nem volt példa, a szemléltetést megkönnyítendő Aman, e második cikkéhez két rajzot is mellékelhetett, amelyek ugyan nem kimondottan tervrajz igényűek (leginkább skiccek), arra mindenképpen jók, hogy a sokszor eléggé körülményes megfogalmazásokat érthetőbbé tegyék.⁶ (7–8. kép) E teljes egészében ismertető második részhez lábjegyzetes kiegészítések formájában fűzöm az ugyanezen lap hasábjain egy évvel korábban megjelent, *Das neue Theater- und Redouten-Gebäude in Pesth* című írás részeit.⁷ A hazai kutatás figyelmét eddig szintén elkerülő, 1811 januárjában – tehát még bőven az építkezés ideje alatt – publikált ismeretlen szerző tollából származó terjedelmes leírás kevésbé szakmai, sokkal inkább a nagyközönség számára kívánja bemutatni az épület külső-belső megjelenését. Úgy tűnik, hogy ez a legkorábbi nyomtatásban megjelent részletes ismertetése az építkezésnek, s valószínűleg az alapját képezhette az idevonatkozó, tíz évvel később megjelent Schams-féle beszámolóknak is.⁸

Aman tanulmánya nagy alapossággal számol be a színházépület belsejéről, továbbá ismerteti a tervezés során prioritásként szem előtt tartott szempontokat és előképeket, különös gondot fordítva az arányokra és az akusztika kérdésére. Írásának értékes része a lábjegyzetanyag, ahol bemutatja, hogy az 1800-as évek legelején ő maga, vagyis egy Itáliát megjárt, nívós bécsi építész – az Udvari Építészeti Igazgatóság vezetője, 1803-tól udvari alépítész (Hofunterarchitect), majd a pesti Német Színház felavatása után udvari főépítész⁹ – milyen forrásokból merített a fenti téma kapcsán.¹⁰

Bár az utókor Johann Amant nem sorolja a korszak legkiemelkedőbb építészeti közé, a tudományos alapossággal megírt tanulmány felfedi a témában való elmélyültségét és átfogó tájékozottságát úgy a régi, mint az új, illetve az akkori, friss szakkiadványok terén is. Kár hogy e magas elméleti tudást nem volt képes egyértelmű sikerrel átültetni a pesti Német Színház terveibe. „Az épület komor látványt nyújt, és rossz az akusztikája is” summázza aligha kivételes véleményét John Paget a harmincas

évek végén,¹¹ s való igaz: az épület homlokzatát mások is nehézkesen robusztusnak látták, az akusztikát nem is említve, mely szintén sok kritikát kapott. Ez különösen azért fájó, mert tanulmányából kiviláglik, hogy Aman utóbbival nagyon sokat foglalkozott. Igaztalanok lennének azonban, hogyha nem jegyeznék meg rögtön, hogy a csalódást keltő belső akusztikának egyik oka a komplexum befejezetlenségével magyarázható. Pontosabban azzal, hogy az eredeti tervekkel ellentétben a Redout a színházépület hátsó, Duna felőli oldalához akkoriban még nem épült hozzá – és még majdnem két évtizedig nem is fog –, s ez sajnálatos módon a hangminőségre is rányomta bélyegét. „*Meg kell, hogy mondjam – részben saját tapasztalatomra, részben az általános szóbeszédre támaszkodva –, hogy e színházban a színészeket nem jól érteni*” – írta Schams 1821-ben, s rögvest megjegyzi, hogy emiatt az építésznek magyarázkodnia is kellett a pár évvel korábbi *Wiener Zeitschrift* hasábjain: „*Az időközben fellépő tényezők az egész terv folytatását és a tényleges befejezését egészen mostanáig hátráltatták* – írja Aman. *Ennek folyományaként a hangterjedés megfelelő szintű elősegítése kapcsán számításba vett lezáró épület [Einschlussbau] a Duna felé még nem épülhetett fel, s a hang védelmét szolgáló hangfogó helyett a hátulsó rész egy völgyre nyílik, melynek következtében a budai hegyek lejtőjén lezúduló szél áramlata közvetlenül a színpadra hat*”.¹² Tudjuk, hogy a Vigadó felépülésével az akusztikai problémák enyhültek – jóllehet pl. Paget fenti megjegyzése ennek ellentmond –, de nem lehet elhallgatni azt a tényt sem, hogy Aman a tervezés során telt színházzal kalkulált – minthogy az akár 3500 embert befogadó nézőtér másképp rezonál, mint az üres –, ami az akkori cca. 42 000 lélekszámú Pest-Buda¹³ (ebből 33 000 pesti) lakosságot figyelembe véve meglehetősen derűlátó elgondolás volt, különösen úgy, hogy a budaiak által használt Várszínház is ritkán telt meg.¹⁴

Nem oldódtak meg az olyan jellegű gondok sem, mint a nem minden helyről megfelelő látási viszonyok, vagy a zsúfolt előadások alkalmával – a kocsik és a gyalogosok azonos ajtóknál történő rossz eloszlata miatt – jelentkező tülekedés és zsvaj, ami „*egy olyan újszerű látványosság, amely félig-meddig tűzvészhez hasonlatos lármával jár*”¹⁵ (ezért aztán az épület leégése után az új pályázatnál ennek orvosolása kikötés volt¹⁶). S ha már tűzvész: számottevő fogyatékosága volt az épületnek az is, hogy a közlekedést szolgáló részek nem voltak elég nagy befogadásúak, a vesztibül és a kijárat, továbbá a portikusz közötti keskeny mozgástér tűz esetén nem adott lehetőséget a gyors távozásra, ezen pedig alig segített, hogy az épület főhomlokzatán öt ajtó nyílt.

Zádor Anna kritikával illeti az Aman által alant bemutatandó és szintén őáltala dicsért, „*régiek tanítása szerinti*” felépített színházbelső alaprajzát, mondván, hogy az semmi újat vagy jelentőset nem mutat.¹⁷ Zádor szerint ugyanis a többi színháznál már jól bevált nyúlt patkó alakú nézőtér sokkal jobb választás lett volna, mint a szélesen kitaruló, inkább félkörhöz közelítő forma, ahonnét mind a látási, mind a hallási viszonyok kedvezőtlenebbek.¹⁸ Az építész tanulmányában egyebek mellett ennek a miértjére is meg lehet találni a választ. Aman ugyanis azt írja, hogy a színészek és a közönség közötti távolság csökkentése érdekében az előszínpad – és így a színpadnyílás – kiszélesítéséből adódó nehézség vezetett oda, hogy a megvalósult alaprajzot válassza, hiszen – mint mondja – az újkori színházak a tojásalaktól a patkóformáig a legkülön-

Ápesti városi színház leégte után.

Á megalapozottan jenn-ker tájak javára.

1847

Frédéric A. Lén

Das k städt Theater, Pest nach dem Brande.

Dem Verzeichle der durch den Brand zerstörten Gebäude:

3. Arányi Gusztáv nyomán Walzel Ágost Frigyes: A leégett színházbelső részlete, 1847.

(Előtérben a színpad mennyezetét tartó pillérek maradványai)

Papír, kőmetszet, 17,4 x 26 cm. BTM Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz.: 28358.

bőzőbb megoldásokkal próbálkoztak, de ezek csak tovább mélyítették a problémákat, vagyis növelték a néző-színész távolságot. Bierbauer Virgil a színház hosszmetsete alapján az előcsarnokot az építész egy korábbi munkájára, nevezetesen a bécsi Burg Michaelerplatzra néző csarnokának tervéhez hasonlította,¹⁹ míg Zádor Anna meglátása szerint Aman szemei előtt a milánói Scala lebeghetett, bár azt nem túl szerencsésen követte sem a külső, sem a belső tekintetében.²⁰ Bizonyos, hogy Aman ismerte a fenti épületet – tanulmányában egy helyen említi is –, de semmi írott jelét nem adja annak, hogy az általa tervezett színház ezt bármilyen módon követte volna, s egyáltalán: ilyen kontextusban nem említi egyetlen épületet sem a korból – jóllehet beadványaiban mintakép gyanánt többször utal Róma és Nápoly 18. századi színházaira²¹ –, sokkal inkább hivatkozik az antik teátrumokra, mint legjelentősebb előképekre.

Aman tanulmánya²² már az elején leszögezi, hogy stúdiumához az antik, különösképp a görög színházakat vette alapul²³: „A régi korok építőművészetéről Stieglitz²⁴ úgy vélekedik, hogy csak a görögök büszkélkedhetnek azzal, hogy azt a legalacsonyabb fokról a legmagasabb tökélyig fejlesztették és az építészetnek olyan szabályait fektették le, amelyeket napjainkig nem sikerült túlszárnyalni. Ezen szép értékek minden bizonnyal egészen addig zsinórmértékül szolgálnak majd, ameddig az emberiség a szépséget és a jó ízlést a magasabb építőművészet legfontosabb elveként vallja!” Ezek után következik az áttekintés. Az e korban igen népszerű Barthélemy-féle Anakarszisz utazásaira hivatkozva megemlíti a görögök által az építészetre vonatkozó ideákat, felfedezéseket és tapasztalatokat rendszerbe foglaló gyűjtemény²⁵ és meleg hangon ajánlja Pauszianasz Athénról szóló leírását²⁶, amelyet elolvasva az olvasó előtt megjelenhet mindaz a lélekemelő látvány, amiben az akkori városlakók és utazók részesülhettek nap mint nap. Ezt követően Winckelmannra hivatkozva felidézi a 75–85. olimpiai játékok közti időszakot,²⁷ valamint Periklészt, akinek időszaka alatt Iktinosz, Kallikratész és Mneszikliész gazdag alkotóerejéből templomok és a legkülönbözőbb előadóterek sorai épültek fel.²⁸ Megemlékezik az ókori színházakról Szicília területén, így a szirakuzairól és a taorminairól, mert ezek „mint igen ritka művészeti emlékek az őket meglátogató művészszerető emberekben tiszteletteljes csodálatot ébresztenek nagyságuk és fenségességük okán”²⁹. Athén városával kapcsolatban Agatharkuszról szól, valamint az első kőből épített színházról,³⁰ illetve a Periklész által építtetett Odeonról, amelyet típusának első emlékeként említ.³¹ Mint írja, athéni mintára több görög városban is épültek színházak, így pl. Korintusban is, melynek lerombolása után Mummius római hadvezér a színházban elhelyezett hangfogó edényeket³² („Schallgefäße”) Rómába vitte³³. Hivatkozik még a spártai fehér márványból épült színházra,³⁴ illetve külön kiemeli az Aegina szigetén levőt, melynek nagyságát és szépségét méltatja.³⁵ Pauszianasz beszámolójára hagyatkozva megjegyzi, hogy a Polükletosz építész által a 95. olimpiai játékokra épített epidauroszi színház tökéletessége minden addigi hasonló építményt felülmúlt Görögországban.³⁶ majd hozzáfűzi, hogy a már említett Barthélemy-műnek 6. kötete egy görög színház alaprajzát is tartalmazza.³⁷

Ezek után áttér a római emlékekre és felemlíti, hogy Vitruvius 5. könyve részletesen ír a görög és a római színházakról. Ez utóbbiak közül emeli ki a római Gnacus Pompeius,³⁸ illetve a Balbus és Marcellus által épített színházakat, a Pompeiben és Herculaneumban, valamint a Tivoliban (Olaszország) található Hadrianus császár villájában láthatókat, de megemlíti a Pulában (Isztria), a franciaországi Orange-ban és Arles-ban, valamint a spanyolországi Sagunt-ban lévőket is. Utóbbiról megjegyzi, hogy Fiorillo³⁹ szerint belseje oly tökélyvel volt elrendezve, hogy nemcsak 10 000 ember befogadását tette lehetővé, de a hangot a színház minden pontján ugyanazon hangerővel is lehetett hallani.⁴⁰ Aman hozzáfűzi, hogy birtokában van a szirakuzai, a Marcellus-féle, a pompeji, a Hadrianus császár villájában lévő, valamint a pulai színházak alap- illetve homlokzati rajzai.

Ezek után szerzőnk bemutatja az antik színházak felépítését. Nem rejti véka alá, hogy forrása Vitruvius,⁴¹ továbbá a fennmaradt romok – amelyeknek egy részét itáliai útjanszemélyesen is láthatott –, valamint az 1500–1600-as évekből fennmaradt terv-

rajzok, mint pl. Serlio által a római Marcellus színházról készített rajz. Bemutatja a színházak felépítési elvét, elmondja hol található a szkéné („Scene”), az előszínpad („Vorscene”, más néven „Proscenium”, vagy az újkori színházaknál általa is használt „Portal”), a színpad („Scenarium”, melyet Aman leggyakrabban mint „Bühne”, ritkábban „Dekorations-Bühne”, illetve „Podium” szavakkal nevez), az orkhésztra („Orchester”), a nézőtér („Auditorium”, vagyis a „Zuseher-Raum”) illetve, hogy régen az előadók melyik részét foglalták el ezeknek. Ír még bizonyos arányokról, az utolsó sorok mögötti fedett folyosóról, valamint ezek hangzásra gyakorolt hatásáról, továbbá nyomatékosítja, hogy a hang terjedésének zavartalansága érdekében minden akadályt eltávolítottak, illetve a jó hallhatóság elősegítése végett pontosan meghatározták a tetőmagasságot is.⁴² Az akusztikáról részletesen ír, egyebek mellett azt, hogy a „régiek a hang terjedését folyékony leheletként magyarázták, mely nekiütközvén a levegőnek hallhatóvá válik, továbbterjedésekor végtelen számú kört alkot oly módon, mint amikor az ember állóvízbe követet hajít. [...] Hasonlóképp (így a régiek tanítása) a hang is körkörös alakban terjed, de míg a vízben a körök csak horizontális irányban terjednek, a hang esetében nemcsak horizontális mozgásról, hanem lépcsőzetes, a magasba irányuló terjedésről is beszélünk. A hullámok viselkedésének elve alapján terjed a hang is tehát⁴³; amennyiben az első kört semmiféle ütközés nem zavarja meg, úgy a másodikat sem és az azt követőket sem zavarja meg és mind együttesen, visszapattanás nélkül jutnak el a hallgatóság füléhez csakúgy a legfelső mint a legalsó sorokban”. Ennek érdekében az ókorban hangfogó edényeket helyeztek bizonyos helyekre, egymástól meghatározott távolságra (kivéve a fából készült színházak esetében).⁴⁴

„Amennyiben az ember az eddig felsoroltakon túlmenően a legtökéletesebb megoldással kapcsolatos saját meggyőződését is hozzáfűzi – írja Aman –, úgy a napnál is világosabb, hogy a tökéletes színház elérését akkor célozza meg, ha az épületet pontosan ugyanolyan formában és arányokkal építi meg, mint azt a régi görögök és rómaiak tették! Fellebbezhetetlen igazságként fogadhatjuk el ezért, hogy színház építéskor mennél inkább figyelembe vesszük korunk szokásait és divatját, a formák és arányszámok meghatározásakor pedig mennél inkább közeledünk a régiek által használt előírásokhoz, annál inkább el tudjuk érni a lehető legtökéletesebb színházat”. Ezt követően az építész felsorolja az akkori és az antik színházak közti legmarkánsabb különbségeket: „a régi idők színházai nyitottak voltak, míg napjaink színházai zártak; régen a színpad sokkal kevésbé volt mély, a legtöbb cselekmény pedig abban a térben zajlott, amelyet az alsó sor lépcsőzetes ülései határoltak [vagyis az orkhésztrában]; ezzel szemben korunkban igen mély színpadokat építenek és válogatás nélkül minden esemény a színpadi emelvényen zajlik, míg régebben az alsó ülésor által határolt területet – a zenekar számára meghatározott vékony sáv kivételével – a nézők kapták meg; végül pedig korunk kívánalma a sok loggia, amelyeket a régiek egyáltalában nem ismertek”.

Ezek után Aman rátér az újkori színházakra, mely részt érdemes a fentieknél kissé bővebben ismertetni. „A régiek fedetlen és korunk fedett színházai között való átmenet tekintetében fennálló fő nehézségek feloldását a 15. és 16. század építészeinek köszönhetjük; így Brunelleschi, Bramante, Raffaello, Serlio, Palladio, Scamozzi és

Vignola mai korunk építészetére gyakorolt hatása nem kisebb jelentőségű, mint amilyen annak idején Periklész [politikai] befolyása volt saját korára!

Vitruvius műveit igen behatóan ismerte híve, Serlio, aki nemcsak tanulmányozta az ókorból fennmaradt romokat, de fel is építette a Vicenzában állt színházat, mely – amint az a Bázélben 1609-ben kinyomtatott saját művéből is látható – a régiek hű utánzása.⁴⁵

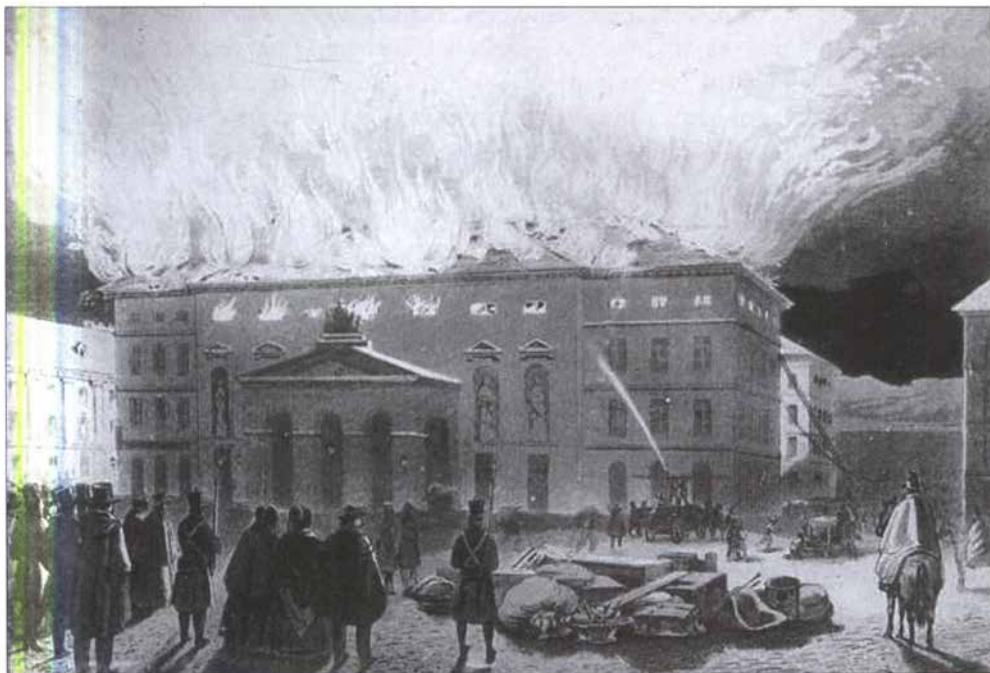
Ugyanitt Palladio az olimpiai színházat szintén a régi mesterek tanácsai alapján építette fel, s szimbolikus tetővel fedte le.⁴⁶

A Vignola tervei és útmutatása alapján épült pármái színház⁴⁷ – melyet részben Bernini kivitelezett –, jelentékeny példát szolgáltat arra, hogy az építész teljes mértékben a régiek, éspedig ezek közül is a görög színházaknál alkalmazott alapelvek szerint járt el.

A pármái színházat általában a katasztrófa egyik mintapéldájaként emlegetik és dicsérik; azonban nagyon félreismernénk a színházat felépítő mester szellemét és erejét, ha a színház nagy sikerét inkább a véletlennek,⁴⁸ mintsem annak a hathatós igyekezetnek és abbéli fáradozás gyümölcsének tekintenék, mellyel az építész a régi idők mesterei által alkalmazott alapelveket ismét gyakorlatba hozta!

A fent tárgyalt időszak után a régiek módján történő színházépítés – csakúgy mint a 15. és 16. században épített alkotások – igen kevés követőre talált. A párizsi Port St. Martin színházon valamint a Karlsruhe-ban épített teljesen új színházon kívül korunk legtöbb építész a színházak felépítésekor eltér a régiektől (a francia művészek a legkevésbé, a többiek azonban teljes mértékben). Sulzer ismerte fel ennek az eltérésnek a legnagyobb hátrányát, így a szicíliai színház romjairól megjegyzi: kár lenne elmulasztani, hogy ezen épület minden egyes részéről teljesen átfogó, pontos leírás készüljön. Ez által ugyanis talán néhány valós okot fel lehetne tární azzal kapcsolatban, hogy a régieknél miért terjed a színház legtávolabb eső pontjáig oly könnyen a hang. Korunk színpadjainak tudniillik igen általános hiányossága, hogy a színészek hangját inkább gyengítik, mint erősítik. Véleménye szerint a legtöbb színpadnak az a hibája, hogy igen keskeny⁴⁹. Aman megjegyzi, hogy a legnagyobb nehézségnek a nézőtér színpad irányában történő lezárását tekinti, de említi a színpad kiszélesítésének, a loggiáknak, vagy az emeletek egymás fölött való elhelyezkedésének problematikáját is. Különösen a néző-színpad-színész kapcsolatának összefüggésében említi Cochin,⁵⁰ „Miliza”,⁵¹ valamint Catel⁵² projektjeit.⁵³ Mint rámutat: az újkori színházak a tojásalaktól, a patkóformáig a legkülönbözőbb megoldásokkal próbálták megadni a földszint rajzolatát, ám ezek csak tovább mélyítették a problémákat. „A mára már szokványná vált oszlopos emeletek használata, úgy tűnik, hogy sok művész tartott távol attól, hogy a régiek által használt színház elrendezését ismét megismerjék.

A régiek autoritása, a 15. és 16. század építészeti, egynémely modernkori művész és műkedvelő gondolkodásmódja, végül pedig az a sok ellentmondás, amely részben a már felépített modern színházaknál alkalmazott formákból adódott, arra a végső következtetésre sarkallta a pesti színház építészt, hogy a modernkori színház felépítésekor a régi görögök mintáját vegye alapul, azzal a kifejezett törekvéssel, hogy ez által a régiek színházépítésének rendszerét ismét felfedezzék oly módon, ahogyan az akkori időkben az valóban létezett”.

4. J. Steinrucker – A. Fuchstaller: A Pesti Német Színház égése
Jelzés nélkül, papír, acélmetszet, 13,5 x 18,4 cm. BTM Fővárosi Képtár, Metszettár

Végezetül a szerző – mintegy konklúzióként – hat pontban foglalja össze az antik színházak tanulságát:

„1) A szélesség-mélység, majd e kettőnek a magassághoz viszonyított aránya, illetve magának a formának tekintetében pontosan ugyanúgy kell eljárni, mint ahogyan azt a régiek tették.

2) A nézőtér és a színpadnyílás szélességét oly mértékben megnagyítani szükséges, melyet a faszerkezet csak lehetővé tesz, egyrészt annak érdekében, hogy a nézők tömegét a színészekhez a lehető legközelebb vigyék, másrészt pedig azért, hogy a színházi előadásoknak a lehető legnagyobb szabadságot adják.

3) A régiek tanítása szerint a körvonal-alapelv [Zirkellinie] alkalmazásának szükségessége úgy a nézőtér falainak meghatározására, mint a földszint, az emelet és a hátsó falak kialakítására.

4) Az emeleti galériákat a régiek lépcsőzetes ülésorához hasonlatosan kell felépíteni, s ezeket oly módon kell összekötni a loggiákkal, hogy

5) a tartóoszlopok alkalmazását el lehessen hagyni, tudniillik a legtöbb színházban a látásra és hallásra igen hátrányosan hatnak, és már pusztán létezésükkel is szembetűnő zavart okoznak [a tűzvészben sajnos ez is megsemmisült, így megfelelő ábrázolás hiányában erről ma már nem tudunk képet kapni].

6) Végezetül Vitruvius tanításának megfelelően, a hang jobb terjedésének elősegítése érdekében a kemény anyagot burkolni kell, a szabálytalan és a kiálló részeket mellőzni szükséges, különösen ott, ahol hangütközések történhetnek”.

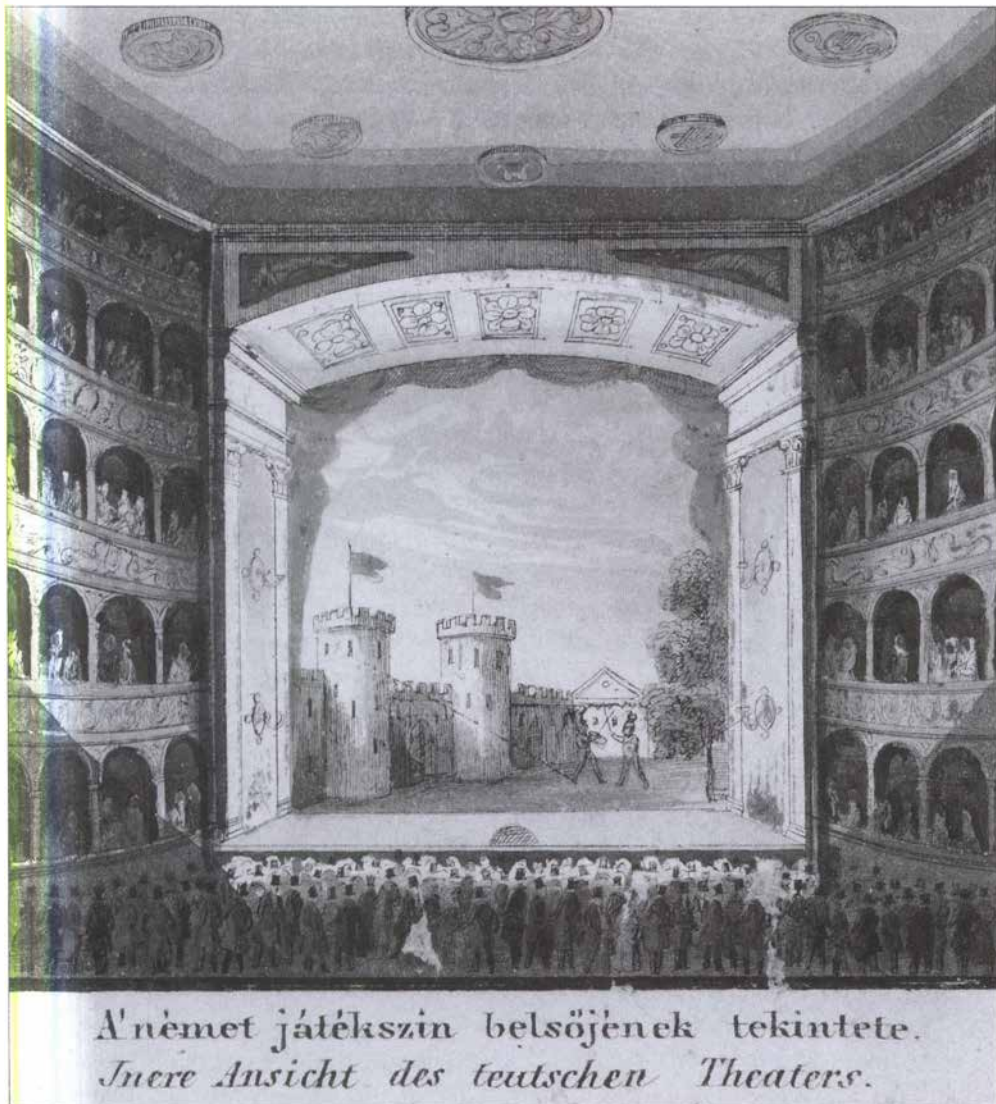
Aman a cikk második részében már konkrétan a pesti Német Színházzal foglalkozik. Rögtön az elején megjegyzi, hogy nem ezek az első színházi tervei, hiszen 1800-ban már készített néhányat a Theater an der Wien részére. Azt is megemlíti, hogy ezek közül neki már csak az a tervvázlat maradt meg, melyeket Zitterbarth⁵⁴ és Schikaneder⁵⁵ urak saját kezűleg írtak alá⁵⁶ – vélhetőleg jóváhagyólag. Ennek ellenére terveit más építészekkel jelentősen módosították, ráadásul – ahogy ő fogalmaz – „...a kitalálót [Erfinder] nem bízták meg annak kivitelezésével” — így szükségesnek látja, hogy terve és a megvalósult színház közötti eltéréseket röviden bemutassa.⁵⁷ Azt elismeri ugyan, hogy a színház általános tetszést keltett, de nem állhatja megjegyzés nélkül hagyni, hogy ezek, az általa felvázolt „kellemetlenlégek pontosan azokból a hiányosságokból eredeztethetők, amelyek az említett [saját] tervtől való eltérés miatt következtek be, így természetesen [a cikk első részében] már felvázolt alapelvek egy fajta megbízhatósági kritériumot [Art Zuverlässigkeit] jelentettek jelen sorok írójának.

Őkirályi felsége József nádor 1806-ban adott legmagasabb megbízást egy új pesti színház tervének elkészítésére, mely öcsászári és királyi felségének ezt követő kegyes engedélyezése következtében a művésznek immáron második alkalommal nyílt lehetősége egy újonnan felépítendő színház megtervezésére, s egyúttal tehetségének minden területen történő kibontakoztatására is, minekután az építési fölügyeletet is egyidejűleg megkapta.

Mindenekelőtt a helyszín került kiválasztásra, s ezt követően a színház helyzetének meghatározása oly módon, hogy a belső tér a 4 oldalról a következőképp legyen határolva: a homlokzati oldalon előcsarnok, lépcsők és a kassza, az egyik oldalról elárúsító árkádok, a másik oldalról a díszletfestők terme [Mahlersaal], hátul pedig a Vigadó terme [Redoutensaal]. Ez utóbbi oly módon elrendezve, hogy a színpadi előadások egészen a Dunáig, sőt – ha a szükség úgy kívánja – akár a Dunán [a hajóhídon] is folyhatnának.⁵⁸

A földszinti nézőtér hátrafelé félkör alakú csakúgy, mint az 1., 2., 3. és 4. emeleti páholyoké; ugyanakkor a földszint körvonala különbözik az 1. emeletétől, csak úgy, mint a 2. emeleti is más, mint a többi, így a 3. emeleti is és végül a 4. emeleti is. Mind az összes, egymástól különböző félkör-alak a pódium [színpad] irányába zár⁵⁹ [azaz az emeleti ívek két oldalt – a színpad két oldalánál – találkoznak] és a régi görög színházak stílusában kissé meghosszabbítottak, – az emeletek a régiiek tanítása alapján hátrafelé lépcsőzetesen kerültek kialakításra és ezek a proszcéniummal (Portal) vertikálisan, egymás fölött csatlakoznak (7. kép Pq).⁶⁰ A görög színházakkal összehasonlítva itt nagy különbség mutatkozik, éspedig azon okból kifolyólag, mivelhogy napjainkban minden cselekmény és előadás már nem a lenn, a közönség szintjén, hanem egy hátrafelé meghosszabbított, emelt pódiumon zajlik.

Az emeletek széthúzása által keletkezett különböző formák [alaprajzok] – melyek az elejüknél és az előszínpad felé eső végüknél egymás fölött vertikálisan kapcsolódnak egymáshoz – csak 4 darab egymásra fektetett tervrajz segítségével lehet egyértelműen szemléletessé tenni (7. kép⁶¹). E tekintetben egyetlen rajz segítségével e színháznak formáját megmutatni nem lehet, mint ahogy ez egyébként más színházak formájánál lehetséges volna. Ebből kifolyóan az építkezésnél egy különös vélemény kapott szárnyra, nevezetesen, hogy a színház túl kicsi lesz majd, mert a földszint csak nagyon

5. Carl Vasquez nyomán Franz Weiss: „A' német játékszín belsejének tekintete”, 1838.
 BTM, Papír, kőmetszet, 8,8 x 8,8 cm. BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: Lanfrancioni 184.

kevés embert tudna befogadni. E beszédek terjesztői azonban nem értették meg, hogy ez a színház a (régikorok mintája után) lépcsőzetesen elhelyezett galériái által 3200, sőt 3500 embert is be tud fogadni.

A földszint szélessége körvonalának metszeténél (7. kép a) 60 láb [~19 m], mélysége az első emelet vonaláig szélességének 2/3-a (7. kép b-től c-ig⁶²); azonban a földszint legnagyobb mélységét (7. kép c-től d-ig⁶³) úgy kapjuk meg, ha az átmérő fele hosszához annak felét adjuk, ami a szélesség 3/4-ed része.⁶⁴

A hátralépő galériák elhelyezése a régiek lépcsőzetes ülésrendjének mintája után

itt emeletenként történt, az ókori lépcsőzetes ülésrend alapelvei szerint (8. kép a b, ahol is e az 1., d a 2., c a 3., és b a 4. emeletet jelzi) mindenkor tekintetbe véve azt, hogy a régiekkel ellentétben napjaink szokása szerint a színpadjelenet és a publikum közötti látópont távolsága miatt [Punct für die Zuseher] meghosszított arányt kell alapul venni (g, h és i az f-hez⁶⁵).

A proszcénium és a 4., azaz a legfelsőbb emeleti mellvéd közötti távolság (8. kép k-nál) 61 láb [~19 m] és éppen ennyi a szélesség is (7. kép l-nél⁶⁶), illetve ugyanennyi a földszint padlózatától a plafonig mért távolság is (8. kép a m között). Az egyes emelet közötti magasság megfelel a galériák lépcsőzetes elhelyezkedésénél és a földszint emelkedésénél alkalmazott különféle arányszámoknak. Ezeket a nem elhanyagolható tényezőket leszámítva, a gyakorlatban a terem arányait a hosszanti irányban elhelyezett galériák kompenzálják. Az emeleteket oldalirányból nézve, néhányan feleslegesen magasnak tartják anélkül, hogy a nézőtér arányait, mint egészet vennék tekintetbe. A hátsó fal a homlokzatnál levő emeletekhez teljesen hasonló formában zárulnak, ezért a hang itt ugyanazon viszonyok között, ugyanolyan mértékben, és a nézőteret is határoló falak miatt azonos formában terjed, mint ahogy az a régi időkben történt.

A jobb hangvezetés elősegítése érdekében szintén a régiek tanításai voltak mérvődők. A loggiák, amelyeket eddig lapos mennyezethez csatlakozó sarkokkal és előreugró oszlopokkal építettek, jelen esetben fülkékként sorakoznak egymás mellett, az előoldalukon a kihasadás pedig nem több mint egy collnyi [2,54 cm]⁶⁷, míg a többi színháznaknál ugyanez 8 collnyi [20,32 cm], mely éppen elég volt ahhoz, hogy a látást és a hallást akadályozza. Jelen épület esetében a galériák és a loggiák egymással, illetve a proszcéniummal a fenti kis kiüléseknek köszönhetően enyhe hullámvonalakat alkotnak, így a hangot nem töri meg sem hézag, sem besüllyesztett sarok. Miután a régiek szerint a hangot leheletnek,⁶⁸ vagy az újabb tanok szerint fénysugaraknak⁶⁹ tekinthetjük, ezért e teátrum építőmestere ennek terjedését mindenkor folyékony anyagként vette tekintetbe.

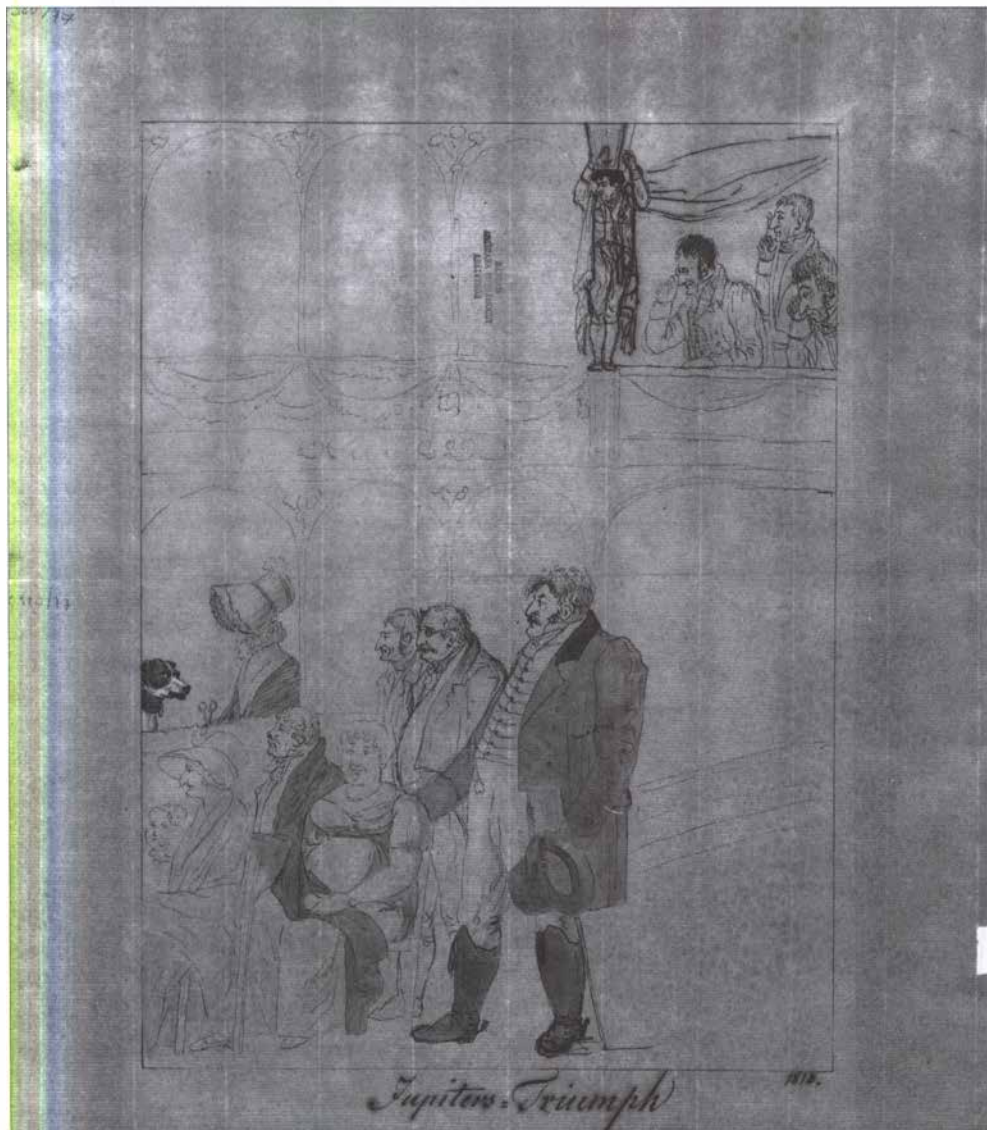
Ezen anyag terjedését minden, akár kismértékben is kiálló rész akadályozhatja, ezért jelen színháznál minden kiugró díszítőelemet mellőzni kellett.

A régiek tanítása szerint a hang márvánnyal vagy más kemény anyaggal való ütközését visszhang kíséri, melyet a kifejezetten erre a célra elhelyezett [hangfogó] edényekkel lehet elkerülni.⁷⁰ Az újabb tanok azonban megjegyzik; egy lágy visszhang a hang terjedésénél szükséges.⁷¹

Ennél a színháznál a nézőtéren mindent vékony, gyalult faburkolattal fedtek be. Ennek hasznosságát az építkezés során történt véletlen esetek is bizonyossággá tették. Az épületben – még ennek befejezése előtt – a hang terjedésével kapcsolatban tett különböző kísérleteknél az derült ki, hogy ahol még kemény téglafal vagy kövek maradtak faburkolat nélkül, ott a hang feltűnően érthetlenebb volt, mint az olyan részeken, ahol a faburkolat már elkészült. Ugyanígy megmutatkozott az érthetőségbeli különbség azok között a helyek között is, ahol a hátsó falakat már lezárták, szemben azokkal, ahol még lezárulatlanul álltak; a leginkább feltűnő viszont az volt, hogy micsoda jelentős hallásbeli különbség tapasztalható azon helyek között, ahol a galériák ferde padlóját már lefektették, azzal szemben, ahol még nem.⁷²

A tapasztalatok azt mutatták, hogy ha a színház belsejét vászonnal vagy nagy-
menynyiségű drapériával burkolták, úgy a hang hallhatósága rendkívüli mértékben
lecsökkent,⁷³ ezért jelen épületnél a loggiák és galériák mellvédeit díszítő drapériát –
mint a jó hallhatóságot hátrányosan befolyásoló tényezőt –, mellőzni kellett, ezeket a
festők színekkel pótolták.⁷⁴ Az erős visszhang elkerülése érdekében a mennyezet a víz-
szintes és a rá merőleges falakkal való találkozásnál lekerekített. A nézőtér fölötti
kupolás mennyezet zavaró visszhangképződést okozhat.

Az előszínpad (proscénium) a nézőtér csatlakozásánál 56 ½ láb [~ 18 m] széles,⁷⁵

6. Petrich András: A pesti Német Színház nézői, 1813.

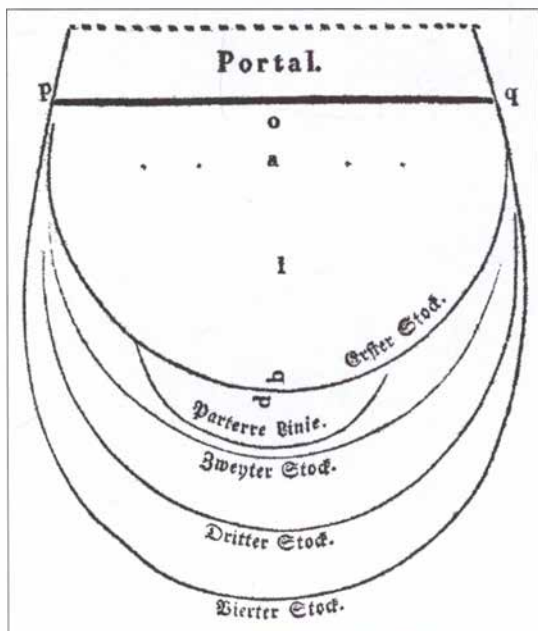
Akvarell, 34,3 x 25,5 cm

MTA Kézirattár, Kisfaludy-gyűjtemény, K 380/77.

a középvonalnál 51 láb [~ 16 m] magas, ezzel szemben a pódiummal való lezárásnál [vagyis a színpad és az előszínpad találkozásánál] 51 láb széles és 42 láb [~ 13 m] magas, mélysége pedig $9\frac{1}{2}$ láb [3 m – vagyis ennyi a proscénium mélysége⁷⁶]. Az első méretet a földszint szélességével összehasonlítva $3\frac{1}{2}$ lábnyi eltérés mutatkozik, következésképpen ez oldalanként csak $1\frac{3}{4}$ lábat jelent, s az ilyen mértékű összesűkítés a látást a legkisebb mértékben sem zavarja.⁷⁷ Ha viszont a régiek módján – vagy akár a párizsi színházépítésnek megfelelően – jártunk volna el, vagyis egy 12 láb [~ 4 m] hosszú részt veszni hagyunk a nézőktől, akkor a proscéniumhoz közel eső, bizonyos fokig kényelmetlen üléseket valóban mellőzni lehetne. Jelen módon eljárva viszont – bár kevesebb személyre szabva, mint a többi loggiában (ahol nevezetesen 9 ember fér el) –, mégis keletkeztek helyek, melyekről jól látni, jól hallani.⁷⁸ Ez a tény gazdasági szempontból annál inkább sem elhanyagolható, mivel a napjainkban épített színházak esetében éppen a proscéniumhoz legközelebb eső loggiák iránt a legnagyobb az érdeklődés. Jelen épület előszínpadának belső szélessége felülmúlja az összes, az utóbbi időkben épített színházét. A bolognai operaházé 47 rajnai láb, a Milánóban található operaházé 46, a nápolyi 45,5 a párizsi 42, a berlini 40 valamint az ottani új színházé szintén 40 láb; a bécsi Theater an der Wien szélessége 43^{79} , a Karlsruhe-ben találhatóé 42^{80} , míg a tárgyalt színházé 51 bécsi láb. A régiket utánzóván ezért ebben a színházban sikerült a nézők nagyobb részét térben a színészekhez és az énekesekhez a legközelebb hozni, és a szélesség-mélység arányt tekintve, az eddig épített újabb színházak között itt a legrövidebb a tér a hang terjedéséhez. Ha a színészek és az énekesek a proscéniummal közelebről is megismerkednek, nem kerülnek el majd figyelmüket azon előnyök, amelyeket ennek a nyílásnak a formája és mélysége a beszéd és az ének jobb érthetőségének elősegítésére nyújt. Más esetben ugyanis az egymással párhuzamosan futó utcácskáként beállított díszletmű⁸¹ a hang

terjedése szempontjából – különösen, ha ezek mögé kerülnek a színészek – bizonyosan több hátránnyal, mint előnnyel járna, ráadásul jelen esetben az épület vízfelőli lezárása – ami a majdani Vigadó lenne –, nincsen még kész. Ettől eltekintve a színészek és az énekesek biztosították a művészt [vagyis Amant] arról, hogy a színpadon majd minden megerőltetés nélkül beszélnek és énekelnek.

Minden elfogulatlan látogató saját maga is meggyőződhet arról, hogy a várt siker reményében a szín-

7. A pesti Német Színház földszinti és emeleti alaprajzának egymásra vetítése

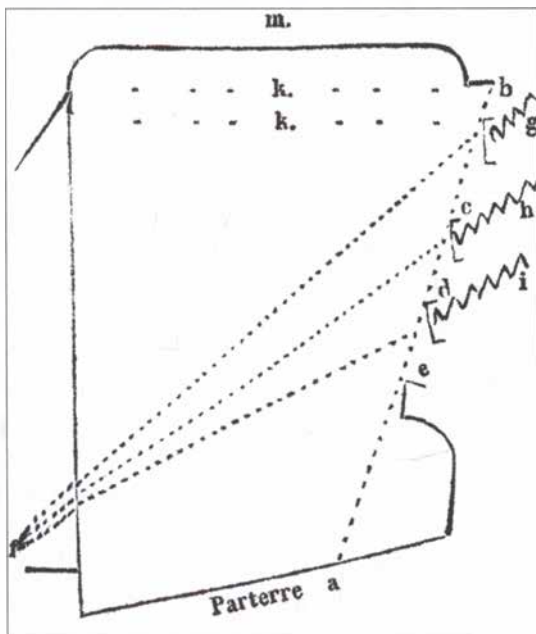
Vaterländische Blätter 1812/75.

házszal szemben támasztott igen magas követelmények – mint a nézőtérben tapasztalható egyértelműen jobb hallhatóság és láthatóság – megvalósultak. A színpad [Decorations-Bühne vagyis díszletszínpad] belső szélessége 93 láb [~29 m], mélysége hátra, a proscéniumtól számítva 74 ½ láb [~23,5 m], de ez utóbbival, valamint a hátsó záró ívvel együtt 90 láb [~28,5 m]. Amennyiben a színpadhoz csatlakozó – egészen a Vigadó épületéig nyúló [a két épület közötti belső] – udvart egy ideiglenes tetővel lefedik, úgy az előadásokat zárt térben, még egy további 138 lábnyi [~44 m] területtel lehet megnövelni, következésképpen az összesen 228 láb⁸² [~72 m] mélységű színpad minden évszakban használható és a meghosszabbított szakaszon, a pódiumon is kényelmesen lehet lovakkal és kocsikkal közlekedni.

A szokatlanul széles színpadi nyílás a tetőszerkezet egyedi konstrukcióját igényli,⁸³ amely – különösképpen a színpad [scenarium] feletti részénél [vagyis a zsinórpadlásnál] – úgy került kivitelezésre, hogy 3 ¾ [~1,2 m] lábanként egy önálló feszítőmű [Sprengwerk] kapott helyet (3. kép), mely távolságok között 84 láb [~26,5 m] magas a tér, következésképpen e felosztás minden részében egy teljes hátsó fal leengedett állapotban is mozgatható, és ugyanilyen módon mozgatható minden oldalon a repülőszerkezet [Flugwerk⁸⁴] is.⁸⁵ Azért, hogy az ácsmesterség eme kiváló alkotását minden lehetséges módon megóvjuk, a szerkezetet 61 lábnyi [~19 m] távolságra mindkét oldalon 4 [a fennmaradt korai terveken még csak 3 – lásd 2. kép] kemény kőből faragott pillér tartja, amelyeket azonban a gépezetek eltakarnak; a nézőtér fölötti tetőszerkezet széles feszítávolsága miatt megtekintésre igen érdemes, akárcsak a galériák és loggiák bordás szerkezete [Gerippe], mely konstrukció által az eddig előreugró tartóoszlopok teljes mértékben nélkülözhetővé váltak. A tetőszerkezet egyebekben a római Szt. Péter székesegyház és a velencei Arzenál mintájára készült annak mindenkorai figyelembevételével, hogy a külső megjelenés a tényleges építészeti arányokat megtartsa. A tető lefedése rézzel és palával⁸⁶ történt, – ezen fedőanyagok valamint a rendkívül tartós faanyagok Magyarországról származnak.

Jelen leírás a továbbiakban sem késlekedik a színházzal kapcsolatos egy-néhány jobbítást megemlíteni,⁸⁷ azonban az épület külső formájáról⁸⁸ és jellegzetességeiről egy megfelelően szemléletes leírást adni tervrajzok által az ember sokkal jobban tudna, így a művész minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy ezt

8. A pesti Német Színház nézőtérének hosszmetsete
Vaterländische Blätter 1812/75.

mihamarabb – üzleti ügyeinek elintézését követően – pótolja.⁸⁹ Végezetül néhány gondolat a megvilágítás kiválasztásáról, a nézőtér belsejében alkalmazott színekről és díszítésekről.

Az Argand-lámpák [Argantischen Lampen] feltalálása óta egy ilyen szélességű terem megvilágítása éppoly sikeresen kivitelezhető feladat, mint a fent említett széles tetőszerkezet, különösen mióta Itáliában az előző századokból fennmaradt példák szép számmal találhatók. Ebben a színházban általában 48 Argand-lámpa gondoskodik a rivalda [Rampe] megvilágításáról, olymódon, hogy ezekkel a nézőtér is bevilágítható. Eképp minden kulisszát 7 vagy 8 ilyen lámpa világít meg elegendő mértékben. Nagyobb előadások alkalmával, felmerülő igény esetén, ezt a világítást még lehet erősíteni. A nézőtéren nincs csillár, a különböző emeletek mellvédjein 49 Argand-lámpa található, és ezek tulajdonképpen egyben díszítőelemek is, tetejük pedig úgy van elfedve, hogy a nézők szemét semmiféleképpen se zavarják. A megvilágításnál természetesen figyelembe lett véve a plafon figuráinak élénk színe csakúgy, mint az emeletek könyöklőjén elhelyezett igen különböző színekkel festett tarka drapériák, melyek már pusztán a rivalda megvilágítása által is más-más hatást keltenek. A nézőtér belsejét uraló fő szín a tört fehér, a díszítések minden emeletet allegorikus módon jellemeznek, jóllehet aranyozott szobrászati díszítésük kevésbé magasztos munkát takar. A régi idők megfigyelése szerint a fehér és az arany gyakorolja a legnagyobb hatást az emberi kedélyállapotra, mely ősi megfigyelés igazságát a művész már a megnyitás napján, még a műveletlen nép körében is egyértelműen észrevett.

A plafon díszítésénél a szokványos festmények helyett csoportábrázolással találkozunk a szemlélő, ez nevezetesen a műzsákat lebegő figurális ábrázolásban mutatja be úgy, hogy a szellőzőnyílásokat a műzsák attribútumai díszítik – s mindezeket a nap szimbóluma ragyogja be. Mind ábrázolás, mind díszítés szempontjából kiemelkedik a legmagasabb császári páholy, amely a fő emelet közepén, a proscéniummal szemben kapott helyet.

Említést kell még tenni a 36 láb hosszú [~11 m] és az ugyanezen magasságú előcsarnokról, ahonnan igen kényelmesen, a 2 főlépcsősoron keresztül lehet az 1. és 2. emeletre felmenni, míg a két másik lépcső a 3. és 4. emeletre vezet, illetve oldalról újabb két másik segítségével pedig a földszintre lehet jutni.⁹⁰ Az előcsarnokban a bejárattal szemben a kassza található, ugyanide nyílik a kocsik számára fenntartott 5 ajtós, fedett főbejárat, továbbá a díszletfestők terme is, ahol a különböző díszeket és dekorációkat fektetett, ill. álló helyzetben festik, s melyek egy ferde nyíláson keresztül közvetlenül a pódiumra vihetők. Az előfüggönyről⁹¹ a korábbi számokban már szóltunk,⁹² de az összes többi festett dekoráció is megérdemel legalább annyit, hogy nyilvános dicséretben részesüljön.

A jelen épület építkezési munkálatai során mérnökként alkalmazásban állt Hild Vince úr a kivitelezés során tanúsított fáradhatatlan szorgalmával és gondosságával igen nélkülözhetetlenné tette magát; a kimagaslóan kiváló épületasztalos munkálatakat a pesti ácsmester, Kardetter úr végezte.⁹³ A függöny Abel⁹⁴ úr, a dekoráció a császári és királyi udvari színház festőjének, Janitz⁹⁵ úrnak a munkáját dicséri, a drapériákat, a mennyezetet és az előcsarnokot Ulbrich⁹⁶ akadémiai festő úr festette ki; ezzel szemben a figurák Kaustitz⁹⁷ akadémiai tanácsos és professzor úr irányítása alatt

készültek. A díszítőszobrászi munkákat a császári és királyi udvari szobrász Vogl⁹⁸ úr, a külső fő csoportot Klieber⁹⁹ akadémiai szobrász úr, a többi figurát a már előbb említett Vogl és Berringer¹⁰⁰ akadémiai szobrász urak készítették,¹⁰¹ a gépészeti munkákat a császári és királyi udvari színház gépésze, a bécsi illetőségű Kubischeck úr, végül pedig az összes kőművesmunkát a pesti építész, Pollack úr kivitelezte.”

Meg kell jegyezni, hogy cseppet sem véletlen Pollack legutolsó helyen való megemlítése, ráadásul csupán olyan minőségben, mint akihez a kőművesmunkák kötődnek. Az való igaz, hogy az alapfalak munkálatait, valamint a kubikus-, kőműves- és nap-számosmunkákra való felügyelést, valamint ezek koordinációját Pollackra bízta.¹⁰² Vele azonban már a kezdetektől mint az egész színházi építkezés kivitelezőjével is szerződtek (Hild Vince csak másodrendű, adminisztrációs jellegű beosztást kapott), így feladatköre jóval túlnyúlik a cikkben jelzettnél, s Zádor Anna meglátása szerint e munka folyamán vált valóban önálló, vezetésre teremt építésszé.¹⁰³ A fiatal Pollack ennek a kihívásnak minden szorgalmával igyekezett megfelelni, s talán kissé túlságosan is ambiciózusan, hiszen az építkezés minél inkább a vége felé közeledik, Aman kezdeti töretlen bizalmát egyre inkább irigység és féltékenység váltotta fel. Ennek a folyamatnak az állomásai immáron kifürkészhetetlenek, annyit azonban Pollack egy levele alapján tudni lehet, hogy Aman ellenségeskedése különösen akkor csapott magasra, amikor a magyar építész a tervek néhány hibájára felhívta a figyelmet, s egyúttal javaslatot tett azok javítására.¹⁰⁴ Innentől kezdve azonban majd' másfél évtizedig megrekedt a Vigadó építését teljesen ellehetetlenítő elmergesedett viszony, s a pereskedéssel, áskálódásokkal és intrikákkal teli időszaknak csak akkor szakadt vége, amikor Aman feleségének elvesztése miatt mély depresszióba zuhant. Sokat mondó tény, hogy a Vigadó építkezése ezt követően hamarosan zöld utat nyert.¹⁰⁵

Aman fent ismertetett írásának tükrében nehéz magyarázatot találni arra, hogy ilyen gondos előtanulmányok és alapos itáliai stúdiumok dacára összességében miért érződik, hogy „*ezzel a művével sem tervezéskor, sem kivitelezéskor nem foglalkozott kellő gondossággal és szeretettel*”.¹⁰⁶ Tény, hogy az osztrák építész néhány évvel korábban már egyszer elmélyülhetett a témában, és tapasztalatait a pesti színház építéskor nyilvánvalóan felhasználta. Talán arról lehet szó, hogy a már említett Theater an der Wien ügyében folytatott tanulmányait porolta le, a megbízást pedig csupán elégtétel gyanánt, presztízsből vállalta? Hogyan eshetett meg, hogy a kivitelezés során nemegyszer állt a munka Aman restsége miatt, s ha a többszöri sürgetés hatására nagy nehezen el is határozta magát a pesti utazásra, „*mint valami gyarmati építkezést intézte az európai viszonylatokban is nagy színház ügyeit és csak a tiszteletdíjaival törődött*”,¹⁰⁷ valamint az elvégzett munka nem éppen jóindulatú megbíráásával. Azt mindenképp meg kell említeni, hogy a művész – már csak magas hivatali státuszából kifolyólag is, de úgy is, mint sikeres építész – mód felett elfoglalt volt,¹⁰⁸ s az ebből kifolyó kellemetlenségek különösen a Szépítő Bizottmánnyal való kapcsolatának váltak egyik alapvető tényezőjévé. Ezek azonban együttesen sem adhatnak kellő magyarázatot a fentiekre. Különösen nem úgy, hogy eközben a kortársak – tudásának méltatásán túl – mint szakmájának élő, igazságos, emberi kapcsolataiban

pedig barátságos személyről emlékeznek meg.¹⁰⁹ Kétségtelenül nehéz ezen ellentétek feloldása, Aman fenti tanulmánya mindenesetre azt mutatja, hogy az építészt foglalkoztatta a pesti színház építése, s különösen annak belső szerkezete, melynél az antik tanokra alapozva, de a kor igényeit is figyelembe véve igyekezett új megoldásokat felvonultatni, maradandó színházépületet alkotni. „*És bár törekvése nem járt teljes sikerrel, a színház szokatlan arányai Pest felé sok művészt és műpártoló idegent vonzottak és ezáltal Pest kulturális hírének is nagy hasznává vált*”¹¹⁰; hatalmas belső tere, igényes külső és belső kiképzése, ha sikeres újításokat nem is tartalmazott, de Magyarországon, illetve egész Kelet-Közép-Európában is előkelő helyet biztosított e korban számára.

FÜGGELÉK

Az alábbi rövid lista az Aman által hivatkozott irodalmat tartalmazza (a sorszám az építész tanulmányának lábjegyzetét jelzi). A könnyebb áttekinthetőség érdekében a könyvekben rövidített formában található szerzők nevei teljes névként szerepelnek.

1. *Stieglitz 1792=Stieglitz, Christian Ludwig*: Geschichte der Baukunst der Alten. Leipzig, 1792. Theil 2., Abschnitt 1. (Geschichte der Baukunst unter den Griechen und Römern; Von der ältesten Baukunst der Griechen.)
2. *Barthélemy 1792=Barthélemy, Jean-Jacques*: Reise des Jüngern Anacharsis durch Griechenland... Wien, 1792. Theil 2. (Capitel 12. Beschreibung der Stadt Athen, 249–291)
3. *Schulzer, Johann George*: Allgemeine Theorie der Schönen Künste... Theil 1. Leipzig, 1792.
4. *Winckelman, Johann Joachim*: Geschichte der Kunst des Alterthums. Theil 2. Wien, 1776.
5. *Barthélemy 1792*: Theil 1., Abschnitt 3. (Periode des Perikles, 333–439.), és uo. Band 7., Abtheilung 1.
6. *Bernoulli, Johann*: Zusätze zu den neuesten Reisebeschreibungen von Italien.... Band 3., Leipzig, 1782. Abtheilung 1. (Versuch einer Beschreibung von Sicilien, 1–449.)
7. *Barthélemy 1792–1793*: Band 1–7.
- Chandler, Richard*: Reisen in Griechenland... Leipzig, 1777.
8. *Stieglitz 1792*: Theil 2., Abschnitt 2. (Von der Baukunst der Griechen nach von persischen Kriegen bis zu Alexander der Großen, 213–258.)
9. *Vitruvius*: Baukunst... (fordította *August Rode*) Band 1., Leipzig, 1796. Buch 5., Capitel 5. (Theater-Vasen, 231–236.)
10. *Pausanias*: Des Pausanias ausführliche Reisebeschreibung von Griechenland... (fordította és jegyzetekkel ellátta *Johann Eustachius Goldhagen*) Theil 1. Berlin, Leipzig, 1766. Buch 3., K[apitel] 14. (Laconica – Die Beschreibung von Lakonien, 384–390.)
11. *Stieglitz 1792*: Theil 2.
12. *Pausanias*, 1766. Buch 2., K[apitel] 17. (251–523., az adott helyen a hivatkozott tartalom nem található, a szerző valószínűleg a 27. fejezetre gondolt.)
13. *Barthélemy Jean-Jacques*: Reise des jüngern Anacharsis Durch Griechenland... Band 6., Abtheilung 1., Wien, 1793. Kapitel LXIX. (Geschichte des Griechischen Theaters, a fejezet számozása más, mint amit a szerző megad, a fent említett alaprajz a 77. oldalon található)
14. *Plinius*: Naturgeschichte. (fordította *Johann Daniel Denso*) Band 1. Rostock, Greifswald, 1764. Buch 4. (Woher zuerst alles Fabelhafte von Griechenland, und das Licht der Wissenschaften erschienen ist, 117–149.), Buch 7., Kapitel 3. (von Wunder-Geburten, 249–250.)
15. *Fiorillo* művét a megadott cím alapján nem sikerült beazonosítani. Talán az alábbi művé-

ről lehet szó (bár az építész által jelzett, s a könyvben csakugyan megtalálható helyen – „Einleit” – a hivatkozott tartalmat nem találtam):

Fiorillo, Johann Dominicus: Geschichte der zeichnenden Künste.... Band 1. Göttingen, 1798. Einleitung (1–72.)

16. *Vitruvius*, 1796. Capitel 5., 6., 7., 8., 9. (231–259.)

21. *Langhans, Carl Ferdinand*: Über Theater oder Bemerkungen über Katakustik in Beziehung auf Theater. Berlin, 1810.

22. A megadott hivatkozást cím alapján nem sikerült egyértelműen azonosítani, valószínűleg az alábbi műről lehet szó:

Volkman, Johann Jacob: Historisch-kritische Nachrichten von Italien.... Band 1–3. Leipzig, 1770–1772.

23. *Schulzer, Johann George*: Allgemeine Theorie der Schönen Künste.... Theil 1–4. Leipzig, 1792–1794.

24. A Cochin nevéhez fűződő művet a hivatkozott hely alapján nem sikerült beazonosítani. Milizia 1794-ben kiadott – a 77–79. oldalon a vicenzai színházat is számba vevő – könyve az alábbi:

Milizia, Francesco: Trattato completo, formale e materiale del Teatro. Venezia, 1794.

Cael, Ludwig: Vorschläge zur Verbesserung der Schauspielhäuser. Berlin, 1802.

JEGYZETEK

1. A felhasznált legfontosabb tanulmányok (kronologikus sorrendben): *Kádár* 1923, 5–10; *Kelényi* 1933, 141–161; *Bierbauer* 1934, 91–104; *Kovács* 1934, 62–90; *Zádor-Rados* 1943, 60–65; *Zádor* 1960, 121–127; *Nemes* 1987–1988, 169–190; *Kelényi* 2002.

2. Ezek közül egyik legérdekesebb lehetne az épület hosszmetsetét ábrázoló rajz, melyet Bierbauer Virgil említ (*Bierbauer* 1934: 92.). Sajnos azonban sem ennek, sem a szintén itt említett és egykoron a Magyar Mérnök és Építész Egylet Technikatörténeti Gyűjteményében található Pollack-féle proscénium-dekoráció közelebbi sorsáról nem tudni biztosat. Zádor Anna Pollack-monográfiájában a Vigadónál említi, hogy a Bierbauer-féle tanulmányban hivatkozott nagyterem, valamint a kisterem falképzésének színezett tervei a második világháború utáni időkben elkallódtak (*Zádor* 1960: 318. 76. j.), s ez úgy tűnik, igaz lehet a Német Színház egyes tervrajzaira is.

3. *Vaterländische Blätter*.... V. évf. (1812) 73. sz. 433–437., (1812) 75. sz. 445–449.

4. *Kelényi* 2002: 477–489.

5. *Preßburger Zeitung*, 30. évf. (1793) 13. sz. 156.

6. Sajnos ezzel együtt is adódnak a képek megértését nehezítő tényezők (így betűfelcserélés), de aligha volt szerencsés egy rajzon – ráadásul néha 90 fokkal elforgatva – q, p, d, b jelöléseket használni.

7. *Vaterländische Blätter*.... IV. évf. (1811) 8. sz. 45–47.

8. *Schams* 1821: 354–364.

9. *Saur*: Band 3. 1992: 68., ill. itáliai útjait említi a *Preßburger Zeitung*, 47. évf. (1810) 10. sz. 1179. (A forrás ismertetéséért Sinkó Katalinnak tartozom köszönettel.)

10. Ezek áttekintését megkönnyítendő, Függelékben közlöm a felsorolt műveket. Mind itt, mind az eredeti helyen beszúrt jegyzetek esetében a (zárójeles) szám az Aman által használt láb-jegyzetszámnak felel meg, utóbbi esetben tartalma teljes mértékben megegyezik az eredeti műben találhatóival. A kor szokásának megfelelően az építész az általa megadott forrásoknál

zömében nem oldalakat, hanem köteteket, fejezeteket adott meg, így azok az újabb kiadásokban is megtalálhatók. Mindazonáltal igyekeztem azokra a nagyrészt 1770–1800 között megjelent könyvekre hivatkozni, amelyeket valószínűleg Aman is olvasott, így próbálva elkerülni a félreértelmezéseket, amelyek az eredetitől eltérő, későbbi fordítások vagy átszerkesztések miatt fennállhatnak.

11. *Paquet, John*: Magyarország és Erdély. Budapest, 1987: 275.

12. *Schams* 1821: 358–359.

13. *Sennovitz [Mátyás]*: Uebersicht des Königreichs Ungern. *Vaterländische Blätter*.... VIII. évf. (1815) 99. sz. 614.

14. *Kádár* 1923: 8.

15. *Schams* 1821: 359–360.

16. *Nemes* 1987–1988: 173.

17. *Zádor-Rados* 1943: 61.

18. *Zádor* 1960: 126.

19. *Bierbauer* 1934: 92.

20. *Zádor* 1960: 125–126.

21. Uo. 140. 126. j.

22. Stúdiumának már említett első része olyan általános információkat és megállapításokat tartalmaz az antik görög-római színházakról, melyeknek részletes ismertetése mellőzhető, ezért az írás első felét tartalmi kivonat formájában ismertetem, az újkori színházakra vonatkozó gondolatokat pedig teljes egészében közlöm.

23. „miképpen arra már korábban rámutatott” – írja önmagára utalva Aman, de nem tudni, hogy pontosan mit ért ez alatt (talán korábban publikált tanulmányt jelen témával kapcsolatban).

24. (1) „*Geschichte. 2. Th. 1. Abth.*”

25. (2) „D.[es] j.[ü]ngern] Anacharsis Reisen durch Griechenland. 2. Th. Beschreibung von Athen.

26. (3) „Schulzers Theorie der schönen Künste, 1. Th.”

27. (4) „Winckelmanns Geschichte der Kunst des Alterhums. 2 Th.”

28. (5) „Ebendasselbst [Winckelman] und Anacharsis Reisen, 1. Th. 3. Abschn. und 7. B. 1. Abth.”

29. (6) „Bernouilly’s Zusätze zu den neuesten Nachrichten von Italien, 3. B. 1. Abth.”

30. (7) „Anacharsis und Chandlers Reisen Durch Griechenland.”

31. (8) „Stieglitz Baukunst der Alten. 2. Th. 2. Abschn. und Anacharsis Reisen 2. Band.”

32. Falba épített, hamuval, vagy más porózus anyaggal részben megtöltött kerámiavázák, amelyek a hangnyelvést szolgálták. (bővebben lásd: *Szirtes István*: Akusztika – misztikum és tudomány. *Diszkrónika+stage Magazin*, XI. évf. /2005/ 1. sz. 56–64. valamint az ott szereplő irodalmat.)

33. (9) „Vitruv 5. B. 5. Kap.”

34. (10) „Pausan. III. 14.”

35. (11) „Stieglitz Baukunst der Alten 2. Th.”

36. (12) „Paus. II. 17.”

37. (13) „1. Abth. 7. Kap.”

38. (14) „Plinius H. IV. VII. 3.”

39. Johann Dominicus Fiorillo (1748–1821) német festő és művészeti író.

40. (15) „Geschichte der schönen Künste, 2. Abth. Einleit.”

41. (16) „5. Buch, 5. 6. 7. 8. und 9. Kap.”

42. (17) „Nach Vitruvius eigenen Werke”

43. (18) „Wieder die eigenen Worte Vitruvius”

44. (19) „Wie in 18.”
45. Serlio 1530-as évek végén fából épített ideiglenes színháza a Palazzo Porto udvarán.
46. (20) „Herausgabe in Fel. Vicenza 1784.”
47. (21) „Langenhanns Katakustik.” Langhans művének 5. oldalán valóban Vignola nevéhez tűzi a színház terveit (alaprajzot is mellékelve), ám az 1617–1618 között épült pármai Teatro Farneseét Giovanni Battista Aleotti (1546–1636) tervezte.
48. (22) „Volkmanns Reisen durch Italien.”
49. (23) „Theorie der schönen Künste”
50. Charles-Nicolas Cochin (1715–1790) francia grafikus, rézmetsző, művészeti kritikus. *Saur*, 20., 1998. 57–58.
51. Francesco Milizia (1725–1798) itáliai művészeti író, építészeti teoretikus.
52. Ludwig Friedrich Catel (1776–1819) német építész. *Saur*, 17., 1997. 293.
53. (24) „Man sehe die Angabe von 1. in Langiers Ann., des 2. Abh. über Theater Vicen. 1794, und des 3., Verbesserung der Schauspielhäuser Berlin 1802.”
54. Bartholomäus Zitterbarth gazdag osztrák kereskedő, aki a Theater an der Wien építésében Schikaneder üzlettársa volt.
55. Emanuel Schikaneder (1751–1812) német vígjáték- és drámaíró, operalibrettista, színész, énekes, író, rendező, a Theater an der Wien igazgatója, Mozart barátja, a Varázsfuvola szövegekönyvének írója. Többször megfordult Magyarországon, így járt Pozsonyban és Pest-Budán is.
56. (25) „Welches auch aus den Titl Hrn. Graf Mitrovskysch’ und Baron Otterwolffschen Verhandlungs-Acten der N. Ö. R. vom Jahre 1800 bekannt ist.”
57. Jelen írásból ez mellőzhető, mindazonáltal látható, hogy a fenti kudarc az építész szemében több mint tíz évvel az események után is szálla, és talán valamiféle elégtétel gyanánt érezte szükségét annak, hogy a tárgytól elkanyarodván, személyes sérelmei okán összevetést (kritikát) írjon. Aman személyiségének ezen árnyoldala később a Pollackhoz való viszonyát is megmértelyezi (bővebben lásd jelen tanulmány végét).
58. *Das neue Theater...* 1811. 45–46. Némileg részletesebben van a fenti leírva: „A pesti új színház és vígadó épület a Duna mellett fekszik és minden oldalról szabadon áll. A munkálatok 1808 májusában kezdődtek, az alapkövet ő királyi felsége József nádor ugyanezen év július 17-én fektette le. A Duna oldaláról az alapok 16 láb [~5 m] mélyek és a vastagságuk 8–11 láb [~2,5–3,5 m]. A színház homlokzata a városra néz, a Redout-é pedig Budára. Két nagy térség csatlakozik a rövidebb oldalakon, és két utca az épület hosszanti oldalain. Az egyik utcánál – amely a hajóhídhöz vezet [ez a déli] – a várost egészen a Dunáig meghosszabbítják és úgyszólván befejezik. Az épület ebben az utcában a földszinten mintegy 57 ölnyi [~107 m], benne eladói árkádsorok kapnak helyet. A Redout előtti teret a kváderkövekből kirakott Duna-part határolja. Az épület alapterülete 2000 négyszögöl [~ 7180 m³].”
59. *Das neue Theater...* 1811. 46. Ez a leírás némileg részletesebb magyarázatot ad: „a formát ahogyan az auditoriumot a proscéniummal összekötötték az akusztika mostanáig ismert alaptörvényei szerint határozták meg”; az emeletet „oldalirányból mindenfajta megtörés nélkül olyan ferde vonalakban egyesülnek [az előszínpaddal], hogy az így elért forma a színészek számára egyfajta rezonancia-kupolaként működik. Az auditorium görbe vonalainak formája több pontból kiindulva képződik annak érdekében, hogy a több pontból beszélő színészeket jól lehessen hallani.”
60. Uo. Itt annyi kiegészítés olvasható, hogy „Az első emeleten loggiák, a következő emeleteken pedig galériák kerültek amfiteátrum-szerűen elhelyezésre.”
61. Képfelirat: „Hogy fogalmat adhassunk a formáról, a tervrajzokat egymásra fektetve mutatjuk meg.”

62. A később is hivatkozott „c” megjelölés a cikkhez mellékelte rajzon nem szerepel. A leírás alapján minden bizonnyal az „o” megjelöléssel azonosítható.
63. A rajzon szereplő „d” pont – bár a felirat miatt nem kerülhetett lejjebb –, földszint hátsó falát jelzi (a szöveg alatt).
64. Az eredeti szövegben ez a rész rendkívül körülményesen van megfogalmazva. A fentieket világosabban szemléltetve: a földszint szélessége ott, ahol a többi emelettel egy síkba fut össze (a) 60 láb. Hossza az első emelet vonaláig (o-b) a szélesség 2/3-a azaz 40 láb. Ahhoz, hogy a földszint legnagyobb mélységét megkapjuk a proscéniumtól (o) a földszint hátsó faláig (d) a fenti (a) szélesség feléhez (tehát 30 lábhoz), annak felét kell adnunk (azaz 15 lábat) és így kapjuk meg a teljes szélesség (a=60 láb) 3/4-ed részét (ami 45 láb). Ebből tehát egyfelől következik, hogy a földszint legnagyobb hosszúsága 45 láb (~14 méter), másfelől pedig az, hogy a d-vel jelzett negyed kör 5 láb, vagyis bő másfél méter mélységbe megy az első emelet alá (a rajzon tehát ez erősen fel van nagyítva a szemléltetés megkönnyítése végett).
65. Vagyis arra utal itt az építész, hogy amíg az épület emeleteinek kiképzésekor az antik színházak nézőterét vette alapul, addig „napjaink szokása szerint” a belső tervezésnél ügyelni kellett arra is, hogy az egyes páholyokban hátrafelé lépcsőzetesen elhelyezkedő helyekből a színpadi jelenetet (f betűvel jelölve) szintén jól lehessen látni (az i, h és g cikk-cakkos vonalak az emeleti üléseket vagy az egymás mögött ülő nézőket absztrahálják).
66. *Das neue Theater...* 1811. 46. A 4. emelet szélessége itt 62 láb.
67. Uo. A szöveg 1½ collt említ.
68. (26) „Vitruv.”
69. (27) „Langenhanns Katakustik.”
70. (28) „Vitruvius megjegyzi (mint ahogy korábban is említettük), hogy a fából épített színháznál – amelyek maguktól is lágyan visszhangzanak – nem szükséges ezeket alkalmazni.”
71. (29) „Langenhanns Katakustik. S. 39.” – a lábjegyzet helye az eredeti szövegből kimaradt, ezért tartalma alapján került beillesztésre.
72. (30) „Ezen kísérleti eredmények szemben állnak a Thalia 34. számában (1811. április) a kemény anyagokról és a díszítésekről írottakkal. Az itt említett körforma továbbra is megtartja igazi értékét, amely az eredeti mű (Langenhanns Katakustik) vége felé (54. old.) ismételtlen megkapja az öt megillető helyét.”
73. (31) „A berlini új színház proscéniuma és az ott alkalmazott drapéria – amelyet évekkel ezelőtt a k. k. Hofburgtheaternél akartak használni – szolgálhat mintaként.”
74. *Das neue Theater...* 1811. 46. Illetve a fentiek miatt kellett lemondani a tapéta alkalmazásáról is.
75. Uo. A beszámoló csak 56 lábat említ.
76. Uo. Az 1811-es leírás is pontosan ennyit határoz meg.
77. Vagyis „az első méret” ami 56,5 láb 3,5 lábbal rövidebb, mint a földszint szélessége (ami – lásd 1. ábra „a” – 60 láb), ez pedig a két oldalra leosztva csupán 1,75–1,75 láb szűkítését jelenti a nézőter színpad felőli oldalának.
78. Vagyis ha a színpadnyílás szélességét 12 lábbal megrövidítenénk, akkor a közvetlenül a színpad melletti páholyokat – vagy azok bizonyos üléseit – mellőzni kellene, mivel a szélesebb ív miatt onnan a nézők a jelenetet nem, vagy csak nagyon rosszul láthatnák. Ilyen széles színpadnyílással azonban létrehozhatóak közvetlenül a proscénium mellett is páholyok, melyekből jól látni és hallani (igaz, ezek nem kilenc férőhelyesek, mint a színház többi részén). Egyébként az épület belsejéről értékes adatokat közlő Richard Bright ezzel szemben pont azt kifogásolja, hogy a színpad melletti páholyok rendkívüli mód „összezsugorítottak”, ráadásul még vékonyak is; *Bright, Richard: Travels from Vienna through Lower Hungary...* Edinburgh, 1818: 210–211.

79. *Das neue Theater...* 1811. 46. A cikk külön kiemeli – talán az ismertetett okok miatt Aman fricskájaként –, hogy „Ez a színház több nézőt tud magába fogadni, mint a bécsi, mert belső tere nagyobb”.

80. (32) „Langhanns Katakustik 6. S.”

81. *Das neue Theater...* 1811. 46. „A terek és az utcák összerendezése, illetve összeillesztése a színpad padlózatával úgy történik, hogy a pódiumot hátulról és oldalról kocsival és lovakkal is meg lehessen közelíteni.”

82. Uo. Az 1811-es beszámoló még más mélységet ad meg. E szerint a színpadot 260 lábíg lehet meghosszabbítani, de ez „az épületen kívül egészen a Dunáig is tarthat és a Duna-híd maga is használható különleges előadások alkalmával.”

83. Uo. „Annak érdekében, hogy a gépezetek eddigi fogyatékoságait megfelelő módon orvosolni lehessen, egy ezekkel összeköttetésben álló tetőzetet épül, s hogy ez a jelentős célkitűzés bizonyos mód felépüljön, egy modell készült az építést vezető udvari építész által előre megadott adatok alapján [...]. A már legnagyobb részben elkészült tetőtartó szerkezet – konstrukciója miatt – minden, ezen szakmában járatos ember számára egy különleges látványosság lesz. Nem túlzás, ha úgy gondoljuk, hogy ez a konstrukció azt a bizonyos utat mutatja, hogyan lehet a legnagyobb épületekre is minden belső alátámasztás nélkül, faanyag megspórolásával ilyen alacsony tetőformánál tetőtartó szerkezetet készíteni.”

84. A repülőszerkezet (Flugmaschine vagy Flugwerk) a színházakban azon szállító eszközök, amelyek segítségével a szereplők vagy a színpadi díszletek mozgathatók.

85. *Das neue Theater...* 1811. 47. „A gépezet felett lévő tetőtartó szerkezetnek az az előnye, hogy nemcsak a előfüggöny, hanem minden egyes nagy hátfal – akár leengedett formában – egyenként, illetve többedmagával is fel- és lehúzhatók. [...] Minden díszletváltoztatást általában egyszerre 4–6 ember tud elvégezni attól függően, hogy egyelten kulisszarészt vagy pedig az többet kell a teljes mélységben mozgásba hozni.”

86. Uo. 45. A leírás külön kiemeli, hogy „már magában az ezen építkezésnél használt anyagválasztás is komoly sikereket ígér, így pl. az eddig szokványos tetőcserepek helyett hazai palát alkalmaznak, amelyből egy nagy rész már befedésre is került”.

87. Uo. 46. Például – bár aligha újdonság – a zenekar részére épített akusztikus padlózat illetve hátfal faburkolatát („Resonanz-Fußboden und [...] Rückwand”).

88. Uo. 46. Ezzel kapcsolatban konkrétan csupán a leendő külső szobrokról ír a korábbi beszámoló: „A két főhomlokzat hatását az egyszerűség, a jó forma és a helyes arányok határozzák meg. Egy csoportban Apolló látható a múzsákkal: Thália, Melpomené és Kalliópé, aztán Klió, Erató, Euterpé és Polühümnia mint önálló szobrok a város felé néző frontot fogják szépiteni; a Duna felé néző homlokzaton látható lesz egy sor szobor, oszloptól-oszlopig fiúlkékre osztva melyek a vidámságot és a boldogságot karakterizálják attribútumaikkal, illetve egy másik csoport is, mely a táncot ábrázolja majd.”

89. A Német Színház, illetve a Vigadó – még Aman által tervezett – homlokzati rajzai a *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1818. évi 33. és 45. számának mellékleteiként jelentek meg.

90. *Das neue Theater...* 1811. 46. „A földszint padlózata kifelé fokozatosan és a szokásosnál jobban emelkedik, mégpedig azért, hogy az utolsó padosorokban ülő nézők is jól láthassák az előadást.”

91. Az 1836-ig használatban lévő függönnyel kapcsolatban bővebben lásd: *Sinkó Katalin*: Magyarország géniusza és a múzsák temploma. Joseph Abel előfüggönye a Pesti Királyi Városi Színházban, 1812. In: „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. *Bubryák Orsolya*. Budapest, 2010: 507–522.

92. *Das neue Theater...* 1811. 45. „Jelen építkezés a hazai ipar felkarolása szempontjából sem

lényegtelen, hisz sok belföldi művész, mesterember és professzionista tüntetheti ki magát jeles tevékenységeivel, mint amilyen az Abel úr által olyan mesterien kivitelezett és osztatlan sikerrel fogadott, sokszor dicsért előfüggöny”. Az Abel életrajzát bemutató nekrológban az áll, hogy a freskószzerűen megfestett függöny különösen azért volt figyelemreméltó, mert úgy tervezte meg a művész, hogy megfelelő megvilágítás esetén egy olajfestmény erejével bírjon; H. jelzéssel: Nekrológ des Historienmahlers Abel. *Vaterländische Blätter*.... XI. évf. (1818) 103. sz. 411.

93. Hogy honoráriumra nem volt csekély bizonyítja, hogy – nyilván nem függetlenül a színáz építésével kapcsolatos illetményétől –, még ugyanez évben (1812) nagyméretű házat építtetett Pollackkal (mely ma is áll az Apáczai Csere János u. és Türr István u. sarkán); *Zádor* 1960: 152–154.

94. Josef Abel (1764–1818) osztrák festő, Füger-tanítvány, a korszak kimagasló művésze. *Saur*, 1., 1992. 116–117.

95. Johann Janitz (1765–1828) udvari színházdíszlet-tervező és festő. Élete és munkássága feltáratlan.

96. Gotthard (Gerhardt) Albrecht akadémiai festő élete és munkássága feltáratlan (*Kelényi* 1933: 153., *Saur* nem közöl róla adatot).

97. A színházzal kapcsolatban korábban fel nem merült művésznév. Kaustitz néven a lexikonok nem említenek művészt, elképzelhető, hogy Johann Kaupertz (vagy Kauperz 1741–1816) történelmi festő és rézmetszőről van szó, aki 1771-től csakugyan a Bécsi Képzőművészeti Akadémia tagja volt. *Patuzzi, Alexander*: Geschichte Österreichs. Teil II. Wien, 1863: 339.; *Thieme, Ulrich–Becker, Felix*: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Band 20. Leipzig, 1927: 31–32.

98. Franz Vogl (vagy Vogel 1754–1836) bécsi udvari szobrász. Élete és munkássága feltáratlan. *Thieme–Becker*, XXXIV., 1940: 481.

99. Josef Klieber (1773–1850) bécsi szobrász, 1814–1845 között az akadémiai Vésnök és Mintarajzoló Iskola igazgatója, királyi tanácsos, a korszak egyik vezető mestere. *Thieme–Becker*, XX., 1927: 31–32.

100. A lexikonok által meg sem említett, a Bécsi Képzőművészeti Akadémia fennmaradt tanulólístaiban sem szereplő Friedrich (Fritz) Berringer szobrász életéről és munkásságáról jóformán semmit sem tudni. Megbízása összefüggésben lehet Aman személyével, mivelhogy a bécsi Kirche am Hof belső munkálatai során 1798-ban, mint „akademischer Bildhauer” már dolgozott vele (Selma Krasa-Florian szíves szóbeli közlése a bécsi Diözesanarchív alapján).

101. A szobrászati munkákkal kapcsolatban bővebben lásd *Szerdahelyi Márk*: Külföldi szobrászok munkássága Magyarországon a 19. század első felében. PhD disszertáció, kézirat. Budapest, 2009: 89–96.

102. *Kelényi* 1933: 144.

103. *Zádor* 1960: 122. Ennek megfelelően a munka gyakorlati vezetése, megszervezése, ellenőrzése, lebonyolítása, kimutatások készítése és még nyilván számos más részletkérdés megoldása – esetleg Aman terveitől eltérően – Pollack feladata volt.

104. *Bierbauer* 1934: 98.

105. E népszerű és valóban logikusnak tűnő elmélet alapja valószínűleg Bierbauer Virgil (Bierbauer 1934: 95.), aki először vél felfedezni párhuzamot Aman feleségének 1828-as halála és a Vigadó építkezésének megindulása között. Később – a Nádori Levéltárra történő forrásmegjelöléssel – Zádor Anna is hivatkozik erre a történetre (Zádor – Rados 1943: 62.). Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az építész felesége – legalábbis a lexikonok tanúsága szerint (Wurzbach, Saur stb.) – nem 1828-ban, hanem 1832. augusztus 25-én halálozott el, huszonöt évnyi házasságot hagyva maga mögött (Aman két évvel élte túl a csapást).

106. *Zádor-Rados* 1943: 61.

107. *Bierbauer* 1934: 93.

108. Az építész fenti tanulmányában is hivatkozik sűrű „üzleti ügyei”-re, a már említett 1810-es *Preßburger Zeitung*ban megjelent cikk pedig külön ki is kiemeli, hogy Aman a kivitelezésre csak annyira tud gondot fordítani „amennyire az őt elhalmozó üzleti ügyei megengedik, s melyek miatt csak igen ritkán akad ideje arra, hogy vállalkozzon egy pesti utazásra”.

109. *Wurzbach, Constant von*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Band 1. Wien, 1856: 25.

110. *Kelényi* 1933: 143.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bierbauer Virgil: A régi pesti Vigadó építéstörténete. Tanulmányok Budapest Múltjából, III. 1934, 91–104.

Das neue Theater- und Redouten-Gebäude in Pesth. *Vaterländische Blätter*.... IV. évf. (1811) 8. sz. jan. 26. 45–47.

Dr. Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. *Tanulmányok Budapest múltjából*. III. 1934, 62–90.

Káclár Jolán: A pesti és budai német színház története 1812–1847. Budapest, 1923.: 5–10.

Kelényi B. Ottó: Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez 1808–1812. *Tanulmányok Budapest múltjából*, II. 1933, 141–161.

Kelényi György: A pesti német színház tervei a 18. század végén. In: *Tanulmányok Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. *Bardoly István–Haris Andrea*. Budapest, 2002, 477–489.

Nemes Márta: A pesti Német Színház újjáépítési tervpályázata 1847-ben. Carl Roesner és G. Louis ismeretlen tervei. *Építés-Építészettudomány*, 1987–1988, (1–2) 169–190.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. München, Leipzig, 1992.

Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern. Pest, 1821: 354–364.

Zádor Anna-Rados Jenő: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest, 1943, 60–65.

Zádor Anna. Pollack Mihály (1773–1855). Budapest, 1960, 121–127.

MÁRK SZERDAHELYI

UMSETZUNG DER PRINZIPIEN DES KLASSIZIMUS IN DIE PRAXIS IN PEST-BUDA

DIE INNENGESTALTUNG DES EHEMALIGEN DEUTSCHEN THEATERS NACH DEN PLÄNEN DES ARCHITECTES. QUELLENVERÖFFENTLICHUNG ZUM 200. JAHRESTAG DER ERÖFFNUNG DES THEATERS

ZUSAMMENFASSUNG

Über den vielleicht monumentalsten Bau der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, über die Geschichte des sog. Deutschen Theaters in Pest wurden in den vergangenen hundert Jahren zahlreiche Studien publiziert. Mit deren Hilfe konnten wir uns sowohl über die wirtschafts- und kulturgeschichtliche Bedeutung dieser Unternehmung, als auch über die Vorgeschichte des Theaterbaues ein Bild machen, aber wegen der frühzeitigen Vernichtung des Gebäudes ist uns das Innere nur aus einigen Darstellungen und Beschreibungen bekannt. Eine Studie, die von Johann Aman, dem Baumeister des Theaters im Jahre der Eröffnung des Theaters geschrieben

und in der österreichischen Zeitschrift Vaterländische Blätter publiziert wurde („Ueber die Construction der Theater der Alten, Anwendung derselben auf unsere Zeit, und nähere Darstellung des hiernach entstandenen neuen Theaters in Pest“), enthält eine nähere, detaillierte Darstellung derselben bez. macht den Einfluss der Antike – als einen bisher nicht erörterterAspekt – auf das Gebäude deutlich. Eine Schrift solchen Charakters kann in dieser Zeit als selten bezeichnet werden, und ihr Quellenwert wird vielleicht dadurch erhöht, dass dem Gebäude in den vergangenen zweihundert Jahren in der ungarischen Fachpresse keine Aufmerksamkeit gewidmet wurde.

Im ersten Teil des in zwei Teilen publizierten Aufsatzes gibt der Verfasser eine kurze Zusammenfassung über die antiken griechisch-römischen Theater, schildert ihre Geschichte, erklärt deren Aufbau, zählt die hervorragendsten Werke auf, bzw. macht einen Vergleich zwischen diesen Werken und ihren Parallelbauten in der Neuzeit (15–17. Jahrhundert). Der Verfasser setzt diese Gedanken in Punkte, zieht Folgen aus deren Lehren bzw. aus deren Beziehungen zu den zeitgenössischen Theatern. Der Baumeister verwendet den Ausdruck „Construction“ nicht zufällig; in der zweiten Hälfte seiner Schrift schreibt er nämlich nicht über den Aufbau der Fassade des Gebäudes oder die Vorbilder derselben, sondern schildert ausführlich den Einfluss der von ihm früher erörterten antiken Vorbilder auf die innere Gestaltung und Dimensionen des Theatersaales (Bühne und Zuschauerraum) des Deutschen Theaters in Pest. Obwohl die Publizierung von Abbildungen in den Kolumnen der Zeitschrift Vaterländische Blätter – wie auch später – ohne Beispiel war, konnte Aman, um die Beschreibung zu veranschaulichen, seinem zweiten Artikelteil zwei Zeichnungen beilegen. Diese Abbildungen sind sehr wichtige Anhaltspunkte bei der Darlegung seiner Beschreibung. Zu diesem zweiten Teil, der in vollem Umfang publiziert wird, wurden die Einzelheiten des um ein Jahr früher publizierten, bisher aber auch nicht bekanntgegebenen Berichtes – um die Textfolge nicht zu unterbrechen - in Form von Fußnoten eingefügt, die höchstwahrscheinlich die früheste, ausführliche Beschreibung des Theaters darstellen. Die Beschreibung, die von einem unbekanntem Verfasser vollauf noch im Laufe der Bauarbeiten gegeben wurde, ist weniger eine fachliche Anhandlung, vielmehr war sie für das breite Publikum bestimmt, und ist auf eine allgemeine Beschreibung des Äusseren und Inneren gerichtet. Die später datierte Aman-Studie überschneidet diese Beschreibung an vielen Stellen, dient aber in vielen Teilen auch als eine fleckendeckende Ergänzung.

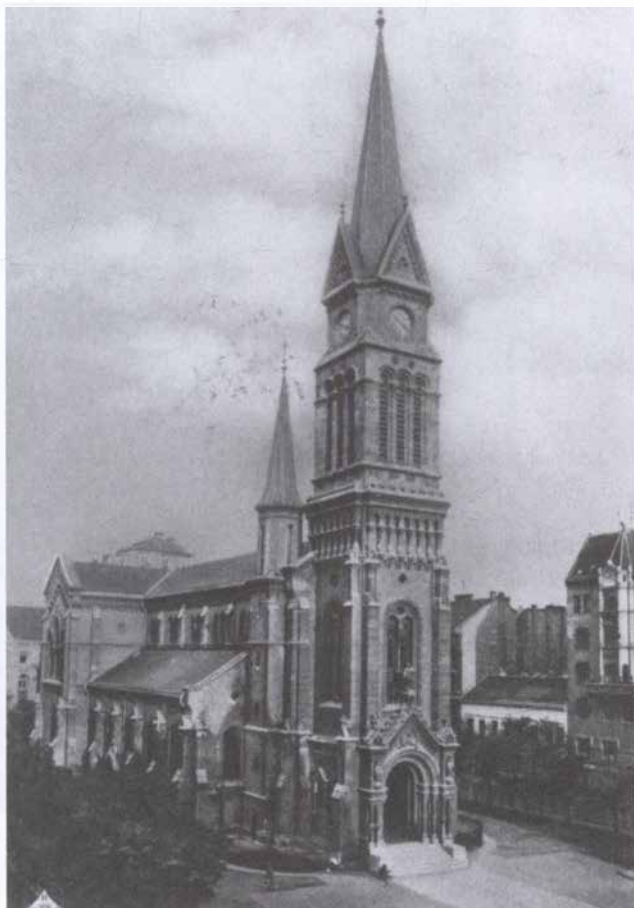
Die Schrift, die in zwei Teilen publiziert wurde, ist nicht nur deswegen wichtig, weil sie über das Innere des Theatergebäudes mit einer früher noch nicht veröffentlichten Ausführlichkeit berichtet, sondern auch, weil sie Gesichtspunkte und Vorbilder bekanntmacht, für die bei der Planung Prioritäten gesetzt wurden, und dabei mit besonderer Sorgfalt auf die Dimensionen des Gebäudes und die Frage der Akustik eingeht. Einer der interessantesten Teile der Studie Amans ist in den Fußnoten versteckt, die uns in etwa aufzeigen, aus welchen Quellen ein anerkannter, hochqualifizierter Baumeister aus Wien – Leiter der k.k. Hofbaudirektion, erster k.k.

Hofarchitekt –, der auch Italien bereiste, ganz zu Beginn des 18. Jahrhunderts bezüglich dieses Themas Ideen schöpfte. Auch diese Punkte sind natürlich Bestandteil der Bekanntmachung der Quellen (die originale Noten sind am originalen Platz), aber zwecks Erleichterung eines guten Überblicks werden diese Werke am Ende der vorliegenden Studie – nach Auflösung der Abkürzungen – separat aufgezählt, und mit den von Aman genutzten Fußnotennummern versehen.

A BAKÁTS TÉRI ASSISI SZENT FERENC PLÉBÁNIA-TEMPLOM

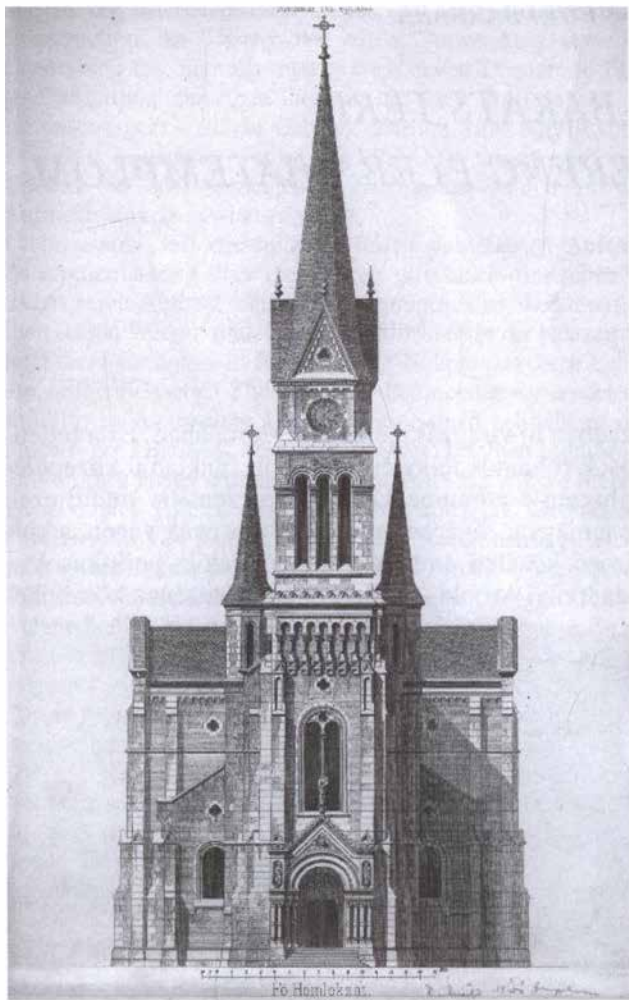
A falképfestés divatja a 19. században új virágzását éli egész Európában. Ez a fellendülés a modernizációval, a városok rohamos fejlődésével, az új funkciójú középületek létrejöttével magyarázható, hiszen e monumentális és reprezentatív műfaj ezek díszítésére szolgál. Megjelenése a magyar fővárosban, az 1860-as évek végén, a kulturális életet nagyban meghatározó közéleti emberek, gondolkodók, politikusok – Eötvös József, Trefort Ágoston és Ipolyi Arnold – erőteljes támogatásának köszönhető. „A művészetet be kell vezetni a középületekbe, a templomokba, az iskolákba, a nyilvános terekre”¹¹ – írja Trefort 1881-ben, Ipolyihoz intézett levelében. Eötvös szerint pedig „...a művészet olyan hatalom, melyet az államnak kell használnia, mert különben ellene fordul.”¹² A falképfestés gyakorlata a fővárosra, Budapestre koncentráldott, és Bécsből, a fiatal Than Mórnak és Lotz Károlynak köszönhetően került hozzánk, akik mindketten a korszak és a műfaj bécsi nagymesterénél, Carl Rahlnál tanultak.

A megrendelésekkel különféle testületek foglalkoztak, így az Országos Ma-

*A Bakáts téri
Assisi Szent Ferenc
plébánia-templom*

*Fotó, Ferencvárosi Helytörténeli
Gyűjtemény*

Ybl Miklós homlokzati terve

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény lt.: 001756

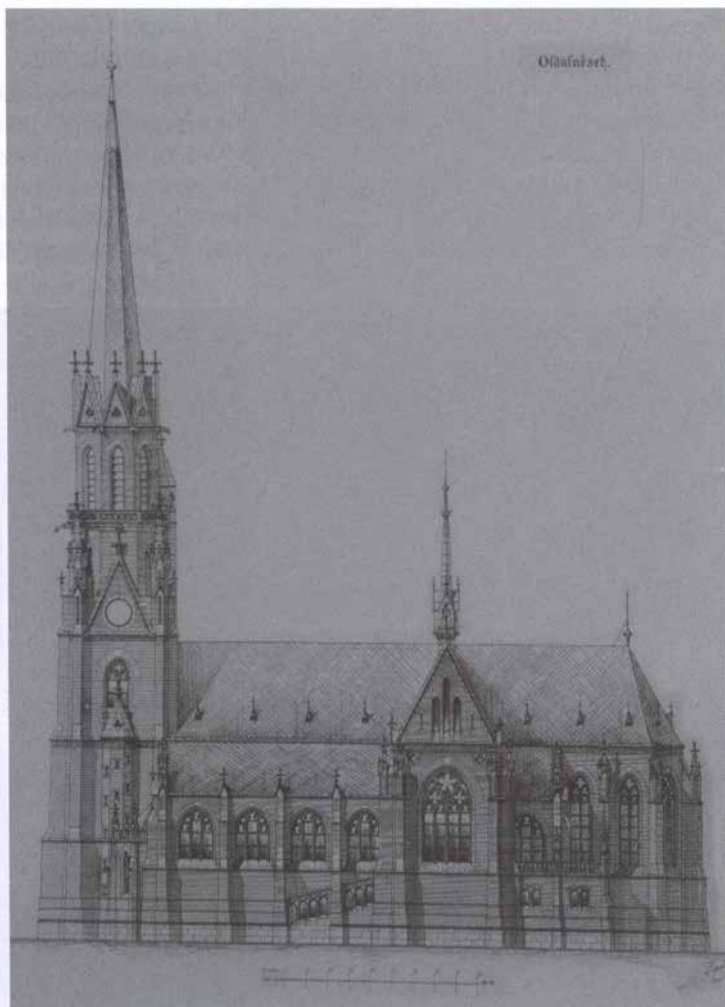
vészetünkben elsőként jelenít meg világi, történelmi alakot, szakrális térben, reprezentatív falfestményen. A történelmi és a vallásos tematika a templom egészén – a falkép-, illetve egykori üvegablak-ciklusán – egymást kiegészítve vonul végig, az egykori hagyományoknak megfelelően. A ferencvárosi Assisi Szent Ferenc plébánia-templom a magyar dicsőségcsarnok egyik első kísérlete, építése és díszítése a magyarság korában nemhiába állt a figyelem középpontjában.

gyar Képzőművészeti Társulat, illetve az 1871-ben alapított Képzőművészeti Országos Tanács, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos szerve. A középületek falképeinek programját az e célból alakult bizottságok dolgozták ki, elképzeléseikről, illetve a munkák menetéről a korabeli sajtó rendszeresen tudósított. A monumentális műfaj csak a legmértőbb tárgyát ábrázolhatta, s ez a korszakban a nemzeti történelem.

Az 1870-80-as évek esztétikai és ideológiai törekvéseit jól nyomon követhetjük a Bakáts téri Assisi Szent Ferenc plébánia-templom építésében és díszítésében is. A főváros legszebb és legharmonikusabb templomának tartották, és sokan annak tartják még ma is. Olyan építész „álmodta meg”, mint Ybl Miklós, falképei pedig a már említett Than Mórnak és Lotz Károlynak, a műfaj hazai megteremtőinek köszönhető. A ferencvárosi templomnak ikonográfiai újdonsága is van; Hunyadi János szobrának a 19. századi mű-

A mai Bakáts téri templomot megelőző, 1822. október 12-én felszentelt ferencvárosi ideiglenes templomot³ 1865 áprilisában rendkívül rossz állapota miatt bezárták.⁴ Még ebben az évben egy állandó templom építését vették tervbe: „A Ferencz-városban új, 3000 ember befogadó kath. templomot szándékoznak építeni, melyhez tervkészítésre Feszl Frigyes építész szólíttatik föl.”⁵

Az ügy lelke és mozgatóereje az akkori polgármester, Rottenbiller Lipót volt, és az irányadó elvek megbeszélésénél kitűnt, hogy egy díszes templomot képzelt, bár az ehhez szükséges összeg ekkor még hiányzott. Az újonnan tervbe vett templom legelső önkéntes jótévedője Simor János bíboros érsek volt, aki még győri megyéspüspök korában egy mellékoltár felállításának költségeit vállalta.⁶ A bizottság 1866. február 26-án nyújtotta be Erzsébet királynéhoz kérvényét,⁷ aki elfogadta az építendő temp-

*Steindl Imre oldalnézeti terve
BTM Kiscelli Múzeuma, lt.: 61.48.2*

lom védnöki szerepkörét.⁸ „*Most oly nevet tűzhetünk zászlónkra, mely előtt megnyílik minden ajtó és minden erszény! A végeredmény fényes lesz.*”⁹ – vélekedett Rottenbiller és valóban ennek hatására gyűlni kezdtek az adományok.¹⁰ Drasche Henrik téglagyáros százezer jó minőségű téglát küldött a helyszínre díjmentesen.¹¹ Aláírási ívek lettek kibocsátva, melyek szép eredménnyel érkeztek vissza,¹² valamint sokat ígérőnek mutatkozott Sennyei Pál báróné elnöklete alatt a tizenkét magas rangú hölgyből álló bizottság is.¹³

A templom épületére 1866-ban két pályázat érkezett. Ybl Miklós román, Steindl Imre gót stílusú tervvel jelentkezett. Ez a két terv jól példázza a kor felfogását, melynek értelmében a templomépítés céljaira a középkori stílusok alkalmasak.¹⁴

A bizottság az Ybl-féle neoromán templomtervet választotta, melyet a tanács is elfogadott.¹⁵ A választásban a főszerepet a két terv költségvetési különbsége játszotta,¹⁶ és Ybl terve olcsóbb volt. A tervek részletes elbírálása után a tanács 1867. január 8-án megadta az építési engedélyt,¹⁷ és 1867. március 9-én ünnepélyesen megkezdték az alap kiásását.¹⁸ Az első kapavágásokat Rottenbiller Lipót főpolgármester tette. Az első követ 1867. március 21-én rakták le ünnepélyesen a templomhajó keleti főfalá alapjába.¹⁹ Az építető főváros 1867. július 24-én nevezte ki a harmincegy tagú Ferencvárosi Templomépítő Bizottságot, melynek elnöke Hamza Máté tanácsnok lett.

A torony alapozásának kivitelezése körül heves vita támadt, az építkezés emiatt hónapokra leállt. Ybl Miklós és Wágner János, az alapozás munkájával megbízott építőmester megfelelőnek tartotta az anyagot, ezzel szemben a városi főmérnök ragaszkodott a betonozáshoz. A két hónapig tartó vita után Wágner megunt a várako-

*A templombelső a főoltár irányába. Klösz György fotója, 1894 körül
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény lt.: 001329*

zást és 1867. május 18-án 40 kőművessel és napszámosokkal hajnalban a helyszínen megjelent és néhány óra alatt kiépítette a torony alapját. Utóbb az alapot egy öl vastagságú fallal erősítették meg, ezzel elkerülték a betonozást, ami további költségeket jelentett volna.²⁰

A torony alsó részét Ybl Miklós eredetileg három oldalról nyitott csarnoknak tervezte, és valószínűleg az alapozási problémának tudható be, hogy a torony részleteiben eltér az eredeti tervekétől.²¹ Élénkebb eszmecserére adott alkalmat a templomépítő bizottságban az a kérdés, hogy építsenek-e altemplomot. Az 1870 őszére megépített katakomba a későbbiekben az istentisztelet helyéül szolgált.²² Az egész alsótemplomot huszonnégy oszlop tartja, román stílusú oszlopfőkkel, amiket Dittmann Kelemen szobrász faragott, míg a festés Teichert Károly munkája.²³ Az oltár fölé Lotz Károly készített egy Szent Erzsébetet ábrázoló freskót. Ám a falak a cementvakolás ellenére átnedvesedtek, emiatt a Lotz freskó három év alatt teljesen tönkrement.²⁴ A templomépítő bizottság már 1868-ban anyagi nehézségekkel nézett szembe. A magasépítést pénz hiányában nem tudták elkezdni. Wágner János csak az alap elkészítését végezte, a további építkezésre nem volt vállalkozó.²⁵ Így a munkát házilag folytatták tovább, emiatt a tervezett öt év alatt nem tudták befejezni az építkezést.

Az anyagi nehézségeket hihetetlen összefogással próbálták meg orvosolni: „A tekintetes tanács által folyóvá tett 25 000 frt-on felül még Ő felsége Erzsébet királyné kinek legmagasabb védnöksége alatt a templom épül – sőt maga Őfelsége is a király ismételen nagylelkűen adományoztak. Gyűjtések történtek és történnek most is Pesnek egyéb városrészeiben, sőt Sennyei Pál báróné elnöklete alatt szétküldöttek aláírási ívek az egész országban, melyek szép eredménnyel érkeznek vissza. Fölkerestettek Ferdinánd király ő felsége, ő felesége Mária Augusztia királyné a királyi házból származó főhercegekkel együtt; – és legújabb időben krajczár adakozás lépett életbe, de mindezért az összes bevétel a 150 106 frt. 29 kr túl nem haladja (...) Ezen alázatos jegyzőkönyvből kitűnik, hogy az albizottság a maga részéről minden lehetőt megtett, hogy a cél eléressék, mert egyletekhez, takarékpénztárakhoz is fordult

A szentély, 1890-es évek eleje

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény lt.: 001320

segélyért, sőt e célra még színházakban előadásokat is tartottak. Miután az eddigi gyűjtések szép eredményt mutatnak fel ugyan, de elégségtelenek arra, hogy a megkezdett építés befejeztessék.”²⁶

A pénzhiány dacára 1871-ben még folyt az építkezés. Ekkor állítottak fel nyolc oszlopot – amely a középhajó terhet hivatott tartani –, az északi mellékhajó oldalán pedig elérték a párkányzatot.²⁷ Ez a helyzet azonban 1872-ben már nem volt tartható, és 1872-től 1874. július 13-ig pénzhiány miatt szünetelt az építkezés. 1874. május 7-én a Ferencvárosi Templomépítő Bizottság a fővárosi tanácshoz fordult, és kérte a félbehagyott építkezés megvizsgálását és folytatását.²⁸ Félő volt ugyanis, hogy az eddig befektetett munka kárba vész. Az állványok már korhadtak és a födetlen falak is pusztulásnak indultak.²⁹ A középítési bizottmány javasolta a súlyos károk haladéktalan kijavítását és az építkezés sürgős folytatását.³⁰ A tanács ekkor a hiányzó összeg felét a házipénztár terhére megszavazta, másik felét pedig a vallásalaptól, a lipótvárosi bazilika építésének segélyéből remélte megkapni.³¹ Trefort Ágoston kultuszminiszter 1874. május 27-én megtekintette a félbehagyott templomot, melynek hajóit már mo-
ha és lábnyi magas fű lepte el.³² Ezután az építkezés vezetésére Békey Im-re tanács-

nok elnöklete alatt a tanács új építési bizottmányt küldött ki³³ és Yblt megkérte, hogy mielőbb tegyen javaslatot a munkálatok újbóli megindítására.³⁴ Trefort 1874. július 7-én hozzájárult ahhoz, hogy a vallásalaptól biztosított évi húszezer forintot – amelyet igazából a lipótvárosi bazilika építési alapja részére utaltak volna ki – most a ferencvárosi templom építkezésének befejezésére használják fel.³⁵ 1875-ben a templomépítési bizottság elnöki tisztségét Kammermayer Károly, fővárosi polgármester Rupp Imre tanácsnokra bízta, aki lankadást nem ismerő módon új kerékvágásba terelte a megfelekkelt templom építésének ügyét. A ferencvárosi templom építési ügyének hathatóssabb előmozdítására továbbá száz fős bizottságot választottak. A kormány, a főváros, illetve a magánszemélyek segítségével révén az építkezés ügy előrehaladt, hogy 1875. július 5-én megtarthatták a falegyen ünnepét. Még ebben

A szószék, Klösz György fotója, 1894 körül
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény lt.: 001321

az évben fedél alá került a templom,³⁶ a mellékhajókat és a szen-télyt tovább boltozták,³⁷ és a torony is megépült a tető magasságáig. 1876-ban boltozták be a főhajót, ugyanekkor vakolták be a boltozatot és a belső falakat.³⁸ 1876 őszén készültek el az épületbelső falainak vakolásával és szobrászati munkáival, azonban a templom ablakai még nyitottak voltak. Az ablakok lakatosmunkáira a legjobb ajánlatot Jungfer Gyula adta, aki arra kötelezte magát, hogy ha elnyeri a munkát, akkor a tervezett dískaput ingyen kivitelezzi.³⁹ 1877 áprilisában beállították a főhajó huszonnégy ablakát,⁴⁰ majd május 8-án a torony tetején elhelyezték az aranyozott vörösréz keresztet.⁴¹ Ugyanezen év augusztusában Simor János bíboros, hercegeprimás, esztergomi érsek nagylelkű felajánlást tett az épülő ferencvárosi templomnak; ötezer forintot ajánlott fel a templom építkezésének és felszentelésének előmozdítására. Ezt az összeget egy oltár felállítására kellett az építőknek felhasználnia.⁴² A készítendő főoltár terve Simor tetszését is elnyerte, így megkezdődhetett ennek kivitelezése 1879. januárjában.⁴³

„A templom építés külső része – a torony kivételével – teljesen befejezettnek tekinthető, (...) úgy hogy az istentiszteletra szánt épület rendeltetése céljának mielőbb átadassék, hátra volna még a templom belső felszerelése.”⁴⁴ A belső felszereléshez szükséges tervek, illetve azok költségvetésének elkészítésével szintén Ybl Miklóst bízták meg.⁴⁵ Ybl három lehetőséget vetett fel a belső kialakításra vonatkozóan: vagy dús-gazdagon, vagy közepszerűen, vagy kevésbé gazdagon állítható ki. Végül a ferencvárosi templom plébánosának, Kurtz Vilmosnak⁴⁶ felszólalása után a közepszerű belső felszerelést fogadták el.⁴⁷

Hogy a templomot külsejében és belsejében egyaránt a román stílus hassa át, Ybl figyelme mindenre kiterjedt. Ő tervezte a szószéket,⁴⁸ a mellékoltárokat,⁴⁹ a domború, ércfedeles márvány keresztelőkutat, a harangokat,⁵⁰ a szentély főpapi karosszékét, a két kis támla nélküli ülőszéket, valamint a vörös mezejű, szélén zöldessárga, román fonadék díszes oltárszőnyeget is.⁵¹ Sőt a gazdag ornamentikával ellátott fafeszület, valamint a lavabo melletti törölközőtartó ércből készült fogantyújának megoldása is az ő gondos tervezői munkáját dicséri. A szentély bal oldalán lévő keresztelőkápolna apszisába faoltár került Than Mór betétfestményeivel.⁵² Ybl adta meg továbbá az ornamentika motívumvilágát,⁵³ a falfestmények helyét, néhol kompozícióját, illetve színtónusait is.⁵⁴

Ybl Miklós tervezői munkájának ezen jellemvonása a korszakban korántsem példa nélkül való. Az 1860–80-as években az építészettörténeti kötöttség elérte csúcspontját, és a „stílustisztaság” alapvető igény lett. A „tisztá” anyagok, úgy mint a faragott kő vagy a nyers téglá a homlokzaton – ahogyan a ferencvárosi templom esetében is – egyre-másra feltűntek. Az épületeken alkalmazott társzművészetek további újrafelfedezett művészeti ágakkal és technikákkal bővültek: ilyen a freskó, a mozaik, a márványozás és a kovácsoltvas. Az érett barokk után ez a Gesamtkunstwerk következő nagy korszaka.

Már 1877-ben Tavaszy Endre, az építési bizottmány tagja indítványozta a templomépítő bizottságnál, hogy a felszentelés a királyi pár ezüstlakodalmán történjen, hiszen az ő védnökségük alatt kezdődött el az építkezés.⁵⁵ A tanács beleegyezése után lázas munka kezdődött. 1878-ban elkészültek a tölgyfaajtók,⁵⁶ befejeződtek az oszlopfelek szobrászati munkálatai,⁵⁷ elkészült a karzat, az orgona,⁵⁸ valamint ekkor vezették be a gázt is. Szász Gyula szobrászművész a főkapu csúcsára a templom patrónusának, Assisi Szent Ferencnek és további két angyalnak a szobrát faragta meg.⁵⁹ A karszti márványból készült oltárok és a szószék kivitelezésével Szlavek Venczelt bízták meg.⁶⁰ A harangok öntésére Walser Ferencet kérték fel,⁶¹ amelyeket 1878. október

24-én Simor János bíboros érsek szentelt fel. A ferencvárosi plébánia 1822. november elsején alapítottatott, ezért e napnak a tiszteletére, annak előestéjén, 1878. október 31-én szólalt meg először a Szent Ferenc harang, az új harangok legnagyobbika.⁶² A templom külső díszítése egyenlőre elmaradt, mert az 1879. március 12-i szegedi árvíz károsultjainak javára a bizottság segílyt szavazott meg.⁶³

A templom belső díszítésére ezután került sor. Than Mór tizenegy freskó-, illetve olajkép elkészítésére vállalkozott. Thannak a templom felszentelésére, vagyis 1879. április 24-re kitüntetetten kellett gondoskodnia négy festmény – a belsőben két kerub, a templom külsején pedig Patrona Hungariae, illetve Szent József alakjainak – elkészítéséről.⁶⁴ A díszítőfestést Scholtz Róbertre bízta, akinek munkája csak a felszentelés után kezdődött meg igazán.⁶⁵ Kurtz Vilmos szavait idézve „hangyaként sürgött a sok ember ebben az időszakban.”⁶⁶

Az előzetes tervek szerint a ferencvárosi Assisi Szent Ferenc plébániatemplomot 1879. április 24-én Simor János bíboros hercegprímás szentelte fel I. Ferenc József és Erzsébet királyné ezüstitakodalma napján.⁶⁷ A templom tizenhárom év alatt épült fel, azonban a felszentelés időpontjában még korántsem volt teljesen kész. Az építkezés összköltsége majdhogynem a kétszeresét emésztette fel annak, amit Ybl Miklós 1866-ban a pályázat beadásakor kalkulált.⁶⁸

A templom külső és belső díszítése még évekig folytatódott. A kereszthajó nyolc, illetve a mellékhajók két üvegablakát 1879. májusában Kratzmann Ede üvegfestőre bízta.⁶⁹ 1879 augusztusában állították fel Szlavek Vencel szürke karsztmárványból készített szószekét, novemberben pedig az ugyanebből az anyagból való mellékoltárait. A szószek zömök oszlopon áll, mellvédjét Feszler Leó díszítette az evangélisták mellképes domborműveivel a bécsi Szent István székesegyház Pilgram-szószekének mintájára. Feszler mintázta Ybl Miklós terveinek legtöbb szobrászti részletét is. A négy oszlopon álló főoltár szentségtartója fölé kis, franciás román kupola borul, melynek homlokfalát éppúgy, mint a mellékoltárokét, Than Mórnak 1881-ben festett bélietei díszítik.

*„Ezen nagyobb és költségesebb bútordarabokkal a templombelső berendezése be van fejezve. Hátravan még a nem kevésbé költséges felszerelés: az egyház ellátására stílszerű szent edényekkel, öltönyökkel és egyéb paramentumokkal.”*⁷⁰ A templom iparművészeti tárgyai és egyházi szerelvényei – melyeket a Schlick-féle Vasöntöde-és Gépgyár Részvénytársaság vállalt kivitelezésre⁷¹ – szintén Ybl Miklós tervei alapján készültek. Többek között: 1880-ban a templom egyházi tárgyai egy 129 cm magas, vert vasból készült gyertyatartóval – 164 cm hosszú gyertyával – gyarapodtak. A tárgyat Gyurorovics Antal és felesége ajándékozta a plébániatemplomnak, melyet Korompay Ágoston budapesti műlakatos kivitelezett.⁷² 1880 októberében Ybl Miklós is felajánlást tett a templom számára, egy négyhangú csengőt, felesége, Lafite Ida pedig 1880 májusában egy vörös, selyem miseruhát adományozott.⁷³ Ugyanebben az évben egy zománcos, képecskékkel díszített aranyozott ezüstkehely,⁷⁴ 1886-ban pedig egy Herpka Károly által készített áldozatókehely került a templom birtokába.⁷⁵

A templom belső berendezésének legnagyobb ékességei a falképek, amelyeket Than Mór és Lotz Károly 1879-től 1881 júniusáig készített. A falfestmények tökéletesen illeszkednek a tiszta neoromán környezetbe, s ezzel mintegy kiteljesedik a templombelső összművészeti alkotása.

A főhajó

Fotó: Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

A kiegyezés, majd az 1873-as városeyesítés után a gazdaság rohamos fejlődése, a fellendülő társadalmi és politikai élet, valamint a főváros státuszának kiszélesedése együttesen, lehetővé tette Budapesten a nagyarányú építkezéseket. A fejlődő világváros új közterei, sok esetben új funkciójú, reprezentatív középületei illő dekorálást igényeltek. Az elsősorban monumentális díszítésre szolgáló műfajnak, a falképfestészetnek kibontakozását a magyar fővárosban több tényező együttállása tette lehetővé: a politikai helyzet megváltozása, a gazdaság rohamos fejlődése, valamint ebből következően a magyar állam ekkora vált képessé nagyarányú megrendelések finanszírozására.⁷⁶ A középületek falára készített monumentális alkotások propagandisztikus és reprezentációs hatása jelentős, látványosan közvetíthetik a hivatalos eszményeket és ízlésvilágot, emiatt az állam figyelme igen hamar a műfajra terelődött, és igénybe is vette. A korszak hivatalos művészet-programjának kialakítója és meghatározója mint ismeretes, Eötvös József kultuszminiszter volt, aki szerint a művészetet az államnak támogatnia kell, mert ez is egy eszköz a köz műveltségének emeléséhez. A budapesti falképfestészet az ő idejében indult, és amit Eötvös József elkezdett, az Trefort Ágoston miniszteri éveiben teljesedett ki.

A felülről jövő állami támogatás mellett a kor szellemi elitjének műpártoló tagjai is hatékonyan működtek közre a művészet felkarolásában. Ipolyi Arnold, Besztercebánya, majd Nagyvárad püspöke nagytekintélyű személyiség, neves tudós és műgyűjtő, akit a kiegyezést követő évtizedek kultúrpolitikájának jelentős egyéniségeként tart számon a művelődéstörténet. Ipolyi nagyban hozzájárult a magyar kultúra és művészet terjesztéséhez: „Életem egyik magas eszményét képezte ugyan mindig a hazai művészet. (...) Nem nemzeties nagyzás, nem tudálékos óvatosság vezetett ebben, hanem az erős meggyőződés, hogy ezáltal a nemzeti műtőrekvéseknek történeti alapját megvethessük”.⁷⁷

Ipolyi 1879 decemberében lett a Képzőművészeti Társulat elnöke,⁷⁸ ahol kezdeti tevékenységét két szempont határozta meg: a társulat gazdasági helyzetének javítása, illetve a művészek foglalkoztatása. Mindezek gyakorlati megvalósításában nagy segítségére volt a hasonló törekvésű hivatali szervezeteknek. Trefort Ágoston, a művészetpártoló politikus, Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Ipolyi személyében tekintélyes és aktív segítőtársra talált.

A nemzeti öntudat, a gazdasági előrehaladás, a tudomány és művészet fejlődése elválaszthatatlanul összeforrt a kor gondolkodásában. Világosan fejt ki e nézetet Trefort Ipolyihoz írott levelében: „...a képzőművészet (...) valódi nevelési eszköz (...) mert nemesíti az ízlést, (...) és (...) jótékonyan hat az erkölcsi fogalmakra és érzelmekre. (...) napjainkban a képzőművészet egyszersmind nagy közgazdasági tényező is. Világos példa erre Franciaország, mely művészeti iparával egész Európa felett uralkodik. Ily példákön okulva feladataink egyike a közönségre a képzőművészet által hatni, művészeket nevelni és azoknak munkát és keresetet nyújtani. Nagy csalódás azonban azt hinni, hogy a népeket a képzőművészet által nevelni lehet, ha a művészetet a muzeumokban és a gyűjteményekben fogva tartjuk. A művészetet be kell vezetni a középületekbe, a templomokba, az iskolákba, a nyilvános terekre és sétahelyekre. (...) azért kell a művészetet is nagyobb mértékben ápolnunk, hogy műveltebbek és vagyonosabbak is lehessünk; és higgyük el; nem is fog az oly rettentő sok pénzünkbe kerülni.”⁷⁹

Ipolyi az Európához való felzárkózást nem a külföldi irányzatokhoz való csatlakozásban, hanem éppen különbözőségünk hangsúlyozásában látta. Szerinte a nemzeti stílus a magyar államiság történelmi létjogosultságának bizonyítéka, és a nemzeti függetlenség egyik feltétele: „...a nemzeti műtradíciók ismerete képezheti csak valóban az életrevaló nemzeti művészet iskolájának és műgyakorlatának erős alapját. Enélkül lehetnek nemzetünk fiai kivételesen talán nagy világművészek, internacionális híres existenciák; de nem lehet nemzeti műfejlődés, nem valódi nemzeti műiskola és műgyakorlat.”⁸⁰ Elítélt minden olyan törekvést, amelynek szándéka nem a stílus-teremtés volt, és mint művészeti zsűrik mértékadó tagja, ebben a szellemben bírálta az alkotásokat, amelyeknek elsősorban témaválasztását és tartalmi mondanivalóját vizsgálta:⁸¹ „Történeti és egyházfestészetünket emelnünk kell, hogy vele méltó nemzeti iskolát, ezzel pedig magasb, nemzeti műveltségi életet alkossunk.”⁸² Ezek színvonalának emelését a verseny kibontakozásában, az állami és egyházi megbízatások pályázati úton történő meghirdetésében és elbírálásában, a Társulat által rendszeresen szervezett országos és nemzetközi kiállításokban látta.

A korszak magyar művészeti életének irányítói, így Keleti Gusztáv a Képzőművészeti Társulat igazgatója, ideológiai háttérének kidolgozója, a történelmi festészet „hazafias és népszellemfejlesztő hatását” hangsúlyozta,⁸³ és az egykori akadémiai hagyományok szellemében a legmagasabb rendű műfajnak tekintette.⁸⁴ A Társulat pályázati kiírásaiban pontosan leírta és megszabta,⁸⁵ hogy milyen is legyen a történelmi festészet.⁸⁶ A fő feladat, „hogy a nemzet típusának és jellegének, szellemének és gondolatának kinyomatával bírjon, s hazai életünknek népies, nemcsak alacsony, nagy vagy éppen durva jeleneteiben, hanem magasabb szellemi, történeti, erkölcsi, vallási, legendai, eposzi, regei, mondai stb. személyi felfogásában adjon méltó alakot (...) Enélkül nincs eredetiség és nincs nemzeti iskola.”⁸⁷

A Képzőművészeti Társulat 1880-tól adta ki ötszáz forintos díját a történelmi festészet pártolására. A több ízben kiadott Ipolyi-díjat kétszer nyerte el Lotz Károly a ferencvárosi Assisi Szent Ferenc plébániatemplom freskóihoz készített kartonjaival: először 1880-ban a *Hunyadi János utolsó áldozásával*, majd 1882-ben a *Szent István alamizsnát oszt* cíművel.⁸⁸

A történelmi festészet műfaján belül fontos helyet foglalt el az egyházi festészet. „Az egyházi festészet igen mostoha állapotban vesztegel.”⁸⁹ – írta az évtized végén a Képzőművészeti Szemle című lap – „...kivánatos volna, hogy az egyházi képekre vagy kartonokra pályázat nyitassék. Az ily verseny a hazai történelmi festőket arra is buzdítaná, hogy ecsetjüket a lemagasztosabb feladatoknak szentelve, a történeti irányra is jó befolyással legyenek. Általában az egyházi festészetet mintegy „népszerűvé” kellene tenni”. 1879 elején a Képzőművészeti Társulat korábbi elnökének, Ráth Györgynek az egyházművészet fellendítését célzó kérelmére Trefort kinevezte az *Egyházfestészet Emelésére Alapított Bizottság* tagjait. Ennek elnöke Ipolyi Arnold lett, aki egyéb pénzügyi források hiányában évi ötszáz forintot ajánlott fel az egyházi festészet pártolására. Ipolyi egyházművészeti díját 1881. őszén szintén Lotz Károly nyerte el a ferencvárosi templomhoz készített Kapisztrán Szent János prédikációját ábrázoló falképkartonjával. Lotz pályadíjas vázlataiban, majd később, az ezek alapján készített falfestményekben tulajdonképpen egyesítette a történelmi- és egyházi festészet követelményeit.

Ipolyi Arnold a műfaj emelését nemcsak az egyházfestészeti bizottságtól várta „... de az egész nemzet, nem csak elüljárók, de az alattvalók, kiváltkép és első sorban pedig a hazai papság”⁹⁰ feladatának tekintette. E feladatot Kurtz Vilmos, a Bakáts

téri templom plébánosa is személyes ügyként élte meg: „*templomomért sokat merek,(...) most is nagyban töröm gyenge fejemet.*”⁹¹ A templom építkezésének megkezdése óta nagy buzgalommal és lelkesedéssel vett részt a munkálatokban, majd 1879 és 1881 között a templom stílszerű díszítésébe és berendezési tárgyainak beszerzésébe fektetett nagy energiát.

A FALKÉPPROGRAM

A templom képciklusainak tárgyát a templomépítési bizottság állította össze. A munkába nem vonták be az Ipolyi Arnold vezetése alatt álló egyházfestészeti bizottságot, melynek jóváhagyása azonban fontos volt, hiszen Ipolyi szava nélkül a hivatalos megbízás anyagi részét nem engedélyezte a minisztérium.⁹² A két bizottság közti rivalizálás okán a vázlatok elfogadása nagyon nehezen ment, és emiatt számos átdolgozásra került sor.

A Bakáts téri templom – az Assisi Szent Ferenc plébániatemplom - falképei a program szerint három részre oszthatók: Az első csoportba az Ó- és Újszövetségből vett jelenetek sorolhatók, ezekkel az egyházi festészet sokszázados tradícióját kívánták folytatni. A templom falfestményei közül ide tartozik az *Ag-nus Dei, Krisztus, Szent Pál, Szent Péter*, a négy evangélista – *Máté, Márk, Lukács, János* – jelképe, két kerub, négy próféta; *Jeremiás, Izaiás, Ezekiel, Dániel*, négy egyházatya; *Ambrosius, Hieronymus, Szent Gergely, Augustinus*, valamint *Rebeka, Dávid, Szent Anna a gyermek Máriával* és *Keresztelő Szent János* ábrázolása. A második témakört a templom védőszentjének, Assisi Szent Ferencnek életéből vett jelenetek alkotják, ezek négy frízkepen kerülnek bemutatásra. A harmadik csoportba a magyar szentek ábrázolását sorolhatjuk, így Kapisztrán Szent János életének, magyarországi működésének két jelenete, vagyis *Kapisztrán Szent János prédikációja* és *Hunyadi János utolsó áldozása*, valamint a mellékoltárok, *Szent István alamizsnát oszt* és *Szent László vizet fakaszt a sziklából* című festményei.

A templom falképsorozata a megjelenített hősök, a magyar királyok és a nép kapcsolatának ábrázolása tekintetében a korszak legjobban gigondolt alkotása. A Ferencvárosban, az egyszerű emberek, a munkások lakóhelyén nem volt véletlen a szegénységet fogadott ferencesnek, Kapisztrán Szent János, illetve a népükről méltón gondoskodó magyar királyok megjelenítése. Mindemellert a szent királyok százados hagyó-

Than Mór: Keresztelő Szent János,
a kereszthajó falán

Fotó: Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

Than Mór: Assisi Szent Ferenc frízképe a kereszthajó falán

Fotó: Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

mányokon nyugvó ábrázolása, így Szent István és Szent László megjelenése, valamint a nándorfehérvári hősök – Kapisztrán, Hunyadi János – felidézése egyértelműen kifejezi a korszak kultúrpolitikai törekvését, egy „nemzeti képcsarnok” kialakításának szándékát. Az Assisi Szent Ferenc plébániatemplom ebben az értelemben a magyar dicsőségcsarnok egyik első kísérlete.

Mivel 1879-ben a templom belső díszítésére nem állt rendelkezésre megfelelő pénzüsszeg, a Budapesti Ferencvárosi Templomépítési Bizottság elnöke, Rupp Imre a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez, Trefort Ágostonhoz fordult, hogy „...*az épületbelső felszerelésének végbefejezése céljából a vallásalapból valamely segélyösszeget engedélyezni méltóztassék.*”⁹³ Trefort egyezséget ajánlott. Akkor hajlandó a templom kereszthajójának falfestményekkel való díszítését a vallásalapból vállalni,⁹⁴ ha a főváros, mint a nevezett egyház kegyura, a kormány további segélyei nélkül, a templom belsejének stílszerű díszítőfestését kivitelezteteti.⁹⁵ A felszólításnak a város eleget tett. A templombelső stílszerű díszítőfestésével Scholtz Róbertet bízták meg, aki az oszlopfők, a boltozat egyes részei mellett a kereszt-, illetve főhajó, a két mellékhajó és a kórus alatti teret díszítette, valamint az ő keze nyomát dicsérik a főoltár, illetve a szószék aranyozási munkálatai is.⁹⁶

Trefort Ágoston a kereszthajó falképeinek kivitelezésére 1879. november 26-án Lotz Károly és Than Mór festőket kérte fel.⁹⁷ A két művész már ezt a megbízást megelőzően is dolgozott a templomban: Lotz a már említett (és hamar tönkrement) Szent Erzsébetet ábrázoló oltárképet festette az altemplomban, Than pedig 1879. augusztus 9-e előtt elkészítette a szentély záradékainak képeit, illetve befejeződtek a keretüket képező falrészek díszítőfestései is. A Ferencvárosi Templomépítési Bizottság 1879. augusztus 9-i jegyzőkönyve alapján⁹⁸ ekkor már készen volt az oltár fölött *Krisztus, mint Megváltó*, jobbról *Szent Péter*, balról *Szent Pál* képmása. A szentély északi és déli oldalán egy-egy kerub, a boltsüvegekben a *Megváltó* fölött az *Agnus Dei*, illetve a nyolcszög négy oldalán a négy evangélista jelképe.⁹⁹ Továbbá elkészült két frízkép is: a szentély északi oldalán *Assisi Szent Ferenc halála*, a déli oldalon pedig *Assisi Szent Ferenc mennybemenetele*.¹⁰⁰ A tervezett, összesen harmincnyolc kép közül

Lotz Károly Dávid alakjához készített vázlata

karton, tus, fedőfehér, 140x80 mm. j. n.
MNG Grafikai Osztály, lt.: 1905-500.

vétele után Trefort miniszter végül 1880. január 13-án elfogadta a vázlatokat és a kartonokat, valamint megadta a végleges megbízást a falképek elkészítésére „a bizottság által tett észrevételek figyelembe vétele mellett.”¹⁰³ Az ajánlatban foglalt részletek szerint a két művésznek két év alatt kellett a freskókat kivitelezni. A megállapodás értelmében a falkép-sorozatból Lotz Károly munkája: a déli mellékhajó végén a *Szent István alamizsnát oszt oltárkép*, a kereszthajó nyugati oldalán *Dániel és Jeremiás*, alattuk két jelenet Kapisztrán Szent János életéből – *Hunyadi János utolsó áldozása* és *Kapisztrán János prédikációja* – a keleti falon fent *Szent Gergely* és *Szent Jeromos*, alattuk pedig az északi és déli oldalon *Dávid és Rebeka*. A többi kép Than Mór műve: a kereszthajó bal oldalfalán a *Szent László király a sziklából vizet fakaszt* témájú oltárkép, a kereszthajó nyugati és keleti falán fent *Izaiás* és *Ezékiel*, a bal oldali kereszthajóban *Szent Anna a gyermek Máriával* és *Keresztelő Szent János* alakja, a kereszthajó falán pedig két frízkép, *Szent Ferenc* életéből vett jelenetekkel. Az egyik frízképen *Szent Ferenc a madaraknak prédikál*, majd a rend megalapítása, illetve a stigmatizáció, míg a másikon *Szent Ferenc a papoknak prédikál, betegeket gyógyít*, majd *Szent Ferenc a szultán előtt* című jelenet következik.¹⁰⁴

Már 1880 elején láthatók voltak Lotz Károly műtermében, a Zeneakadémia legfelső emeletén, a ferencvárosi templomhoz készített színvázlatai közül a *Kapisztrán Szent János prédikációja*, a *Hunyadi János utolsó áldozása*, illetve a *Szent István alamizsnát oszt*.¹⁰⁵ Az Ipolyi-féle egyházfestészeti bizottság folyamatosan bírálta a váz-

ekkor még tizennyolc falkép hiányzott: két nagy történelmi témájú – a Szent Lászlót és a Szent Istvánt ábrázoló mellékoltárkép – két Assisi Szent Ferenc életét ábrázoló frízkép, két Kapisztrán Szent János magyarországi működését bemutató frízkép, négy egészalakos, medalionban elhelyezett próféta, a négy egyházatyá medalion alakú mellékepe, továbbá négy egyes egész alak; *Szent Anna a gyermek Máriával*, *Keresztelő Szent János*, *Dávid* és *Rebeka* alakja.¹⁰¹ Ezek a kereszthajó falait díszítik, mivel a hosszahajók és a karzat falaira csak díszítőfestést terveztek.

1880 elejére „Than és Lotz festészek már elkészítették azon freskók vázlatait, melyekkel, a kormány megrendelésére, budapest-ferencvárosi templom belsejét fogják kidíszíteni. Már a vallás- és közoktatásügyi m. k. miniszter úr ő exellenciája be is küldte e terveket az egyházi festészeti bizottság elnökéhez”, vagyis Ipolyi Arnoldhoz, aki a megoldások művészi oldaláról mondhatott bírálatot.¹⁰² Az 1880. január 6-án ülésező egyházművészeti bizottság különösen Lotz vázlatairól szólt elismerően, bár nála is számos változtatást javasolt. Az Ipolyi-féle bizottság bírálatának

latokat, és az apróbb részleteket előszóban közölték a két mesterrel. Így például a *Dávidot* és *Rebekát* ábrázoló vázlatoknál azt ajánlották Lotznak, hogy a falképeken stílszerűbben ábrázolja a figurákat.¹⁰⁶ A falfestmények végleges vázlatainak elkészülte után 1880 tavaszán megkezdődtek a kivitelezési munkálatok.¹⁰⁷ „*Lotz és Than szorgalmasan dolgoznak a falfreskókon, s Lotz már befejezte a Hunyadi János halála, Than pedig a Szent Ferenc a pápa előtt című képet, s nemsokára készen lesz a Szent Ferenc prédikációja Thantól és Kapisztrán János keresztes háborút hirdet Lotztól,*”¹⁰⁸

*Than Mór akvarell-vázlata a Szent László oltárképhez.
papir, akvarell, 418x507 mm, j.f.j.: MNG Grafikai Osztály, lt.: 1935-2905*

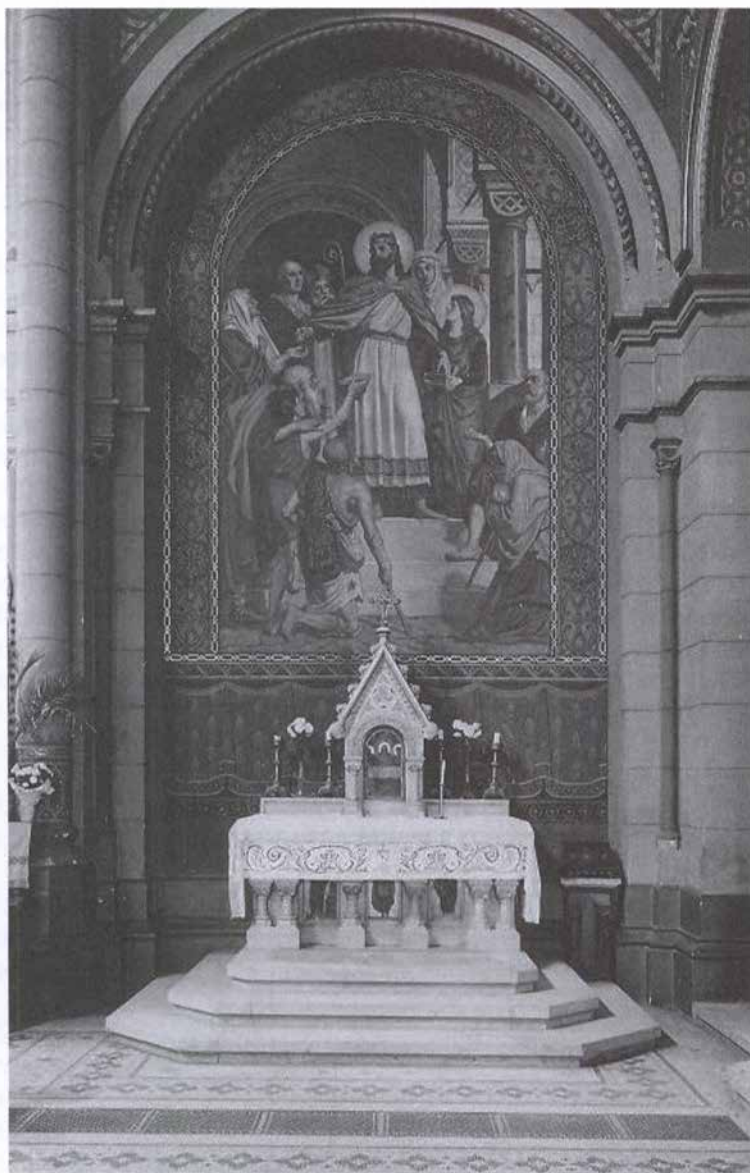
mely kompozíciókhoz a két művész 1880 júliusában fogott hozzá.¹⁰⁹ 1881 tavaszán elkészültek a mellékoltárok fölé tervezett képek kartonjai.¹¹⁰ Még ezen év nyarán végzett Than a Szent Lászlót, Lotz pedig a Szent István királyt ábrázoló mellékoltárok kompozícióival: „... a napokban fejezte be Lotz és Than a mellékoltárok fölé tervezett freskókat. (...) Ugyanitt említjük föl, hogy nevezett művészeink még kisebb alakokat is festettek a templom kereszthajójának oldalára; Lotz Rebekát és Dávidot; Than Szent Annát és Keresztelő Szent Jánost.”¹¹¹

*Than Mór: Szent László vizet fakaszt. Falkép
Képeslap az 1930-as évekből. Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény, It.: 98.133.1*

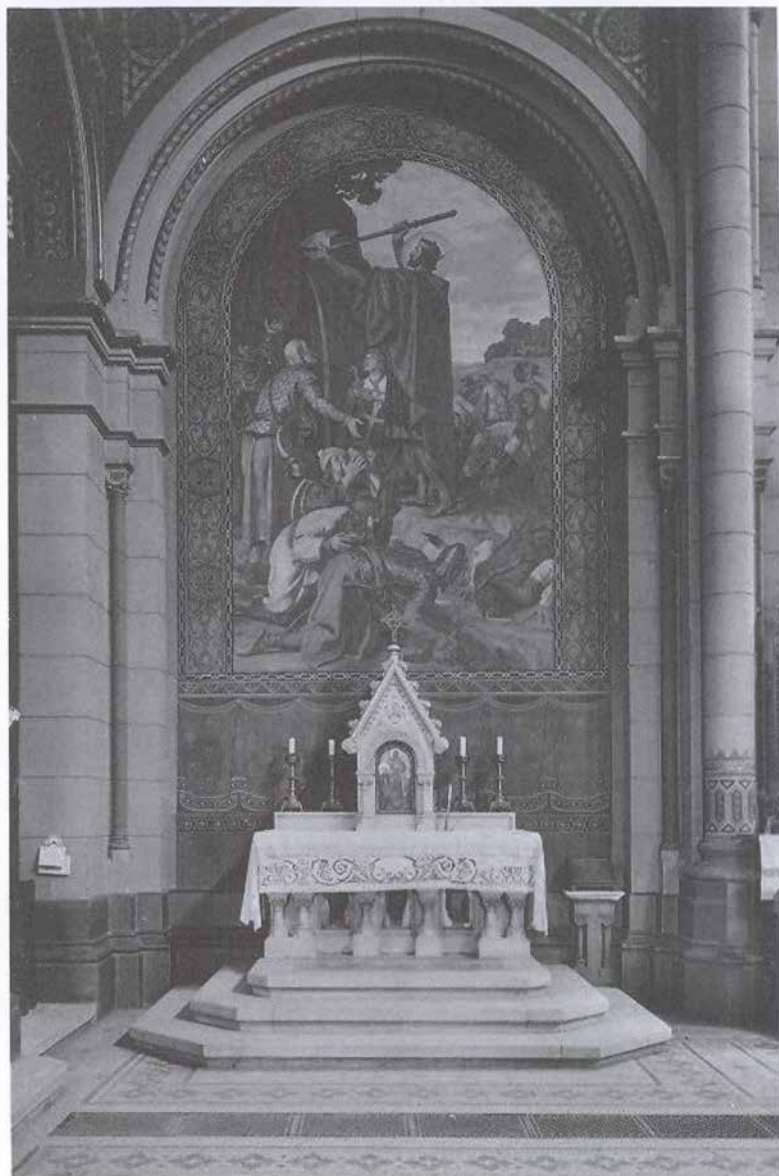
1881. márciusában a két együtt dolgozó festő elkészült a még hátralévő festmények kartonjaival. Az év júniusában Lotz Károly és Than Mór befejezték a rájuk bízott képek festését, mellyel befejeződött a ferencvárosi templom falkép-sorozatának két évig tartó munkája.¹¹²

A ferencvárosi Assisi Szent Ferenc plébániatemplom különlegessége a nemzeti történelemből merített négy nagy történelmi kompozíció.¹¹³ Igaz, az események konkrétsága csak jelképes, de a szándék nyilvánvaló; történelmileg hiteles jelenetet ábrázolni.

*Lotz Károly: Szent István almizsnálkodása. Falkép
Képeslap az 1930-as évekből. Ferencvárosi Helytörténelmi Gyűjtemény lt.: 98.132.1*

mely kompozíciókhoz a két művész 1880 júliusában fogott hozzá.¹⁰⁹ 1881 tavaszán elkészültek a mellékoltárok fölé tervezett képek kartonjai.¹¹⁰ Még ezen év nyarán végzett Than a Szent Lászlót, Lotz pedig a Szent István királyt ábrázoló mellékoltárok kompozícióival: „...a napokban fejezte be Lotz és Than a mellékoltárok fölé tervezett freskókat. (...) Ugyanitt említjük föl, hogy nevezett művészeink még kisebb alakokat is festettek a templom kereszthajójának oldalára; Lotz Rebekát és Dávidot; Than Szent Annát és Keresztelő Szent Jánost.”¹¹¹

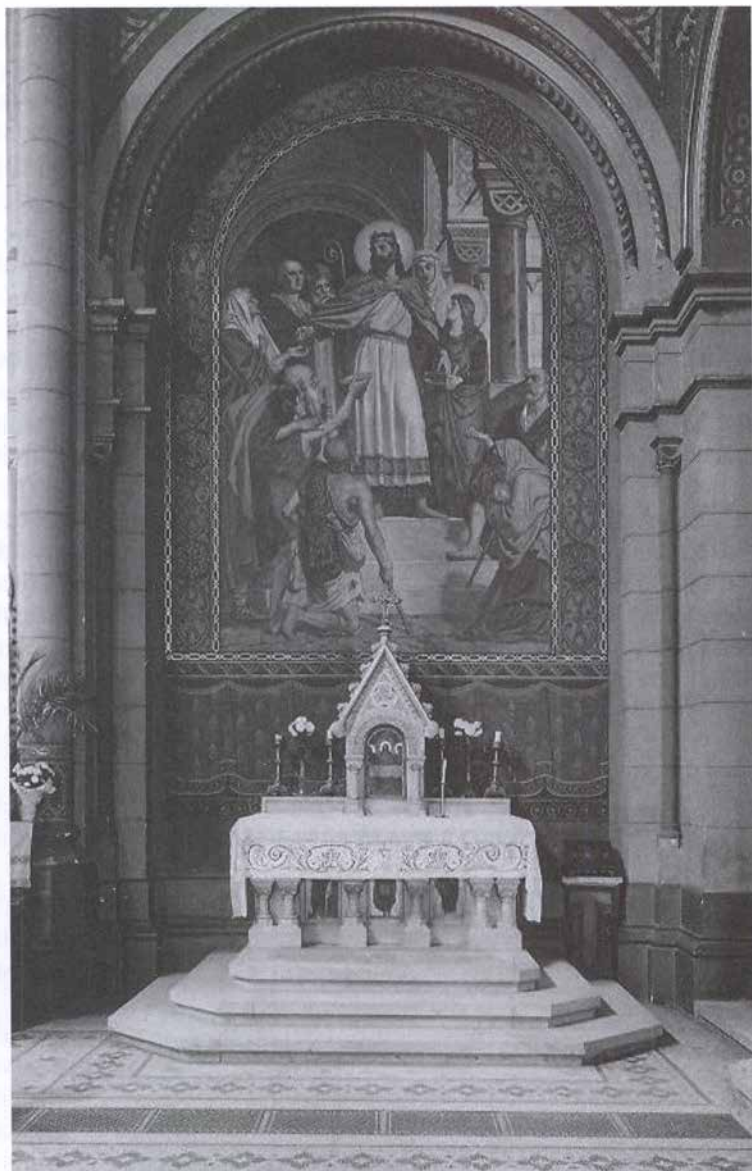

Than Mór: Szent László vizet fakaszt. Falkép

Képeslap az 1930-as évekből. Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény, lt.: 98.133.1

1881. márciusában a két együtt dolgozó festő elkészült a még hátralévő festmények kartonjaival. Az év júniusában Lotz Károly és Than Mór befejezték a rájuk bízott képek festését, mellyel befejeződött a ferencvárosi templom falkép-sorozatának két évig tartó munkája.¹¹²

A ferencvárosi Assisi Szent Ferenc plébániatemplom különlegessége a nemzeti történelemből merített négy nagy történelmi kompozíció.¹¹³ Igaz, az események konkrétasága csak jelképes, de a szándék nyilvánvaló; történelmileg hiteles jelenetet ábrázolni.

*Lotz Károly: Szent István almizsnálkodása. Falkép
Képeslap az 1930-as évekből. Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény It.: 98.132.1*

Than Mór 1880 decemberében kezdett a kereszthajó baloldali mellékoltárának kartonjához,¹¹⁴ amelyet a következő év februárjában fejezett be.¹¹⁵ (A Than-féle eredeti kartont ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi.)¹¹⁶ A Szent Lászlót ábrázoló nagy méretű falfestmény 1881 nyarán készült el. A kompozíció központi elrendezésű, a kősziklát bárdjával megütő Szent László király katonái köréje csoportosulnak. A kép elő- és középterét a sziklából fakadó patak vize élesen elhatárolja egymástól. Az előtér bal oldalán található csodálkozó és hódoló harcosok változatos korú és típusú csoportja mellett érdemes megfigyelni a patak tulsó partján vízbe hajolva szomját oltó katona alakját, akit a művész merész rövidülésben ábrázolt. A háttér jobb oldalán örvendező harcosok közelednek, mögöttük gondosan kidolgozott természeti környezet, őzkekkel és szarvasokkal.

A kivitelezett mellékoltárkép kartonját a Képzőművészeti Társulat 1881. évi őszi kiállításán tették közszemlére.¹¹⁷ A reális elemekből összeállított kompozíciót a bírálók túlságosan zsánerszerűnek tartották: „A főalakban feltűnően kevés az erély, sőt életteljesség is. A művész lemondott arról, hogy akár vallásos áhitatot, akár a csoda által keltett meglepetést tükröztessen vissza a király arcán. Állása, mozdulata kimért (...) egy kis természetes fesztelenség – s oda volna az unalmasság.”¹¹⁸

Az előmunkálatok során Than kísérletezett egy merevebb, a megszokott keretekhez jobban igazodó megoldással is.¹¹⁹ Ezek szerint a festmény három mezőből állt volna, legalul Szent László, egy előtte térdelő férfiakkal, a felhőkben pedig Mária a kis Jézussal került volna megfestésre. Végül a valóságosabb változat kivitelezésére került sor.

Than, „a tudós festő“ minden bizonnyal több Szent Lászlóval foglalkozó alkotást is ismert,¹²⁰ azonban a Bakáts téri mellékoltárkép megfestésénél nagy valószínűséggel Ipolyi Arnold 1854-ben kiadott *Magyar Mithológiája* segítette, amelyben a szerző külön fejezetet szentelt Szent Lászlónak.¹²¹ A templom Than által készített baloldali mellékoltárának párja a jobboldalon Lotz Károly alamizsnát osztó Szent István alakja. Mindkét királyalak a jóság, a népéről gondoskodó, jó uralkodó jelképeként jelenik meg.

LOTZ KÁROLY: SZENT ISTVÁN ALAMIZSNÁT OSZT

Than Mór Szent László oltárképével egyidőben, 1881 első felében Lotz Károly a Szent Istvánt ábrázoló falfestményét készítette. Szent István alamizsnaosztás közbeni megjelenítése sajátos és ritka ábrázolása a szent királynak, legendájában nem is szerepel.

Az oltárképen román templomelőcsarnok boltívei alatt, a lépcső tetején jelenik meg a király családjával és kíséretével. A kompozíció főalakja Szent István, kinek jobb válla felett a királyné, Gizella látható kék ruhában. A király bal oldalán két egyházfő, a borotvált Asztrik, illetve a szakállas Szent Gellért püspök. A főalak mellett jobbra fia, Szent Imre herceg, kezében kincsesládával, melynek tartalmát atyja a szegények között osztja szét. A falkép mindkét oldalán szegények láthatók, a király fehérkendős, kék köntösű öregasszonynak nyújt pénzt. Előtte egy ifjúra támaszkodó aggyastyán, előtte egy botorkáló béna látszik. A kompozíció jobb sarkában egy anyát

láthatunk kék kendővel, barna szoknyában. A jelenet többi szereplője koszorúként veszi körül Szent Istvánnak fehér köntösbe öltözött, paláttal övezett férfias alakját.

A festmény kivitelezéséig lényeges változásokon ment keresztül, amelyet a Magyar Nemzeti Galériában őrzött tanulmányok is bizonyítanak.¹²² A rajzok mellett ismeretes egy színvázlat is, amely egykor Ernst Lajos gyűjteményéhez tartozott.¹²³ Ez a színvázlat részben fordítottja a kész festménynek, és az egyházfestészeti bizottság 1880. január 6-i bírálata után került átdolgozásra.¹²⁴

Az 1881 nyarán kivitelezett ferencvárosi mellékoltárkép eredeti, olajjal színezett kartonja ma az esztergomi Keresztény Múzeumban található.¹²⁵ A karton 1882 őszén a Képzőművészeti Társulat kiállításán szerepelt,¹²⁶ vele Lotz Károly ugyanebben az évben egyhangú határozattal másodszor nyerte el Ipolyi Arnold ötszáz forintos történeti képvázlatra hirdetett díját.¹²⁷ A nyertes kartont Ipolyi gyűjteménye számára meg is vásárolta a művésztől.¹²⁸

LOTZ KÁROLY: HUNYADI JÁNOS UTOLSÓ ÁLDOZÁSA

Lotz Károlynak a ferencvárosi templomba készült kompozíciói közül legnevezetesebb az északi kereszthajó nyugati falán lévő falfestménye. A kompozíció főalakja, Hunyadi János – nemzeti múltunk legdicsebb alakjainak egyike –, kinek utolsó áldozása Kapisztrán Szent János magyarországi működésének kiemelt epizódjaként került a szakrális térbe. Lotz Károly a nándorfehérvári hősnek nem siratását – mint azt láthatjuk a 19. század harmincas, negyvenes éveiben készülő Schmidt József, Weber Henrik vagy Kis Bálint festményén –, hanem annak megszenyelt végperceit örökíti meg.

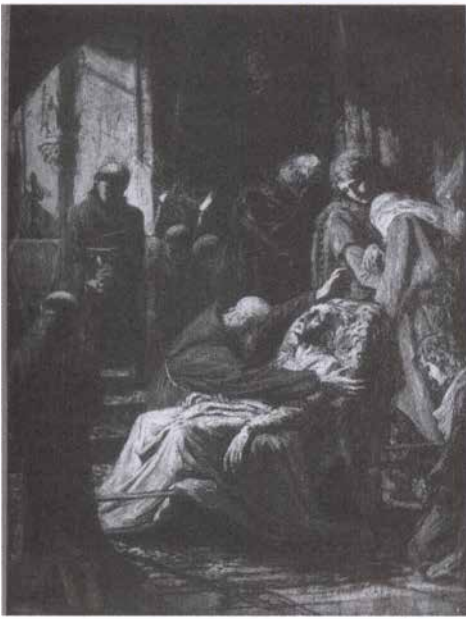
A falképhez készített egyik első vázlaton Hunyadi még nem családja, hanem vitézek és ferences szerzetesek körében látható.¹³⁵ Az Ipolyi elnöklete alatt álló egyházművészeti bizottság először 1880. január 6-i ülésén javasolta Lotznak, hogy a Hunyadit ábrázoló kompozícióban nagyobb hangsúlyt fektessen a mellékkörülmények kidomborítására.¹³⁶ Ezzel a változtatással Hunyadi utolsó perceinek az irodalmi forrásokban olvasható körülményei kétségtelenül hangsúlyosabbak lettek. Majd a bizottság ugyanezen év április 29-én további változtatást is kért, nem művészeti, hanem tárgybeli vonatkozásban.¹³⁷

A falfestményen az alakok az előtérben a képsíkkal párhuzamosan helyezkednek el. Hunyadi Jánost hordszéken látjuk, amelyen a zimonyi vár kápolnájába vitték. Tőle

Lotz Károly: Hunyadi János utolsó áldozása

Színvázlat, v. o. j.l.b.: „Lotz” ismeretlen helyen. Ybl 1981, képkatalógus: 41. kép

Lotz Károly: Hunyadi János halála
Olaj, (grisaille), vászon, j.j.l.: „Lotz” 110x80 cm,
egykori lt.: F:K: 821, Elveszett

balra sötét ruhában, térdelő pozícióban felesége, Szilágyi Erzsébet, és fél térdre ereszkedve a kék ruhában lévő fia, Hunyadi László. Őket teljes profilban láthatjuk. A haldokló fölé hajolva jelenik meg az itt már agg és szakállas Kapisztrán, jobbjaiban a szentostyával. A hordszék előtt térdelő szerzetes kezében a kehely. Hunyadi János mögött fia, Mátyás és egy idős szerzetes tűnik fel, a kép balsarkában álló alakok a Hunyadiak fekete hollós címerpajzsával láthatóak. A falfestmény háttérében egy egyenletesen megvilágított sokszögű kápolna, szentélyében oltárral.

Az 1880 első felében kiviteletett falfestmény színezett szénkartonja 1880. november 15-én került a történelmi festménypályázat bírálói elé. A bírálók egyhangú döntése alapján az ekkor először meghirdetett ötszáz forintos Ipolyi Arnold-díjat Lotz Károly nyerte el ezzel a kartonjával. A karton a Képzőművészeti Társulat 1881 tavaszi kiállításán már

Lotz Károly: Hunyadi János utolsó áldozása
vázlat, című falfestményéhez
Keresztény Múzeum, Esztergom, lt. nélkül.

Lotz Károly: Hunyadi János utolsó áldozása
Színezett szénrajz kartonon, jelezve jobbra lent: „f. Lotz K.”, 210x418 cm
Keresztény Múzeum, Esztergom, lt.: 4460

Lotz Károly: Kapisztrán Szent János prédikációja
Színezett szénrajz kartonon, jelezve jobbra lent: „f. Lotz K.”, 208x415 cm
Keresztény Múzeum, Esztergom, lt.: 4459

*Lotz Károly temperavázlata a Kapisztrán Szent János prédikációját ábrázoló falképéhez.
Vasárnapi Ujság, 1898 okt. 16, 45. évf. 42. sz. 733.*

Ipolyi tulajdonaként szerepelt.¹³⁸ Ma az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzik a Kapisztrán és a Szent István kartonok mellett.¹³⁹

LOTZ KÁROLY: KAPISZTRÁN SZENT JÁNOS PRÉDIKÁCIÓJA

A templom következő nagy falképe *Kapisztrán Szent János prédikációját* ábrázolja a templom déli kereszthajójának nyugati falán, világi hatású kompozícióban. A szent megjelenítése nagyon sajátos. Általában egyedül ábrázolják, kezében feszülettel vagy kereszt zászlóval, de Lotz kompozíciója e hagyománytól eltérő, igazi történeti festmény. A lánglelkű szerzetes szónoklatával a nőket, a vitézeket és a férfiakat buzdítja a török elleni harcra, kezével pedig a kereszttel díszített lobogóra mutat.

Az elkészült falfestménynek több vázlata is ismert.¹²⁹ Az egykor Ernst Lajos gyűjteményéhez tartozó első kis színvázlat kompozíciója fordítottja a kész képnek.¹³⁰ Lotz ezt a kompozíciót – ugyanúgy mint a Szent István ábrázolás esetében – a bíráló bizottság 1880. január 6-án tett észrevételezése után megváltoztatta.

A falfestményen Kapisztrán már nem felfelé mutat az égre, mint az Ernst-féle vázlaton, hanem széttárja két karját és mintegy mellét mutatja, hogy önfeláldozásra hívja a keresztényeket. Előtte a középkori város falai tövében a lelkesült tömeg, férfiak, harcosok és nők. Közülük a zöld ruhában elől térdelő, főkötös nő válik ki öltözéke színével. Óvva öleli magához gyermekét. A térdelő nő mellett jobbra egy kék-vörös ruhás öreg férfi és egy fehércsuhás szerzetes alakja villan ki a kép sárgásbarna tónusából. Az agg férfi másik oldalán egy kovács látható kezében kalapáccsal. A kompozíció férfi és női alakjai mellett sisakba és páncélba öltözött vitézek és katonák.

Az 1880. második felében kivitelezett *Kapisztrán Szent János prédikációja* falkép eredeti színezett kartonja – mely ma az esztergomi Keresztény Múzeumban találha-

tó¹³¹ – 1881 őszén az egyházfestészeti bizottság egyhangú javaslatára megkapta a valóságos terhére engedélyezett ötszáz forintos jutalomdíjat.¹³² Lotz Károly ezzel a kartonnal az 1881. évi Ipolyi-féle történelmi festmény pályázaton is szerepelt. Ekkor Than Mór nyert, *Hunyadi János és Vitéz János Vajda Hunyad várában* című vázlatképeivel. A Kapisztrán-falfestmény színezett kartonja a Képzőművészeti Társulat 1881. évi őszi tárlatán már Ipolyi Arnold tulajdonaként szerepelt.¹³³ A műkritikusok nagyon pozitívan fogadták.¹³⁴

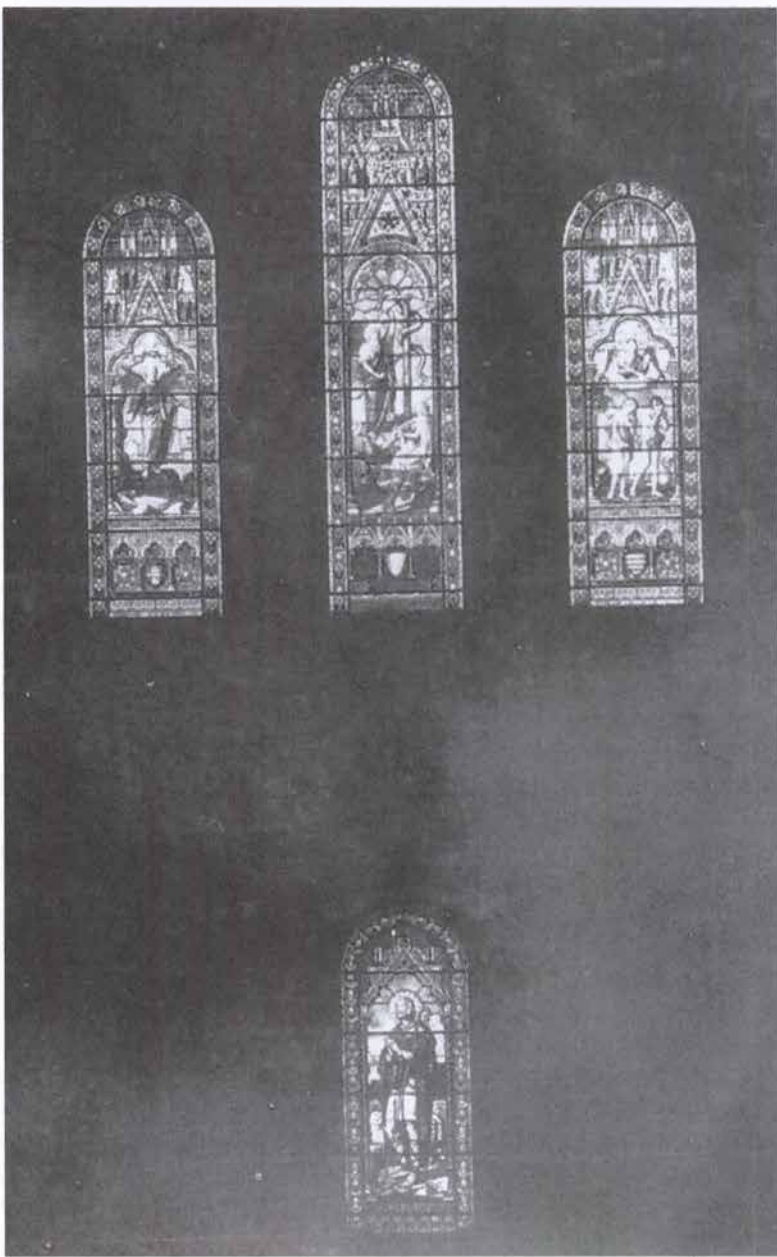
A Bakáts téri képciklus jól példázza a templomok „elvilágiasodását”, azt, hogy a megszentelt térbe miként kerülhet, és milyen jól illeszkedik a történelem. Lotz Károlynak későbbi, a pécsi székesegyházba, illetve a Mátyás templomba készített kompozíciói a ferencvárosinál már tökéletesebbek, kifejezőbbek és kiérleltebb megjelenítésűek.

A SZÍNES ÜVEGABLAKOK

A ferencvárosi Assisi Szent Ferenc plébániatemplom mint összművészeti alkotás az 1881 júniusára elkészült falképekkel csak a színes üvegablakok beállítása után teljesedett ki igazán. A napjainkban már csak leírásokból és metszetrajzokból ismert üvegablakok két fázisban készültek el: 1879 és 1882 között a templom kereszthajójának nyolc, illetve a hosszháznak kettő színes üvegablaka, a hátralévő tíz ablak csak később, 1902-ben, mely dátummal végleg befejeződött a ferencvárosi templom teljes díszítése.

1876 őszén a ferencvárosi templomépület belső falazatának vakolása és szobrászati munkáinak elkészülte után közönséges üvegtáblákkal fedték be az akkor még nyitott ablakokat, ezt azonban Ybl Miklós építész, illetve a templom plébánosa, Kurtz Vilmos ideiglenesnek tekintette. Ezek helyére színes üvegfestményeket képzeltek el, amelyre a pénzühiány miatt akkor nem volt lehetőség. Trefort Ágoston 1879. január 20-án kérte fel Than Mórt és Kratzmann Edét a kereszthajó stílszerű, színes üvegablakainak az elkészítésére.¹⁴⁰ 1879. július 15-én a Budapest Fővárosi Tanács ülésén a templomépítési bizottság bemutatta a Than által készített kartonokat és színvázlatokat.¹⁴¹ Than Mór eredetileg húsz tervet készített; részben magyar szenteket, részben pedig ó- és újszövetségi jeleneteket ábrázolt. A kartonokat Trefort Ágoston Ipolyi Arnolddal, az Egyházművészet Emelésére Alakított Bizottság elnökével bíraltatta meg. Az üvegablakok témáit és elhelyezését az 1879. augusztus 9. és 10-i ülésen rögzítették, melynek értelmében Kratzmann Ede, üvegfestő csupán nyolc ó- és újszövetségi jelenetet kivitelezett. Ezek szerint az északi kereszthajó északi zárófalába tört három felső ablakba került az *Angyali üdvözlés*, a *Krisztus a keresztfán*, valamint a *Krisztus feltámadása* téma, az északi kereszthajó északi oldalán oltárképül pedig egyes ablakban az *Immaculata*. Velük szemben, a déli kereszthajó déli zárófalában került elhelyezésre a *Jónás próféta megszabadulása a hal gyomrából*, a *Rézkigyó a pusztában*, az *első emberpár bűnbeesése*, a negyedik ablakon oltárképül pedig *Szent Vendel*, a pásztorok védnöke.¹⁴² Ennek a nyolc színes üvegablaknak a kartonját ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi.¹⁴³ Az üvegfestmények 1879 végétől Kratzmann műtermében készültek. Közülük négy már 1880 tavaszán, a többi üvegablak júniusra lett készen.¹⁴⁴ Legelőször az *Immaculata* és a *Szent Vendelt* ábrázoló üvegfestményeket helyezték be. 1880. július 15-re mind a nyolc ablak a helyén volt.¹⁴⁵

Ipolyi Arnold a Bakáts téri templom építkezésének előrehaladott állapotát 1878.

A templom kereszthajójának egykori üveglakái. (Déli fal)

Elpusztultak. KÖH Fotótár, lt.: 19.282.

november 19-én tekintette meg. A mellékhajók tizenkét ideiglenesen közönséges üvegtáblákkal befedett ablakára Kurtz Vilmos a tizenkét apostol ábrázolását tervezte. Ipolyi ezzel szemben tizenkét magyar szentnek megjelenítését javasolta,¹⁴⁶ melyhez programszerű útmutatást is adott. Szerinte a vallásosság mellett nemcsak megfér a hazafias érzés, de a hívekre hatványozott hatással is bír a magyar szentek érényeinek

példája. Olyannyira komolyan gondolta a tizenkét magyar szentre vonatkozó elképzelését, hogy a *Szent Gellért* püspököt ábrázoló üvegablakot saját költségén kivitelezette. Az üvegfestmény Kratzmann Ede műtermében készült, kartonját és színvázlatát ifj. Stornó Ferenc alkotta. Ez a *Szent Gellért*et ábrázoló üvegfestmény volt az első, amely a ferencvárosi templomba elkészült, sőt ez volt az egyetlen üvegfestmény, amely a templom felszentelésének napján, vagyis 1879. április 24-én már látható volt. 1882 végén a *Szent Gellért*et ábrázoló ablakkal szemben beállították az *Árpád-házi Szent Erzsébet* üvegablakot is. Az alkotást Gróf Wenckheim Frigyesné támogatása tette lehetővé.¹⁴⁷

A két mellékhajó díszítetlenül maradt további tíz ablakának cseréjére mintegy húsz évvel később került sor. Ipolyi programját Kurtz Vilmos és Czobor Béla gondolta tovább. Ezek szerint az oltárlecke (epistola) oldalát *Szent Adalbert*nek képe nyitotta meg, melléje *Gizella*, az első magyar királyné alakja sorakozott, utána következett a már meglévő *Gellért*, mellette *Szent Kinga* (Kunigunda), IV. Béla király lánya, majd *Szent Mór*, pécsi püspök és végül a Pannóniában született *Szent Márton* lovag, későbbi Tours-i püspök. Az evangéliumi oldalon *Szent István király*, *Szent Imre herceg*, a már 1882-ben elkészült *Árpád-házi Szent Erzsébet*, *Szent László király*, *Szent Margit*, IV. Béla király leánya és *Kapisztrán Szent János* sorakoztak egymás mellett.¹⁴⁸

Kurtz és Czobor szerkesztette az üvegablakok vallásos feliratait, valamint ők felügyeleték a kartonok készítését is, melyet Glaser Jánosra és Székely Árpádra bízta. Az üvegfestmények kivitelezésére Róth Miksát kérték fel. Az elkészült kartonokat a főváros engedélyével a Magyar Iparművészeti Társulat 1900. évi karácsonyi kiállításán mutatták be, melyek a közönség elismerését és érdeklődését váltották ki.

A főváros közönsége és a templom gyülekezete nem élvezhette sokáig az 1902-ben teljesen befejezettnek tekintett templomot. A második világháborúban megsemmisültek színes üvegablakai, a belső díszítőfestés, valamint Lotz Károly és Than Mór freskói is megromlottak.

*Szent Erzsébetet ábrázoló színes üvegablak
Elpusztult. KÖH Fotótár, lt.: 19.279.*

A Bakáts téri Assisi Szent Ferenc plébániatemplom a háború után tett több helyreállítási munka ellenére sem tükrözi ma vissza Ybl Miklós templomának egykori fényét. A falak állandó átnedvesedése miatt komoly gondokkal kell szembenézni. Több helyen, főleg a mellékhajókban figyelhető meg a vakolat pikkelyesedése, leválása. Ezek mellett veszélyben vannak Than Mór és Lotz Károly értékes falfestményei is, melyek befeketedtek, tompa színűekké váltak. A templom restaurálása, állagmegóvása nagyon időszerű lenne napjainkban is. Nemzeti és kulturális értékeink védelme mindenkor feladatunk, hiszen – Ipolyi Arnold szavaival élve – „a nemzet fennmaradásának és folyvást emelkedésének közös érdeke műemlékeinek fenntartása. Mert azon nemzet, mely értékeit veszni hagyja, saját síremlékét készíti.”

JEGYZETEK

1. Trefort Ágoston levele Ipolyi Arnoldhoz 1881. április 25-én: EPL, Ipolyi Arnold gyűjteménye. T 395.
2. *Lázár* 1914. 14.
3. A ferencvárosi lakosság 1820-ban kérvényezte egy ideiglenes templom építését. 1822-ben a pesti plébániák ingatlanainak szabályozásakor a pesti ferencesek területéből kihalították a mai belvárosi főplébánia területét és kárpótlásul adták az épülőfélben lévő ferencvárost. A ferences szerzetesek felkarolták a templom ügyét és 1822. november elsején vették át a plébániát. (*Kurtz* 1879, 13–17.) A plébániának a ferences rend szigorító reformját követően 1900. májusában szűnt meg a pesti ferences rendházzal való jogi kapcsolata. A plébánia papsága az esztergomi főegyház-megye állományaiba került át és vezetését a főegyházmegyei papság vezette. Akétszintes plébániaház pedig ettől kezdve a főváros tulajdona. *Szabó–Pap* 1986, 36.
4. BFL. IV. 1407. b. 33. doboz, 1865. április 21-én, 10092/8239.
5. *VU*, 1865. 228. Noha először Feszl Frigyeset kéri fel a templom tervezésére, de a Vigadó építkezésénél tapasztalt súrlódások miatt a megbízók később eltekintenek ettől. *Ybl* 1956. 52.
6. Simor János 1866 február 12-én tett felajánlása Rupp Imre 1878. október 21-én kelt levelében olvasható: EPL C 29., Nr. 4546.
7. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1866. február 26-án, 6352/3. 1866.
8. Ezer forintot adományozott ekkor, majd 1868. április 28-án Mária Valéria szerencsés születése alkalmából további háromezer forintot ajánlott fel a templomalap részére: BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 13831.
9. *Kurtz* 1879. 22.
10. I. Ferdinánd és Mária Anna, a lemondott király és felesége prágai fődvarmesteri hivatali útján szintén ezer forintot adományozott e célra: BFL IV. 1407. b. 33. doboz 19403/1867, illetve 326.
11. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1867. július 18-án, 17486.
12. BFL IV. 1407. b. 33 és 34. doboz, dátum és iktatószám nélkül.
13. Sennyey Pál báróné a templom javára főúri körökben gyűjtött adományát 1867. augusztus 6-án összesen 2102 forint értékű budai takarékpénztári könyvecskébe kötötte le. Az összeg 10 éves lekötéssel a duplájára gyarapodott. (BFL 1407. b. 33. doboz, 1878. július 18-án, 28616. szám alatt.) Az ebből a gyűjtésből származó 4000 forintot a báróné beleegyezésével a harangok öntésére használták fel.
14. A Magyar Tudományos Akadémia, illetve a pesti Új Városháza épületének stíluskérdése heves vitát váltott ki a kortársakból.: *Henszlmann Imre*: „Minő stylben építsük a Magyar Tudományos Akadémia épületét” *Budapesti Szemle*, 1861., XL. füzet, 374.; u.ő.: Néhány észrevétel a magyar akadémia építendő palotájának ügyében. *Sürgöny*, 1861. június 26.
15. Ybl Miklóssal a szerződést 1866. november 3-án kelt 35687/24. számú határozat alapján kötötték meg: BFL IV. 1407. b. 34. doboz.
16. Ezek 220 ezer, illetve 158 644 forint és 85 krajcárt tettek ki. Ebben a pénzügyi megfontoláson kívül a gótikus stílussal szembeni fenntartás is szerepet játszhatott. *Sisa* 1998, 213.
17. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 38189.

18. Az építkezés ellenőrzését Zofahl Gusztáv építész végezte, aki már azok megkezdése óta Ybl mellett dolgozott, így jól ismerte a terveket. BFL IV. 1407. 34. doboz, 29587/5.
19. Olvasható Kurtz Vilmos Simor Jánoshoz Budapesten, 1879. április 9-én kelt levelében.: EPL Cat. 29. Nr. 2099.
20. Kurtz 1879. 24.
21. Ybl 1956. 160.
22. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1870. december 28-án, 5265.
23. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1870. március 10-én, 7620.
24. Kurtz 1879. 27.
25. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1869. június 4-én, iktatószám nélkül.
26. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1870. július 13-án, 22830. szám alatt. A főpapat is felszólították adományozásra. VU 1871. 397.
27. Kurtz 1879. 28.
28. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1874. május 7-én, 31516.
29. A templom építkezésébe eddig 150 ezer forintot fektettek, az állványok pedig körülbelül 120000 forintot értek.
30. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1874. május 18-án, szám nélkül.
31. Ráth Károly főpolgármester jelentése alapján az építési alap ekkor 31000 forinttal rendelkezett, viszont az épületnek a tető alá hozása 80000 forintba került. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 448/874.
32. BFL IV. 1407. b. 33. doboz 17874.
33. A tagok a következők: Békey Imre tanácsnokelnök, Tavasz Endre, Gottgeb Antal, Höffler György, Nasztl Mór, Hirsch Mihály, Kiss Gyula, Kern Ferenc, Locher Mihály, Kurtz Vilmos, Dobronyi János, Gregersen Guilbrand, Humayer Károly, Prückler János, Böhm Alajos. Kurtz 1879. 30–31.
34. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 31516 és 38010.
35. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 17713. szám alatt. Trefort július 19-én értesítette a fővárost a király kedvező döntéséről. I. Ferenc József a kért összeget engedélyezte a ferencvárosi templom építési költségeinek fedezésére: BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 16594/874.
36. A bádógosmunkákat Zellerin Mátyásra bízták. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 20773/I. 2881.
37. A templomtető ácsmunkáit Gregersen Guilbrand vállalkozó végezte. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1878. szeptember 19-én 42248. szám alatt. Az ácsmunkákkal 1876 novemberére készült el. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1876. november 2-án, 31214.
38. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1878. szeptember 19-én, 42317.
39. A templomépületen lévő 65 ablak előállításához szükséges lakatosmunkára öt ajánlat érkezett. A legjobbat Jungfer Gyula adta, aki az összes lakatosmunkát 2963 forintért vállalta, illetve a 600 forintra tervezett dískaput ingyen elkészítette. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1876. szeptember 16-án, 34633. szám alatt. Jungfer Gyula dískapuja szerepelt az 1878. évi Párizsi Világkiállításon.
40. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1877. november 24-én, 47591/I. 4084.
41. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1881. február 24-én, 1881/8742/I. 1655.
42. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1878. augusztus 22-én, 3766. szám alatt, illetve EPL Cat. 29. Nr. 3766.
43. EPL Cat. 29. Nr. 801.
44. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1876. január 4-én, 888/I. 143.
45. 1879. november 29-én Ybl Miklós díjazása még függőben volt. 1867-ben az építkezést hat évre tervezték, a szerződés értelmében a becsült érték, vagyis 175 ezer forint 3 %-a járt volna az építésznek. Az építkezés azonban 1872 és 1874 között Ybl Miklós önhibáján kívül szünetelt. Az Ybllal kötött szerződés 1872-ben az építkezés leálltakor megszűnt. Az építkezés újraindulásakor nem történt semmiféle megegyezés ez ügyben.
46. Kurtz Vilmos 1855-től Ferencváros káplánja, majd 1865-től az Assisi Szent Ferenc plébánia-templom egyházi vezetője lett. Az épülő templom építését szervezte és figyelemmel kísérte, egészen haláláig, 1909-ig. Kurtz Ipolyi Arnold, Lotz Károly, a nyelvtudós Czuczor Gergely és a középkori, valamint egyházi művészettel foglalkozó műtörténész, Czobor Béla barátságát és támogatását élvezte.
47. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1876. január 4-én, 888/I. 143.
48. BFL Tervtára XV. 17. F. 331. Ybl 47/ 90.
49. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1881. február 24-én, 1881/ 8422/ I. 1622.

50. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1878. május 7-én. iktatószám nélkül.
51. Kurtz Vilmosnak, a ferencvárosi templom plébánosának kezdeményezésére a templom díszes román stílusú oltárszönyegekhez jutott, amelyeket a Prückler család készített és adományozott a templomnak. Előbb oltáránkosokat ajánlottak fel, de Kurtz Vilmos, ügyelvén a stílusegységre, inkább a román ízlésű szönyegek himzését kérte. Acsalád tagjai Ybl tervei alapján egy évig dolgoztak rajta. Értékük közel ezer forint volt. *Egyházművészeti Lap*, 1881. 56.
52. Than Mór készíti továbbá a főoltár szentségtartója feletti homlokfal, illetve a mellékoltárok festett betéteit is 1881-ben: *Ybl* 1956. 54.
53. BFL Tervtára XV. 17. F. 331. Ybl 47/ 97, illetve 47/ 64. szám alatt.
54. BFL Tervtára, XV. 17. F. 331. Ybl 47/ 8, 47/ 7., illetve 47/ 84. szám alatt.
55. Kurtz 1879. 37–44., illetve BFL IV. 1407. b. 33. doboz, dátum és iktatószám nélkül.
56. Az összes asztalosmunkát – a keresztelő kápolnában és a sekrestyében is – Thék Endre végezte. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1882/ 1995.
57. Kőfaragó munkálatok: Dittmann Kelemen. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1875. március 24-én. I. 9295/1875.
58. Az orgona elkészítésére Ország Sándort kérték fel. (BFL IV. 1407. b. 33. doboz, 1879. március 20-án, 1606., illetve 11093.) Az orgona 1880 januárjára teljesen elkészült. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, Budapest, 1880. február 16-án, 1880/5509/I. 1001.
59. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1879. március 26-án, 1879/13210/I. 2056.
60. A Szlavec Venczellel kötött szerződés: BFL IV. 1407. b. 33. doboz, dátum és iktatószám nélkül. Ybl Miklós 1:1 arányú, 100x300 cm-es szószékterve: BFL Tervtára XV. 17. F. 331. Ybl 47/90. szám alatt. Szlavec Venczel a főoltár mellett vállalta a két mellékoltár szállítását és karszti márványból való kidolgozását is az Ybl által kibocsátott rajzok alapján. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, Budapest, 1881. február 24-én, 1881/8422/I. 1622.
61. Walsér Ferenc szerződése 1878. május 7-én köttetett: BFL IV. 1407. b. 33. doboz. A szerződés értelmében Walsér köteles az említett harangokat az Ybl Miklós által megállapított képekkel és díszítményekkel rajz szerint, továbbá a ferencvárosi plébános, Kurtz Vilmos által megállapított feliratokat az Ybl által meghatározott stílszerű betűkkel önteni és a helyszínre saját költségén legkésőbb 1878. június 5-ig szállítani és ott elhelyezni. Walsér továbbá köteles még az átvételtől számított öt évig garanciát vállalni művére. A megállapodás értelmében hat harang készült. A következők: 1. 1569 kg, d hanggal; 2. 915 kg, f hanggal; 3. 761 kg, fíz hanggal; 4. 469 kg, a hanggal; 5. 205 kg, d hanggal; 6. A lélekharang. Felirata: „Kezeidbe ajánlom lelkemet”. Ezt a vállalkozó ingyen öntötte.
62. Kurtz 1879. 36.
63. A megszavazott összeg 8000 forint volt. Kurtz 1879. 46.
64. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, Budapest, 1879. június 5-én, 1879/21843/I. 3431., illetve 3647. A munkáért a festő 500 ft-ot kapott.
65. A festési, díszítési, illetve a főoltár és a szószék aranyozási munkálatairól szóló költségvetését 1879. január 26-án terjesztette elő a templomépítő bizottmány számára: BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1879/3649/I. 523.
66. Kurtz 1879. 44.
67. VU 1879. 657–658.
68. Az építkezéshez a ferencvárosi templom pénztára 52 ezer forinttal, a főváros tizenhárom év alatt 220 ezer forinttal járult hozzá. A városalpból 40 ezer forintot, míg a különböző adományozásokból 33 ezer 500 forintot fordítottak a templom építésére. (Kurtz 1879. 50.) A Fővárosi Számvevőség kimutatása szerint 1866-tól 1880-ig az építkezés 361 ezer 825 forint és 99 krajcárt emésztett fel. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1880. február 11-i keltezéssel.
69. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1879. május 29-én, 14.616.
70. *Egyházművészeti Lap*, 1881. 286–287.
71. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1881. február 24-én, 1881/ 8742/ I. 1655. szám alatt.
72. Az ajándék költsége kb. 200 forint volt: *Egyházművészeti Lap*, 1880. 96.
73. *Ybl* 1956. 139. 13. lábjegyzet.
74. *Egyházművészeti Lap*, 1880. 223–224.
75. Tálpán felirat: „Készítette Kurtz Vilmos, helyettes plébános, Ybl Miklós rajza szerint, Herpka Károly által Budapestten 1886-ban.” Ezenkívül mindazok nevei belevésettek, akik adományaikkal hozzájárultak.: *Czobor* 1902. 3.
76. *Szvoboda Dománszky* 1986. 133–136.

77. Elnöki megnyitó beszéd az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gyűlésén 1880-ban. *Ipolyi* 1888. 209.
78. Az 1861-ben alakult Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (A továbbiakban OMKT) célja a hazai képzőművészet felkarolása, kiállítások rendezése, a művészek támogatása és a művészeti élet fellendítése volt. Elnöke a kiegyezés után Pulszky Ferenc, majd 1879 végén újjá szervezték a Társulatot: „*Pulszky Ferenc elnök végleg leköszönt. Helyébe megválasztották elnöknek Ipoly Arnoldpüspök 174 szavazattal, alelnökké Erdődy Sándor gróf és Barabás Miklós 174 szavazattal. Választmányi tagokul, a művészek közül: Greguss János, Hauszmann Alajos, Henlszmann Imre, Huszár Adolf, Jankó János, Keleti Gusztáv, Kovács Mihály, Ligeti Antal, Madarász Victor, Molnár József, Morelli Gusztáv, Ney Béla, Orlay Soma, Pállik Béla, Pártos Gyula, Székely Bertalan, Weber Antal és Brodszky Sándor. A nem művészek közül: Apponyi Albert gr., Greguss Ágost, Havas Sándor, dr. Hirschler Ignác, Liptay Kornél, Masszák Hugó, Pulszky Károly, Szentgyörgyi Ottó, Szlávay József, Szombathelyi Antal, Takács Lajos, Tarcsay János, Tárkányi Béla, Tisza Lajos, Wahrmann Mór, Zichy Antal, Kaas Ivor br., és Csapó Vilmos.*” *Képzőművészeti Szemle*, 1880. 16. Id.: *Baktai* 1979. 283–309.
79. Trefort Ágoston levele Ipolyi Arnoldhoz 1881. április 25-én: EPL Ipolyi Arnold gyűjteménye, T 395.
80. Elnöki megnyitó beszéd az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gyűlésén 1882-ban. *Ipolyi* 1888. 297.
81. Lásd az Operaház freskóinak bírálatát: Elnöki megnyitó beszéd az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gyűlésén 1884-ban. *Ipolyi* 1888. 4.
82. Elnöki megnyitó beszéd az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gyűlésén 1881-ban. *Ipolyi* 1888. 267.
83. *Keleti* 1898. 31.
84. *Keleti* 1898. 31.
85. A Történet-képirási pályázat kiírása 1880-ban: „*A pályázó művész festménye tárgyát szabadon választhatja ugyan az egész magyar történetet nemesebb és lélekemelő jeleneteiből, oly egyszerűbb vagy dúsabb alakítással, a minőt épen képe sikerültére szükségesnek vél. Ohajtsásképp azonban és tájékozásul mégis a következő alakok és jelenetek ajánltanak, még pedig mennél világosabb, egyszerűbb s azért bár csak egy-két alakkal való, de mindenesetere a tárgyakkal s alakokkal megfelelő, erősen jellemző és kifejezett előállításával, s a kort, annak jellemét, viseletét, ha kell bútorzatát, építészetiét hiven visszatükröző alakítással. Ily tárgyak lehetnének például: a) Szent István király fogadja az első térítőket, például Szt. Adalbertet, Gellértet, Mórt (...) e) Hunyadi János halála ágyán neje, gyermekei és az őt áldoztató Kapisztrán által környezve.*” (*Képzőművészeti Szemle*, 1880. 162.) Az 1880-as OMKT által kiírt történelmi festménypályázatot Lotz Károly nyerte el. Pályanyertes *Hunyadi halála* kompozíciója a Bakáts téri templom egyik falfestményének kartonja is egyben. *Ybl* 1938. 179.
86. A felülről jövő, állami támogatás magától értetődően teremtette meg a historizmusnak az akadémizmus kiüresedett formanyelvével való találkozását. Ipolyi beszédeiben utalt arra, hogy maga is észrevette a történeti festészet hanyatlásának jeleit. Már 1881-ben kifejtette, hogy a történeti festészet alatt nem a külsőségeket; a kosztüm és az esemény előadását érti, hanem „...*nemzeti életünk műalakzatai kellene, melyekkel képesek legyünk a magyar iskolát megalkotni.*” Elnöki megnyitó beszéd az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gyűlésén 1881-ban. *Ipolyi* 1888. 270. „...*S bebizonyult, ami előre látható volt, hogy pusztán pénzzel nem lehet feltámasztani egy nagyon tiszteletre méltó műfajt, mely azonban már nem a mi időnké.*” – olvashatjuk 1898-ban. *Hét*, 1898/16. 253.
87. Elnöki megnyitó beszéd az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gyűlésén 1885-ban. *Ipolyi* 1888. 474.
88. "1881-ben Ipolyi Arnold történelmi pályázatán a ferencvárosi templom falfestményeihez készített két freskókarton is szerepelt: Than Mór: Szent László vizet fakaszt a sziklából, illetve Lotz Károly: Kapisztrán Szent János prédikál címmel. Az ekkor beérkező hét mű közül a pályadíjat Than Mór: Vitéz János latin nyelvre oktatja Hunyadit című olajvázlata nyerte el. In: Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész kultusz és múpártolás Magyarországon a 19. században. A katalógus koncepciója: *Sinkó Katalin*, Budapest, 1995. 286-288. old."
89. *Képzőművészeti Szemle*, 1879. 7–8.
90. *Czobor* 1879. 1.
91. Kurtz Vilmos levele Ipolyi Arnoldhoz 1880. szeptember 9-én: EPL Ipolyi gyűjtemény, K 513.
92. Az Ipolyi Arnold elnöklete alatt álló bizottság tagjai: Tárkányi Béla, Ligeti Antal, Pállik Béla

- és Keleti Gusztáv. A bizottság sajnálatát fejezte ki, hogy nem volt módjában részt venni a freskósorozat tárgyának megállapításában. Ipolyi Trefort Agoston felszólítására a megoldás művészi oldalát bírálhatta csak: *Ybl* 1938, 175.
93. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 22400.
94. A templom kereszthajójának falfestményei a bizottmány megközelítő számítás szerint mintegy 25 000 forint: BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 35819/1879/I. 6034.
95. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 22400/1879.
96. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1880/17467/I. 3701. szám alatt. Az összes festési és díszítési feladattal 1881 elejére végzett: BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1881. január 25-én, 49258/I. 10330.
97. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 25371.
98. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1879. augusztus 9-én, 22400/ 1879.
99. Than Mór ezekért a festményekért 3750 forintot kért: BFL IV. 1407. b. 34. doboz., Budapest, 1878. december 15-én.
100. Ezért a két képért a művész 1600 forintot kapott: BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1879/30875/I. 5108.
101. Ezeknek megfestésére a két művész 1879. december 16-án kelt költségvetésében 12880 forintot kért, mely összeget a bizottság túl mérsékeltnek tartott.
102. *Egyházművészeti Lap* 1880. 32.
103. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 789. Néhány nap múlva, 1880. január 27-én a miniszter kiutalta a tiszteletdíjuk első részét.
104. Than Mór falfestményeinek eredeti kartonjai ma a MNG-ban találhatóak. *Szent Anna és a gyermek Mária*, lt.: 2388; *Keresztelő Szent János*, lt.: 2390; *Krisztus* lt.: 2389; *Szent Péter*, lt.: 2391; *Szent Pál* lt.: 2392; *Szent László vízet fakaszt a sziklából*, lt.: 2397; *Szent Ferenc megkapja a stig-mákat*, lt.: 2398; *Szent Ferenc látomása* lt.: 2399; *A ferences-rendalapítása* lt.: 2400; *Szent Ferenc megdicsőülése* lt.: 2401; *Szent Ferenc halála*, lt.: 2402; *Szent Ferenc megdicsőülése*, lt.: 2403; *Angyal*, lt.: 2430.
105. *Képzőművészeti Szemle*, 1880. 31.
106. A két falfestmény vázlatai ma a Magyar Nemzeti Galériában találhatóak. *Dávid* MNG GO lt.: 1905-363. és 1905-500. *Rebeka* MNG GO lt.: 1905-364. és 1905-576.
107. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1880. április 22-én, 1880/17467/I. 3701.
108. *Képzőművészeti Szemle* 1880. 123–124.
109. *Egyházművészeti Lap*, 1880. 224.
110. *Egyházművészeti Lap*, 1881. 96.
111. *Egyházművészeti Lap*, 1881. 223.
112. A hátralévő tiszteletdíjat 1881. június 6-án utalták ki részükre.
113. Lásd bővebben: *Büki Barbara: A Bakáts téri templom falképeiről*. In: *Ars perennis*. Primus Gradus Tanulmányok. CentrArt Egyesület, 2010. 343–353.
114. *Képzőművészeti Szemle* 1880/12. 174.
115. *Képzőművészeti Szemle* 1881/2. 30.
116. MNG GO lt.: 2397.
117. Képes tárgymutató az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1881. évi őszi kiállítására. Összeállította: *Horváth Károly*, Franklin-Társulat, Budapest, 1881. XX.
118. *Képzőművészeti Szemle*, 1881. 153.
119. MNG GO lt.: 1935-2905.
120. A szent király vízfakasztásának eseménye más alkotókat is megihletett: korábban Vinzenz Fischer 1788. körüli nagyváradi oltárképén, Kováts József 1823-ban, illetve Molnár József 1860-ban alkotta meg a témát.
121. Ipolyi Szent László alakjának költői megjelenítésével megihletett az egyházi és világi festészetben Than Mór mellett több festőt is, így Molnár Józsefet, Kovács Mihályt, Lotz Károlyt, Nagy Sándort vagy Körösfői-Krisch Aladárt: *Szabó* 1993, 211.
122. MNG GO lt.: 1905-681., 1905-720., 1905-680., 1905-584/1, 1905- 667., 1905-1281., 1905-748., 1905-1283., 1905-681. hátoldala.
123. *Lepold* 1938. 153.
124. *Ybl* 1938. 175.
125. EKM, lt.: 4458.
126. Képes tárgymutató az OMKT 1882. évi őszi kiállításának második sorozatára. Franklin-Társulat, Budapest, 1882. II. terem, 36. tétel.

127. EPL Ipolyi gyűjtemény L 140. sz. A döntés csak később, 1883. április 8-án Ipolyinak az OMKT közgyűlésén mondott megnyitóbeszéde kapcsán került nyilvánosságra.
128. EPL Ipolyi gyűjtemény L 141.
129. MNG GO lt.: 1905-1245., 1905-956., 1905- 753., 1905-1289, 1905-1258, 1905-1147, 1905-1346.
130. A vázlat reprodukciója VU 1898. 733. Már itt Ernst tulajdonaként szerepelt.
131. EKM lt.: 4459.
132. VU 1881. 766.
133. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Műcsarnokban 1881. évben rendezett őszi kiállítás második sorozatának tárgymagyarázata. Franklin-Társulat, Budapest, 1881. XV. 160. tétel.
134. *Képzőművészeti Szemle* 1881. 153.
135. EKM lt. nélkül.
136. Ybl 1938. 175.
137. Ybl 1938. 175–176. Lotz Hunyadi utolsó áldozásához készített tanulmányrajzait ma a MNG őrzi. MNG GO lt.: 1905-707., 1905-1319., 1905-1222., 1905-1303., 1905-793., 1905-1107., 1905-1309., 1905-1184.
138. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Műcsarnokban 1881. évben rendezett tavaszi kiállítás első sorozatának tárgymagyarázata. Franklin-Társulat, Budapest, 1881. 15. tétel.
139. EKM lt.: 4460.
140. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1702.
141. BFL IV. 1407. 34. doboz, a Budapest Fővárosi Tanács 1879. július 15-én levő ülési jegyzőkönyvéből.
142. BFL IV. 1407. b. 34. doboz, 1879. augusztus 9 és 10-i bizottmányi ülések irataiból, 22400/1879.
143. *Angyalí üdvözlét*: MNG GO, lt.: 2464.; *Kálvária*: MNG GO lt.: 2465.; *Feltámadás*: MNG GO lt.: 2466. *Mária/Immaculata*: MNG GO lt.: 2463.; *Jónás próféta*: MNG GO lt.: 2462.; *Mózes és a rézkőgyő*: MNG GO lt.: 2461.; *Bűnbeesés*: MNG GO lt.: 2460.; *Szent Vendel, a pásztorok védnöke*: MNG GO lt.: 2467.
144. *Egyházművészeti Lap* 1880. 128.
145. *Egyházművészeti Lap* 1880. 224.
146. Kurtz Vilmos levele Ipolyi Arnoldhoz 1880. szeptember 5-én. EPL Ipolyi Arnold gyűjteménye. K 512.
147. BFL IV. 1407. b. 33. doboz, I. 1604/1874., illetve BFL IV. 1407. b. 34. doboz, Budapesten, 1882. december 7-én, 2167/1882.
148. *Czobor Béla*: A Budapest-ferencvárosi r. kath. plébániatemplom üvegfestésű ablakainak kartonjai. *Magyar Iparművészet*, 1901. 1–2. szám, 24.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

BFL=Budapest Főváros Levéltára

Baktai 1979=*Baktai Julianna, Gergely Attiláné*: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a művészeti élet irányító intézménye (1880–1900). *Ars Hungarica* 1979/2. 283–309.

Czobor 1879=*Czobor Béla*: Az egyházi művészetek hazánkban. Budapest, 1879. 1. sz.

Czobor 1902=*Czobor Béla*: Egyházi szerelvények a Budapest-ferencvárosi r. kath. plébánia-temp-lomból. *Magyar Iparművészet*, 1902.

Ipolyi 1888=*Ipolyi Arnold* kisebb munkái V. kötet, Beszédek. Szerk.: *Bunyitay Vincze*, Franklin-Társulat, Budapest, 1888.

Keleti 1898=*Keleti Gusztáv*: A festészet és szobrászat az 1896. évi ezredéves kiállításon. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1898.

EKM=Keresztény Múzeum, Esztergom

EPL=Esztergomi Prímási Levéltár

Kurtz 1879=*Kurtz Vilmos*: A Budapest-Ferencvárosi r. k. plébániatemplom. Budapest, 1879.

Lázár 1914=*Lázár Béla*: Br. Eötvös József művészetpolitikája. *Művészet*, 1914. 1. szám.

Lepold 1938=*Lepold Antal*: Szent István király ikonográfiája. Különnyomat a Szent István Emlékkönyvből. Budapest, 1938.

MNG GO=Magyar nemzeti Galéria Grafikai Osztály

OMKT=Országos Magyar Képzőművészeti Társulat

Sisa 1998=Magyarország építészetének története. Szerk.: *Sisa József*. Vince Kiadó, Budapest, 1998.

Szabó Júlia: Szent László a 19. század magyarországi festészetében és grafikájában. In: *Zádor Anna* (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 1993,

Szabó-Pap 1986=Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez. Szerk.: *Szabó-Pap Krisztina*, Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest 1986.

Szoboda Dománuszky 1986=*Szoboda Dománuszky Gabriella*: A budapesti falképfestészet vázlatos áttekintése. (1863–1903) *Művészettörténeti Értesítő*, 1986. 3–4. szám.

Szoboda Dománuszky Gabriella: Ybl Miklós szerepe a budapesti falképfestészet kiteljesedésében. a XIX. század második felében. In: Ybl Miklós építész, 1841–1891, kiállítási katalógus.

Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 1991–1992., 123–138.

VU=*Vasárnapi Ujság*

Wilhelm Gizella: Than Mór, Budapest, Képzőművészeti Alap kiadása, 1953.

Ybl 1938=*Ybl Ervin*: Lotz Károly élete és művészete. Budapest 1938.

Ybl 1956=*Ybl Ervin*: Ybl Miklós, Budapest, 1956.

BARBARA BÜKI

THE BAKÁTS SQUARE PARISH CHURCH OF ST. FRANCIS OF ASSISI

The vogue of wall decoration lived its renaissance all over Europe in the late 19th century. This boom was due to the modernisation and fast growth of cities, also, the construction of new public buildings, since this monumental and representative style was used to embellish them.

Influential personalities of cultural and political life, great thinkers like József Eötvös, Ágoston Trefort and Arnold Ipolyi played a huge role in its birth at the end of the 1860s. The main venues of wall decoration were situated in Budapest. The artistic method came from Vienna – thanks to Mór Than and Károly Lotz, both of whom were taught by the master of the era and this style: Carl Rahl. Separate boards dealt with the commissions, like the National Hungarian Art Society, or the National Board of Fine Arts (established in 1871), which was the official body dealing with the fine arts within the Ministry of Religious and Educational matters.

Wall decoration guidelines for public buildings were developed by boards specifically established for such causes. Contemporary press published reports on the ideas and the processes. This monumental genre had the chance to depict national history, which was considered the most worthy of all subjects. Cultural politics expected a new „national school” to emerge by keeping national history alive.

The aesthetic and ideological endeavours of this era – 1870–1880s – can be shown well through the example of the architecture and decoration of the parish church dedicated to St. Francis of Assisi at Bakáts Square. It was and often still is said to be the most beautiful and harmonious church of the period. Designed by Miklós Ybl, with wall decoration by Mór Than and Károly Lotz The church in the Ferencváros also has a new iconographical programme: it was the first in the 19. century to depict a secular historical figure – János Hunyadi – within a religious framework. The historical and religious themes are next to each other in the church – through the wall decoration and the old glass windows’ cycle they form a unity. The parish church of St. Francis of Assisi in Ferencváros was one of the first attempts to create a real Hungarian hall of fame. No wonder its architectural and decorative style was considered exemplary in its era.

GERLÓCZY KÁROLY, BUDAPEST ELSŐ ALPOLGÁRMESTERE – PÁLYAÍV ÉS JELLEMRAJZ

EGY FONTOS EMBER ELŐBUKKAN A HOMÁLYBÓL

...*Nekem is jutott annyi rész, amennyit nagy művek alkotásánál a szerény napszámosnak kell elvégezni, de iparkodtam, hogy e munkát szorgalommal és lelkesedéssel teljesítsem*".¹ Gerlóczy Károly szerény önértékelése, amely hivatali működését tételiesen felsoroló nyugdíjaztatási kérelmében olvasható, ne vezessen félre bennünket: a három Károly közül (a másik kettő: Ráth Károly főpolgármester és Kamermayer Károly polgármester) ő volt a legaktívabb és legsokoldalúbb. Már a kortársak is – igaz némileg túlzó módon – tisztviselőtársai elé helyezték: „...*kis ujjában is több gondolat van, mint sok embernek a fejében...*” – szölt a méltatás.²

Az egyesített főváros I. alpolgármesterével eddig nemigen foglalkozott a kutatás. Nem kizárt, hogy Gerlóczynak a saját magáról kialakított, háttérbe húzódó, „szürke eminenciás” képe vezethette félre az utókorai értékelést, amely – mint Kövér György megjegyzi – többnyire csupán „*az ún. 'nagy történelmi személyiségeket'*” méltatja figyelemre,³ azt feltételezve, hogy a fontos, nagy ember az átlagtól eltérő személyes történettel is rendelkezik. Az egyesített főváros első alpolgármestere felületesen szemlélve nem ilyen. Vagy mégis?

Kétségtelen, Budapest „világvárosi jellegűvé” alakításának fáradhatatlan napszámosa maradéktalanul alkalmazkodott a hivatali szerep egykorú társadalmi elvárásaihoz, s mindent elkövetett, hogy személyes életét is az ezzel járó feladatok töltsék ki.⁴ Ám az egyes mozzanatok és konfliktusok, a folyamatos közéleti szereplés, és a döntési helyzetek megoldása biztosítják számunkra, hogy a régi díszletek és magatartási panelek mögé pillantva egy viszonylag dinamikus személyiségképet vázolhassunk föl.⁵

Az eddigi életrajzok (amelyek amúgy Gerlóczy saját precíz összeállítása alapján készültek) főként a hiperaktív alpolgármester gazdag hivatali tevékenységének tényadatait, a főváros fejlesztésében játszott kulcsszerepének regisztrálását, a kapott elismeréseket tartalmazzák, s az alpolgármester önfeláldozó munkásságát, lelkesedését és idealizmusát hangsúlyozzák.⁶ A személyiség egyéb vonatkozásairól, s főként konfliktusokról, válságszituációkról nemigen értesülünk. Úgy tűnik ennek oka a nemzeti metropolisszá fejlődő Budapesthez kapcsolódó „hajszáltrepedés-mentes” sikertörténet, és az ehhez kapcsolódó pozitív szerep iránti közígény. Ez jószerivel kizárja vagy legalábbis „érdektelennek nyilvánítja” az ezen képzetet „karcoló” egykorú konfliktusokat. Másrészt az is tény, hogy az alpolgármester maga is, mintegy belesimulva ebbe a minden részletében harmonikusan illeszkedő világvárosi tapétába, csaknem lehetetlené teszi a személyét is közvetlenül érintő egykorú diskurzusok feltárását, bemutatását.

Gerlóczy Károly

Budapest Főváros Levéltára, lt.: BFL XV. 19. d.

Amúgy, a metropoliszépítési lendülethez hasonlóan, az egykorú budapesti főtisztviselők társadalmi szerepmeghatározottságai és az uralmi konstellációk is többnyire megfeleltethetők a nyugat-európai viszonyokkal. Max Weber ismeretes elemzésében a modern uralmi szerkezetekben működő hivatalnokok esetében is alapmeghatározottságnak tekinti a *hatékonyság* és ezzel összefüggésben a hivatali *lojalitás* kategóriáját. „A hivatali hűség modern változatában az a különleges – írja Weber –, hogy ugyanakkor – az ... nem személyhez fűződő kapcsolatot jelent ..., hanem valamilyen személytelen, dologi cél iránti hűséget. ...E mögött a célt magasztosnak feltüntető ideológiák, valamint a földi vagy akár a földön túli személyes urat helyettesítő és a közösségben megvalósultnak gondolt ‘kulturális értékeszmék’ szoktak állni” – mondja.⁷

A modern hivatalnok ezen értékeszméi a város-egyesítés körüli idők fő-

városi főtisztviselői, kiváltképpen Gerlóczy alpolgármester esetében is megfigyelhetők, elsősorban a hatékony városmenedzseri feladatok ellátásának ambícióját tekintve, amelyek részint a *testületi szellem* kiteljesítésének igényében öltöttek testet. A fennkölt közösségi célok hatékony érvényesítése – vélték az egykorúak – csakis az azt manifesztáló testületi szellem megfelelő karbantartása révén lehetséges. A közhivatalnoki testületi szellem, az *esprit de corp* körül az 1870-es években Franciaországban például heves vita zajlott, s komoly küzdelem folyt ellene annak zárvány-

szerű voltát, s kárát hangoztatva.⁸ Magyarországon a városi önkormányzatokban is jelen volt ez a testületi szellemiség, amely részint az archaikus városigazgatási hagyományra építkezett, másrészt túl is mutatott azon, s Budapest vonatkozásában a nemzeti főváros koncepció kialakításával határozott tárgyi keretek közé rendeződött.⁹

Ezen emelkedett civilizatorikus funkció és konkrét feladatkijelölés a fővárosi helyhatóság különböző rendű és rangú hivatalnokai esetében az uralmi jelleget is bizonyos mértékig korlátok közé szorította, s a „tárgyilagos szakember” szerepkörét állította előtérbe.¹⁰

A városegysítés-kori önkormányzati tisztviselőket sok esetben fokozottan inspirálta ez a különleges feladathelyzet, amely lényegében egyfajta hármast eredményezett. Egyrészt némileg háttérbe szorult a közigazgatás uralmi jellege, s a testületek élén állók személyi meghatározottságai folytán előtérbe került a városi adminisztráció civilizációs funkciója. Ez utóbbit illetően egy látszólag mellékes tárggyal, a városháza elhelyezésével kapcsolatosan Gerlóczy Károly és Nagy Lajos főjegyző a következőképpen vélekedett: *„a városház-kérdés a fejlődésben levő nagyvárosi életnek ép oly természetes folyománya, mint a lakáskérdés, közéletmezési kérdés és számos egyéb oly ügy, melyeknek kiindulási pontjait a kis területen elhelyezett nagyszámú lakosság, az ipar és kereskedelmi forgalom fejlettsége, a vagyoni jólétből önként következő kényelmi igények, s egyéb kizárólag a nagyvárosi életből fejlődő viszonyok”*.¹¹

Ezen beállítódás és szemléletmód hozható közvetlen összefüggésbe Gerlóczy Károly első alpolgármester felfokozott hivatali és közéleti aktivitásával, amely ugyanakkor háttérbe húzódó személyiségére vonatkozóan is némi magyarázattal szolgál. A tevékenységére és magatartására adható válaszok ennél fogva túl is mutatnak a személyes dimenziókon.

SZÁRMAZÁS, CSALÁDI HÁTTÉR, TANULMÁNYOK

Ámde kiről is beszélünk voltaképpen? Gerlóczy Károly 1835. május 18-án született Pesten, atyja Gerlóczy Imre helybeli ügyvéd, 1841-től Pest vármegye levéltárnoka, anyja Becker Eleonóra volt. Az alsóviszokai előnevű, s a horvátországi Kőrös vármegyéből származó nemes família eredeti neve Mattekovich volt. Az atya pályáíve mind a pályaválasztás, mind a politikai kompromisszumkészség vonatkozásában mintát jelenthetett, tekintve, hogy Gerlóczy Imrét 1861 végétől – vagyis a provizórium éveiben – alispáni jogkörrel Pest vármegye vezetésével bízták meg.¹²

A pesti piaristáknál 1851-ben kitűnő eredménnyel végzett ifjú a pesti egyetem jogi karára iratkozott be, ahol 1854-ben szerezte meg jogi diplomáját. Tanárai között találjuk Pauler Tivadart és Wenzel Gusztávot.¹³ Jogi képzettségét az ezt követő években a bírói, a közigazgatás elméleti és gyakorlati, valamint a köz- és váltóügyvédi vizsgák – többnyire kitűnő eredménnyel történő – letételével teszi teljes körűvé.¹⁴ A hivatalnoki hivatás választásában döntő lehetett az apai példaadás, lévén, hogy Gerlóczy a kötelező ingyenes gyakornoki időt nem másutt mint atyja szolgálati helyén, a Pest megyei hatóság irodáiban töltötte.¹⁵

Nem tudni milyen mértékű volt az atyai háttértámogatás a gyakornok munkájának hivatali elismerésében, mindenesetre az ezt követő évek során betöltött tollnoki állások keretében végzett munkavégzés is Gerlóczy előjáróinak egyöntetű elismerésével találkozott. Fogalmazó-gyakornokként a helytartóságon; az aradi cs. kir. vegyes szolgabírói hivatalnál; majd 1856-tól 1860-ig Miskolcon és Edelényben a szolgabíróságokon tevékenykedett.¹⁶

Kiváló szervezési képességei már ekkoriban, például az 1857-es népszámlálás alkalmával az edelényi járásban végzett munkája során megmutatkoztak, melyet a cs. kir. belügyminisztérium előléptetéssel, valamint pénzjutalommal honorált.¹⁷ A miskolci cs. kir. szolgabírói hivatal dícsérő oklevelében a tollnok különös szorgalmát és dícséretes hivatali igyekezetét emlegetik a járásban levő községek háztartási ügyeinek rendezése körül kifejtett tevékenysége kapcsán.¹⁸

Gerlóczy Károly Bach-korszakbeli hivatali előmenetele és hatalmi beágyazódása is azt példázza, hogy – megfelelő személyi feltételek esetében – mind a rendszer működtetői, mind az ahhoz alkalmazkodni igyekvők találhattak olyan közös magatartási és viszonyulási alapot, amely a későbbi alkotmányos időszakban is továbbépíthető volt. A politikumot felülíró, egyfajta polgári mentalitás győzelmét hirdetik Baráth József miskolci szolgabírónak már az Októberi Diploma után, 1861 januárjában kelt sorai is. Mint írja, Gerlóczy „...hivataloskodásának egész időszaka alatt fedhetlen erkölcsi s a legjobb politikai viseletet tanúsítva, a közigazgatás minden ágaiban tökéletes kiképzettséget, s a magyar ügy a német nyelvet egyformán ügyes, gyors, s velős fogalmazatainál olly ajánlatra méltó tehetséget tüntetett elő, ... aki hivatalbeli tőkjét a közéletbeni ildomos s szerény alkalmazkodásával, s magatartásával saját előnyére megnyerőleg alkalmazni tudta...”¹⁹ Vagyis ez esetben – Max Weberrel szólnán – éppenséggel a bürokratizálódás jelentette azt a sajátos eszközt, amely viszont a társadalmi integráció irányába hatott.²⁰

Nem tudni persze, mi volt Gerlóczy valós vélekedése az adott politikai berendezkedéssel kapcsolatban, illetve milyen volt az ehhez fűződő érzelmi viszonya. A fenti aggálytalan alkalmazkodás tükrében mindenesetre kissé ironikusan hatnak – már az alkotmányos időkből származó – egyébként szellemes sorai: „...e szomorú korszakban, melyben Tacitusként gondolkodásunkat is elfelejtettük volna, ha annyira szabadságunkban állott volna nem gondolkodni, mint ahogyan nem volt szabad beszélni”.²¹

A VÁROSEGYESÍTŐ ÉS -SZERVEZŐ A SZÜLŐVÁROS SZOLGÁLATÁBAN: A JELSZÓ ÉSSZERŰSÉG ÉS HATÉKONYSÁG

A Februári Pátens nyomán rendelkezési állományba került cs. kir. alkalmazott nemsokáig ette a császár kenyerét, mivel az alkotmányos jogaiba visszahelyezett szülőváros képviselőtestülete 1861. augusztus 1-jével, szintűgy tollnokként, alkalmazásba vette. Tapintatot igénylő feladatkörét – mint például a plébánai pénztárak kezelése – vidéki tapasztalatait kamatoztatva, a városi tanács dícséretével látta el.²²

A visszarendeződés, az alkotmányos kísérletet követő provizórium időszaka Gerlóczy számára éppen nem passzivitást és visszavonulást, ellenkezőleg, immáron a váltóügyvédi képesítést is megszerezve, diplomáciai képességei, taktikai érzéke és szervezőképessége kibontakoztatását jelentette.²³ „Míg a visszalépett tisztikar ... működését megszüntette, addig Gerlóczy Károly a közügyek iránti érdekeltségénél fogva a volt polgármesternél tett ajánlatához képest, ez utóbbinak oldala mellett a halasztást nem szenvedhető városi ügyek elintézése körül önfeláldozásának legfényesebb tanújelét adva; kitartó szorgalommal működött mindaddig, míg a hatóságnak kir. biztosilag lett szervezése be nem következett ..., jegyzői teendőin kívül egyszersmind mint elnöki titkár, az elnökségnél előforduló bokros és természetüknél fogva fontosabb teendőket a legnagyobb kitartás, szorgalom és oly tapintatteljes ügyességgel teljesíti, hogy őt az alattas tisztviselők legjelesebbike egyikének és minden tekintetben kitüntetésre és megjutalmazásra méltónak kell jeleznem” – jellemzi magatartását 1863-ban a kinevezett főpolgármester.²⁴

Az átmeneti időszakban felhalmozott szakmai és bizalmi tőke természetesen messzemenően hasznosítható volt az alkotmányos viszonyok helyreálltakor is. I. Ferenc József 1865-ös látogatásakor polgári bizottmány alakult, amelynek tagjaként az „alattvalói hű ragaszkodás és hódolatteljes tisztelet” Gerlóczy számára azt eredményezi, hogy 1866 januárjától már Pest város kinevezett főjegyzője.²⁵ Ezt erősíti meg az 1867. májusi közválasztás is – immáron az alkotmányos korszakra való áttérés kezdő mozzanataként.²⁶ Teherbíróképességét és sokoldalúságát jelzi, hogy a közgyűlés 1867 októberében „főjegyzői állásának és az ebből folyó teendők érintetlen hagyása mellett” helyettes tanácsnoknak is megválasztja.²⁷

Jóllehet Gerlóczy a neoabszolutizmus éveiben szerzi meg községpolitikai rutinját, a városi autonómia visszanyerését követően ő is szinte automatikusan alkalmazkodik az alkotmányos várospolitikus szerepéhez. Amikor Szentkirályi Mór a Thaisz Elekkel kialakult hatásköri vita eredményeként 1867 októberében lemond főpolgármesteri hivataláról, fölmerül a poszt választás avagy helyettesítés útján történő betöltésének kérdése. Gerlóczy „a választók jogainak védelmére” hivatkozva az előbbi lehetőség mellett érvel, s vívja ki az autonomista közvélemény tetszését.²⁸

Az alkotmányos időszak tág politikai játéktere az ifjú és agilis főtisztviselő számára is bő lehetőségeket nyújtott adminisztratív vénája kibontakoztatására. Mivel a korszak felfogása nagy reményeket fűzött a közigazgatás társadalmi hatékonyságához, a tehetséges városi hivatalnok is egyszerre több, egymástól jellegében eltérő területnek is – meghatározó jelentőségű előterjesztéseket tevő – gazdája lett.

Így csaknem helyettes tanácsnoki beiktatása másnapján – még az eötvösi törvényjavaslatot megelőzően – kezdeményezte a közgyűlésben az iskolák szaporítását, s a tanítók fizetésének rendezését. Jóllehet a Bárczy-korszak ilyen irányú tevékenysége felülmúlta ezeket az erőfeszítéseket, Pest elemi iskolai gerinchálózata mégis az ezen kezdeményezés nyomán fölvetett kölcsönökre alapozva épült ki az ezt követő esztendőkből.²⁹ Gerlóczy közoktatási ügyekben mutatott érdeklődését, illetőleg ezen aktivitásának méltánylását egyébiránt – a pesti tanítótestület küldöttségének köszönetnyilvánítása mellett – 1869-ben iskolatanácsai taggá való megválasztása is tanúsítja.³⁰

Középítési bizottsági elnöki tevékenysége mondhatni Pest, majd Budapest egész

építészeti arculatán nyomott hagyott. Hiszen, amint 1884-ben az eltelt évekre visszatekintve megállapította: „...ezen idő alatt emelkedett fővárosunk – úgyszólván szerény provincialis külsejéből, - ma már senki által el nem tagadható világvárosi jellegűvé”.³¹

Ez irányú működését mindvégig egyfajta kiegyensúlyozó attitűd jellemezte: miközben őszintén lelkesedett és önfeláldozóan küzdött a fent jelzett eredmény eléréseért, a közgyűlés konzervatívabb elemeivel is igyekezett hangot találni. Ezzel magyarázható, hogy pályafutásának egész időszakában meg tudta tartani középítési bizottmányi elnökségét. Rangjánál fogva az 1870-ben életre hívott Közmunkatanácsnak is tagja volt – ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy adott esetben ne csatlakozzék az FKT-val szemben tett éles hangú állásfoglalásokhoz.³² Jóllehet Gerlóczy a kisebb városi háztulajdonosok számára hátrányos technológiai és városesztétikai korszerűsítések híve volt, ezt visszafogottan érvényesítette. Már ekkoriban is jelentős befolyására utal, hogy az 1870-ben érvénybe lépett ideiglenesnek szánt, ám végül is 1886-ig hatályban maradt építési szabályzat megalkotásában is jelentős szerepe volt.³³

A meginduló kiterjedt szabályozási munkálatok nyomán (a szabályozási vonalak ideiglenessége folytán) megbolydult telekpiac szintén komoly érdekelletétek terepe volt, ahol a bizottmányi elnök bizonyos esetekben az építetők érdekeinek is hangot adott. Figyelemreméltó, hogy noha a korszakban a telekspekuláció igen széles körben dívott, az alpolgármester ezekben nagy valószínűséggel tiszta maradt – jóllehet miként évtizedek múltán, nyugalomba vonulásakor írták: „*Ismert minden telket. Tudta, hogy ki a tulajdonosa, hogyan fekszik ... s mi az értéke. A kisajátításoknál is mindig az igazságot kereste. Sokszor szemére vetették, hogy több előnyt lehetett volna a féltől kicsikarni, ha ő meg nem akadályozza. – Lehet, szokta mondani, de mi a kisajátító bizottságban bírák vagyunk s nem szabad különbséget tennünk a két fél között. Az a kérdés, mi az igazság?*”³⁴

A nemzetközi szintéren az 1860-as, '70-es évek időszakával kezdődően figyelhető meg a városigazgatás professzionalizálására irányuló törekvés. Voltaképpen ehhez a trendhez illeszkednek Gerlóczynak a Pest városi szervezet megújítására, illetve önálló városi törvény megalkotására vonatkozó 1869-es, bátran állíthatjuk mérföldkőnek tekinthető tervezetei. Előterjesztései a városeyesítési folyamat fontos részét alkotják.

Az Andrássy-kormány 1867 végén történt fővárosi tárgyú kezdeményezései megfelelő háttérrel biztosítottak a főjegyző számára ahhoz, hogy a korábbi esztendőik hivatalvezetői tapasztalatainak tanulságait mintegy összegezve, körvonalazza a hatékony városigazgatás érdekében szükséges lépéseket. Mivel a főjegyző felelt az ügykezelés megfelelő viteléért, Gerlóczy hatékonyságnövelő javaslatai az elvi szempontok felvétele mellett messzemenően gyakorlati indítékúak voltak, amelyek a későbbi, egyesített főváros ügykezelési rendszerének is alapját alkották.

Már akkoriban is, majd a városeyesítést követően ugyancsak, a városi adminisztráció folyamatosan a támadások kereszttüzében volt lassúsága, körülményessége és az ügykezelés áttekinthetetlensége miatt. A főjegyző higgadtságát és szakszerűségét dicséri, hogy elutasította a hivatalnokok alkalmasságát megkérdőjelező, személyeskedő vádakot, s helyette a megfelelő tárgyi és szervezeti feltételek megteremtésében

kereste a megoldást. Ilyenekben mint: elegendő számú hivatalos helyiség biztosítása, az ügyvitel egyszerűsítése (tanácsulésen, s azon kívül elintézendő ügyek elkülönítése: ügyosztályok felállítása; az archaikus jegyzőkönyvi eljárás megszüntetése), az egyéni felelősség elvének érvényesítése, javadalmazások rendezése, valamint a javaslattevői és döntési kompetencia szétválasztása a bizottságok előbbire korlátozása révén.³⁵ Gerlóczy sikeres karrierjének, az adott hatalmi szervezetbe való konfliktusmentes beilleszkedésének magyarázatát az erre a javaslatára is jellemző, egyfajta „haladó konzervatív” magatartásában lelhetjük meg. Miközben ugyanis a tervezet szerzője egyértelműen leszögezi a mentalitásbeli lépésváltás szükségességét, kijelentvén: az ügyek „...mai napság már nem tűrhetik az elavult formák bilincseit; gőz és villanyerő kiterjedt alkalmazása az emberek gondolkozási irányát, szokásait társadalmi viszonyait lényegesen megváltoztatták; eljárási rendszerünket [ezekhez] kell alkalmaznunk, mit ha nem teszünk, kárt okozunk a közérdeknek, ellenkezésbe jövünk korunk jelszavával, a haladással” – azonközben nyomát sem mutatja annak, hogy kiiktassa például a végrehajtási fázisból az akkoriban eléggé túltengő testületi elvet és gyakorlatot.³⁶

Ezen javaslatok alkották gerincét azután a városegysítési törvény (1872:XXXVI. tc.) végrehajtási utasításának, amelyet 1873-ban a három város képviselőiből alakult ún. 34-es küldöttség alkotott meg, s amely szervezési szabályrendelet formájában lépett életbe.³⁷ A törvény alapját – láss csodát! – számos vonatkozásban szintén a főjegyző tollából származó 1869 októberében kelt törvénytervezet alkotja – bár lényeges pontokon el is tért tőle. Gerlóczy felfogásának, várospolitikusi attitűdjének meghatározó vonásaira leginkább ezen eltérések utalnak. Előterjesztése nélkülözötte a provinciális jelleget, hiszen figyelme mint fogalmazott „több éven át szerzett tapasztalatai” mellett „az alkotmány szellemére”, továbbá a „más nagyvárosokban meghonosult rendszerre” is kiterjedt.³⁸

Gerlóczy az elkülönült városi jogérvényesítés jegyében mindenképp előtt Pest és Buda számára külön városi törvényt óhajtott volna. Mivel – némileg naiv módon – lényegében figyelmen kívül hagyta a máskülönben még igen friss dualista rendszer hatalompolitikai megfontolásait, széleskörű városi autonómiában gondolkodott, s a kormánybefolyást jószerivel kiiktató, azt csupán törvényességi felügyeleti funkcióra szerette volna korlátozni. A kormány a város költségvetési jogát nem sérthette volna. A másik, Gerlóczy által is szorgalmazott általános igény az összes választó által választandó várospolitikus (főpolgármester) pozícióját érintette. A szélesebb körű képviselői igényét tükrözte az a javaslat is, amely döntő szavazatot csupán a képviselőknek juttatott volna, s a többséghez hasonlóan ő is elutasította a virilizmust. A hivatali professzionalizmus növelését célozta viszont a tisztviselők élethosszig való választásának szorgalmazása. Csaknem szó szerint kerültek a végleges törvénybe a kerületi elöljáróságokra vonatkozó javaslatok – ám Gerlóczy Károly az elöljáró kerületben való választásával a jelentős hagyományokra visszanyúló városrészi érdekvérvényesítésnek is némi teret szánt.

A törvényalkotó messzemenően támogatta a főjegyzőnek a hivatali működés hatékonyságára és jogszerűségére, a szakbizottságok, s különösen a tanács hatáskörére és pozíciójára vonatkozó javaslatát, amely az ifjú, ám rövid idő alatt nagy gyakorlati

tapasztalatra szert tett szakember megfelelő judíciumát igazolja. Élénken foglalkoztatta a közvéleményt a fővárosi rendőrség állami kezelésbe vételének ügye – amely kérdésben a főjegyző, szintén hatékonysági megfontolásokból az autonomista beállítottságú városi közvélemény többségével ellentétben, a kormány álláspontját támogatta.

Az egyesítés jogalkotási és szervezési folyamatait mintegy lezárandó került sor az új főváros új tisztikarának megválasztására, amely Gerlóczy esetében I. alpolgármesterre történő megválasztását eredményezte – mintegy addigi erőfeszítéseinek jutalmul, jóllehet a kijelölő választmány őt csupán a 2. helyen jelölte.³⁹

Ami az új politikai rendszerbe való beágyazódását illeti, a balközép 1873-ban még fanyalogva fogadta: „...ez állomásra nyílt férfias jellem, törhetlen szilárdság és politikai függetlenség kívánatlik, s hogy Gerlóczyban e sajátságok nincsenek meg oly mérvben, mint kívánatos, mit világosan bizonyít az, hogy ámbár tehetségét magasztalják, titkos szavazáskor mindenütt csekélyebb tehetség mellett is nagyon háttérbe szorul” – állapította meg Jókai lapja.⁴⁰ Később már méltányolták nemzeti elkötelezettségét, főként azonban a gyakorlatias szakember tetteiről értékelték benne. Ezért nyerhette el 1879-ben is ellenjelölt nélkül, majd még két ízben – 1885-ben és 1891-ben – ugyanazt a posztot: „a két alpolgármester közül az első Gerlóczy Károly eszes fő, gyors munkás és dologhoz értő hivatalnok...” – írta róla a mértékadó újság.⁴¹

A városi bürokrácia hatékony menedzselése, az igazgatás szervezeti megújítására való törekvés nála ugyanakkor nem jelentett valamiféle beszűkült bürokratizmust. Az 1873. november 7-én elmondott beiktatási beszédében arra találunk utalásokat, hogy a korabeli városigazgatást a generális kategóriájú közjó szempontjából nem célként, hanem eszközként fogta fel.⁴² Vagyis társadalompolitikai értékelvek tekintetében Gerlóczy nézetei nemigen különböztek a későbbi évtizedekben jelentkezett intervencionista várospolitikusi szemlélettől, csupán a cselekvés konkrét vetületei voltak eltérőek.

Tekintettel az alapvető urbanizációs kívánalmak fogyatékosaira, érthető, hogy a középítészeti, közegészségügyi, kulturális és katonai ügyekkel megbízott alpolgármester beszédében a fizikai és humáninfrastruktúra alapjai lerakásának szükségességével foglalkozott. A korszak felfogásának megfelelően a közegészségügyi viszonyok javítását elősorban az életfeltételeket általánosságban befolyásoló tényezőktől (köztisztaság, csatornázás, vízszolgáltatás, közterület rendezése) tette függővé.⁴³ A köznevelés ügye is kiemelt feladatként jelentkezett, amely a művészetpártolás mellett még egy másik központi célhoz, a nemzeti érdekű nyelvkérdés végleges eldöntéséhez, nyugvópontra juttatásához kapcsolódott.⁴⁴

A főváros éves költségvetésének összeállítása elsősorban a polgármesterhez, annak előkészítése pedig Kada Mihály II. alpolgármesterhez tartozott – ám a beruházások és az azok megvalósítását lehetővé tevő kölcsönfelvételek kérdése Gerlóczyt is közvetlenül érintette. Felfogását egyfajta középutasság jellemezte, amely „a józan gazdálkodás”-t állította előtérbe, s részint óvott attól a politikától, amelynek nyomán a korábbi városvezetésben „az elmúlt évek pillanatnyi kedvező jelenségei vérmes reményeket költöttek fel és nem egy esetben talán a szükségesen túlmenő kiadásokra” sarkallták, ugyanakkor – bízva a hatalmas, főként ingatlanokban fekvő – városi vagyonban, „a hasznos beruházásokat, habár hitelműveletek útján is, minél nagyobb mértékben folytatni” szándékozott.⁴⁵

Az ország „új” fővárosának hatósága, főtisztviselői és képviselői is jórészt régiek voltak. A világvárosi szerepigénynek megfelelő intenzív fejlesztések (iskolaépítések, vízműlétesítés, csatornázás, átfogó bontásokat igénylő szabályozások) az éppen abban az időszakban beköszöntő gazdasági válság folytán leálltak vagy igen lelassultak. Sok városatya aggályoskodott az adóterhekben testet öltő fokozott áldozatok miatt. (A közgyűléshez tömegesen folyamodtak a polgárok a kövezési, járdafektetési, csatornaépítési járulékok elengedése, vízdíjcsökkentési ügyekben.) A középítési bizottság elnöke minden erőfeszítése ellenére sem tudta elérni például, hogy a közgyűlés megszavazza a végleges középítési szabályzatot. A kisajátítási összegek tekintetében például, – jóllehet a főváros nemigen garaszkodott – egyes képviselők a telekspekulációt kordában tartó törekvések ellenében agitáltak. Gerlóczy hiába figyelmeztette őket arra az ellentmondásra, amely az ingatlantulajdonosi érdekek aggályos képviselője, s a főváros közösségi szükségletei között fönnállott. Mint ingerülten megjegyezte: *„ha minden lépten-nyomon magánjogi kifogásokkal állnak elő: akkor a főváros fejlődése, szépítése, nagy nemzeti célok illuzóriusakká válnak”*.⁴⁶

Az 1870-es, '80-as évek fővárosi nagyberuházásai sorában rendre a Sugár úti, a nagykörúti létesítések, meg esetleg a rakpartépítkezések kerülnek manapság szóba – amelyek viszont főként a Közmunkatanács, valamint a Közmunka és Közlekedési Minisztérium kezelésében bonyolódtak. Ritkán említik ugyanakkor az átfogó kövezési, vízvezeték-fektetési, csatornázási, utcaszabályozási és más, szanalási munkálatokat – amelyek viszont kizárólagosan az önkormányzatra hárultak. A főváros alapozó jellegű műszaki „behálózásának” irányítása, ellenőrzése az I. alpolgármester hatáskörébe tartozott. Ám a műszaki alpinfrastruktúrát megteremtő döntő fegyvertények mellett nem hallgatható el a középítési bizottmány elnökének felelőssége sem például a vízszolgáltatás, vagy az általános csatornázás nem megfelelő színvonalú, illetve késedelmes létesítésével kapcsolatban. Számos kritika érte Gerlóczy működését az 1868-ban megkezdett, s a tényleges vízigényt messze alulteljesítő ún. ideiglenes vízmű miatt is, amely a szüntelen Duna-víz hálózatba juttatásával például a kolera tovaterjedésében nagy szerepet játszott.⁴⁷ Ugyanakkor a főváros, s így Gerlóczy érdeme is volt – az FKT álláspontjával szemben – a természetes szűrés elvén működő végleges vízmű világszínvonalon történő kialakítása.⁴⁸

Az alpolgármester a többféle szempont egyidejű figyelembevételének, a sokoldalú vizsgálódásnak volt híve, s fegyelmezetten reagált a sokszor ötletszerű és dilettáns interpellációkra is. A Duna-parti főgyűjtő csatorna létesítését hosszú időre elodázó váratlan közgyűlési döntést követő kifakadása ugyanakkor a körültekintő és felelős városmenedzser viszonyulását érzékelteti: *s „most, midőn a tervek megbírálva, kétszen vannak, az utolsó percben jön egy indítvány, mely a gondos megfontolás után javaslatba hozott tervekre egyszerűen ráfogja, hogy azok nem érnek semmit.”*⁴⁹

A budapesti fővárosfejlesztés egyik bevallott célja a Nyugaton érvényesnek tekintett civilizációs kultusztárgyak reduplikálása, itteni szokásszerűvé tétele, s ezen eredményeknek mind a Nyugattal, mind a hazai közvéleménnyel tényként való elfogadtatása volt. Az elért eredmények bemutatásának akkoriban legközkeletűbb formáját a

Köcskerőst kincsalos órák Néma epif. évben 2031
 Fejlesztő kincsalos órák Néma 2711
 É keszme a köcskerőstnél föbb 680 óra
 Óra szám 15

	1882 év						1882 év	Doktor						
	Január	Május	Junius	Julius	Agustus	Septembris								
1. Főváros	66	35%	61%	66%	27%	128	97%	86%	100%	95%	102%	70	9542	
2. Főváros	29%	8%	34%	27%	17%	55%	48	28%	48%	46	27	27%	384	
3. Főváros	12	5	16%	6%	2%	9%	5%	4	5%	6	3%		76%	
4. Főváros	11%	5%	4	11		9	4%	20%	4	6%	22	7%	110%	
A. Főváros	a. Főváros	8%		5	16	7%	19	7%	11%	9%	4%	10	4%	108%
	b. Főváros	9	6	34%	7	4%	6	16	32	3%	9%	6%	7%	142
	c. Főváros	2		12%		3	4	6%	2%	2%	5%	6%	7%	52%
	d. Főváros	2%	3	1%	4	2%		1%	1%	1				33%
	e. Főváros	3		18%				2%	3%					2%
B. Főváros	5%	3	22	46	22	21%	15%	3%	11%	13%	20%	17%	203	
C. Főváros							2	11%	1%				15%	
D. Főváros		3	5										8	
E. Főváros		3%	1%				4%						9%	
F. Főváros		2					7	2%	6%		5%	1%	25	
G. Főváros				2%			2%	3%	1		2%		10%	
6. Főváros	5%	19%	40	49	7%	3%	5%	4%	3%	1%		98%	290	
7. Főváros	6%			4				4	5%				19%	
8. Főváros	1	3%		2		3	4	3%	5%	3%	5%		29%	
9. Főváros						4%	4		3%		7%		19%	
10. Főváros	3		2%				2%	3			2%	2%	15%	
11. Főváros		1%	5				1	1	3%	3%		3%	18%	
12. Főváros		5%	4						1%				10%	
13. Főváros				2%		2	8	3%	2	1%	1%	5%	25%	
14. Főváros								4%	3%	7%	3%	2%	21%	
15. Főváros	44%	90%											135	
16. Főváros	9%	38%											47%	
17. Főváros								5%	5	3	1		14%	
18. Főváros		7%	14	2%		5	6%	5	13%	1	5%	7%	69	
Összesen	248%	201	253%	257%	93%	246%	242%	239%	241	204%	226%	257	2711	
19. Főváros	240	115	250	195	137	419	257	202	205	196	251	190	2657	
20. Főváros	851	285	977	911	637	3291	1939	1539	2001	1250	1277	1263	16271	

Fővárosok I. 1881 év május hó 1. táj május hó 31. táj között mint a tanácsok egyetemes ünnepélyes üléseinél be lett
 II. 1881 év augusztus hó 15. táj augusztus hó 31. táj. Budapesten, Pesten, Sárospatakon.
 III. 1881 év szeptember hóban a polgármesterek közgyűlésénél
 A városi tanácsok a községek által felkeltett vármegyében lefolytatottak

Működés hivatali feladatát utai belsőre a lakás-
ra, egy kőszelűt hivatali vána kőszelűt
2 főtűs orák, am hivatali orák értéke
mellet a kőszelűt többet magánban
680X2 = 1360 főtűs orák főtű.

Budapest 1883 január 11-én
Gerlóczy Károly

Gerlóczy Károly kimutatása hivatalos órák igazgatási ágankénti
megoszlásáról. 1881., 1882. január-március. Elő és hátoldal
BFL XIV.89 15. lvt. sz.

különbéféle világ- és országos kiállításokon való részvétel alkotta. Pest, majd Budapest önkormányzata Gerlóczy Károly főszervezésében valamennyin ott is volt. Mint az alpolgármester büszkén, ám tényszerűen beszámolt róla: az ezekre kiküldött tárgyak „...az én programjaim alapján, és útmutatásaim és vezetésem mellett készültek el, illetve lettek kiállítva; mindezen kiállításokon a főváros mint kiállító a legnagyobb mérvű, illetve a legmagasabb kiállítási kitüntetésekert nyerte. Az 1878-as párisi világkiállítás alkalmával a nemzetközi Jury részemre nagy aranyérmert ítélte, a köztársasági elnök pedig a francia becsület rendet adományozta”.⁵⁰

Ezekert a fővárosi önkormányzat „a közadminisztráció” egyes ágait, „...s ezekben mindazon kiválóbb alkotásokat igyekezett bemutatni ..., amelyek az alkotmányos aera fejlesztő hatása alatt a fővárosban, ennek saját erejéből keletkeztek; minél fogva a főváros egyrészt representative, másrészt pedig instucitve lépett fel” – tájékoztatott az alpolgármester.⁵¹ A sikerekt értékelteése egyben persze bizonyos társadalmi reprezentációs hatást is keltett. Mintegy a fővárosi hatóság demonstrációs bábuján kerültek bemutatásra a budapesti polgár különféle életmennyilvánulásai és gesztusai.

„Egy félszázad tele bajjal, gonddal, kezdéssel, terveléssel, tele küzdelemmel, amellyel a főváros fejlődése és felvirágoztatása járt”, írta az újság az alpolgármester halálakor – s valóban, talán csak az 1945. utáni újjáépítés időszakához hasonlítható az a heroizmus és lelkesedés, amellyel az egykori városatyák megpróbálták a feladatokat a kor színvonalán teljesíteni.⁵²

A jelentékenyebb európai központok közé való emelkedés nagyívű programja a város egyesítés kezdeti időszakában, mondhatni szó szerint, a porban fuldokolt. A régi-új városvezetésre határozottan válságmenedzselő szerep hárult, akár a fizikai környezet tekintetében a köztisztaság-ügy gyatra állapotának javításáról, akár a fővárost a későbbi években is meg-meglátogató különféle járványok elleni küzdelemlről volt szó.

Mivel „a legsűrűbb panaszok tárgyát” a köztisztaságügy kezelése képezte – „és méltán!” – olvasható önkritikusan a Középítési Bizottmány 1875-ös jelentésében, az illetékes alpolgármester joggal gondolta, hogy a közvélemény széles köreit felzaklató hiányosság helyi, előljárási szinten orvosolható lesz.⁵³ A kezdeményezése nyomán született közgyűlési határozat a háziszemét kihordását haszonbélőre, a közterület tisztítását pedig a kerületi előljárási hatáskörébe utalta.⁵⁴ Ám a Gerlóczy-féle kezdeményezés nem vált be, s csak a Köztisztasági Vállalat 1895-ös létrehozása rendezte az állapotokat. A városmenedzselés ezen válságos ágazata jól érzékelteti az egykori fővárosi közvélemény kétarcúságát: a közéleti fórumon megfogalmazott civilizációs követelménynek a társadalom mindennapi életvitele valójában nem tud megfelelni. A különféle szintű városi tisztviselők – az alpolgármestertől a kerületi esküdtig – ugyanakkor ezen közvélemény céltábláivá váltak, hiszen, amint a bizottmányi elnök fogalmazott: „... a köztisztaság hiányaiban nagy része volt és van a lakosság közönyének is...”⁵⁵

Más típusú, életbevágóbb válságmenedzseléssel találkozunk viszont Gerlóczy járványbizottmányi elnöki feladatteljesítése alkalmával. Az alacsony higiéniai viszonyok eredményeként szinte szükségszerűen vágattak végig a városon – csaknem öt-évenként – főként kolera-, de emellett tífusz- és himlő-járványok is.⁵⁶ Az egykorú rendészeti-szabályozó jellegű városigazgatási módszerek csak korlátozottan biztosítottak eszköztárat a ragály begyűrzésének és tovaterjedésének megakadályozására. Ezen a területen különösen érzékelhető volt a rendelkezésre álló módszerek évről-évre való finomításának, gazdagításának igénye a többé vagy kevésbé megalapozott kritika leszerelése érdekében. Ez utóbbit – egyben a korabeli városvezetéssel szemben időnként megnyilvánuló tónust – példázza Neményi Ambrus 1886-os tanács elleni kirohanása is: „Ha a vidékről egy hozzáértő és jóra való szolgálót hoztak volna fel, annak a kezébe adva azt a hatalmat, amivel a tanács disponál, annak kezébe adva azt a pénzt, a mit közegészségügyünkre költünk, higyjék [így!] el, az sokkal nagyobb eredményeket ért volna el, az sokkal pontosabban hajtott volna végre törvényt és szabályzatot mint a tanács.”⁵⁷

A városi szakigazgatást ezen a területen a jórészt térszabályozási és elsődleges higiéniai, „megelőző-fertőtlenítő” eszköztár következetes és differenciált alkalmazá-

sa fémjelezte. A közvetlen intézkedési joggal felruházott járványbizottság élére állított alpolgármester, főként az 1892–1893. évi, utolsó nagy kolerajárvány során végzett munkájáért, három ízben miniszteri, ill. uralkodói elismerésben részesült.⁵⁸

Gerlóczy közegészségügyi tapasztalataira egyébiránt a kormányzat is igényt tartott, amelyet a gr. Szapáry Gyula és Tisza Kálmán belügyminiszterek számára véleményezésre megküldött egészségügyi törvénytervezetek is tanúsítanak.⁵⁹ Az alpolgármester módosító javaslatainak nagyobb része be is épült a korszak egyik legszínvonalasabb törvényének (1876:XIV. tc.) végleges szövegébe.

Az alpolgármester hivatali tapasztalataira is építhetett, amidőn szkeptikusan úgy vélte: a törvény majdani „*végrehajtása ... hazánk számos vidékein, népiünk ismert közönyénél fogva igen sok nehézséggel fog járni...*”. Javaslatainak legnagyobb része persze a fővárosi önkormányzat intézkedési, egészségrendészeti jogának megoltalmazásával volt kapcsolatos. A fontosabb rendelkezéseket emítve: elfogadta a törvényalkotó Gerlóczy azon javaslatát, hogy a miniszter a törvényhatóság meghallgatását kérje magányógyintézet létesítése esetén; s az önkormányzatok is kaptak bizonyos jogokat az egészségügyi személyzet kinevezésekor. Elvetették viszont a gyógyszerár-létesítési jog közgyűléshez rendelését. Jelentős fegyvertény volt ugyanakkor, hogy a tisztí főorvosnak a szektorsemlegesség jegyében – a miniszter eredeti szándékával ellentétben – megmaradt az állami intézmények feletti ellenőrzési joga.

Elutasította ugyanakkor a belügyminiszter az alpolgármesternek az egészségügyi-funkcionális, illetve hatékonysági célú – rendszerint a szabályozás szigorítása irányába mutató – módosítási javaslatait. Ezek körében említendő, hogy Gerlóczy járványbizottsági tapasztalatai alapján keményebb rendszabályokat tartott volna indokoltnak a ragályos betegek elkülönítése esetében; s a fokozottabb közhigiénére tekintettel tartotta volna fenn a temetkezést a templomokban teljesen megtiltó korábbi szabályozást. A törvényalkotó méltányolta a mindennapi tapasztalatokból leszűrűt tanulságokra építő közigazgatási szakember józanságát, azon javaslatát illetően, amely az egészségügyi bizottmányt kizárólagosan véleményezési hatáskörre kívánta szorítani. Gerlóczy javaslata azért is figyelemre méltó, mert a bürokratikus szemléletmóddal szemben a politikai képviseleti elv érvényesítésének igényéről árulkodik. Fontosnak tartotta az alpolgármester ugyanis azt, hogy az intézkedési jogosultság a törvényhatósági bizottság számára legyen fenntartva.

A szociális szemontoknak az 1870-es években a közigazgatás területén történt halvány jelenlétéről tanúskodik az alpolgármester két további érdekes javaslata.⁶⁰ Ezen fölvetéseiben egyébként felfedezhetjük a valós társadalomismeret, a prevenció, valamint a kiterjedt közhigiéné igényét és gondolatát. A korabeli paternalisztikus viszonyok pozitív velejárójaként értékelhető, s Gerlóczy javaslata nyomán került be a törvénysszövegbe, hogy a munkaadóknak a munkásokkal szemben bizonyos esetekben ellátási kötelezettsége van. A másik javaslat pedig az iskolásgyermek tanítóik, illetve gondozóik általi egészségügyi ellenőrzésének kérdését vetette fel. Az alpolgármesternek a gyermekek általános egészségügyi felügyeletét szorgalmazó – végül is elvetett – javaslatai között korát meghaladó népegészségügyi felvetéseket is olvashatunk. Kétségtelen, szögezi le Gerlóczy, miszerint „...*hazánkban főleg a kisdedek kellő gondozása majdnem kétségbe ejtően elhanyagoltatik...*”, holott „...*az egészségesen nevelt*

Az országos közegészségi egyesületnek szamaritánus bizottsága.

Az országos közegészségi egyesület figyelmét, sokoldalú tevékenysége mellett nem kerülhette el azon — fájdalom nagyszámú — szerencsétlen embertársaink sorsa sem, kik betegségtől sújtva, övéiktől elszakadtan heteken, sőt hónapokon keresztül kórházban fekszenek s kik olyan, mint üdülők kikerülve, anyagi támogatás hiányában többnyire a legnagyobb szükséggel küszöve alig és csak nagy nehezen juthatnak ismét anyai erőhöz, hogy munkájukhoz visszatérni és mindennapi kenyerüket megkeresni képesek legyenek; kik közül akárhányan elzültenek, mert nincs módjukban, hogy állandó lakóhelyükre visszautazhassanak; kik közül nem egy, munkón kénytelen elhelyődni, mert nincs meg a költsége, hogy mulábat szerezhessen magának.

Nyomor és inség vár a szerencsétlenekre, ha embertársaik irgalmas szíve meg nem száuja őket.

Pedig a szenvedők sorsán oly esékéllyel is enyhíthetünk, mely részünkről áldozat számba alig mehet.

Az országos közegészségi egyesület áldásos kezét a nemes ügyre is rátette és az 1889. ápril hó 11-iki választmányi ülésén elfogadta a kórházi szegény betegek segélyezése ügyében kiküldött bizottságnak ama javaslatát, mely szerint az egyesület kebelében e célra állandó szamaritánus bizottság alakíttassék és e bizottságot tényleg meg is alakította.

Nagypályos Gyulcsy Károly
első alpolgármester úrnak

Az Országos Közegészségügyi Egyesület „Samaritanus Bizottsága”
rendes tagjául választja. 1889. november 12.

BFL XIV.89 140. lvi. sz.

Alulírott bizottság örvendetes sikert s figyelemre méltó eredményt csak akkor remél elérni, ha oly nemes érzésű tagokkal egészíti ki magát, kik szánalmat ismerő szívvél és hathatós pártolással karolják fel és támogatják az ügyet s ha egyszersmind sikerül a főváros hölgyei körében is célunk iránt meleg érdeklődést keltve női bizottságot szervezni.

Van szerencsénk értesíteni, hogy az országos közegészségi egyesületnek szamaritánus bizottsága f. é. *Október 9.* tartott ülésében

Sagyságodat

rendes tagjává megválasztotta.

Tisztelettel kérjük

Sagyságodat

hogy ezen választást elfogadni és az emberbaráti nemes cél elérésére büles tanácsaival s nagyrabecsült támogatásával közreműködni méltóztassék.

Budapest,

1889. Szeptember 12.

Dr. Gerlóczy Zsigmond

biz. jegyző

Dr. Müller Kálmán

a fővárosi szil. Rókus-kórház igazgatója,
biz. elnök

Dr. Bókai János

a Stefánia-gyermekbórház igazgatója

Dr. Böke Gyula

a pesti revalidáló kórház igazgatója

Dr. Fodor József

egyetemi ny. v. tanár

Dr. Janny Gyula

az Erzsébet-kórház igazgatója

Dr. Koller Gyula

Dr. Ludwik Endre

a fővárosi szil. János-kórház igazgatója
biz. tagok

s jó erőben felnőtt gyermekből munkabíró s az élet viszontagságait kiállni képes ember lesz, ..., s minél helyesebb testi nevelést adnak a gyermekeknek, minél nagyobb gondot fordítunk a csecsemők ápolására, annál kevesebb szükség lesz idővel a törvény többi szakaszainak alkalmazására, minthogy az tapasztalaton alapuló igazság, hogy az erőteljes lakosság között a járványoknak nem minden faja bír lábra kapni, holott a gyenge, elcsenevészlett népet ... a könnyebb fajú betegségek is pusztítják...” – fejtegette.⁶¹

SZOLGÁLNI A KIRÁLYT, KINYILVÁNÍTANI A NEMZETI ÉRZÉSEKET

Bár az időszak közigazgatására általánosságban, és az európai szintén is, jellemző volt a civil adminisztráció folyamatos eltávolodása a politikai kormányzástól, mégis, a hazai, helyi igazgatás nem tekinthető igazán politikamentesnek, márcsak a dulista kormányok rejtegetett hatalompolitikai megfontolásainál fogva sem.⁶²

Gerlóczy Károly politikai beállítódása, a fontos nemzetpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontja és érzelemvilága s ennek manifesztációi mondhatni túlmutatnak a személyén, s lehetőséget biztosítanak az egykori főhatalomhoz lojális, a nemzeti érdekeket főként kulturális vetületben értelmező, és a klasszikus liberális értékrend alapján álló közszereplő magatartásának tanulmányozásához.

Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy a forradalom és szabadságharc időszakában középiskolai tanulmányait végző ifjú milyen érzelmeket táplált a nagy nemzeti küzdelem történései iránt. Az ötvenes években vidéken folytatott szorgos szolgabírószági beamterkedés, majd az azt követő politikai kurzusváltásokon átívelő akadálymentes hivatali előmenetel némileg ugyanakkor érthetővé teszi az ellenzéki beállítottságú kortársak vele szembeni óvatos tartózkodását. A „törhetlen szilárd-ság”-gal és „politikai függetlenség”-gel „kívánatos mérvben” egyes ellenzékiek szerint nem rendelkező Gerlóczyt⁶³ a fővárosi közvélemény később mindazonáltal a szimbolikus nemzeti ügyek egyik letéteményesének tekintette.⁶⁴ A magyar nyelv terjesztéséért tett szívós munkálkodása mellett, a gesztusok szintjén főként a Szabadságharc-szobor létesítése, valamint Kossuth Lajos 1892-es díszpolgársága, majd „a nagy hontalan” két évvel későbbi temetése alkalmával tanúsított magatartás, s egyéb verbális megnyilvánulások is igazolják ezen közvélekedést.⁶⁵

Gerlóczy politikai beállítódását, mind az uralkodói főhatalomhoz, mind a polgári-nemzeti tradícióhoz való kettős kötődését jól példázza, hogy míg az előbbi irányban főként a közigazgatási szakember gyakorlatiasságával és diplomáciai érzékével fordult, az érzelmi megnyilvánulásokból viszont a másik területnek juttatott. Saját addigi tevékenységéről 1884-ben készített beszámolójában például második helyen említi a sorozások körül végzett polgári biztosi tevékenységet, valamint a fővárosi laktanyák létesítése érdekében tett erőfeszítéseit, s saját iratgyűjteményében is külön kiemeli az uralkodó hozzá intézett dicsérő szavait: „Ő csász. és apostoli kir. Felsége I. Ferencz József a Kerepesi-úton épülő lovassági laktanya ünnepélyes alapkövetétele alkalmával a helyszínén következő szavakat intézte hozzám: 'Tudom, hogy a kaszánya létesítésében Önnek van legtöbb érdeme'.”⁶⁶ Gerlóczy közvetítő

szerepet igyekezett betölteni – amelyre igen büszke volt – az uralkodói főhatalom és a fővárosi közvélemény ellenzéki beállítottságú része között azzal is, hogy mint „a főváros közönségének” képviselője szívélyes viszonyra törekedett a közös katonai hatóságokkal.⁶⁷

Ezek a főhatalom irányába tett konciliáns megnyilvánulások részint Gerlóczy lelki alkataból, részint ízléséből következtek, s nyilvánvaló manifesztációi annak a benső igénynek, amely a személyes identitás kialakításához és megtartásához nagy mértékben szorul a külső, tágabb humánkörnyezetre, – konkrétan a hatalmi tényezők – elfogadó gesztusaira. Nem tudni persze, milyen mértékben játszottak ebben szerepet az alpolgármester különféle belső komplexusai, s ezek feldolgozási kényszere. Elgondolkodtató mindenestre, hogy nyugalomba vonulásakor egyfajta, az abszurditást súroló pedantériával gyűjtötte össze, nyomtattatta ki és csatolta nyudíjazási kérelméhez addigi hivatalos tevékenységének valamennyi dokumentumát. Ezen dokumentáció háttéranyaga félhivatalos jellegű magálevéltárának irataira épült, amelyet maga állított össze, s legnagyobb részt a hivatalos működését méltató, azt elismerő beadványokból áll. Minden beadvány a Gerlóczy család címerével ékesített palliumban található. A tárgymegjelölés egyes szám első személyben regesztaszerűen jelöli meg, hogy az alpolgármesternek milyen érdem tulajdonítható az adott személy, szervezet vagy ügy intézése tekintetében.

Néhány jellegzetes példa: „*Ráth Károly főpolgármester értesít, hogy ő csász. és apost. kir. Felsője január 26-án kelt legfelsőbb elhatározásával, hosszas szolgálatom közben szerzett kitűnő érdemeim elismerésül, részemre a III. oszt. vaskoronarendet adományozta. Ezen értesítés kapcsán különösen kiemeli a főpolgármester kiváló buzgalomát és példás kötelességérzetemet. Ugyanez alkalmából a társadalom minden osztályából számos üdvözlőiratot kaptam. Vidékről is távirati üdvözlések érkeztek. Katonai küldöttség stb.*”⁶⁸ „*Az államtitkár és kiállítási elnök hasonló köszönetét nyilvánítja azon odaadó buzgaloméért és fáradozásért, melylyel a kiállítás ügyét támogattam, kiemeli azon rokonszónves fellépést, melyet iránta tanúsítottam és mely által helyzetén hathatósan segítettem.*”⁶⁹ „*Az országos magyar iskola-egyesület az egyesület Andrassy-érmét díszoklevél kíséretében megküldi azon hervadatlan érdemekért, melyeket 1884. évtől kezdve, mint az »O. M. I. E.« elnöke szereztem.*”⁷⁰ És így tovább...

Gerlóczy Károly magatartásának avagy személyiségének másik oldalát ugyanakkor a mindezen hatalmi tényezővel és meghatározottságokkal dacoló, mondhatni lázadászerű, már említett megnyilvánulások alkotják. Az alpolgármester ezek megtételekor, hogy úgy mondjuk kilép az adott hatalmi tér által messzemenően megszabott rituálé keretei közül, s mintegy dezertőrként behatol a „nemzeti ellenállás” sáncái közé, dacosan magára öltve a „nemzeti érdekek” meg-megszaggatott kurucos viseletét. Ezt a mondhatni romantikus, ellentétekből építkező, a fegyelmezett hivatalnok kényszerzubzonyát magára kényszerítő, majd azt egyfajta intenzív érzelmi bázisról elrugaszkodva magáról mintegy leszaggató és ezen gesztus révén egy szélesebb érzelmi közösséggel azonosulni vágyó demonstratív magatartásnak lehetünk tanúi a Kossuth-temetéssel kapcsolatos megnyilvánulások alkalmával is.

Az egykori kormányzó-elnök temetése a korszak legjelentősebb kvázi ellenzéki-

népnmzeti megmozdulásaként került be a történeti emlékezetbe, amely a hadsereg-főparancsnokot, vagyis az uralkodót is arra sarkallta, hogy bizony kartácsra töltesse a Citadella város felé meredő lövegeit. Ebben az egyébként (csupán) III. osztályú vas-korona érdemrenddel kitüntetett alpolgármesternek is szerepe volt.⁷¹ Nyilvánvaló, hogy a Gerlóczy elnökölte 1894. március 21-ei közgyűlésen elmondott, Kossuthot méltató szavak mögött a fennálló politikai keretek feszegetése, mi több, az azokkal való szembenállás érzése húzódik meg.

A megnyilvánulás háttérében a jelentős személyiség keltette közvetlen érzelmi hatás áll, amely ugyanakkor egy hivatalnoki karriertörténet rejtett személyes motívumaiba ágyazódik bele. Gerlóczy beszédének az a vonása, hogy Kossuth történelmi jelentőségét taglalva a méltató szavak csaknem kimenekülnek a formális helyhatósági keretből, s a közvélemény legszélesebb rétegei felé keresnek utat, nyilvánvalóvá teszik a gesztus lázadás-jellegét. Kossuthot a világtörténelem dicső alakjának, a magyar nép Messiásának, a népszabadság atyjának titulálni, akinek neve a szabadság egén mint tündöklő nap fog örökké, fényesen ragyogni... – egyszóval a politikai hangtompító ilyen maradéktalan eltávolítása és messzire hajítása – a főhatalom reprezentánsai számára legalábbis kellemetlen gesztusként hathatott...⁷² Az alpolgármester ezen megnyilatkozásai lehettek – úgy véljük – az egész korszakot illetően a legmagasabb közfunkcióban tett, az adott főhatalmi tekintéllyel szembehelyezkedő legélesebb megnyilvánulások.

A városházi ellenzék gyakran illette a főváros főtisztviselőit az önkormányzatiság elposványosításával, elbürokratizálásával, a „Gerlóczy-affér” azonban mégis az önálló önkormányzati erőter megletéről tanúskodik.⁷³ Az adott hatalmi közegbe nem illeszkedő személyes ízlésvilág avagy politikai meggyőződés ilyen nyílt, szenvedélyes felvállalása részint a korábbi, egyenes vonalú hivatali karriert és simulékony viszonyulást tekintve meglepő, részint Gerlóczy Károly előmeneteli ambíciói ismeretében megindító. A feltétlen alkalmazkodás addig követett gyakorlatával meggyőződése miatt szakítani kénytelen hivatalnoknak a külső hatalmi tényezőkkel kialakult, rejtve maradt konfliktusát, s az ehhez fűződő saját belső viszonyulását az alpolgármester nyugalomba vonulásakor tett vallomásszerű nyilatkozatai világítják meg.

Ezekben Gerlóczy mintegy mellékesnek tekintve, hogy alulmaradt a Kamermyer távozása utáni polgármester-választáson – s persze részint saját önérzetének karbantartása céljából is – az addigi konszenzuskereső és konfliktusmegoldó attitűdöt sutba dobva, egyfajta rezignált keserűséggel fedi föl a közte és a főhatalom képviselői között lappangó feszültséget. „*Föl van írva – vallja meg beszélgetőtársának –, hogy én vezettem a Kossuth temetését, hogy én követtem el mindent, hogy Kossuth Lajost a főváros hazahozza és méltóan eltemesse. Azt sem felejtették el, hogy minden figyelemzetés ellenére lelkem egész melegével dolgoztam azon, hogy fölállítsuk a szabadságharc szobrát.*”⁷⁴

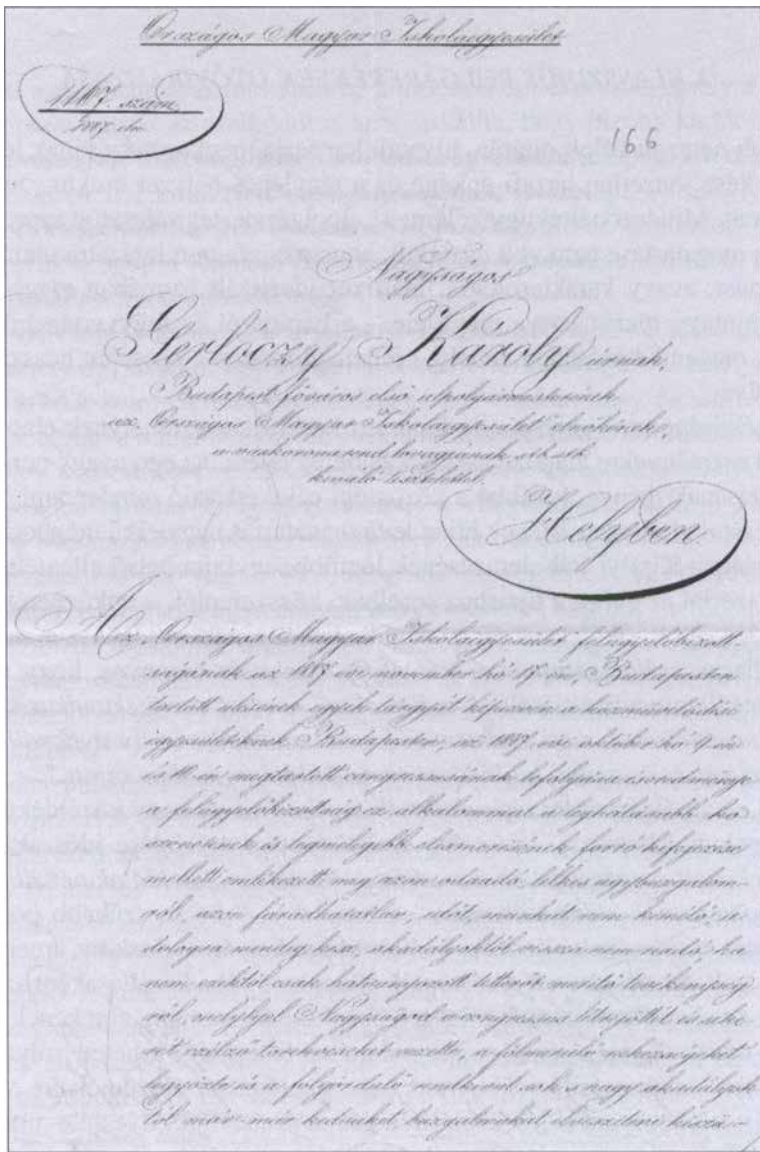
A magasabb nemzeti célok oltárán, hivatali karrierje megkoronázásának lehetőségét fölálodni kész, önzetlen hazafi énképe és a tényleges helyzet csakugyan nem sok eltérést mutat. Mindazonáltal úgy vélem, az alpolgármester választott szerepe, érték-képzetei és magatartása nem volt egyedüli, hanem egyfajta mintázatra utal. Ezt a társadalmi típust, avagy karakterológiai mátrixot idealizált formában maga Gerlóczy elemzi – mintegy tükröt tartva maga elé – a barátjáról és fegyvertársáról, Királyi Pálról írott megemlékezésében, amely – jellemző módon – egyetlen hosszabb lélegzetű írásműve.⁷⁵

A személyiségportré egyben alig leplezett kórkritika is, amelynek alaptételeit az emelkedett eszményekre alapozó aszketikus önfegyelem, az ego avagy perszona háttérbe szorításának igénye, továbbá a közösségi célokért való mindennapi önfeláldozás, egyszersmind az ezen értékek híján levő magatartás nagylelkű megbocsátása jellemez. Gerlóczy Királyi Pál-elemzésének legfőbb, egyfajta belső ellentétre alapozó motívuma szerint az ehhez a típushoz sorolható közszereplők – miközben magasrendű közösségi célok elkötelezettjei –, fáradhatatlan tevékenységüket a mindennapi cselekvés hasznossági szempontjai irányítják. Csaknem bizonyos, hogy magára is gondolt, megállapítva barátjáról: „...széles alapú, merész architektonikus koncepciók nem tették nevét híressé, mert csaknem egész élet-működése az ily stílusú vállalatokhoz tartozó részletek sok gondot, bajlódást követelő kidolgozásában állott.”⁷⁶

S mivel az alpolgármester egész hivatali tevékenységét nagy közérdekű aktivitás és ügybuzgalom jellemezte, lesújtólag nyilatkozott a működése időszakában teret nyerő, felfokozott magánérdekérvényesítési törekvések: „az idálok nélküli élet”, „a praktikus szempontok rideg túlhajtása” tekintetében.⁷⁷ Saját, szűkebb politikai bázisszervezetét, a mérsékelt ellenzéki beállítottságú belvárosi Saskört, amelynek oszlopos tagja volt, természetesen a korrupció elleni harc főhadiszállásaként szemlélte.⁷⁸

Jóllehet az alpolgármesternek mint a Középítési Bizottmány elnökének és mint a kisajátítási ügyek fő intézőjének szinte számtalan lehetősége lehetett volna a különféle széleskörű telekspekulációkba való bekapcsolódásra, a személyére vonatkozó egykorú, és későbbi értékelésekben nyomát sem találjuk ilyesféle utalásoknak. Gerlóczy nyilvánvalóan magáról beszélt, amikor barátjáról papírra vetette a következőket: „...ismerte a személyeket és tudta a viszonyokat; az ügyek menetét politikai jártassággal tekintette. Részt vett folytonosan a főváros dolgainak intézésében ..., s bár sokat tett és minden irányban dolgozott egy hosszú életen át, egyetlen egyszer sem gyanúsította őt senki haszonleséssel vagy részrehajlással.”⁷⁹ Mindezt kiegészítették még a Királyi Pál demokratizmusáról, szenvedélyes lokálpatriotizmusáról, kötelességérzetéről, önfegyelméről, szerénységéről, türelméről és főként idalizmusáról mondott, valójában kódolt önértelmezések.

Nem mellékes kérdés persze, hogy az erőteljesen hagiografikus jellemrajz mennyiben felel meg akár az alpolgármester, akár barátja egykori valós személyiségének. A jellemrajz segítségével azonban csak arra tehetünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk – függetlenül „a realitástól” – Gerlóczy Károlynak a közéleti férfiúról alkotott ideálképét. Mindenek előtt egyfajta vállalt emelkedettséggel, „a magasztos eszmék, a

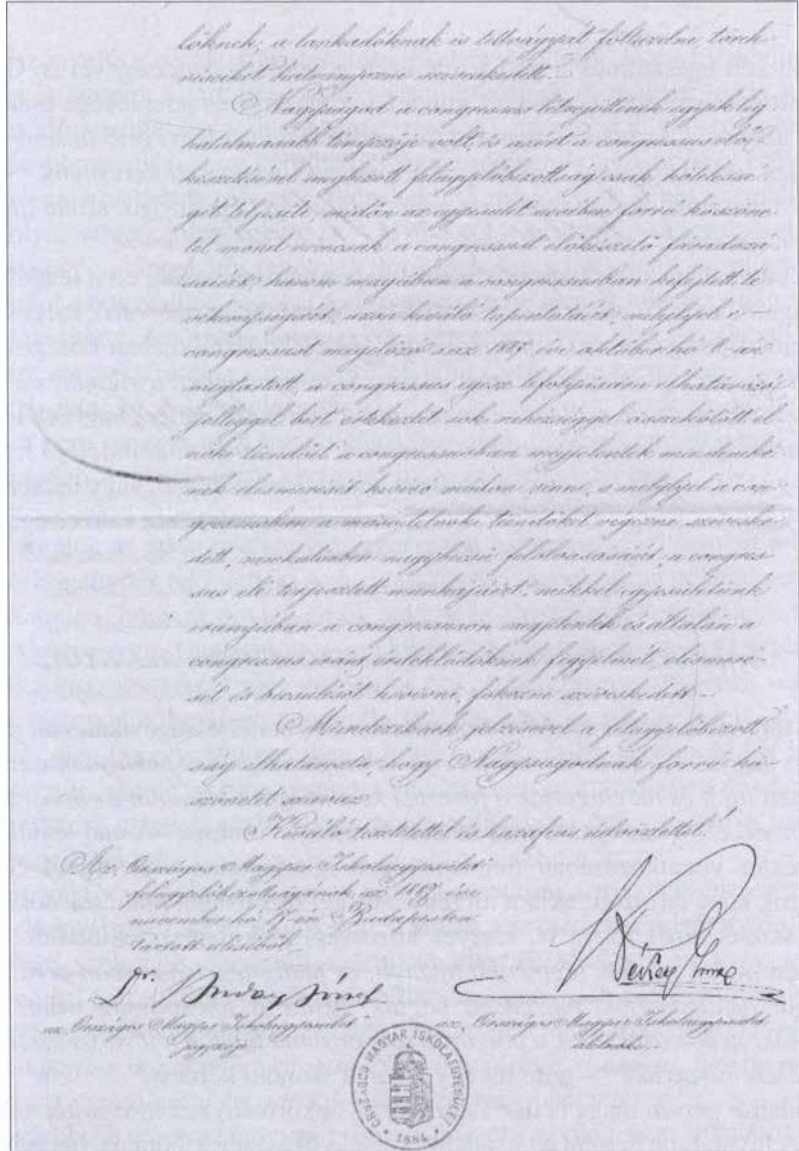

Az Országos Magyar Iskolaejegyesület felügyelő bizottsága a közművelődési egyesületek 1887. október 9. és 10-én tartott kongresszusának előkészítése, az értekezleti elnökség és kongresszusi másodelnökségben szerzett érdemeiért legforróbb háláját nyilvánítja,

1887. november 17.

BFL XIV.89 166. lvt. sz.

nagy célok, a nemes érzelmek”⁸⁰ tiszteletével találkozunk. Az ezen szemléletet, illetve érzésvilágot felmutató „...polgár a praktikus élet hasznát hajtó foglalkozásai” közepette mintegy kiemelkedik a partikularitásból, fennkölséget merít „...a földi salak képezte zűrzavaros por ködéből, az anyagiak után való, testet, lelket elfásító futkosás szűk köréből, magasabb, ideális szempontokra irányozza” tekintetét.⁸¹ A szemléleti és érzelmi alapként kezelt, effajta naiv avagy álinaiv idealizmus bázisán a szél-

sőséges önérvényesítés korszakjellemezőnek felfogott különféle megnyilvánulási formái persze kemény morális kritika tárgyai lesznek. Ám az önzés különféle alakzatainak elítélése nem tértől és időtől elszakított módon történik, hanem a szintén ideális-ként felfogott, úgymond divatjamúlt, „tegnap még érvényes volt” szikár, puritán polgárerények szemléleti bázisán. A visszavonult, szerény, igénytelen, rezignált, ám szilárd erkölcsű személyiséget nem csábítja, nem vonzza semmiféle hiúság, ugyanakkor nem fárad el egy félszázad munkájában sem, ám elfárad, ha csak tíz percig ünneplik őt.⁸²

Az alacsonyrendű kísértéseknek ellenállni kész, s a hiúság nyűgétől szabadulni képes szellem emberének ugyanakkor a világhosszág, türelem és emberiség századában a felekezeti torzalkodásoktól is mentnek kell lennie, aki „... a jog mezején ... az emberiség egyéni méltóságát tekinti, ennek igényeit méltányolja, jogait őrzi, elnyomatását siratja”.⁸³ Ám az általános emberi értékekre vonatkozó törvényeknek és igé-

nyeknek ki kell egészülniük a polgári-nemzeti gondolat eszmeiségével is. Gerlóczy Károly felfogásában ezen érzések és gondolatok érvénye és jelentősége csaknem az előzőével azonos. „Az alkotmányunkat, független létünket fenyegető önkény minden válfaja ellen való küzdelemnek ... csíráját a gyermekkorban kell keresnünk” – vallja, történelmi tapasztalatokra utalva, de a gondolatkör egyfajta átfogó, afféle „fejlődés-lélektani értelmezését” is adva.⁸⁴

Jóllehet a dualista korszak politikusaival kapcsolatosan sokáig élt a feudális örökséget ápolgató, a viszonyokat merev társadalmi hierarchiába szervező, megcsontosodott reakciós figurája, ám az alpolgármester gondolkodásmódjában bőségesen akadunk ezen képlettel ellentétes értékelemekre. „Szerényen lépett a világba s a munkában keresett címet... nem született nemes címerű szülőktől, de ily címerűek vetélkedtek az ő barátságáért; nem ringatták bársonyban, de a daróc alatt áldott jó szív növekedett naggyá”⁸⁵ – zengi Gerlóczy a fővárosi társadalom középső, vagy inkább alsóbb rétegeiről közkézen forgó ideálképet, s tesz tanúságot ennek általa való elfogadottságáról.

AZ ALPOLGÁRMESTER A TÁRSADALOM HÓNA ALÁ NYÚL

A főváros törvényhatósága főként bürokratizmus és belterjessége okán volt időnként éles kritika tárgya. „Önök teljesen lejáratták a polgári elemnek önkormányzati képességébe vetett hitét és megingatják a fővárosi közönségnek bizalmát az önkormányzati intézményekben” – harsogta a már idézett Neményi Ambrus.⁸⁶ A vád legalábbis az alpolgármester vonatkozásában mindenképpen igazságtalan volt, mivel Gerlóczy maga is azok közé tartozott, akik a törvényhatósági bizottságot már csak sokrétű társadalmi összetételénél fogva is, szerves közösségi alakulatnak tekintették. Hiszen voltaképpen „...kik vannak leginkább hivatva, és pedig legelső sorban arra, hogy a társadalmat befolyásolják, mozgásba hozzák, benne a jótékonyág iránti érzéket ébren tartásuk: nem-e azok, akik a polgártársaik bizalma folytán a főváros összes ügyeinek intézésére hivatvák?” – tette fel egy ízben a szónoki kérdést.⁸⁷

Más oldalról persze maga is tisztában volt az önkormányzati mozgáster szűkösségével, ezért hivatali pozícióját a társadalmi cselekvőkészség kibontakoztatására igyekezett felhasználni. Noha a weberi értelemben vett hivatali karizma folytán, hitt a hivatali intézményrendszer társadalmi hasznosságában, s azt összességében hatékony eszköznek tekintette a pozitív folyamatok kibontakoztatására, annak korlátaival is tisztában volt, s a társadalmi erők „bureaucraticus formák békői nélküli” érvényesüléséért szállt síkra.⁸⁸

A társadalmi folyamatokat közvetlenül befolyásolni igyekvő tevékenysége a közoktatásügyi és közművelődési területen érvényesült legintenzívebb formában. A korszak kezdetén hangsúlyos hatósági iskolalétesítési politikát a magyarosítás előmozdítását célzó társadalmi mozgalom egészítette ki, amelynek – az Országos Magyar Iskolaegyesület elnöki tisztét töltve be – az alpolgármester volt a fő szellemi és szervezési irányítója. Gerlóczy Károlynak – az egykori városi hatalom egyik reprezentánsának – ebben a szerepben tett megnyilatkozásai a társadalom irányában tanú-

sított viszonyulási, magatartási lehetőségeket érzékeltetik. Ezen megnyilatkozásoknak nem is annyira a tartalmi vonatkozásai érdekesek (a magyar nyelv uralkodóvá tételének előmozdításáról volt szó természetesen), hanem az általa szorgalmazott eszközár és viszonyulás. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Gerlóczy erőteljes hivatalnoki vénája mellett érzékeny és körültekintő módon volt képes szemlélni a társadalmi folyamatokat, jelenségeket is. A kívánt cél – a rohamos magyarosodás – eléréséhez is az adott társadalmi feltételek, szokások és igények felől közelített, s miközben például az egyesületi tagokat a közvetlen személyes érintkezés útján való cselekvésre buzdította, óva intett ugyanakkor – érvényesítve a liberális alapelvet – a privát szféra megsértésétől („...az egyesület, mint ilyen, az egyesek házi körébe és szobája négy falai közé nem tolakodhatik...”).⁸⁹ Hansúlyozta továbbá, hogy a nemzeti célokat a nem magyar ajkú honpolgárok jogainak tiszteletben tartásával, ám mégis aktív társadalmi ráhatás útján kívánatos az egyesületnek elérnie.

Ezen a ponton szükséges utalnunk arra a korszakjellemező sajátosságra, miszerint a közszereplők az adott tevékenység szervezeti hátterének jogi alapjait jobbra mellékes körülménynek tekintették. A magyarságvédő akciók során például senki sem tiltakozott amiatt, hogy az egyleti elnök amúgy az alpolgármesteri pozíciót is betöltötte. Az ekként egymásba úsztatott szerepkörök fokozhatták a cselekvés hatékonyságát, s egyfajta visszahatásként még a fővárosi önkormányzat presztízsének sem ártottak. Ebből a szempontból nyilván nem volt mellékes, hogy az iskolaegyleti „civil” kezdeményezés élén (amelynek keretében a Fővárosi Pincér Egylettől a MÁV igazgatóságán keresztül, az ország főpapjain át a vendéglősök ipartársulatáig minden érintettet megkerestek a magyar nyelv alkalmazása érdekében) éppenséggel a nagyhatalmú alpolgármester állott...⁹⁰

A hiperaktív⁹¹ alpolgármesternek amúgy a hatalmi arrogancia bizonyosan hiányzott a jellemrajzából, s bár fontos volt számára a presztízs, a felsőbb körök mellett a társadalom szélesebb rétegeitől származó visszajelzéseknek is nagy jelentőséget tulajdonított. Erre utalnak a magánlevéltárában gondosan összegyűjtött legkülönfélébb egyletek, körök, klubok hozzá intézett tiszteleti megnyilvánulásai. „*Mindegyikre megmondhatom, hogy miért kaptam. Nem úgy jártam ki azokat, hanem önként, közügyben tett szolgálataimért adták*” – jegyezte meg önérzetesen.⁹²

Közelebről véve szemügyre a hozzá intézett, elvileg nem hivatalos szervektől érkezett megkereséseket, a civil jelleg, s az alpolgármesterrel szemben támasztott társadalmi szerepigény avagy szereplehetőségek szempontjából két nagy csoport különíthető el. Az egyiket – a fentebb mondottakkal egyezően –, hogy úgy mondjuk a „civilnek álcázott” hivatalos Magyarország, illetve főváros – valójában szakmai szervezetei alkotják. Döntően a közművelődésügy és a közegészségügy esetében találkozunk olyan befolyásos szervezetekkel, amelyek ugyan egyleti keretek között, ám sok esetben alapvető szakmai jellegű tevékenységet láttak el. Működésükhöz fontos hozzájárulást jelentett a helyhatóság anyagi támogatásán túlmenően a kompetens, a terület jogi és igazgatási, szervezeti vonatkozásait jól ismerő önkormányzati szakember tapasztalata.

Ezek körében említhető például a br. Podmaniczky Frigyes elnökletével tevékenykedő, az Operaház létesítésére alakult különbizottmány; a különféle köztéri szobrok

Fővárosi Szegény-Gyermekkert-Egylet

Budapest, VII., Akácfa-utca 32.

345
Nagyságos Polgármester U! 345

^{dundu}
A Fővárosi szegény gyermekkert-egylet f. hó 19^{én} tartván választ-
mányi ülést, csak most vagyunk azon helyzetben,
hogy a Nagyságodat fivőre elhunytával ért, mely
csupán feletti igaz, átirított részvételket kifejezésre
juttassuk.

Sines elég szávunk hálónkat, tolmácsol-
ni Nagyságodat, s ember, ki egyelőnk elise-
tagja, ki egyelőnköt is az abban írott 250 óra
szegény gyermekről minden alkalmat meg-
ragadva algyailag, meleg érzéssel gondoskodni
segít. Mi- úgy nézve a Nagyságod, arghiss
olalt újít humanus szívünket.

Sminél nagyobb hálónk, annál jobban
fáj nekünk fájdalomtól elborulttan tudnunk
Nagyságod nemis hálób, sokoni, szívét.

Legyen baksam a közrészvételben, a mi, es-
takhodásunk is.

Nagyságodnak kiváló tisztelettel
A Fővárosi szegény gyermekkert-egylet elnöke:

Csillag Máté
titkár.

Dr. Grosz Sándor
elnök.

Dr. Grosz Sándor elnök és Csillag Máté titkár,
a Fővárosi Szegénygyermekkert Egylet nevében öccse, Gerlóczy Gyula elhunytá alkalmából
részvétét nyilvánítja. 1893. december 19.

BFL XIV.89 345. lvt. sz.

(Arany, Deák, Eötvös, Petőfi, Széchenyi) és síremlékek állításának országos bizottságai; az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat; a Magyarországi Közművelődési Egylet; avagy a közegészségügy vonatkozásában mindenek előtt az igen fontos szakmai fórumként funkcionáló Magyar Orvosok és Természetvizsgálók rendszeres nagygyűlései; a miniszter tanácsadó szerveként tevékenykedő Országos Közegészségügyi Egyesület; a Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület; a Vakokat Gyámolító Országos Egyesület, s a sort még folytathatnánk. Gerlóczy ezen szakmai szervezetekben, illetve az ezek által rendezett összejöveteleken –, amelyek némelykor alkalmi jellegűek voltak – sokszor alapvető jelentőségű szervező munkát végzett, mint például az említett szoborbizottságok esetében.

A különféle szakmai-, jótékonyági- és segélyező-egyletek tisztségviselői természetesen az alpolgármester személyes érdemeire, illetve jó tulajdonságaira hivatkoztak, sokszor a hűbéri időket idéző hangszerelésben. Gerlóczy Károly válaszleveleiben ezekre részint a kötelező szerénységet, részint a másfajta mentális beállítódását tükröző módon reagált. Az adott egyesületet valamilyen formában támogató tevékenységét többnyire a hivatali állásából fakadó egyszerű kötelességteljesítésként fogta fel.⁹³ Az e téren kifejtett tevékenységének a nemzeti-polgári fejlődés előmozdítása tekintetében fokozott jelentőséget tulajdonított. A civilizációs előrehaladást mindennél előbbre való tekintő, azt átfogó nemzeti érdekű ügyként felfogó szemléletmódot tükrözi, hogy ebben a dimenzióban értelmezte, s tartotta „hazafiúi kötelességének” részt venni olyan másodlagos jelentőségű testület munkájában is akár, mint amilyen az Iparművészeti Múzeum lakberendezési tárlatának szervezésére alakított bizottság volt.⁹⁴

Jól érzékelhető a közhivatali pozíciónak szolgálat-éthosszal átítatott volta például a Kőbányai Nép- és Iskolai Könyvtár Egyesület által tiszteleti taggá történt választása alkalmával küldött válaszában is. Persze Gerlóczy hivatali stílusa is tele volt hazafias pátozzal és formalizmussal, éppen ezért beszédes, hogy az említett válaszfogalmazványban ugyanakkor az „elodázhatatlan hazafiúi kötelességem” fordulatot „kötelességszerű feladatom”-ra módosította. A polgári kötelességteljesítés normatív igényét pedig alig burkolt társadalomkritikaként, csaknem ironizáló formában is megfogalmazta: „...valóban nagy elismerés és kitüntetés ez, egy minden honpolgártól jogosan elvárható oly kötelesség teljesítéséért, melynek elmulasztása – a mi sajátos viszonyaink között méltó megrovást érdemelne” – olvashatjuk a köszönőlevélben.⁹⁵

A korabeli önkormányzat nemigen volt vádolható túlhajtott szegénypolitikával. A főváros második számú tisztségviselőjének ezért hangsúlyoznia kellett a társadalmi szervezetek ilyen irányú tevékenységének fontosságát. A „...szegény sorsú egyéneket biztos életpályára kiművelő” Nemzeti Zenede támogatásával kapcsolatosan Gerlóczy ezért szövegezt tiszteleti taggá választása alkalmából a polgártársak bizalmából közhivatali viselővel szemben fokozottan támasztható kötelezettségvállalás igényéről.⁹⁶

A jeles várospolitikus önálló civil társadalmi kezdeményezéseket támogató viszonyulása ugyanakkor jó szervezőképessége mellett kritikus énjét is előtérbe állította, amint az például a Tisza Kálmánné védnöksége alatt tevékenykedő Jó Szív Egyesület rendezvényének kudarc esetében is megfigyelhető. A jeles szervezet 1888. augusztus 20-án a Városligetben népünnepélyt tartott, amelyen Ódry Lehelnek *A jó és rossz*

szív harca című naiv és dilettáns némajátékát mutatták be. A monstre produkció annak rendje és módja szerint megbukott. Az okokat boncolgatva az alpolgármester alkalmat talált arra, hogy felfedje a városi hatóság és a civil kezdeményezések kapcsolatára vonatkozó nézeteit. Ennek lényege szerint a hatékony társadalmi cselekvés, a társadalmi gondoskodás megszervezése is csupán a várospolitikai közbenjöttével, a hivatal, s főként a cselekvőkész városi képviselők közreműködése útján volt csupán – legalábbis szerinte – elképzelhető.⁹⁷

„ROSSZ AZ ÉN KONDUITLISTÁM”

1897-ben történt nyugalomba vonulását, a városi községpolitikából való kiszorulását a *Budapesti Hírlap*nak adott interjúban részint politikai, részint várospolitikai-személyi okokkal magyarázta.

Jóllehet Kamermayer 1896-ban történt visszavonulását követően indult a polgármester-választáson, de a még nála is agilisebb Márkus Józseffel szemben alul maradt. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy akár korábbi politikai jellegű szerepvállalásai, akár az intenzívebb várospolitikát igénylő irányzat jelentkezése folytán, de az ő ideje, „a három Károlyok kora” leáldozóban van. Rezignált megjegyzései annak az embernek a keserűségét tükrözték, aki bár mindent megtett a rá bízott feladatok teljesítése érdekében, de aki fölött mégis eljárt az idő. „A főpolgármester tisztét még el tudnám végezni, de arról sem lehet szó. Rossz az én konduitlistám” – hivatkozott nemzeti irányultságú elkötelezettségére, s annak következményeire... A valós ok azonban a várospolitika előző években végmenet iránymódosulásában rejlett. „Kényszeríteni akartak, hogy a klikkhez csatlakozzam, de nem vitt rá a lelkem. Meg fogja látni, öcsém, hogyan kerekedik majd felül a klikk-uralom, hogyan fogja kormányozni a fővárost. Nem akarok a részese lenni. Pihenni megyek” – regisztrálta a jelenségeket.⁹⁸

Nem mondhatni, hogy Márkus Józseffel és Halmos Jánossal új korszak kezdődött, de Gerlóczy Károly 1897. december 1-jén történt nyugalomba vonulásával, majd 1900. augusztus 25-én bekövetkezett halálával egy régi kétségkívül véget ért.

JEGYZETEK

1. Gerlóczy Károly alpolgármesternek nyugdíjazási kérvénye (1887). BFL XIV.89 15/1884. lvt. sz.
2. *Ország-Világ*, 1885. 810.
3. *Kövér*, 2002. 1.
4. Gerlóczy Károly kimutatásai közszolgálati pályája főbb mozzanatairól. BFL XIV.89 15/1884. lvt. sz.
5. Giovanni Levi veti fel a statikus személyiségportré alkotásának szokványos problémáját: „...olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze”. Levi, 2000. In: *Kövér*, 2002.
6. Gerlóczy Károly halála. *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 26. 3–4.; Gerlóczy Károly. [Nekrológ] *Fővárosi Közlöny*. 11. évf. 63. sz., 1900. augusztus 28. 1059–1062. old.; Budó, 1934. 3–6.
7. *Weber*, 2009. 99.
8. *Torstendahl*, 1991. 205–206.
9. Vö.: *Kajtár*, 1992. 12. skk.

10. Vö.: Weber idevágó vélekedését: „...a korábbi rendben az urat a személyes részvét, részrehajlás, kegy vagy hála mozgatta, a modern kultúra viszont a támaszúl szolgáló külső apparátus miatt megköveteli ... hoga emberileg részvétlen, ennél fogva szigorúan 'tárgyilag' szakember kerüljön a helyére. A bürokratikus struktúra mindezt kedvező formában nyújtja.” Weber, 2009. 123.
11. Emlékirat, 1885. 4.
12. Alsóvizsokai Gerlóczy Imre (1807–1877) 1841-től alleveltárnok, 1849 augusztusától Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye levéltárnoka majd főlevéltárnoka volt. A névváltoztatásra 1848. január 18-án került sor. Kovács. 20. old.; Mattekovich Dániel és Imre pesti lakosok Kőrös vármegye bizonyítványa alapján 1822-ben; ifj. Imre (Gerlóczy Károly atyja) hites ügyvéd fiaival, Félixszel, Károllyal és Gyulával, valamint fivérével Istvánnal együtt 1838-ban a nemesek főkönyvébe lettek bevezetve és kerültek kihirdetésre. Kőszeghi, 1899. 113. old.; Vö.: Pest-Pilis-Solt vármegye bizonyoságlevele a család nemesi származásáról. BFL XIV.89 2. lvt. sz.
13. Gerlóczy Károly egyetemi abszolutóriuma. 1854. augusztus 1. BFL XIV.89 5. lvt. sz.
14. Államvizsgálati bizonyítvány Budán, Helytartóság Budai Osztálya. 1854. október. 28. BFL XIV.89 6. lvt. sz.
15. Pest-Pilis megye hatósága elismerést nyilvánítt a megyei irodában mint ingyenes gyakornok nyolc hétig tartó működéséről. 1854. december 31. BFL XIV.89 21. lvt. sz.
16. BFL XIV.89 10., 22., 70-74. lvt. sz.
17. BFL XIV.89 75. lvt. sz.
18. „...besondere Bemühung und lobenswerthige Amts-Eifer zuzuschreiben ist...” BFL XIV.89 22. lvt. sz. 1271/1860. Stuhlrichteramt, Miskolc. 1860. február 22.
19. BFL XIV.89 23. lvt. sz. Vö.: Benedek, 2006.
20. Weber, 2009. 139.
21. Gerlóczy, 1893. 41.
22. BFL XIV.89 301. lvt. sz.
23. BFL XIV.89 8. lvt. sz.
24. BFL XIV.89 16., 77. lvt. sz.
25. BFL XIV.89 45. lvt. sz.
26. BFL XIV.89 47–48. lvt. sz.
27. BFL XIV.89 49. lvt. sz., 32.217/1867. (október 16.) kgy. sz.
28. Ezen magatartását 1380 pestvárosi választópolgár nem is mulasztotta el bizalmi nyilatkozattal honorálni. Kivonatos, 1897. 16. sz.
29. BFL XIV.89 161. lvt. sz.; Polgármesteri jelentések, 1867. 7.; old., 1868. 4–6. ; old., 1869. 10–11., 14.; 1870. 16–17.; 1871. 8., 31–33., 35.
30. BFL XIV.89 153. lvt. sz.; *Tanodai Lapok*, 1867. június 11.
31. „Közszolgálati pályám főbb mozzanatai 1884 év november hó 5-ig.” BFL XIV.89 15. lvt. sz.
32. A teleshabályozások alkalmazásával első ún. terjedékek kérdésében 1871-ben elfoglalt álláspontjáról ezt írta az újság: „Gerlóczy correctnek találja a jogügyi bizottmány eljárását. A Közmunkatanács magyarázata nemcsak helytelen, hanem képtelen is, mert kivihetetlen.” *Pesti Napló*, 1871. április 6. Reggeli kiadás.
33. A másik két közreműködő Reitter Ferenc és Szentkirályi Mór volt.
34. A főváros halottja. *Budapesti Hirlap*, 1900. augusztus 26. 13.
35. *Gárdonyi*, 1913. 6–16.
36. Figyelemre méltóak Max Webernek a testületi elv modern bürokráciába illeszkedésével kapcsolatos gondolatai: „...a testületi elv alapján megszervezett munka ... súrlódásokat és ... késlekedést eredményez, s emiatt itt pontatlanabb a munka, ám ugyanakkor függetlenebb is a felettes szervektől, aminek következtében kevésbé egységes és lassúbb, mint a bürokrata munkája”. Weber, 2009. 121.
37. Az egyesített fővárosi közgyűlése köszönetét fejezi ki a szervezési munkálatokban való részvételért. BFL XIV.89 53. lvt. sz.
38. *Gárdonyi*, 1913. 24–39.; Szentkirályi Mór, Gerlóczy Károly és Andorffy Károly emlékirata. 1871. március 25. BFL IV. 1314.
39. Első helyen a már az 1848 előtti időkben is városi tisztviselői múlttal rendelkező idős Kada Mihályt (71 szavazat), másodikon Gerlóczyt (183 szavazat) harmadik helyen pedig Békey Imrét (74 szavazat), a későbbi oktatáspolitikust jelölték. BFL IV.1403. 17, 24/1873. kgy. sz.
40. *A Hon*, 1873. november 1. Reggeli kiadás.
41. *Pesti Napló*, 1879. december. 10.
42. BFL IV.1403. 20/1873. kgy. sz.
43. Vö.: Sipos, 1998. 941–943.

44. Gerlóczy Károlynak a képzőművészeti bizottmány élén végzett művészetpártoló tevékenységére vonatkozóan ld.: *Erdei*, 2003. 17., 36–37., 122–123.
45. BFL IV.1403. 20/1873. kgy. sz.
46. *Pesti Napló*, 1881. március 25.
47. Vö.: *Sipos*, 1998–II.
48. BFL XIV.89 89., 93. lvt. sz.
49. BFL IV.1403.a. 381/1878. kgy. sz. *Pesti Napló*, 1878. június 28.
50. BFL XIX.89 15. lvt. sz.; A fővárosi önkormányzat az időszakban az alábbi kiállításokon vett részt: 1873: bécsi világkiállítás; 1875: párizsi földrajzi; 1876: szegedi országos; 1878: párizsi világkiállítás; 1879: székesfehérvári országos ipari; 1881: velencei földrajzi; 1883: berlini egészségügyi; 1885: budapesti országos; 1891: bécsi gazdasági és földművelésügyi; 1894: budapesti VIII. nemzetközi demográfiai és egészségügyi kiállítás.
51. Zárjelentés, 1885. 6.; Országos, 1885.
52. Gerlóczy Károly halála. *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 26. 3.
53. Középítési, 1875. 9.
54. BFL IV.1403.a. 280/1874. kgy. sz.
55. Középítési, 1875. 9.; Igen elgondolkodtatóak ezzel kapcsolatosan a korabeli előjárásokoknak „...a kor színvonalán álló” lakossági viszonyulással szembeni küszködésre utaló, hirdetmények formájában fennmaradt dokumentumok: IV. ker.: „*Miután a polgármester úr által kiboncsátott rendelettel a háziurak már figyelmeztetve voltak, hogy a házaik előtti járdákról a havat eltisztíttassák, felhivatik minden háziúr...*”; stb.; V. ker.: „*...a főváros t. cz. lakói ezennel felhivatnak, miszerint a netáni szerencsétlenségek elhárítása végett a dinnye és egyéb [igy!] gyümölcshéjakat ne az utcákon vagy utakon szórják el, hanem azokat saját lakásukon takarítsák el...*”; VIII. ker.: „*Hogy a közegészség fentartathassék [igy!], és veszélyes körök terjedésének eleje vétsékek a t. cz. közönség első sorban saját érdekében ezennel komolyan figyelmeztetik, hogy lakhelyiségeit tisztán tartsa és lehetőleg gyakran szellőztesse.*”; ua.: „*...figyelmeztetik a t. cz. közönség, hogy a köztisztaság fentartását [igy!] ne csupán a hatóságtól várja, hanem azt legsajátabb érdekében buzgó jóakarattal és a köztisztaság iránti érzületével is támogassa a hatóságot*”; BFL IV.1413.a 52. doboz.
56. Vö.: *Sipos*, 1998. 941–958.
57. Budapest főváros törvényhatósági bizottságának 1886. évi november 24-n tartott rendkívüli közgyűlése. *A Főváros*, II. évf. 105. sz., 1886. november 26. 1.
58. BFL XIV.89 122., 128–129., 130. lvt. sz.; Járványbizottság, 1893.
59. BFL XIV.89 124. lvt. sz.
60. Vö.: *Sütle*, 1988. 16–17., 24.
61. BFL XIV.89 125. lvt. sz.
62. Vö.: Sarlós Béla idevágó fontos, ismert észrevételeit; *Torstendahl*, 1991. 226. skk.
63. *A Hon*, 1873. november 1. Reggeli kiadás.
64. „*Erős magyar lélek lakozott az elhunyt férjüban, a ki soha sem tévesztett szeme elől a nemzeti szempontot, az országnak és a fővárosnak nemzeti érdekét.*” Gerlóczy Károly halála. *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 26. 3.; „*...igaz hazafias lelkülete minden tettében a magyar nemzeti érzéseket táplálta és az intézmények, melyeknek megalkotása az ő nevéhez fűződik, a magyarságnak büszke hirdetői.*” Gerlóczy Károly. *Fővárosi Közlöny*, 1900. augusztus 28. 1059.
65. Budapest székesfőváros tanácsa másolatban közli Nagykőrös város képviselőtestületének átiratát, mellyel Kossuth Lajos temetésének rendezése alkalmából tanúsított hazafias és a nemzetet nagy hála kötelező cselekményért köszönetét fejezi ki. BFL XIV.89 65. lvt. sz. 1894. július 14.
66. *Pesti Napló Esti Lapja*, 1884. október 30.
67. „*A katonai és polgári hatóságok között ezelőtt fennállott feszült viszony megszüntetésében, és azon l. f. helyen is dicsérettel kiemelt jó viszony létesítésében, mely megszilárdulva a polg. és kat. hatóságok között jelenleg fennáll, némi részt a magam részére is vindicálhatok.*” BFL XIV.89 15. lvt. sz.
68. BFL XIV.89 26. lvt. sz.
69. BFL XIV.89 208. lvt. sz.
70. BFL XIV.89 173. lvt. sz.
71. BFL XIV.89 26. lvt. sz.
72. BFL IV.1403.a 307/1894. (március 21.) kgy. sz.
73. Vö.: „*...önök lerontják továbbá a közönségben a szeretetet az önkormányzati intézmények iránt.*” Budapest főváros törvényhatósági bizottságának 1886. évi november hó 24-én tartott rendkívüli közgyűlése. Neményi Ambrus felszólalása. *A Főváros*, 1886. II. évf. 105. sz. 1.

74. A főváros halottja. *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 26. 12.
 75. *Királyi*, 1893.
 76. *Királyi*, 1893. 11.
 77. *Királyi*, 1893. 7.
 78. *Királyi*, 1893. 61.
 79. *Királyi*, 1893. 69.
 80. *Királyi*, 1893. 7.
 81. *Királyi*, 1893. 9.
 82. *Királyi*, 1893. 12.
 83. *Királyi*, 1893. 21.
 84. *Királyi*, 1893. 14.
 85. *Királyi*, 1893. 15.
 86. Budapest főváros törvényhatósági bizottságának 1886. évi november hó 24-én tartott rendkívüli közgyűlése. Neményi Ambrus felszólalása. *A Főváros*, 1886. II. évf. 105. sz. 1.
 87. Jó Szív, 1888. 15.
 88. Jó Szív, 1888. 17.
 89. OMIE, 1892. 5.
 90. OMIE, 1892. 10., 52. skk.
 91. A korabeli karikatúrisztikus zsánerkép szerint Gerlóczynek volt ideje arra, hogy „...egy huszonnégy órában végig üljön egy tanácsülést, mint jogi korrektor, végig elnököljön három bizottsági ülést, ebéd fölött végig olvasson egy csomó politikai és nem politikai lapot és végig sincerizáljon egy fél éjszakát a 'Sasok' között, avagy valamelyik terézvárosi klubban. Sőt vannak, akik egyszerre látták háromféle dolgot is művelni”. *Ország-Világ*, 1885. 810.
 92. A főváros halottja. *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 26. 12-13. old.; ld. továbbá a BFL XIV.89 sz. főnd raktári jegyzékét! A 369 ügyiratból 161 származik társadalmi szervezetektől; ezek ágazati-tematikus megoszlása: közművelődésügy: 55, közjótékonyosság: 31, egyéb társadalmi tevékenység: 23, közegészségügy: 19, közoktatásügy: 16, egyházak: 8, gazdaság: 5. (A többi ügyirat magán- vagy gazdasági jellegű).
 93. Budapesti Népoktatási Kör a fennállásának 25. évfordulója alkalmából Gerlóczy Károlyt tiszteletbeli tagjává választja. BFL XIV.89 174. lvt. sz., 1897. április 19.
 94. BFL XIV.89 220. lvt. sz., 1891. június 1.
 95. BFL XIV.89 268. lvt. sz., 1889. november 12.
 96. BFL XIV.89 201. lvt. sz., 1881. június 18.
 97. BFL XIV.89 335. lvt. sz., 1888. augusztus 27.
 98. A főváros halottja. *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 26.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benedek*, 2006=A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. *Kövér György*. Budapest 2006, Századvég Kiadó, 235–254.
Budó, 1934=*Budó Jusztin*: Budapest alpolgármesterei 1873 óta. Budapest, 1934. [Különlenyomat az 1934. évi Fővárosi Évkönyvből]
Emlékirat, 1885=*Gerlóczy Károly – Nagy Lajos*: Emlékirat a főváros által létesítendő városház ügyben. Budapest, 1885.
Erdei, 2003=*Erdei Gyöngyi*: Műpártoló Budapest 1873–1933. Városháza. Budapest, 2003.
Gárdonyi, 1913=A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Összeállította: *Gárdonyi Albert*, Budapest, 1913.
Gerlóczy, 1893=*Gerlóczy Károly*: Királyi Pál emlékezete. Nagykanizsa, Bátorfi Lajos kiadása. 1893.
Járványbizottság, 1893=A központi járványbizottság jelentése az 1892-ik évi koleráról. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt. 1893.
Jó Szív, 1888=Elnöki jelentés az 1888. évi Augusztus hó 20. a budapesti Városligetben a „Jó Szív” országos bizottság határozata folytán megtartott népiünnepélyről. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest, 1888.
Kajtár, 1992=*Kajtár István*: Magyar városi önkormányzatok 1848–1918. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.

Királyi, 1893=Királyi Pál emlékezete. *Az Országos Magyar Iskolaegyesületnek az 1893. évi április hó 29-én tartott közgyűlésén felolvasva: Gerlóczy Károly*. Nagykanizsa, Bátorfi Lajos Kiadása, 1893.

Kivonatos, 1897=Gerlóczy Károlynak szóló és közszolgálatának idejéből kelt fontosabb okmányoknak kivonatos jegyzéke. 1854–1897. Budapest, 1897.

Kovács=Berényiné Kovács Gyöngyi: Pest megyei köznemesi hivatali karrier a reformkorban (<http://www.pestmlev.hu/data/files/166339058.pdf>)

Köszeghi, 1899=Köszeghi Sándor: Nemes családok Pest vármegyében. Hungária Könyvnyomda. Budapest, 1899.

Kövér, 2000=*Kövér György*: Biográfia és történetírás. Aetas, 2000. 3. sz.

Kövér, 2002=A biográfia nehézségei Aetas, 2002. 2-3. sz.

Középítési, 1875=Budapest közgyűléséhez a Középítési Bizottmány jelentése az egyesület Fővárosi Törvényhatóság megalakulása óta kifejtett tevékenységéről és működése nevezetesebb mozzanatairól. Budnyánszky, Budapest, 1875.

Levi, 2000=*Levi, Giovanni*: Az életrajz használatáról (Fordította: *Czoch Gábor*) *Korall*, 2. 2000 tél. 82.

OMIE, 1892=Az Országos Magyar Iskolaegyesület felügyelőbizottságának jelentése az egyesület 1892. évi működéséről. Pesti Ny., Budapest, 1893.

Országos, 1885=Országos kiállítás Budapesten 1885-ben. Budapest Főváros Pavillonjának külön katalógusa a kiállított tárgyak rövid ismertetésével. Szerk.: *Gerlóczy Károly* [...] felügyelete és vezetése mellett *Szabó Károly*. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest, 1885.

Sipos, 1998=*Sipos András*: Közegészségügy és várospolitika Budapesten, 1873–1914. Statisztikai Szemle, 76. évf. 11. sz. 1998. december.

Sipos, 1998a=*Sipos András*: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk.: *Gyáni Gábor*. Városháza. Budapest, 1998.

Süle, 1988=*Süle Tibor*: Preußische Bürokratietradition: zur Entwicklung von Verwaltung und Beamtenschaft in Deutschland 1871–1918. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht. 1988.

Torstendahl, 1991=*Torstendahl, Rolf*: Bureaucratism in northwestern Europe, 1880–1985: domination and governance. ? 1991.

Weber, 2009=*Weber, Max*: Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom. Helikon, Budapest, 2009.

Zárjelentés, 1885=Zárjelentése Budapest fővárosi törvényhatóságának az 1885. évi országos kiállítás érdekében tett és végrehajtott intézkedéseiről. Pesti Könyvnyomda. Budapest, 1886.

SUMMARY

Deputy-mayor Károly Gerlóczy was a key-figure at the time of the unification and the subsequent period. He was the third most important person beside the lord mayor and the mayor, charged to dealing with and controlling among other issues the public works, public health, culture and military services of the city. Gerlóczy formulated his demands on the horizon of the metropolis-concept subordinating his primer urban experiments similar to his other colleagues. His activity was characterized by vitality, extensive scope, equitableness, and strong national feeling. Although beginning his career in neoabsolutistic period at the 1850's, he achieved rapid advancement on account of his delicate sense to the bureaucratic demands. He was elected for city clerk in 1867, at the constitutional period, than having important role at the works of the unification process he got the post of the deputy-mayor first in 1873, and subsequently three times (1879, 1885, 1891). As a popular and versatile alderman of the capital, had a certain transmitting position between the official city and the general public.

Beside Gerlóczy's embellishing attitude, his human-ecological aspirations were obvious as well. He was dealing with as carefully the epidemical issues as school matters. His intermediate role in the political spheres was obvious at such event as Lajos Kossuth's funeral. The principal attitude was to serve the King meanwhile did not deny the strong sentiments attached to the tradition of 1848/49. As for having a strong sensibility and talent to the modern demands of the time, his personality and his virtues can be characterized on the other side, by a rather old types of civic virtues. His multiple contacts with the society of the city was reflected by the many dozens of documents on honorary references written mostly by associations have been remained in his personal possession. The essay on the whole is a tribute to the most characteristic figure of the high-ranking officials of the Capital city of the dualist period.

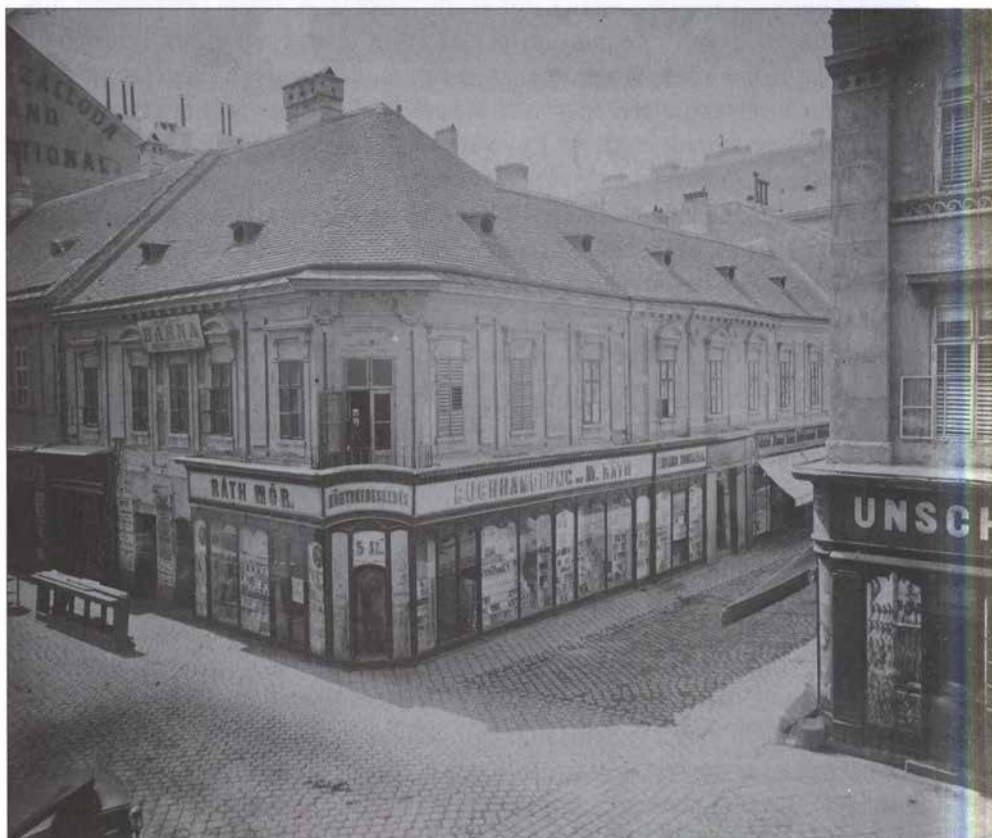
A LÁTHATATLAN BELVÁROS

*A BELVÁROS MENTÁLIS KÉPÉNEK VÁLTOZÁSA
A FÉNYKÉPEK TÜKRÉBEN, A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

Az Erzsébet híd építése miatt a 19. század végén a Belváros képe teljesen átalakult. A hosszú viták után végül megvalósult tervnek voltak alternatívái, köztük olyan is, amely nem járt volna a történelmi városmag teljes pusztulásával. Az 1893. évi, „A fő- és székvárosban két állami Duna-híd építéséről szóló” XIV. törvénycikk alapjául szolgáló, 1891-ben elfogadott koncepció¹ harmincöt ház kisajátítását tartalmazta, s a Városház tér épségét sem fenyegette. Az abban foglaltak szerint csak harminc ház esett volna a bontócsákány áldozatává, ám végül, a Belváros 1894–1897 között folyó bontása során száznegyven ház pusztult el,² és teljes egészében eltűnt a történelmi Pestet jelentő városrész közepe, a Városház, a Rózsa, a Sebestyén és a Hal tér a környező utcákkal. A városrész térképén az egykori jelentős topográfiai pontok közül csak a Ferenciek tere maradt meg. Az Egyetem tér, az új egyetemi épület felépülésével csak ekkor kezdett némi jelentőségre szert tenni.

A történelmi városmag pusztulásának okai összetettek. Elismerve az ingatlanpiac és általában az üzleti érdekek befolyásának elsődlegességét, ebben a tanulmányban arra kérdésre keresem a választ, hogy a Belvárosról maradt fényképek megmutatják-e azokat a nem finansziális eredetű okokat, amelyek hatottak egyrészt az új hídfő körüli tervek készítésére, másrészt befolyásolták a megvalósulást? Mi volt az oka annak, hogy az egykori Pest legkarakteresebb, funkciójában és földrajzi helyzetét tekintve is központi része, melyet az 1872-es általános szabályozási terv gyakorlatilag érintetlenül hagyott, húsz év múlva teljesen elpusztult? Mivel magyarázható, hogy egy olyan társadalomban, amelyben a politikai kultúra lényegi alkotórésze a történelmi kontinuitáshoz való ragaszkodás, nem volt ellenállás a város és az ország múltjának jelentős emlékeit őrző terület elpusztítása ellen? Vajon a fotográfiákról leolvasható Belvároskép mennyiben egyezik azzal, amit a róla megjelent irodalmi és publicisztikai szövegek rajzolnak meg, s az egyezések és különbségek feltérképezése közelebb visz-e az előbbi kérdések megválaszolásához? Mivel a múlt század második harmadában a „város” egyet jelentett a Belvárossal, az ezekre a kérdésekre való válaszkeresés reményeim szerint közelebb visz a vizuálisan megfogalmazott Buda-Pest fogalom egészének megértéséhez, és hozzásegít a 19. század utolsó harmadáról őrzött, a mai Budapest-imázsznak is egyik meghatározó elemét alkotó Budapest-képünk megértéséhez.

A fővárost ábrázoló fényképek mind mennyiségüket, mind a fényképészek szakmai színvonalát tekintve különleges, kiemelt helyet foglalnak el a magyarországi kültéri fényképezés történetében és korai városképeink halmazában, ahogy a főváros is a magyarországi városhálózatban. Figyelembe kell azonban venni, hogy a fotográfia olyan képalkotási mód, amelyet a képzőművészet hagyományos eszközeivel készült képeknél jobban, alapvetően meghatároznak saját technikai lehetőségei – és főleg korlátai. A fényképek keletkezését – különösen a kezdeti időkben, a nedveslemez-korában, vagyis az amatőr fényképezés mérhető mértékű elterjedése előtt – alapvetően befolyásolta, hogy a megélhetést szolgálták, tehát iparszerű tevékenység, megrendelés következtében, és nem elsősorban önkifejezés céljából születtek. Ezért a társadalomra hatást gyakorolni képes, vagyis hivatásos mesterek által felvett fotográfiák vallatóra fogását annak a kérdésnek a feltevésével érdemes kezdeni, hogy „miért készültek”, majd a fényképek tárgyainak feltérképezése után kell foglalkozni a „hogyan ábrázolják a várost” problémájával.

1. A Vastuskó ház a bontás előtt a Váci utca és a Kishíd utca sarkán.
Ráth Mór könyvesboltja fölött az erkélyen a tulajdonos áll
BTM Kiscelli Múzeum lelt. szám: 17434

2. A Belváros bontása. Szemben a Ferenciek tere a templommal és a rendházzal, jobbra a Zöldfa utca és Curia utca sarka. Előtérben a Sebestyén tér lebontott keleti házsorának, a templommal szemben a Curiának a helye. Bal szélén a Dreher palota kupolája látszik. 1897. július
BTM Kiscelli Múzeum lelt. szám: 112.25

A fotografiai ipar alakulására erősen hatott a társadalmi miliő, annak változásai, és az a vizuális környezet, melybe az új médium betört a 19. század közepén. W. J. Thomas Mitchell a tájfestészetre úgy tekint, mint kulturális médiumra, szociális konstrukcióra, magát a szót (*landscape*) is egy folyamatot kifejező igeként s nem egy megnézhető tárgyat jelentő főnévként fogja fel.⁵ A tájkép ugyanis – e fogalomba beleértve a városi táj ábrázolását is – önmagában nem létezik, a táj nem nézhető semleges tekintettel. Az, hogy az alkotó a külvilágnak mely szeletét tartja „bekeretezésre” méltónak, s a fogyasztó ezt hogyan értelmezi, milyen szimbolikus tartalmat tulajdonít a látványnak, társadalmilag, kulturálisan, sőt akár politikailag is meghatározott.

Magyarországon a 19. század közepén a képi ábrázolások jellegét alapvetően az akadémizmus esztétikai értékrendszere és a romantikus történelemszemléleten alapuló nemzeti ideológia határozta meg. Már Kazinczy is nagy jelentőséget tulajdonított a nemzeti öntudat formálásában a képeknek. Festészettel kapcsolatos elképzelései között szerepelt egy nemzeti arcképcsarnok, s ahhoz kapcsolódva drámai felfogású történelmi jelenetek és Magyarország „románcos völgyeinek”, várromjainak „mint a nemzet számára örökké szent helyeinek” emelkedett szellemben megfestett gyűjte-

ménye. A témák kiválasztásában, a megfogalmazás szellemében a század első évtizedének irodalma, Kölcsey, Vörösmarty és a két Kisfaludy versei szolgáltak iránymutatóul.

Szabó Júlia szerint a Kazinczy által lefektetett elvek az 1870-es évekig érvényben maradtak a magyar tájfestészetben,⁶ s ennek szellemében készítette magyar vonatkozású illusztrációit a század közepén a képes nyomtatott sajtó is. E vizuális honfoglalásban részt vállaltak legkorábbi tájfényképeink is. A dicsőséges nemzeti múlt még látható emlékeinek képes formában való terjesztése a nemzeti öntudatot, az ország jövőjébe vetett hitet erősítette.

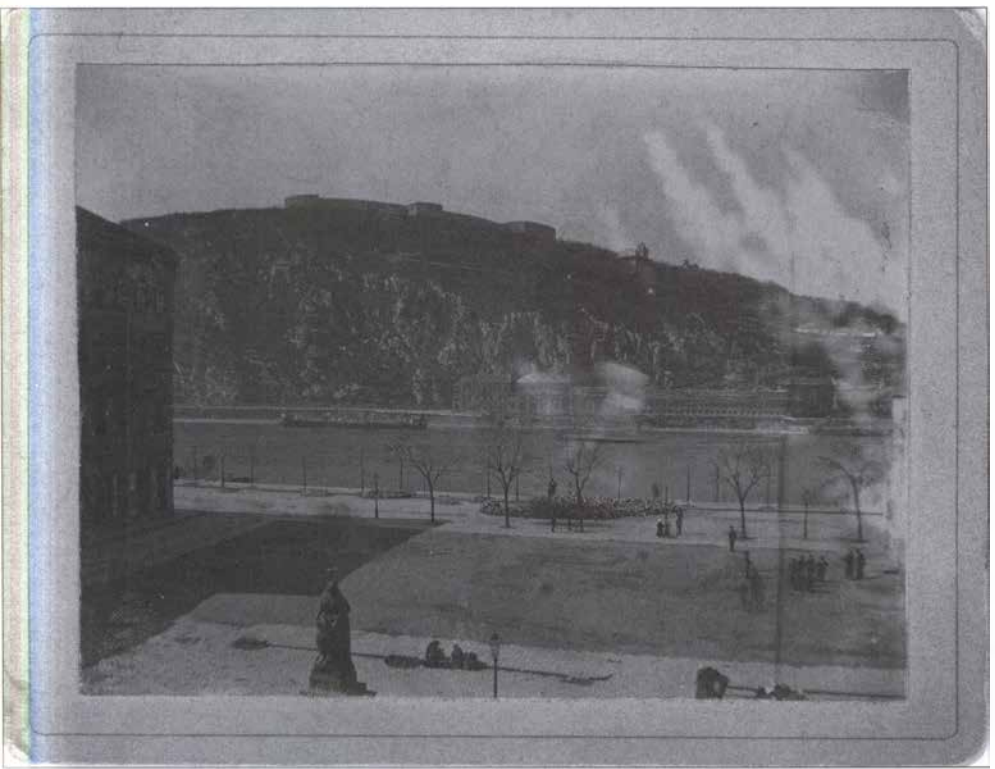
Az első, dagerrotípiák – Fájth optikus felvételei – alapján készült, metszetekkel illusztrált honismertető kiadvány Vahot Imre *Magyarföld népei eredeti képekben* című, 1846-ban megjelent, rövid életű folyóirata volt. A fotográfiát gyűjtő és szívesen alkalmazó író-kiadó 1853-ban *Magyarország és Erdély képekben* címmel tett újra kísérletet arra, hogy megismertesse hazánk mindenféle „közérdekű nevezetességeit.” E honismereti indíttatású fotográfia-használók közé tartozott a korszak egyik legjelentősebb képes vállalkozásának szerzője, Orbán Balázs, aki Mezey József festő-fényképésszel közösen készített képeivel illusztrálta az 1860-as évek végétől hat kötetben megjelent nagyszabású, tudományos igényű, *A Székelyföld leírása* című munkáját.

A legnagyobb példányszámú, első képes családi hetilap, a *Vasárnapi Ujság*

3. A Heinrich ház a Károly körút és Kerepesi út sarka a Nemzeti Színház bérháza felől nézve, 1894 körül. Klösz György felvétele

BTM lelt. szám: 65.2415

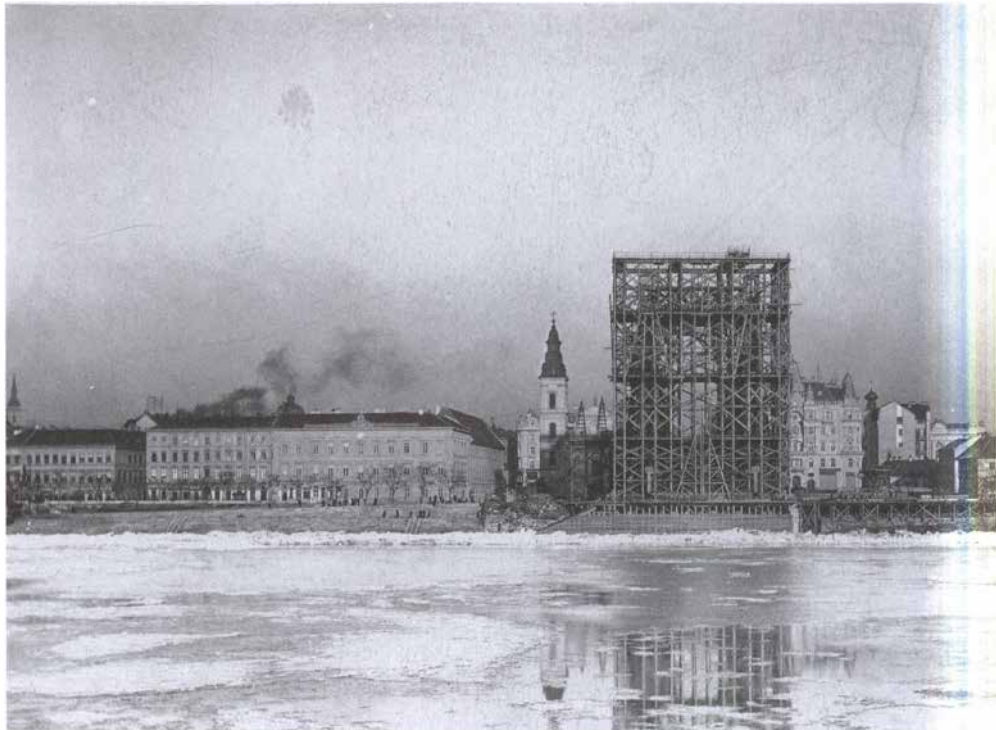
4. Kilátás egy Hal téri ház ablakából, 1897. okt. 22.
Ismeretlen fényképező felvétele

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár (MNM TF) lelt. szám: 87-1433

1854–1860 közötti magyar témájú illusztrációinak legnagyobb része történelmi tájakat, vár- és templomromokat ábrázol, vagy városvedúta. Ezt követik a különböző néprajzi vidékek öltözetét bemutató rajzok, nemzeti kegyhelyek (Vörösmarty és Kisfaludy sírja, Kisfaludy szőlője stb.), arisztokrata családok kastélyai, majd lényegesen kisebb mennyiségben új intézmények, elsősorban iskolák, nőnevelő intézetek stb. bemutatásai, egy-két eseményábrázolás, s az öt év alatt mindössze két gyár.

A korszak többi képes vállalkozásában hasonló arányokat találunk. Vas Gereben és Vahot Imre – az egyik, fénykép utáni tájképeket legkorábban közlő sajtótermék szerkesztői – így fogalmazták meg a lap illusztrációval kapcsolatos koncepcióját: „A *Képes Ujság* megmarad eddigi nyomán, tükre akar lenni a nemzet életének, azért a múlt és jelenből kikeresi azon példákat, melyek mindenkor őrei voltak fennmaradásunknak.” A *Magyar Nők Képes Naptára* történelmi várakat, tájakat bemutató litográfákat közölt 1861-ben „s tesszük ezt azért,” – írja a szerkesztő, Emília – „hogy lehetőleg forróbbá tegyük a szeretetet és bensőbbé a kegyeletet minden iránt, ami imádott hazánkban emlékezetre méltó.”¹⁰

Az illusztrációk egy részét regényes útleírások kísérőjeként tárták a közönség elé, mint a *Vasárnapi Ujság*: 1858-ban „Vágvölgyi képek”, „Csallóközi útképek”,

5. Az épülő Erzsébet híd, 1901. Ismeretlen fényképező felvétele

MNM TF lelt. szám: 2003.58

„Balatonvidéki képek”; 1859-ben „A regényes Vág völgy”, „Felső-Vas megyei képek”; 1860-ban „Vándorlások Szepes megyében” és „Fehérhegységi útiképek”-et mutatott be. Az 1860-as évek sajtójában megszorodtak e romantikus, és szórakoztatva tanító képes vándorlások a hazában, s az illusztrációul szolgáló metszetek előképéül egyre gyakrabban használtak fotográfiát.

Hogy milyen hiányt töltött be a fényképek és metszetek közvetítette vizuális információ, hogy a kor embere mennyire nem rendelkezett képi tudással az ország műemlékeiről, tájairól, annak illusztrálására az egyik legértékesebb és legépebben megmaradt középkori magyarországi műemlék, a vajdahunyadi vár példáját idézném: „Ván-e magyar, ki hallván e kis város és ódon kastélya (Vajdahunyad) nevét, vágyat ne érzett volna, járnai azon a megszentelt nyomokon, melyen a művelt világ egyik megmentőjének sarkai tapodtak (...) És mégis, fogadni mernék, hogy hazánk érteni és érzeni tudó közönségének nagy része ugyanazon tévedésben van, melyben magam valék mielőtt ez év júniusában föl nem kerestem. E tévedés abban áll, hogy a nagy Hunyadiak ős várában pusztán álló falakat, tisztességes romokat képzelünk (...) s íme kevesen tudják, még kevesebbeknek jut eszébe, hogy íme itt egy még majdnem ép vár...” A cikket Rohbock ismert metszete illusztrálta, és megközelítőleg ugyanekkor keletkeztek az első fotográfiák is a várról.¹¹

1862-ben *Az Ország Tükrében* megjelent, sokat idézett cikkében Veress Ferenc, a

magyar fényképezés tálán legkísérletezőbb kedvű egyénisége is a Kazinczy által kijelölt úton haladt, amikor a fényképészek feladatát így fogalmazta meg: „Fényképészeink nagy szolgálatot tehetnének honunknak azáltal, ha a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem mezején kitűnt kisebb-nagyobb nevezetes egyéneket levéve és összegyűjtve, albumalakban beadnánk a hazai múzeumokba. Én e gondolatot évek óta forgatom elmémben s létesítését az idén el is kezdem. (...) Másik nagy szolgálatot tehetné a hazai fényképészet a hazai történelemnek, úgy, ha minden olyan régiségeket, várakat, ó kastélyokat, templomromokat, barlangokat stb., amíg még fenn vannak, de csak egy évtized múlva is eltűnhetnek fényképészetileg levenne és a jövő kornak hátrahagyná.”¹²

VÁROSLÁTÁS

Az 1860-as években két egymással szorosan összefüggő jelenség, a magasra szökő vasútépítési hullám és a nyomában – ha apró léptekkel is, de – hazánkban is elinduló turizmus, az utazáshoz való viszony megváltozása hatott megtermékenyítően a táj-ábrázolások keletkezésére. „Ezelőtt harminc esztendővel is, ha Pestre utazott a debreceni polgár, előbb helybenhagyta családját; annak rendje és módja szerint végrendeletet csinált, hogy ha vagy Milfai vagy Pap Andor oda talál ütni, hol leglágyabb a feje, a testvérek a házon, meg a réten, meg a szőlőcskén össze ne kapjanak; vagy, ha a feneketlen sárba fullad, halotti bizonyítvány nélkül is osztozhassanak. Most egészen másképp áll a dolog. Egyik ismerős meglátja a másikat az utcán s azt mondja neki: „Jó lenne pajtás a tengert megnézni.” „Mennyire van ide?” – kérdi a másik. „Körülbelül száz mérföld” – mondja amaz. „Nem bánom!” – mondja a fölszólított s elmennek szépen a Komlókertbe, megvacsorálnak, délután két óra tájban a nem legjobb ételkből két-két porciót, vacsora után vasútra ülnek, hogy másnap az Ádria partján tengeri rákot és teknősbékát ebédeljenek.”¹³

A 18. század végének nagy érdeklődéssel kísért angol fejleménye, a turizmus a Grand Tour mellett új, polgári formákat kezdett öltetni, mint a „kéjvonattal” történő társasutazás, s új helyszínek váltak a modern társadalmi népvándorlás részévé, mint a fürdőhelyek vagy a magashegységek. „A jól rendezett társas kéjutazás a kevésbé vagyonos emberre nézve kétszeresen hasznos találmány (vagyis inkább: divat)” – olvashatjuk *Az Ország Tükrében* 1863-ban. A szaporodó vonalakkal, szárnyvonalakkal újabb települések kerültek a látványra szomjas turisták látókörébe. A nemzeti önkép fejlesztését és az olvasóközönség nevelését, okítását feladatul vállaló folyóiratok a városismertetéseket a település történelmi szerepének hangsúlyozása mellett egyre gyakrabban kezdik azzal, hogy: „Az újabb időben építendő vasutak által hazánkban több oly városa lett ismeretesebbé, melyek a nagyobb közlekedési vonaloktól távol eső fekvésük miatt csaknem egészen el voltak zárva a nagyvilági forgalomtól” – ahogy Körmöcbányát ismertető cikke megjelenését indokolta a *Vasárnapi Ujság* 1872-ben.¹⁴ A turizmus népszerűségének növekedését mutatja, hogy a lapok illusztrációinak staffázsalakjai között gyakran találkozunk turista módon viselkedő, a tájat csodáló vagy a nevezetes épületekre mutató kirándulókkal.

Új fejezetet nyitott azonban az úti képek történetében a vitzkártya megjelenése.

6. A Sebestyén tér, a Zöldfa utca torkolatával. A téren hirdetőoszlop áll, rajta a millenniumi kiállítás plakátja, 1896.

BTM lelt. szám: 27 174

Panorámák, sztereo-bemutatók rendszeresen voltak láthatók nagyobb városokban, 30 krajcárért 150-nél is több képet megnézhetett az érdeklődő pl. a pesti Fehér hajó vendéglőben,¹⁵ s ezek látogatása társas eseményszámba ment. A sztereo-készülékek a hozzájuk tartozó fényképekkel pedig a korszerű oktatásnak is részét képezték. A Kodak 1880-as években bekövetkezett forradalma és a képes levelezőlap 1900-as évekbeli térhódítása előtt az úti képek élvezésnek általános módja a sztereóképek nézegetése volt. A vizitkártya azonban, – mely nem igényelt semmiféle eszközt –, bárki számára lehetővé tette az otthon intimitásában történő utazgatás lehetőségét. A fillérékért vásárolható vizitkártya-fotográfia megjelenése az 1850-es évek végétől – s tegyük hozzá, a képes sajtó térhódítása – Magyarországon egybeesett a vasút nagyarányú terjeszkedésével, s az utazási tematika felvirágzását eredményezte a fényképészet terén.

A „train de plaisirek” egy-egy helyen rövid időt töltő, több száz, nem ritkán ezer főt meghaladó közönsége számára a kéjutazás emlékét a csecsebecsék mellett a meglátogatott helyekről készült képek őrizték meg. Az adott város, barlang, kastély stb. legjellegzetesebb látványát rögzítő, eltalált nézőpontból felvett fotográfia jó eséllyel számított arra, hogy helyet kapjon a becses családi vizitkártya-albumban. De a nagyobb méretű fényképek is vevőre találhattak, mint Chr. Walternek az a Csütörtökhelyt ábrázoló felvétele, melynek hátára a tulajdonosa gondosan feljegyezte, mit ábrázol s azt is: „Láttam augusztus 28. 1869.”¹⁶

A különböző igények kielégítésére a fényképészek ugyanazt a képet több méretben is elkészítették, így a vizitkártya mellett az évtized vége felé az akkor divatba jövő kabinetkép formátumban is, és egy-egy jól sikerült, népszerű felvétel –, akárcsak a hírességeket ábrázoló portrék –, reprodukcióként is terjedt. Magyarországon a formás kis vizitkártya- vagy kabinetkép-albumokat elsősorban portrékkal töltötték meg, de némelyikben, mint pl. egy 1867-es, koronázásra összeállított albumban a főváros korabeli városképei közül is megtaláljuk a legjellemzőbbeket.¹⁷ Ezeknek a honismereti és turisztikai szempontból jelentős tájképeknek, városfotográfiáknak elsődleges célja a szépség megismertetése és teaurálása volt. A lényegretörő, az adott helyet a legjellemzőbb nézőpontból ábrázoló felvételek leltárba veszik a nemzeti büszkeség ébresztésére alkalmas tájakat, településeket, és elraktározzák azokat a közös emlékezet számára.

Az úti képeket gyűjtők egészen kis része vett azonban részt a valóságban is utazáson. A különböző tájak, városok képét albumokba gyűjtők nagyobb része képzeletbeli, „fotográfiai utazó” volt. A fotográfia egyik csodája éppen az volt, hogy papucsban, pipával a szájban egy fotelben ülve tett képessé a világ befogadására. A leíró pontosságú fotográfiai kép és az egyre kényelmesedő városi otthonban álló fotel közötti utat a képzelet tölthette meg kalandokkal. Az első, fényképek alapján készült rajzokkal illusztrált könyvek útkönyvek voltak. Elsőként a párizsi optikus, Lerebours jelentette meg Lotbinière dagerrotípiáiról készült metszetekkel illusztrált *Excursion Daguerienne: villes et monuments les plus remarquable du monde* című úti könyvét, majd 1852-ben Maxime du Camp *Egypte, Palestine et Syrie* című munkája látott napvilágot.

„Szedgeden ösmertem egy urat,” – írja Mikszáth Kálmán – „aki minden nyáron

bejárt egy darabot a világból, s tömérdek úti kalandot hozott haza télire. Kermely Istvánnak hitták a »nagy utazó«-t, de neve aligha kerül valamikor a híres Kiszelaké mellé. Minden nyár elején, mikor a békabrekegés megkezdődött a tápéi sásokban, fel-lármázta, a várost, hogy ő most az Indiákra a Mississipihez vagy nem tudom hova utazik; elbúcsúzott a rokonoktól, barátoktól érzékenyen nagy könnyhullatások között, s így indult el a szatymazi szőlőjébe. A szolgája, egy taliga útikönyvet és kalauzt szállított utána. Így ment el a derék ember, s haza sem jött egész az utolsó *lapig*. Tudniillik, míg egészen keresztül nem tanulmányozta a könyveit a szatymazi nádfe-deles viskójában. Akkor aztán visszatért többnyire ősz végén, elfáradva és mégis megpihenve, benyomásokkal gazdagon. Mikorra ötödször elbeszélte tapasztalatait, ő maga is szentül hitte utazását. Ezer csoda, hogy semmi baja nem történt azokon a gonosz spanyol országutakon.”¹⁸

Buda-Pest látogatói egyrészt a vásárokra, különböző ünnepi alkalmakra ideutazó vidékiek, másrészt az igen gyéren látható, de kiállítások és királylátogatások alkalmá- val megszaporodó idegenek voltak. Leginkább a nyári munkák végeztével sokasod- tak meg a vidékiek, de a „városlátásnak” állandó napja is volt, augusztus 20-a, ami, ahogy a *Pesti Hölgy Divatlap* írta: „néhány év óta (...) a vidékiek találkozója Budapesten.”¹⁹ Olyankor „a vidékiek ezernyi tömege jött volt az olcsó vonatokkal, melyek már 19-én kezdték hozni az ünnepi látogatókat.” A tömeg, „mint valami nép- vándorlás (...) a Lánchidat oly feketén borítja el, mintha hangya-rajban vonulna.”²⁰

A *Vasárnapi Ujság* publicistája 1855-ben így foglalta össze, miért fontos a vidéki ember számára, hogy évente ellátogasson a pesti országos vásárba: „Egész gyönyör- rűség nézni, hogy a mostani szűk világban is mint emelkedik, épül, gyarapodik, nagyobbodik Pest. Itt van az annyi részvétellel, szeretettel kísért Nemzeti Színház, múzeum, melly intézetek előtt egyetlen magyar sem mehet el anélkül, hogy hangosan fel ne dobogjon kebel. Ott áll a világhírű Lánchíd, és az épülő Alagút, az állandó kép- tár és Pestnek egyéb nevezetességei és szépségei. Mennyire jól esik mindezeket éven- ként legalább csak egyszer is látni, s hazatérve a honmaradtaknak elbeszélni a látott ritkaságokat, hírt vinni haladásunkról s ezzel ösztönt, elhatározást törekedni előre, a jobb, a szebb és hasznosb felé. Számtalan jönnek szülője az, ha a vidékiek gyakrabban látják a fővárost; az itteni pezsgő élet s azon szembeötlő haladás, melly csak egy év leforgása alatt is tapasztalható, az a sokszínű változatosság milly buzdítólag hat a magánosabb körök embereire. (...) ide ne csupán erszényünket üríteni, hanem azon szándokból ránduljunk be, hogy az itt látott gyarapulás- és míveltségre erős ösztönt szíva magunkba térhessünk vissza csendes házi tűzhelyünkhez.”²¹ Az iménti felsoro- lás, ha nem is teljes, de Budapest kortársak által képpé formált arcmásának a lénye- gét foglalja össze.

A feltűnő egyéni – főleg angol – turisták pesti tartózkodásáról gyakran beszámol- tak a lapok, s időnként egy-egy, mintegy félezer utazót szállító „kéjvonat” is érkezett Bécsből, amit „számos közönség várt” az indóháznál,²² de a turizmus témának rend- szeresebb jelenléte a lapokban az 1860-as évek közepétől számítható. „Kéjvonat” ékezett Bécsből a király 1865. évi országgyűlésre érkezésének, majd 1866 januárjá- ban a királyi pár bevonulásának megtekintésére.²³ Ekkor, 1865 decemberében, a Pesten az év folyamán megfordult külföldiek számát 50–60 ezer főre tette a *Magyar*

Néplap, ami, ha nem is pontos szám, de valószínűleg szokatlanul nagy, azelőtt nem látott számban látogattak ekkor külföldiek a fővárosba.²⁴

Az 1867. évi koronázásra főleg a koronás fők várható érkezése izgatta a kedélyeket, az 1872-es bécsi világkiállításra pedig már nagy reményekkel készült a főváros. „A sok koronás fejedelem, trónörökös, fejedelmi herceg mind le készül rándolni Bécsből mihozzánk is. (...) Az idegenek máris rajznak lefelé. Japánok, kínaiak, törökök, angolok látogatják meg fővárosunkat naponként...” – írta a *Vasárnapi Ujság*.²⁵

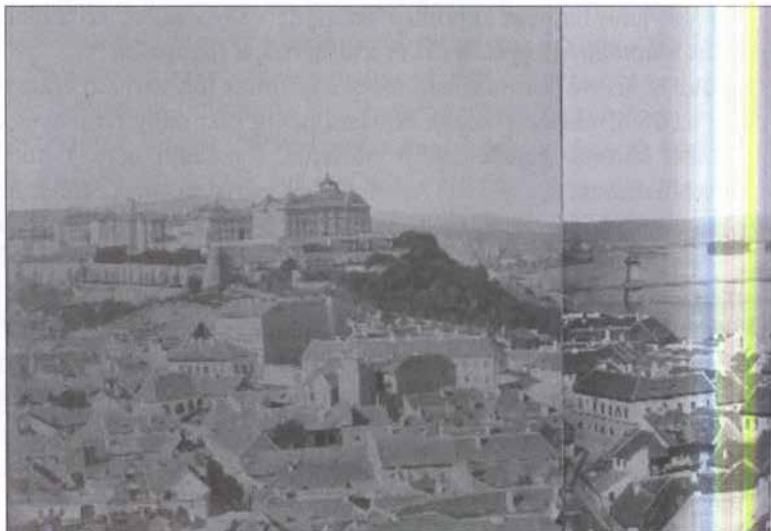
Külföldiek jelenléte a városban mindig okot adott némi önvizsgálatra, s az 1870-es években már a turizmus tudatos alakításának szándéka is jelentkezett, ami Baedekerek kiadására sarkallt. Korábban az útikönyvek magánkezdeményezésként születtek, a bécsi világkiállítás idején azonban a Közmunkatanács műszaki osztálya előterjesztést tett „a főváros leírása tekintetében”. Ebben megállapította, hogy „a turisták az ország nyugati részéig jutván úgy mennek haza, hogy Budapestet nem nézik meg.” Ezért úgy vélte, szükség van egy korszerű Baedekkerekre. Az FKT meg is bízta a műszaki osztályt a „tervek és képletek előállításával.”²⁶

Széher Mihály 1872-ben indítványt tett a főváros csinosítására, mert, mint felhív-

7. A Laczkovics ház a Rózsa tér felől a Belváros bontása idején. Jobbra a Duna utca, szemben a Lipót utca. Balra Sárkány bútorszete, a Laczkovics házban Sonnecker S. bor- és sörháza, jobbra az 1848–1849-es Emlékmúzeum. Weinwurm Antal felvétele, 1897 eleje

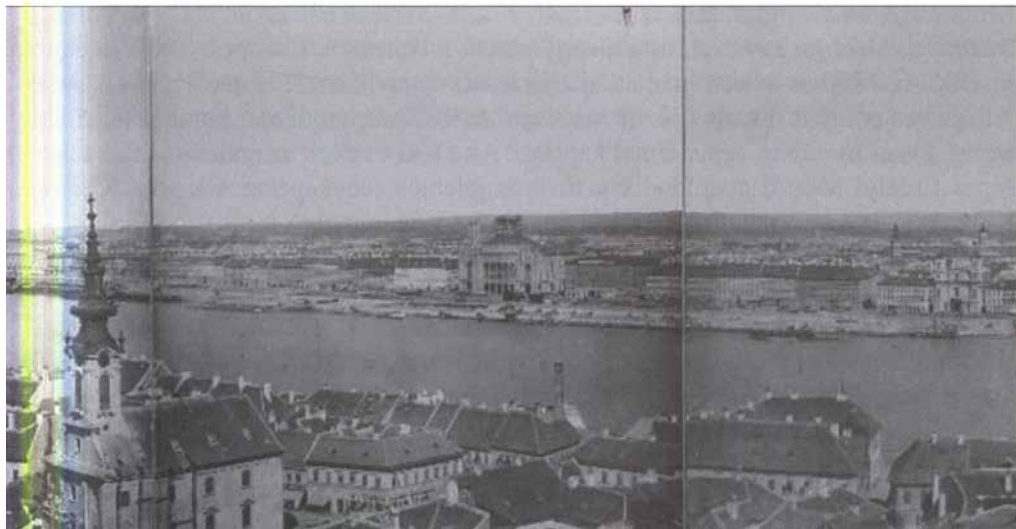
BTM lelt. szám: 705

ta a figyelmet, világkiállítás van Bécsben, tehát ide is sok idegen fog jönni. Emiatt javasolta, hogy tisztább legyen a Liget, alakítsanak ki nagyobb várótereket a kikötőknél, a vágóhídhöz járjon társaskocsi és „csinosítsuk a Dunapartot, a rakpartot, az Erzsébet és József tereket, a Dorottya és a Váci utcát, egyáltalán a szebben épült Lipótvárost”, különben „a mai Pestnek az idegen hamar hátat fog fordítani.”²⁷ A rakpartok rendbetételére, pl. az ott tárolt tüzelőfák eltávolítására az FKT is felszólította a várost, mert „a bécsi kiállítás alkalmával számos idegen által meg fognak szemléltetni.”²⁸ A főváros szépítésére nagy gondot fordító városatya felsorolásából kivilágló koncepció arról, mi az értékes, a szép a fővárosban, rimel az útikönyvekben számba vett látványokra és a turista-émléknek készült fotográfiák témáira.²⁹

Okkal szolgált a fényképésznek a bonyolult fotografiai apparátussal való kivonulásra egy fontos esemény vagy a városképben beálló változás, mint egy-egy közérdeklődésre számot tartó épület, pl. az Akadémia palotájának elkészülte, a szobrokban igencsak szegény város műalkotásokkal való gyarapodása, mint a pesti Szentháromság-szobor és József nádor emlékművének felállítása. A valószínűleg legrégebb pest-budai papírkép is egy szobrot, az 1852-ben emelt, gyűlölt Hentzi-emlékművet örökíti meg, feltehetően nem sokkal a leleplezés után.³⁰ Ismerve a szoborhoz kapcsolódó történetet és a magyarok ahhoz való viszonyát, szinte biztosra vehetjük, hogy nem magyar fényképész munkája a kép, akárcsak az a három, a bécsi Albertinában őrzött, szintén 1850-es évekbeli sópapír kép a pesti Duna-partról, melyeket a jónevű osztrák festő, Rudolf Gaupmann vett fel. A Pestet ábrázoló egyetlen jó minőségű dagerrotípiá is a bécsi gyűjtemény birtokában van. Ez utóbbi az 1840-es évek elején készült és az egyik Kálvin téri ház ablakából nézve örökíti meg a Kecskeméti utcát.³¹

A történeket megjeleníteni képes pillanatképek feltűnéséig városképeket események emlékének megörökítésére is készítettek a fotografusok,³² esetleg a vásárlók sajátkezü feljegyzéssel változtattak egy-egy felvételt valamely, az egyén vagy a közösség számára fontos esemény pillanatainak őrzőjévé. A királyi pár látogatásai az

1860-as évtized közepén jócskán megemelhetők a királyi palotát ábrázoló képecskék iránti keresletet. A magyar király palotájának lakatlansága állandó szimbóluma volt a nemzet elárvultságának, nagyhatalmi ambíciói kudarcra ítéltségének, s magyarázata a főváros társadalmi életében tapasztalt renyhességnek. A király látogatása után a budavári palota képe a nemzeti remények feléledésére emlékeztethetett, ahogy azt a *Vasárnapi Ujság* meg is fogalmazta: „Mi hosszú idők óta csak forró vágyak, de gyenge remények tárgya volt, most egy időre kedves valósággá változott. Királyainknak régi városában újra fejedelmi fény ragyog s a budai királyi udvar körül mindazon elemek csoportosodnak, melyek az európai nagyhatalmasságok udvari környezetét szokták képezni. Az összes követségek, melyek a fejedelmi udvarnál hitelesítve vannak, egy-egy képviselőt küldtek le Budára (...) szóval megértük, hogy e pillanatban Budapest a birodalom központja.”³³ A Nagyszombatban élő Unghváry Vilmos m. kir főmérnök Pest-Budának két, 1865 körül készült panorámaképét e felirattal látta el: „Öfelsége I. Ferenc József megkoronázása napján, melyen Felső-Olaszországi földöntöztési tanulmányaim bejezése után jelen voltam, s ezen lélekemelő ünnepély emlékére fővárosunk ezen látképét nemzetségemnek megvettem. 1867. Budapesten.”³⁴

Az 1860-as 70-es évek legjelentősebb budapesti fotó-vedutistái Zograf és Zinsler,³⁵ Gévay Béla³⁶ és Klösz György voltak – utóbbi csak az 1870-es évektől kezdve dolgozott –, akik sztereo-és vizitkártya-sorozatokban, a 60-as évtized vége felé pedig már kabinetkép-változatban is megjelentették munkáikat. A 70-es évtizedtől kezdve egyre több fényképész látott üzletet a gyarapodó főváros fényképezésében. Közülük a legkiemelkedőbbek Weinwurm Antal, Kozmata Ferenc – akinek Budapest egyik minden kétséget kizáróan legszebb panorámaképét köszönhetjük az 1880-as évek közepéről, bizonyosan az Országos Kiállításra idelátogatóknak szánt szuvenir-ként –, de a fővárosi városképek legtekintélyesebb mestereként Klösz György vált ismertté. (Mindhárom utóbb említett fotográfus a fotomechanikai sokszorosító eljárások első alkalmazói voltak a fővárosban.)³⁷ Klösz György több sorozatban örökítette meg a Budapest régi és új épületeit, a városkép változását. Az 1870-es években még

nedves eljárással fotografálta a fővárost. A sztereoképekből és vizitkártyákból álló sorozat a *Budapest átnézete*, míg a nagyméretű felvételek a *Budapest látóköre* címet viselik. Az 1880-as évek végén az új eljárással, szárazlemezre ismét felvette a város jellegzetes pontjait. Ekkor készült sorozata *Az új Budapest képei*, korábbi felvételei pedig *A régi Budapest képei* címet kapták.³⁸ Az 1890-es évek az ambiciózus és tehetséges Erdélyi Mórral gyarapodik a főváros jelentős fényképészeinek sora. Ő is és Klösz is szoros kapcsolatokat ápolt a Fővárosi Múzeummal.³⁹

A bécsi fényképészek, mint – az amúgy magyar származású – Alois Beer, és kiadók, mint Oscar Kramer sőt az 1870-es évektől már francia nyelvű feliratokat tartalmazó képeket forgalmazó, francia kiadó, Block (B. K. Ed.) által terjesztett budapesti látképek azt mutatják, hogy a magyar főváros az európai turizmus – bár még csak igen ritkán látogatott – célpontjai közé is bekerült.

A fényképek a turista számára előre „becsomagolták” a látványt; segítettek abban, merre vándoroljon az utazó tekintete, mely objektumokat tekintsen meg, mely pontokról, és ezzel mintegy meg is szabták a módot, ahogyan a várost látni kell. A sorozatban kapható városfotográfiák mintegy vizuális lexikont alkottak, és az egyre inkább szabványok szerint alakuló turista szerep elengedhetetlen kellékei lettek.⁴⁰

Míg a portréfotográfia üzleti szempontból viszonylag biztonságos vállalkozás volt – aki elment fényképezkedni, ki is fizette és hazavitte arcképét –, addig a tájfényképészet, különösen a nagyobb méretű képek készítése élénkebb vállalkozó szellemet, de leginkább megrendelést követelt. A fényképész, amellet, hogy előfizetést is hirdethetett, jobbra könyvkiadók, optikusok, esetleg díszműúrusok, könyvkereskedők – a fotográfiák jól ismert terjesztői – megbízásából állította fel „csodálatos fekete ágyúját” – ahogy Mikszáth nevezte a fényképező masinát⁴¹ – a város valamely jellemző pontján. Így valószínűleg a neves könyvkiadó, Osterlamm Károly vállalkozó kedvének eredményeként maradt ránk Heidenhaus Ede 1859 körül készült nagyszerű pest-budai fotográfiái, amit a grafikai lapok mintájára mappában árusítottak.

A fényképek iránti érdeklődés növekedésével megjelentek a promóciós célú fényképhasználók, nagyvállalatok, kereskedők is. A megrendelők kilétével kapcsolatban általában találgatásokra vagyunk utalva. Egy az 1870-es évekből származó album üzletportálok fényképeit tartalmazza, talán a „látszékény”-gyártó készítette referencia gyanánt.⁴² A szinte kizárólag portréfényképészként számon tartott Simonyi Antalnak a Budai Takarékpénztár épületét valószínűleg nem sokkal az építkezés befejezése után felvett képe feltehetőleg a pénztintézet vagy az építész, Ybl Miklós megrendelésére készült. Duna melletti városok fényképeinek feltételezett megrendelője lehetett a kor egyik modern nagyvállalkozása, a Dunán ekkor, ha jogilag már nem is, de gyakorlatilag egyeduralkodó Duna Gőzhajózási Társaság is, amelyről tudjuk, hogy érdeklődést mutatott a fotográfia iránt.⁴³ 1865-ben, a következő hír jelent meg a lapokban: „A dunagőzhajózási társulat egyik hivatalnokát megbízta, hogy a Donauwörthtől Galacig terjedő egész vonalon minden felötlőbb pontot lefényképezzen, mely képek később a hajókabinok és várótermek feldíszítésére fordíttatnak. Életre való terv.”

Később bevett gyakorlattá vált, hogy kisebb-nagyobb vállalatok fényképeken örökítették meg tevékenységüket. Így pl. az 1880-as évek végén Klösz György a

Siemens és Halske vállalat megrendelésére végigfényképezte az első pesti villamosvonalak építését, a végállomásokat, üzemállomásokat. A utcán megörökített villamoskocsik pedig a környezet, a pesti utca életébe is bepillantást nyújtanak. E felvételeket Klösz már fénynyomatos füzetekben is kiadta *Budapester Stadtbahn* címen.⁴⁴

VÁROSLÁTVÁNY

Budapest az 1860-as évektől mint az ország fejlődésének szimbóluma, mint a modernitás és a nemzeti jövő legfőbb letéteményese jelenik meg a fotográfiákon, amelyek hangsúlyozzák kiterjedését, országos központi szerepét, leltárba veszik új épületeit, nemzeti létesítményeit. A fényképek a magyar nép képességeinek dicséretét hirdető teljesítményt ragadják meg, amit így fogalmaz meg 1903-ban Ignotus: „Tisztelet és becsület annak a páratlan erőfeszítésnek, melyet Budapest valóságában oly páratlan siker koronázott. Nekünk budapestieknek s általában nekünk magyaroknak nincs eléggé tudatunkban; sem az, hogy mily igazán nagyváros Budapest, sem hogy mily csoda ez a nagyváros a mi szomorú szegénységünkhöz, a mi vértől gőzölgő történelmünkhöz, valamint ahhoz a földrajzi fekvéshez képest, mely szerint e helyen voltaképp már Ázsiának kéne kezdődnie. Ha akkora költő volnék, amekkora szeretnék lenni: a magyar nemzeti époszt nem Atilláról vagy Zrínyi Miklósról írnám meg, hanem Budapest városáról: a mi legnagyobb és legcsodálatosabb hősi cselekedetünkről, mert ez az, amire nincs példa másutt, ez az, amiben egyéniek vagyunk, ez az, amivel helyet váltottunk magunknak a világban.”⁴⁵

Az 1860-as években a leggyakrabban fotografált pontjai a „kétegy” fővárosnak a szélesen hömpölygő Duna nyújtotta panoráma, a Lánchíd, melyet legszívesebben a Várból vagy az Alagút fölötti Ellipszsről vettek fel, az épülő rakpartok a Vigadóval, és az emblematikus nemzeti intézmények palotái, a Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum és az Akadémia. A városi „tömkeleget” jelentő házállományt a Belváros adta, de a nemzeti intézmények már a városfalakon kívül helyezkedtek el. A régi Belváros épületei közül szinte kizárólag a Duna partján álló belvárosi plébániatemplom a Szentháromság szoborral és a görög-macedon templom örökítették meg, sokkal inkább a dunai látvány, mint saját értékük okán.

A Budapest legfőbb kincseként emlegetett dunai panoráma, és maga a folyó, állandó szüzséje maradt a fényképészeknek. A rakpartok kiépülésével a Duna a kereskedelem legfőbb ütőere lett, az 1870-es évektől azonban partja a fényes új szállodákkal és a korzóval már nem csak az élénk kereskedelem, hanem Pest elegáns társadalmi életének is színönímájává vált. Az elegáns nagyvárost képviselő korzó mellett egészen más rétegét jelentette meg a város jelentésének a folyó partján húzódó piac. A város pittoreszk perspektívája itt tárult fel a legkézenfekvőbb módon.

A város épülésével a paletta egyre színesedett, új, a Baedekerekben is kiemelt helyen szereplő modern létesítmények, mint pl. a vágóhíd – amelyről Gévay Béla és Klösz György is készített impozáns fényképsorozatot – vagy az Elevátor bővítették a kínálatot. A Duna part is újabb jelentést nyert a folyam partján viadukton suhanó vil-

lamos vonalának kiépülésével. Ennek képei a világvárosok technikai berendezésével lépést tartani tudó nagyvárost mutatták.

A modernitás élményét, annak 19. századi felfogását leginkább a mérnöki alkotásokat, építkezéseket, vasút-és hidépítéseket, folyószabályozási munkálatokat bemutató fényképek sugallják. A jövőbe mutató hatalmas és bonyolult munkálatok, a végtelemben futó vasúti síneket, hegyeket mozgató földmunkákat ábrázoló képek a szemlélőben megerősítik a gazdaság szilárdságába, biztos fejlődésébe és az emberi elme mindenhatóságába vetett hitet, a jövő optimista szemléletét. Ezt példázza egy írás a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyéből*: „Az óriási mérnöki munkák korszaka földünkön immár elérkezett! Sokan ugyan azon nézetben vannak, hogy a kisebb mérvű mérnöki munkák korszaka már is lejárt volna, minthogy Európa vasutakkal, gyárakkal és egyéb mérnöki művekkel ellátva van, s minthogy amúgy is majd minden munkagépek által végeztetik. De ezen nézet a természet és emberi képesség hiányos ismeretén alapszik... A mérnöki korszak első időszakát csak akkor mondhatjuk befejezettnek, midőn minden völgy betöltve, minden hegy átásva, szóval: minden közlekedési akadály elhárítva leend, midőn az ember a föld minden irányában kitűzött célját a legegyszerűbb úton fogja elérhetni.”⁴⁶ Mindezt életérzésként megfogalmazva így öntötte szavakba, a kis Pest és a jövő nagyvárosa között élő irodalmárszurnaliszta, Salamon Ödön a Belváros pusztulásának utolsó pillanataiban: „Az átalakulás korszakát éljük. Nekünk jutott az a szomorú szerep, hogy a régi korszakból átmenet gyanánt szolgáljunk a jövő századba, abba az időbe, amelyben minden társadalmi probléma, minden vívmány és minden találmány átszűrődött, megállapodott, kész és egész lesz.”⁴⁷

Az új épületek dicsérete, a modern mérnöki technika vívmányainak büszke közszemlére tétele természetesen nem budapesti specialitás, sőt a város-és tájfényképezés egy önálló történettel bíró alfajának is tekinthetjük a vasúti műtárgyak, hidak, reprezentatív épületek stb. építési folyamatainak megörökítését. Természetszerűleg adódott a vonzalom a modernitás egyik szimbólumának tartott fotográfia és a mérnöki-technikai vívmányok között. Philippe Henry Delamotte lélegzetállító képe a londoni kristálypalotáról szép korai példája az épületszerkezetben a vonalak szépségét felfedező fényképész-látásmódnak.⁴⁸

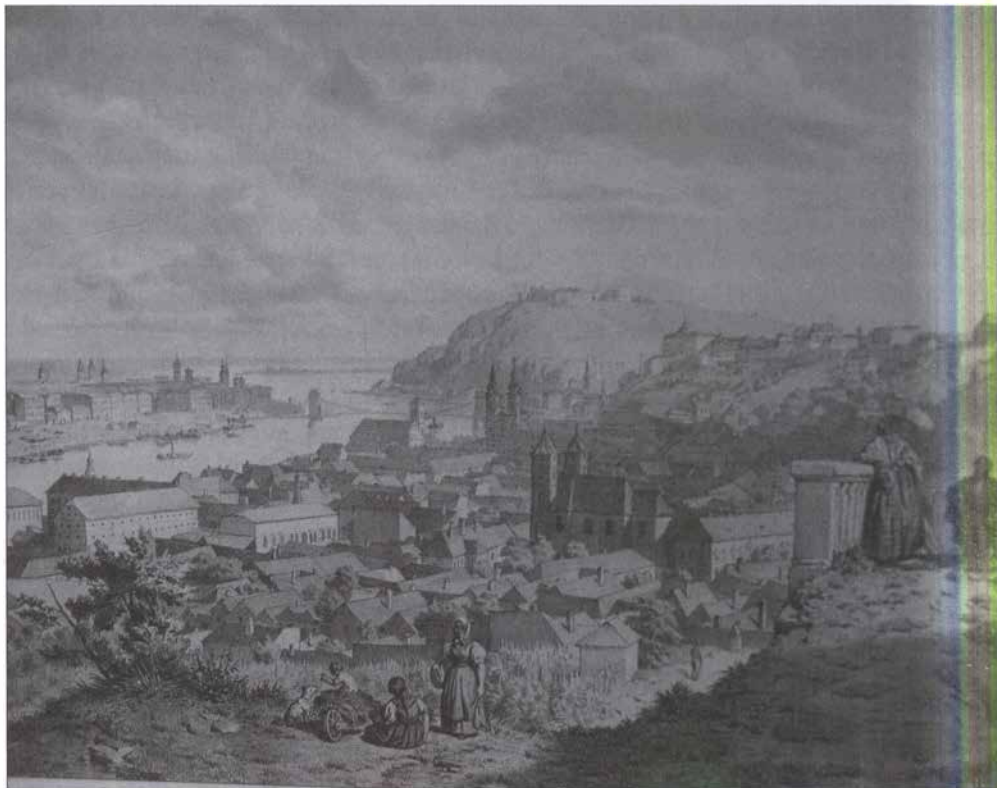
Az építészeti fényképezésre specializálódott francia Delmaet és Durandelle cég számos fényképsorozatot készített Párizs kiemelt jelentőségű épületeinek, a Sacré-Coeurnek, az Eiffel-toronynak és a III. Napóleon császárságának gazdagságát bemutató vitrinként emlegetett Operának építéséről. Szinte jelkép értékűnek foghatjuk fel, hogy Budapest történetében az első kiemelkedő, építkezési fázisokat ábrázoló fényképsorozat az Osztrák Államvasúttársaság indóházának (ma Nyugati pályaudvar) építéséről készült. A modern építészet lényegének ez a látványos, meghökkentően modern megragadása Klösz György nevéhez fűződik.

A technika vívmányainak, a modernitás áldásos terjedésének hangsúlyos jelenléte a Budapestről szóló szövegekben azzal a kortársak által állandóan hangoztatott céllal függött össze, hogy az „amerikai tempóval” fejlődő város a világvárosok sorába emelkedjen. Ez a „koncepció és reklámszöveg” – ahogy Buzinkay Géza megállapította – a főváros egyesítéséről folyó viták során született meg,⁴⁹ és gyorsan izmoso-

dott. Ez fogalmazódik meg Blána Szilárd és Illyés Dezső víziójában, akik úgy vélték, Budapest állandó világkiállítás helyszíne kellene, hogy legyen, s így a világ egyik központjává válna.⁵⁰ A példák sorát hosszan lehetne folytatni: „...mindenütt azt látjuk, hogy Pest ezer meg ezer kézzel dolgozik – *jövőjén*. Ez a fiatal város, melynek egyik mai csinos sétaterén – a Széchenyi-liget helyén nagyapáink még vadrucákra lődöztek, most attól a nemes becsvágytól ég, hogy rövid időn világvárossá legyen”- írta 1865-ben a *Hazánk s a Külföld*.⁵¹ Ezt a fiatalságot, múlt nélküliséget tartja a város legértékesebb vonásának Ambrus Zoltán is: „Budapest a legkedvesebb város a mi látóhatárunkon, s e látóhatár alatt egész Európát értem. (...) Azért mondom kedvesnek, mert olyan, amilyen. Mert szép és fiatal. Természetből örökölt és maradandó szépségeit eleget magasztalták. Nekem az a szépsége tetszik a legjobban, mely veszendő, mely az ördögé; fiatalságának szépsége. Olyan a többi nagyvároshoz hasonlítva, mint egy bálozó kisasszony; mint egy fehér galamb hollóseregben, hogy Shakespeare-rel szóljak. Fiatalos rajta minden. (...) S mert fiatal: a legérdekesebb minden nagyváros között. Szépsége változó. Vannak jó és rossz korszakai. De éppen azért megunhatatlan, mindig más és más, mindig új és meglepetésekkel teli. A régi nagyvárosok, ahol sok a tradíció, ahol az életrendet egyformaságokhoz kötik a szokások százai, nem oly érdekesek, mint Budapest. Ezek a régi nagyvárosok ma olyanok, mint harminc esztendővel ezelőtt; harminc év múlva ismét csak olyanok lesznek, aminők ma. Azoknál ennyi idő már semmit se határoz. Budapest kiszámíthatatlan, s érdekes, mint minden rejtelmesség.”⁵²

Michel de Certeau úgy véli, minden kor abban találja meg saját legitimitását, amit elutasít.⁵³ Budapest 19. század végi fejlődésének történetében ez a 18. századi, 19. század eleji Pest-Buda. A Pest-imázs egyik legszembeötlőbb vonása a régi épületek iránti érdektelenség, s mivel a Lipótváros jóval fiatalabb, és József nádor idején szabályos rend szerint építették, a régi építésű házak leginkább a Belvárosban álltak, ez a történelmi Pest ambivalens megjelenítésében nyilvánul meg, ami az útkönyvek által a látogatóknak javasolt látnivalókból és azok jelzőiből is kiolvasható.

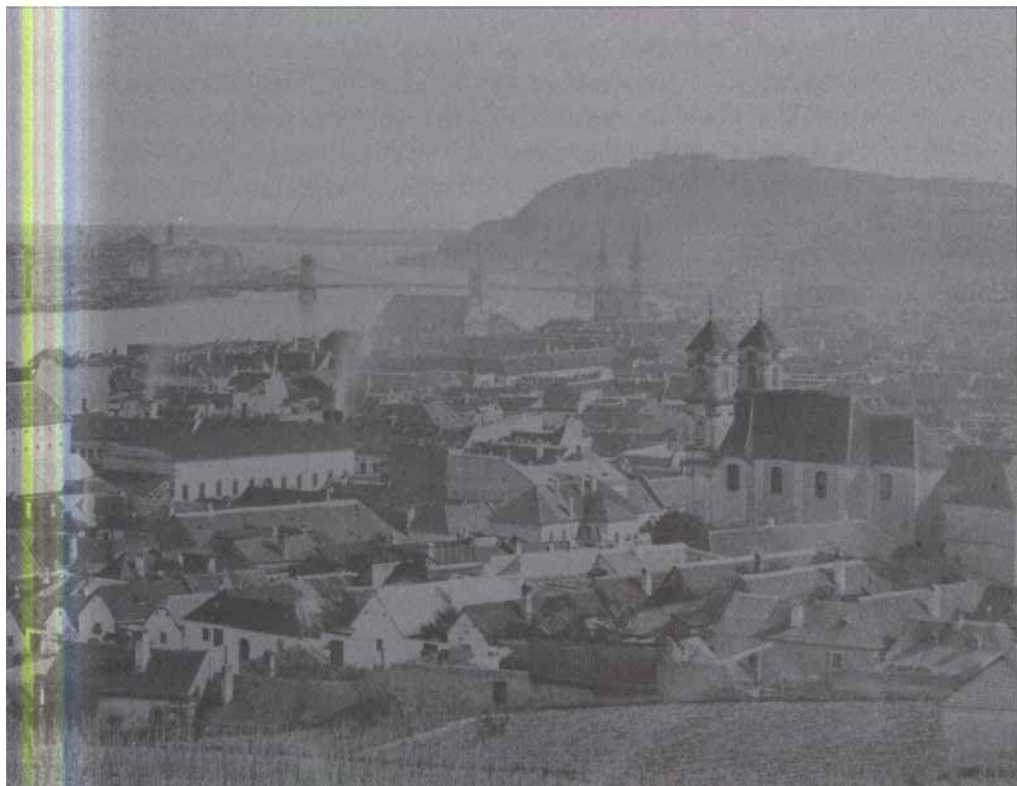
Vegyük például az első modern városkalauznak, a Hevesi Lajos által írt *Budapest és környéke* című, a főváros megrendelésére írt Baedekkernek az általános szabályozási terv értelmében vett, kibővített belvárosi részét. A pesti oldalt a Lánchídtól indulva mutatta be. A séta kiindulási pontja a Lipótváros központi tere, amit a főváros legszebb közterének nevez, „nagy és részben emlékszerű épületekkel” körbevéve. Innen kiindulva végigkíséri az utazót a Duna partján, bemutatva az új épületeket és a Szentháromság-oszlopot, a belvárosi templomot, mely „Pestnek legrégebbi egyháza”, utána az „erőteljes renaissance ízlésben fogalmazott” Fővámháznál bekanyarodva a Kiskörút vonalán vezet a régi Belváros, a Hatvani utca felé. Itt főként az intézményeket (Orvosegyetem, Kaszinó) és vendéglátóhelyeket (Arany Sas, Kammon) említi. A „Gránátos utca sarkán dísztelenkedő egykori posta-épület” – a Grassalkovich palota – mellett befordulva a Megyeháza és a Károly kaszárnya „terjedelmes” és „ama kor ízlése szerint” díszített épületeire hívja fel a figyelmet. Az új postapalota „nagyszerű építménye,” az átépítés alatt álló szerviták zárdája, a „célszerűen és jó hatással” díszített Párisi udvar után a „silány ízléssel” épült ferenciek temploma, és a csak intézményként említett Curia következik. A „rozzant” Egyetemi Könyvtár után az Első

9. Buda és Pest látképe a Császárfürdő melletti szőlőhegyekről.
Molnár József litográfiája, 1858.

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok lelt. szám: 2862

Hazai Takarékpénztár „emlékszerű stílusban” emelt épületét és a Károlyi-palotát veszi sorra. Az egyetemi templomot – „ez sem valami jelentékeny, de mégis Pest legszebb templomának mondható” – az új Városháza követi, mely hatásos épület volna, de a szűk utca miatt „érvényre nem juthat”. A régi Városházát és a piarista gimnáziumot nem minősíti, csak leírja, hosszasan mesél viszont a Váci utcáról: „Ezen utca házainak egy része éppen nem nagyvárosias, a boltok azonban igen elegánsak, s az utcai élet rendkívül eleven és mozgalmas.” Már épülőfélben is hatalmas benyomást tesz rá a Haas palota, a mellette álló háznégyszöveget pedig a „modern Pest” legrégebbi részének nevezi. Az Erzsébet tér zöld ültetvényei és József nádor szobra zárja a belvárosi sétát.⁵⁴ Hevesi felsorolja tehát a Belváros régi építményeit, de vagy lekicsinylő jelzővel illeti, vagy mindössze azért szerepelteti őket, mert egy jelentős intézménynek, hivatalnak adnak otthont. Ágai Adolf sem értékelt sokra a Belváros műemlékeit. Pest városziluetjáról írva – tornyokban szegény, kéményekben gazdag voltán ironizálva – azt mondja, hogy templomai „sehol nyomát sem hordozzák a stílusnak vagy az ódonágnak. (...) A plébánia s az egyetem kettős tornyai sincsenek arra hivatva, hogy építészeik nevét megörökítsék. A görögök kusza ikre a Duna parton sem tart tán

10. Buda és Pest panorámaképe. Alkér Ede felvétele, 1867.

BTM lelt. szám: 83.39 (részlet)

számot arra, hogy komolyan foglalkozzék vele a szemlélő.” A szerviták „ájtatossági kalitkáját” a „profánus városszépítés” botránykövének nevezi.⁵⁵

Ahogy nem történik említés Hevesi útikönyvében a Belváros apró tereiről, a Rózsa, a Sebestyén, a Hal térről, a város egykori központjának számító Városház tér két meghatározó épületét is épp csak szóra méltatja az amúgy Pest későbbi Baedekkereinek mintájává vált kötet, úgy fénykép is alig van a városnak ezekről a pontjairól az 1890-es évek előtti időből, mikor az Erzsébet híd építése miatt megjelent az öreg épületek fölött a csákány.

A probléma megoldásának kulcsa Budapest feljebb említett világvárossá alakításának koncepciójában rejlik, amelyben a város régiségei – egy-két kivételtől eltekintve – műemléki szempontból értéktelen építészeti emlékként szerepeltek. Az Erzsébet híd miatt szükségessé vált szabályozásról folyó vita során látható volt, hogy még a várossziluetten régóta meghatározó, s a Belváros központjában álló két épületnek, a plébániatemplomnak s a városházának sem tulajdonítottak olyan értéket, ami a fennmaradásukat kétségtelenné tette volna. A bontás során ilyen vélemények jelentek meg a pusztuló házakról: „Budapest kellő közepe, a Belváros, éppen a régi Pest, most nagy

részben teljes rom. Ócska házait bontják egymás után. Utcák, terek tűnnek el. Nem kár értök, mert nagyobb építészeti becsük nem lévén, idők folytán sem váltak a múlt tiszteletreméltó emlékeivé, hanem rozoga, vén házakká.”⁵⁶ „A régi Pest nevezetesebb épületeinek a hozzájuk kötött történelmi emléken kívül nincs sok becsök.”⁵⁷

Csak a történelmi városmag teljes pusztulása utáni nosztalgia hozta felszínre és értékelte veszteségként a főváros pesti oldalának történelem-nélküliségét. Papp Dániel a Városháza pusztulásakor hívta fel a figyelmet a „ledöngetett” házakkal s utcákkal együtt elvesztett történelmi levegőre: „Históriai szempontból nem elég a tizenkét köapistolt (a Városháza oromzatát díszítő szobrok – szerző) s a régi polgármesterek arcképét elhelyezni a fővárosi múzeumban. Budapest oly szürke város, hogy a színeit megőrizni fontosabb feladat, mint a históriai városrész helyén új palotákat építeni, melyekhez hasonlólt úgyis elegendőt találunk a körutakon s az Andrassy úton. Mert, ha az a szempont döntött volna Rómában is, hogy ami architectonice régiség, az okvetlenül szűk, és célszerű, tehát újjal pótolandó, akkor az Angyalvár helyén ma kioszk állana, s a Colosseumot lebontották volna s pótolták volna modern lóversenyterrel. Ennélfogva világos, hogy az a Duna utcai ház, melyben Laczkovics kapitány az Oratio ad procerest fogalmazta Martinoviccsal, vagy a Rózsa téri épület, melynek homlokzata és loggiája hozzávaló a városrész történeti jellegéhez, még a római műemlékeknél is szorgosabban lett volna konzerválandó, mert nálunk tudvalevőleg még annyi régiség sincs, mint Rómában. Továbbá ennélfogva, mivel minderre nem tekintenek, ez a fiatal város csakhamar csúnya és visszaszítító látvány lesz, mint Hauser Gáspár, aki hűsz esztendőskorában még egy lelcnc benyomását tette, s egy szót sem tudott dadogni arról, hogy ki volt az apja, anyja. Budapestet ugyanebbe a hülyeségbe taszítja vissza a ’restauráció’. Óriási, erős város lesz belőle, amelynek egy porcikája sem tud majd beszélni a múltrol; néma háztenger, a csevegő város-princek között egy szánalmas Hauser Gáspár.”⁵⁸

Lechner Jenő az akkori közelmúlt, a magyar nemzeti identitás dédelgetett történelmi eseménye, a 48-as forradalom egyéni múlttal elegyedett emlékének helyeit gyászolta a Rózsa és a Sebestyén tér pusztulásában: „amelyek a 48-as ifjúság mozgalmaitól voltak hangosak, s amelyeket még magam is jártam, s eltűntek, mintha valami óriási szivaccsal törölték volna le Pest térképétől.”⁵⁹

Árulkodó a Budapestről való gondolkodás szempontjából a róla szóló beszédnek az a minduntalan visszatérő fordulata, amely a „régii Budapestet” szembeállítja az „új Budapesttel”. Többnyire nem megújulásról, hanem mintegy a város kicserélődéséről szólnak – különösen a Belvárost illetően – a fejlődést ecsetelő akár szakértők, akár szépírók, újságírók tollából származó írások, mint a *Vasárnapi Ujságban* 1873-ban megjelent, épülő házaknak örvendő írás: „A régi Pest napról napra pusztul s romjaitól az új és a szebb Pest emelkedik ki.”⁶⁰ A kortársak szemében ez különböztette meg leginkább Budapestet Európa több nagyvárosától, ezt tartották számon karakterének legjellemzőbb vonásaként. A modern élet iránti elkötelezettségben a korszellem tökéletes megnyilvánulását látták. „A budapesti házaknak mindesetre meglesz a külföld városaival szemben az az előnyük, hogy a kor kultúráját jobban kifejezik: nálunk igen rövid időn belül igen kevés régi ház lesz”⁶¹ –fogalmazódott meg 1910-ben a modern városfejlődés tendenciáit figyelemmel kíséző *Városatyák Lapjában*.

Nagyon kevés ellenpéldája akad a város története iránti érdektelenségnek. 1870-ben a *Fővárosi Lapok* arra hívta fel a figyelmet, hogy: „Az utolsó bástyafalat most bontják a Só utcában. Oly szilárd, hogy a munkások alig haladnak. Helyén dr. Kovács egyetemi tanár épít háromemeletes házat. Már csak a Mészáros utca és a Zöldfa utca szegletén látszik a fal egy üres telek hátrészében. Meg kéne hagyni és elé ligetet ültetni. De ez ügyben sem a Történelmi Társulat, sem az akadémia régészeti osztálya nem tesz semmit.”⁶²

Érdekes, a szórakozás, s nem a tudatos emlékmérés kategóriájába tartozó elfoglaltságról számolt be 1884-ben egy visszaemlékezés írója, aki leszögezi, hogy „a haladás nem szükségeli azt, hogy annak, ami letűnt, emléke is megsemmisüljön. Meg lehetne írni, le lehetne rajzolni az elavultat, mielőtt az enyészetnek átadnánk.” A fotográfiát is megemlíti, mint a pusztuló városnak legalább a képét megőrizni képes eszközt. A szerző elmeséli, hogy az 1860-as évek végén egy magát „geográfiai társaságnak” nevező baráti kompánia „fölfedezési utak rendezésére szánta magát”. Meglátogatták a főváros kieső helyeit, „fő tevékenységét azonban Pest városa belső területén koncentráltá s ott volt mindenütt, ahol régi épületet bontottak, vagy utcát szaggattak föl csatornázás céljából, a föld alatt keresvén a régi Pest nyomait (...) ekkor tört ki az alkotmányos szabadság, mely Pest területén hadat üzent minden főnállónak. A geográfiai társaság elszomorodva látta szeme előtt pusztulni a régi Pestet. Még csak arra se maradt ideje, hogy legalább lefotografírozza az utókor számára.”⁶³

A lebontás előtt álló épületeket akkor még csak nagyon ritkán, általában a tulajdonos kívánságára fényképezték le, mint feltehetőleg a Vastuskó házat, melynek emeleti erkélyén ott áll a híres bolt tulajdonosa, Ráth Mór (*1. kép*), vagy a Kecskeméti utcai Weisz házat. Egy olyan épületet ismerünk az 1870-es évekből, amit a városi hatóság tartott megőrkítésre méltónak, Fáy András egykori Kalap utcai otthonát.

A város az 1890-es évekre, az Erzsébet híd hídfőjének kialakítása okán felmerült városrendezési munkálatok miatt ért a fejlődésnek arra a pontjára, amikor szükségessé vált a hamarosan az enyészet martalékává váló utcák, terek, házak vizuális feltérképezése az utókor számára. Ennek az építészeti örökség megőrzését szolgáló fotográfusi munkának a legismertebb példái az egyetemes fotótörténetben Charles Marville párizsi és Thomas Annan Glasgow-i vagy a Society for Photographing Old London vizuális kataszterei. Mindkét fotográfus megrendelésre dolgozott, előbbi 1862-től Párizs hivatalos fotográfusaként fényképezte a város haussmannizációja során megsemmisült középkori épületeket, utóbbi pedig a City Improvement Trust felkérésére a skót nagyváros festői, ám egészségtelen szűk utcáit, közeit.⁶⁴

A régi városrész 1890-es évek végén történt teljes lebontását megőrkítő fotográfiaiak egyrészt azt fejezik ki, milyen fájdalommal jár az új születése, az egykori élettér elvesztése, másrészt szemmel érzékelhetővé teszik azt a végtelen optimizmust, ami merészséget adott ennek a pusztításnak a véghezvitelére. A képek a megszokott rend felborulását mutatják minden téren: a járdátlanná vált Kossuth Lajos utcában az útestre kényszerültek a járóelők, a Ferenciek terétől ellátni a Dunáig, a Gellérthegy teljes körvonala kirajzolódik, tétován áll egy rendőr a romok között, alig néhány ember jár-kei a valóságosan naggyá nőtt szabad térben a város valaha legszűkösebb, legsűfoltabb pontjain. A Sebestyén tér lebontott keleti házsorának helyén az

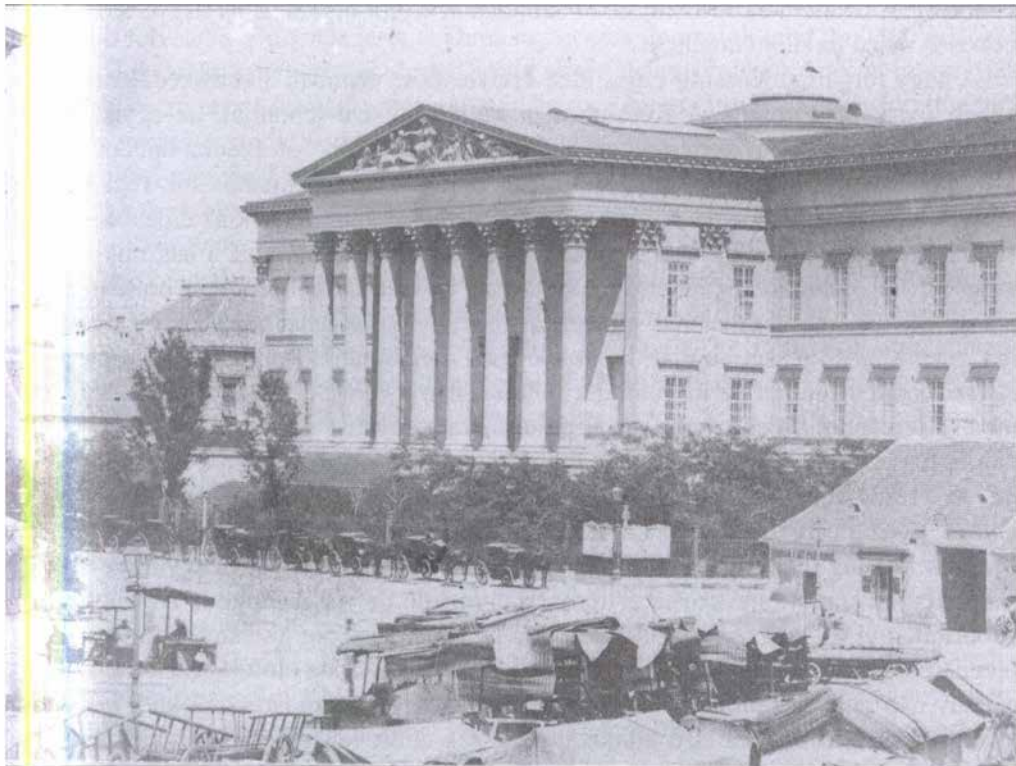

11. „A' Nemzeti Museum Pesten” Buda-Pest előadva Alt Rudolf által.
Rajzolta Sandmann, nyomtatta Rauch János. Pesten, 1845.

Hartleben Konrád Adolf sajátja Reprint, Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1983.

arra járók, mint egy temetésen, szorosan körbeállják az egykor otthont jelentő házak helyét jelölő téglahalmot a kiürült téren. (2. kép)

Némelyik felvételen szinte szürreális a pusztuló régi és a háttérben emelkedő új épületek együttléte. Két világ találkozik egészen különös, szinte az organikus fejlődés hatását keltő módon egy Kossuth Lajos utcai fényképen, melyen a kétemeletes, egyszerű, klasszicista házak teteje mögött feltűnik egy modern stílusban emelt, magas ház – a Késmárky és Illés cég új háza – csúcsos teteje. Csak a figyelmes szemlélő fedezi fel, hogy a városi élet természetesnek ható lüktetését mutató képek szinte mindegyikén ott vannak a pusztulás jelei. Nem csak a „Házlebontás miatt végeladás” feliratú táblák emlékeztetnek rá, hanem a kép fókuszában lévő ház vagy tér melletti kis utcák végén a távolban egykor állt és már lebontott épületeket jelző bontási anyagok is. A Kossuth Lajos utca és a Kiskörút sarkán lévő egykori Heinrich ház – ekkor már a Weiner és Grünbaum cég tulajdona – első pillanatra még teljes épségben áll a szemünk előtt, s csak az előtte felsorakozott, és az erkélyre kiállt emberek teszik nyilvánvalóvá, hogy „kivégzés” előtti utolsó pillanatban vette le Klösz György. Az irreálisan hosszú, csontvázszerű kéményekre pillantva azonban ráésszám a néző, hogy a ház tetejét már le is bontották. (3. kép)

12. A Nemzeti Múzeum.

Jobbra a Két pisztolyhoz címzett kocsmá, balra a Geist ház, 1870 körül.

Ismeretlen fényképész felvétele. MNM TF lelt. szám: 5919/1957.

Különösen hatásosan példázzák Budapest kicserélődését, a réginek az újra való átváltását azok a fényképek, melyek már az Erzsébet híd építésének első fázisait ábrázolják. Egyiken a belvárosi templom mellett már látható a hídnak kiásott hatalmas gödör s mellette még áll néhány, a Hal teret környező, hozzá képest egészen apró házak közül, köztük Pest legrégebbinek mondott, és egyik legalacsonyabb épülete, a Küttel ház. Egy másikon egészen drámai hatást vált ki az, hogy valósággal kifénylik a látképből a Tiszti Kaszinó vadonatúj, hófehér, hatalmas épülete, míg előtte a romokon folyó építkezés szürkességében még áll a Fényfi-féle ház, mely a főváros tulajdonában volt s melyet e kép tanúsága szerint az utolsó pillanatig bérbé adtak szálloda céljára Erős Gábornak. Ugyanis – s ez szinte jelképesnek fogható fel – az egykor legelegánsabb városrész bontás alatt álló üres épületei, pl. a Curia, a millennium alatt olesó szállásokul szolgáltak.⁶⁵

A Weiner és Grünbaum cég új palotájának építését ábrázoló egyik felvétel sajátosan példázza a letarolt régi város helyén keletkező újba betelepülő életet. Bevett gyakorlat volt a városban, hogy az új épületek elkészültéig a helyükön korábban állt házakban működött kereskedések számára ideiglenes bazárt emeltek. Ez történt a régi német színház bontásakor, ekkor került a tér közepére s maradt ott három évig egy

bódósor.⁶⁶ A Brudern bazár bontásakor azonban az akkor már elegáns Kígyó térre szecessziós díszű pavilont emeltek.

A nagy forgalmú Kossuth Lajos utca kiszélesítése azonban a kereskedelem érdekében másképp történt: „A Kossuth-utca kiszélesítésére lebontják az egyik oldal házsorát. Az orvosi egyetem egykori épületét már elhordták, ott palotát építenek. De a többi házakkal csinján bánnak. Azokban boltok vannak, köztük sok régi üzlet, melyek kezdet óta ebben az utcában állanak. Nemcsak hát ezeknek az érdekük, hogy amennyire lehet, kíméljék őket, hanem a háztulajdonosoknak is az a hasznuk, hogy amíg az új vonalba fölépül az új ház, addig is szedjék a házbért a boltokért. A Kossuth-utcai éjszaki oldalának újjáépítéséhez úgy fogtak tehát hozzá, hogy a házaknak csak a hátsó részét bontják le, az előrsze megmarad a boltokkal. Háta mögött egész rendben fölépül az új palota, a boltos aztán a régi helyiségből beköltözik az újba. Ekkor bontják el aztán a régi épület maradványait s egyszerre előtűnik az új palota fényes kirakataival. Így épült föl 1894 május havától kezdve a Kossuth-utcának az a része, mely az Újvilág-utca és a Károly-körút közé esik. Csak két palota foglalja el ezt az utcarészt. Egyik a körút sarkán a Weiner és Grünbaum cég háza, a másik pedig az Újvilág-utca sarkán az Országos Kaszinó palotája, melynek nagy része a régi pesti életben annyira nevezetes „Arany Sas” fogadó helyét foglalja el. Az építkezés háborítatlanul folyt az utca új vonalán; a régi vonalon pedig az üzletek folytatták a maguk dolgát. A régi épületek maradvékának bontását pár nap előtt kezdték meg. Egy néhány nap múlva eltűnnek s ott állnak az új paloták. A színpadon szokták így változtatni a díszleteket. Az első kulisszát elhúzzák, s ott van mögötte a másik. Egyik képünk együtt mutatja a Kossuth-utca sarkán a régi palotasort, és mögötte a már teljesen kész új palotákat.”⁶⁷

Szinte a hidépítés körüli viták eltúlzott és elfogult illusztrációja lehetne az a fénykép, mely úgy mutatja a „Dunán épülő vas országút”⁶⁸ vasoszlopokkal bélelt pesti alapját, hogy azt a hatást kelti, mintha a hídról majdan levezető útvonal egyenesen a belvárosi templomon keresztül vezetne, s a szemet az útjában álló másik épület, a Városháza és a vele szemben már épülőfélben lévő egyik „hidkapu”, a déli Klotild palota felé irányítva mutat a város belseje felé. A hatalmas pilonok mellett szinte eltörpülnek a Belváros korábbi sziluettjét alkotó templomtornyok.

Három amatőr kép is őrzi a rombolás emlékét. A Hal tér keleti házsorának egy második vagy harmadik emeleti ablakából fényképezte le közvetlenül a bontás előtt az egyik lakó a Küttel házat, majd az épület hült helyén bontási iroda számára felállított pavilont is. Egy másik felvétele az ablakából korábban sosem látott, a szemben lévő házsor által eltakart Gellérthegy valószínűleg döbbenetet okozó látványát örökítette meg. (4. kép)

Az Erzsébet híd építéséről számos felvétel született, közülük egy azonban szimbolikus erővel bír az új Budapest születésére nézve. A jeges Duna háttérében a sűrűn felállványozott pesti pillér jelzi a helyet, ahol a híd pengeként hasított bele a régi Belváros testébe. (5. kép) E képek mintegy vizuális példázatai Lux Terka a változó Budapest lényegét megfogalmazó találó megállapításának: „Budapesten semmi sincs, minden: csak volt és lesz.”⁶⁹

A régi Belvárosról, különösen annak a híd építése miatt elpusztult részéről nem

sok olyan felvétellel bírunk, amelyek teljes épségében, normális életében mutatják. A legtöbb felvétel a Városház teret, a Duna partot és a Ferenciek terét mutatja. A Rózsa tér, a Hal tér és a Sebestyén tér látványát alig néhány fénykép őrzi. A fotográfiai jelentős része már a fenyegetettség állapotában született, ami gyakran első pillanatra nem is vehető észre, csak a készítés időpontjának ismeretében, vagy az alapos szemügyre vétel után derül ki, hogy a zár kattánásakor a tér, utca vagy háztömb, melynek arcát őrzik, ekkor már zárványnak, ideiglenes skanzennek tekinthető, a rajta látható házak környezetében már folyó, csak a képen éppen nem látható rombolás miatt. Két Sebestyén téri képen csak a hirdetőoszlopon a millenniumi kiállítást hirdető plakát és a távolban, a Sebestyén utca végén látható, Kossuth Lajos utcai új ház árulkodik arról, hogy már folyik a Belváros bontása. (6. kép) A Duna utca déli oldalát ábrázoló fénykép mintha hétköznapi állapotot mutatna, ám kissé beljebb, a Rózsa tér felé, a Laczkovics ház zárterkélyén és a szomszédos házon látszanak a „nagy bútorleadást”, a végkiürítést hirdető táblák, melyeket egy másik felvételtől ismerni. (7. kép)

A legélénkebb életet Klösz György egyik Kígyó téri felvétele, egy-két Városház téri piacot és a Váci utca elejét megörökítő képei mutatják. Ez utóbbiak közül az egyik különleges állapotot rögzített. A Városház tér sarkán már áll a Szapáry család 1898-ban épült díszes bérháza, a keleti térfalat alkotó Várady ház, Haris bazár, Lyka ház s még nem bontották le a régi Városházát: egy nagyvárosias, elegáns, mégis történelmi levegőt őrző tér lehetősége. Párján, egy ellenkező irányból készült felvételen a sétálókkal mozgalmas Váci utca felől tekintve a Városháza jellegzetes tornya felé, egymással szemben látjuk a régi, kisvárosias utcát, déli oldalán a 19. század eleji házakkal, túloldalt azonban már a század végének új épületei sorakoznak. Az egykori Pest tehát, a róla készült fényképek ellenére is szinte láthatatlan.

A külföldi nagyvárosok rendezésének egyik fő oka – a közlekedés javításának mindenütt jelenlévő célja mellett – a modern közegészségügyi szempontok érvényre juttatása, a „slum clearance” volt. Thomas Annan és Charles Marville a nagyvárosok közepén elhelyezkedő, borzalmas higiénés viszonyokat mutató, zezugos, a városi társadalom legalsó rétegei által lakott, a közegészségügy nevében halálra ítélt városrészeket örökítették meg. Budapesten „slum clearance” a Sugárút építése során történt, az a házállomány azonban annyira értéktelennek minősült, hogy megörökítése semmilyen formában sem merült fel, jöllehet pl. a Sugárút építése folytán mintegy tízezer ember hajléka pusztult el.⁷⁰ A nagy különbség tehát az ő és pesti kollégáik munkái között az, hogy az elpusztult Belváros dokumentálását végző Weinwurm Antal, Klösz György és Erdélyi Mór egy alig húsz évvel korábban még a város legvárosiasabb részének tartott terület lenyomatát kellett, hogy elkészítsék.

Az élet az utolsó pillanatig nem szűnt meg a Belvárosban – bár élénksége nagymértékben csökkent, és a képeken látható alakok egy része bizonyára bámészkodó –, így a róla közvetlenül a bontás előtt készült fényképeken az emberi jelenlét nem csak jelzészzerű, nem csak felsejlik, mint Thomas Annan Glasgow-i képein, hanem valóságos.

Toldy László főlevéltárnoknak köszönhetjük, hogy fényképes emlékekkel rendelkezünk a lerombolt városrészről. 1894 december 9-én felhívta a városi tanács figyelmét arra, hogy a pusztulásra ítélt házak, utcák képét meg kellene örökíteni: „A régi Pest sötét Buda pusztul és kisebb mértékben Óbuda is napról napra tűnik el a föld színéről.

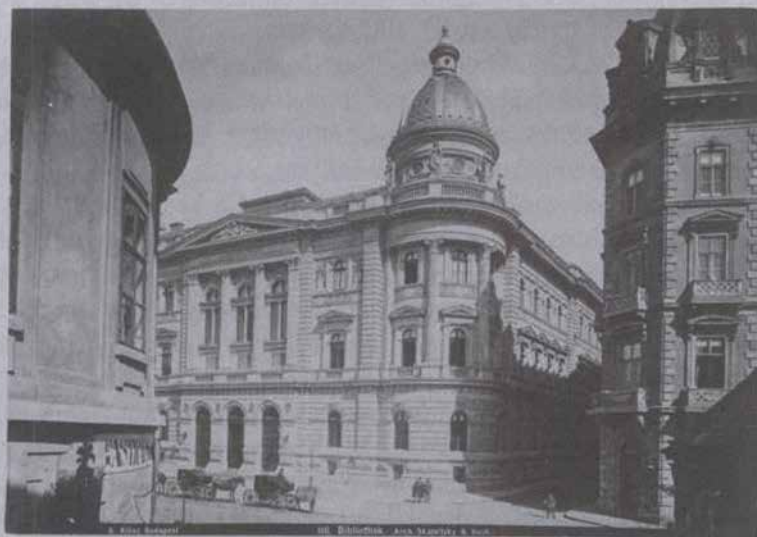
Majdnem minden napra esik egy-egy háznak lebontása, s maholnap senki sem fog emlékezni az egykori utcák képére, pedig nem lenne érdektelen az utókornak tudni azt, miképpen nézett ki egykor fővárosunk.” Kéri a tanácsot, hogy bízta meg a mérnöki hivatalt, hogy „ezentúl minden lerombolás alá kerülő házat, sőt, némely esetekben egyes utcarészeket, melyekben azon házak állnak, leromboltatásuk előtt fényképeztesse le, s e fényképek egyik példánya a fővárosi képgyűjteményben való megőrzés végett egyelőre a levéltári hivatalnak adassék át.”

A dokumentáció azonban megkésve kezdődött. Toldy a munka elvégzésére Klösz Györgyöt javasolta megbízni, akit 1895 februárjában sürgősen kiküldtek az Újvilág utca sarkán állt orvostudományi egyetem már bontás alatt álló épületét lefényképezni.⁷¹ Mint Toldy említette, az Arany Sas szálló, a Hal tér egyik háztömbje, a templom melletti házak és a Ferenciek terén állt Jankovics házat már a földdel tették egyenlővé, mire megírta levelét a tanácsnak.⁷² Ez utóbbi épületről egyáltalán semmilyen ábrázolás nem maradt, a többi korábbi képeken részben látható.

Valószínűleg takarékosági szempontokkal és feltehetőleg a házak többsége építészeti értékének lebecsülésével függött össze az a sajtóságos jellemvonás is, hogy a Belváros házairól mégsem született minden esetben egyedenkénti felvétel. A Hal, a Sebestyén és Rózsa tér és a környező utcák házairól leginkább a térfalakat alkotó egységekként készült, vagy az egész teret befogó fényképek léteznek. Nincs önálló kép

13. A budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete
Vasárnapi Ujság, 1875. 4. szám, 53. old.

116.
FÉNYKÉPESZEK SZÖVETKEZETE
AZ ORSZÁGI SZÉPÉPÍTÉS ORSZÁGOS KIÁLLITÁSÁN

14. Az Egyetemi Könyvtár, 1880 körül. Klösz György felvétele
Budapest Főváros Levéltára XI. 916.

pl. a Rózsa tér sarkán állt bájos, sarokerkélyes barokk lakóházzal, de a Zöld udvarról, a Duna utca északi oldaláról, a Sebestyén utcáról, a Kígyó utca déli oldaláról vagy a Városház utcáról egyáltalán nem rendelkezünk vizuális emlékekkel, kivéve a nem róluk, hanem a szomszédságukban húzódó tér vagy utca felől véletlen belátást biztosító felvételeket.

Egyes épületek művészi díszítvényeiről, kapuiról csak elvétve találunk fényképet, mint pl. a Borsajtó ház domborművei vagy a piarista rendház zárt sarokerkélye, s ezeket általában művészettörténészeknek köszönhetjük, mint pl. Petrik Albertnek. Nincs közeli kép az Athenaeum és a Grassalkovich palota díszes kapuiról, a Dogally ház domborműveiről, a Curia koronás címeréről, a Lipót utca 8. szám alatti ház utcának is nevet adó Szent Lipót szobráról, s az 1870-es években épült lakóházak közül a Kozmata ház fényképezést szimbolizáló emeleti falfreskójáról. Ezeket a díszítvényeket csak az egész épületet befogó kép kinagyításával tehetjük láthatóvá.

A fotográfia születése pillanatától aktívan igyekezett megfelelő választ adni a városi tér észlelésének, reprezentációjának problémájára. Közismert a kapcsolat az új médium felfedezése és a városlátvány természetű visszaadásában a festészetnek segédkező népszerű panoráma között: a diorámát Louis-Jacques Mandé Daguerre fejlesztette ki. Napóleoni csatateret ábrázoló panorámájával, melyet fényhatásokkal tett mozgalmassá, olyan vagyont szerzett, ami lehetővé tette számára, hogy a fotográfia felfedezéséhez vezető kísérleteknek szentelhesse magát.

A város fotográfiai ábrázolásának tradíciójában Graham Clarke két alapvető szemléltető attitűdöt különböztet meg: a magasba helyezett és az utcaszinten álló kamera nézőpontját. A magasba helyezett – értve ezen akár a város egy kiemelkedő pontját, akár csak egy magas ablakot – fényképezőgép jelentette a város reprezentációjának első tengelyét, fogalmi képet adva a városról, míg az utóbbi inkább az emberi dimenziót hangsúlyozza. A vertikális axis különösen New York tekintetében nyert különleges, szimbolikus funkcióval járó létjogosultságot.⁷³ Gyáni Gábor is utal arra, hogy a „fényképész önkényesen választott térbeli perspektívája, a kamera nézőpontja és látószöge jelentéssel ruházta fel a tapasztalati valóságot.”⁷⁴

Michel de Certeau „fogalom-városnak” (*concept-city*) nevezi azt a reprezentációs tradíciót, mely a város sűrűségét jeleníti meg. „A vágy ’látni a várost’, megelőzte az eszközöket, melyek azt képesek voltak kielégíteni. A középkori és reneszánsz festők olyan perspektívából ábrázolták a várost, ahonnan emberi szem soha nem élvezhette” – írja.⁷⁵ A városnak e fogalmi megragadása legtökéletesebben a panoráma fényképnek sikerült. Az emberi szem látószöge százhuszonöt – aktív látószöge ötven – fok körül van. A panoráma képek – technikától függően – képesek akár háromszázhatvan fokban rögzíteni a látványt.

A panorámakép átfogja és biztosítja a szem uralmát a város teljessége fölött, ugyanakkor távolságot is tart a várost jelentő kaosztól. A nagy szakértelmet követelő műfaj igen kedvelt volt az 1860-as években, a Pestet és Budát ábrázoló korai városképek között sok panoráma-felvételt találunk. Bár számos technikai újítás született a tájat pásztázó szem mozgásának követésére, Magyarországon panorámakép készítésére gyártott, rotációs vagy forgólencsés kamerával csak a 19. század végén kezdtek fényképezni. Az 1860-as évek fotográfusai egyenkénti expozícióval készített képekből állították össze összehajtogatható panorámáikat. A kültéri fényképezés amúgy is sok nehézséggel járó procedúrája mellett az elkészült felvételek pontos illesztésével is bajlódni kellett.⁷⁶ Alkér Ede, Indrikó János, Gévay Béla, később Kozmata Ferenc és Klösz György örökítették meg számos panorámaképen a két várost, hangsúlyozva a végtelenbe vesző pesti perspektíva látványával a háztenger nagyságát s ezzel nagyvárosiasságát. (8. kép)

Igen népszerű nézete volt a városnak a budai hegyekről, a várhegyről, Gellérthegyről felvett látkép. Hatásuk hasonló volt a panorámához: a város birtokba vételének érzetét keltették a szemlélőben. A várost liliputi méretűvé távolító képek ugyanakkor megszelidítik a várost jelentő zajt és mozgást: „haragos szemmel nézem Budapestet, – az ország ’szívét’; főleg pesti részét zsvajával, nyüzsgésével, lökdöső-

dő prózájával” – írta Herman Ottó.⁷⁷ A távlati fényképek a csendet és a város kontrollálhatóságát sugallják, ugyanazt a képzetet keltik, mint amit Borostyáni Nándor fogalmazott meg a háztömeg távoli szemlélése során: „Nincs az az elsőrendű panoráma, melynek üvegei mögött változatosabb és tarkább tájképcsoportok tűnnének elő, mind itt a Gellért lejtője és ormáról. (...) Ott játssza le magát lábaink alatt egy külváros lakosságának egész házi élete. A gazda, ki pincéjébe szállítja borát, a feleség, ki egy időben főz és szoptat, a dévajkodó leányok, a pajkos gyerekek – mindannyian alája esnek a gellérthegyi sétáló ellenőrzésnek. (...) Amit a szem még csak sejtett alantabb, az egész megragadó nagyszerűségében fekszik és terül el a mélységben. Ott emelkedik a túlsó Duna part mentén egy rengeteg kőlabirinth, szürke por és füstfellegbe burkolva, melyet a szél sem tép szét, vagy kerget el maga elől – ez a kőhalmaz Magyarország fővárosa. Lent a rakparton, mintha hangyagombolyag nyüzsögne, annyi ott az ide-oda mozgó és egymásba olvadó fekete pont – azok emberek. Föl a Gellért ormáig egy-egy gőzhajó éles sivitásán kívül semmi tisztán kivehető zaj nem hallatszik, csak a tompa lárma árulja el a kétszáz ezer lélekkel bíró nagy város pezsgő életét és örökös sürgés-forgását.”⁷⁸

Az is oka lehet a panorámaképek népszerűségének, hogy a város és a természeti tájábrázolásoknál az 1860-as évekre egyaránt a pittoreszk vonások keresése és a korábbi metszetek hagyományainak követése jellemző. A városábrázolások legnagyobb része a klasszikus, 18. századi vedúták hagyományai szerint készült, a várost egy környékbeli kiemelkedésről, az érkező utazó tekintetével fogja be mintegy a természeti táj részeként.⁷⁹ Ez a konvenció, vagyis a városnak egy idealizált, „rurális” pontról való bemutatása oldotta a városhoz kötődő negatív jelentést. Dorothy és Alan Shelston egy Manchestert a távoli dombokról ábrázoló metszettel illusztrálja a város és a vidék konnotációinak az angol topográfiai leírásokban kimutatott ellentétét.⁸⁰ A nagy angol iparvárosoknál kevésbé iparosodott Budapestet megörökítő képeknél ez a város „lökdősdő prózájával” szemben a költőiség, a pittoreszk vonások keresését jelenti. Budapest legfestőibb nézete pedig a kortársak által mindig hangoztatott rendkívül szerencsés fekvése nyújtotta panoráma. Sármány Ilona szerint Alt Rudolf is akkor volt igazán elemében, ha a város panorámáját vagy a dunai rakpartok pezsgő életét festette.⁸¹ A főváros sovány vizuális művészi hagyománya, melynek meghatározó eleme a Duna parti látvány volt, kevés fogódzót nyújtott a rivális médiumnak. A fényképészek a felvételi pontok kiválasztásában is általában követték rajzoló elődeiket. (9–10. kép)

Bender és Taylor a négyemeletes, a későbbi felhőkarcolók alapvető elemeit felmutató Haughwouth épületet ábrázolásainak összehasonlításával támasztják alá azt a megállapítást, hogy városi épületek magasságát illetően New Yorkban érzékelhető volt egyfajta, kultúrából fakadó ellenállás. (Az első épület volt New Yorkban, melybe felvonót szereltek.) Bár kétségtelen erős hagyományai vannak Budapest esetében is a város horizontális felfogásban történő ábrázolásának – mint például Stohmayer Antal Rakpiacról készített színezett litográfiája,⁸² vagy Max Paurnak a klasszicista pesti rakpartot ábrázoló kőrajza⁸³ –, azonban korántsem beszélhetünk a perceptuális ellenállásnak olyan általános tendenciájáról, mint New Yorkban, ahol a házak magasságának növekedése drámai volt. Általánosságban annyit valóban el lehet mondani,

hogy a rajzolók többnyire a föld felszínén állva vették fel a megörökíteni kívánt objektumot, mivel azonban azonos felvételi pontról csak igen nagy távolságot tartva lehetett volna torzítás nélküli képet készíteni egy többemeletes épületről, amire a szűk városi térben nem volt lehetőség, a városfotográfusok általában a földfelszín fölé emelkedve hozták működésbe kamerájukat a vertikális perspektíva hatásának csökkentésére. Ez a fotográfiai trükk valóban eredményezett némi különbséget a hagyományos és az új ábrázolási módon rögzített képek között.

Ha összevetjük azokat a pesti épületeket, melyekről ugyanabból a szögből készült fényképpel és metszettel is rendelkezünk, különböző eredményekre jutunk. Rudolf Alt Nemzeti Múzeumot ábrázoló akvarelljén (11. kép) megtartotta az épület monumentális arányait. A különbség a fényképhez viszonyítva nem ebben van, sőt, az Alt-kép kiváltotta hatás talán még monumentálisabb, mint amit a fotográfia okoz.⁸⁴ (12. kép) A különbség inkább a térben való elhelyezésben, és a környezethez való viszonyban rejlik. Alt képén a múzeum épülete kiemelkedik a térből, kevésbé ölelik körül a tér épületei mint a fotográfián, viszont a környező házak magasabbnak tűnnek. A fénykép bal oldalán emelkedő hatalmas, négyemeletes Geist ház arányaiban alig magasabb a múzeumhoz viszonyítva, mint a helyén állt egyszemeletes épület, a Két pisztoly csárda teteje pedig eltakarja a múzeum első emeletének hátsó traktusát. Hermann Lüders Vigadót ábrázoló, az épület befejezése előtt született rajzán a nagy tömegű építmény vertikálisát tompította, laposabbnak, szélesebben terpeszkedőnek mutatva mint a valóságban, s Feszli tervéhez képest könnyedebbnek is.⁸⁵

Egészen mást mutat azonban Molnár Józsefnek később, az 1884–85-ös látképpályázaton díjnyertes, Kálvin teret ábrázoló festménye, melyen a Pesti Hazai Első Takarékpénztár épülete látványosan nyúlánkabb, mint az azonos nézőpontból felvett fényképen.⁸⁶ Egy szintén a 80-as évek közepén megjelent metszeten hasonló jelenséget tapasztalni ez új, pesti viszonylatban hatalmas bérház ábrázolását illetően.⁸⁷ Szintén a magasság javára történő aránymódosítással ábrázolta – valószínűleg ugyanaz – a rajzoló a szerviták új templomát és rendházát.⁸⁸ Hasonló tanulsággal szolgál az Egyetemi Könyvtár különböző ábrázolásainak összehasonlítása. Klösz György fényképéhez (14. kép) viszonyítva magasabbnak tűnik a sajtóban megjelent rajzon látható épület, arányait csak az csökkenti, hogy hozzá viszonyítva a járókelők nagyobbak. (13. kép) Az arányok megváltoztatása ez esetben inkább a magasabb épületek elfogadására lehet példa. Dörre Tivadar 1900-as évek elején készült rajza már kifejezetten nagyvárosias, a vertikális hangsúlyozza, az utcaszinten álló járókelő nézőpontjából mutatva az épületeket.⁸⁹ Hozzátehetnénk, hogy a látvány kifejezetten fotografikus és talán nem véletlen, mert a századforduló rajzolói Cserna Károly, Paur Géza, Dörre Tivadar és mások is, különösen szívesen használtak fényképes előképet. Az 1870-es évektől a megszokott városképet alkotó épületekhez képest egy-két emelettel magasabb házak épültek. A képek ennek a városmagasságnak az elfogadását tükrözik. A házak növekedését a városi fejlődés egyik legjellemzőbb sajátosságként értékelték: „Ez a mi korunk a magasba tör, fölfelé hódít, még az országotat is a levegőbe szeretné hasítani, ezért keresi sóvár vággyal a léghajó kormányozhatóságnak titkát. Házaink is a magasságba tornyosodnak és a nagyvárosok nem csak síkban, hanem fölfelé is terjednek. Föl, föl, a felhők honába.”⁹⁰

Általánosan tapasztalható eltérés a hagyományos és fényképi úton készített ábrázolások között, hogy az előbbieket gyakran tágitják az ábrázolt teret, levegősebbé teszik a környezetet, a valóságban lehetségesnél nagyobb rálátást biztosítanak az épületekre, és bepillantást engednek olyan utcákba, ahová azokból a nézőpontokból nem lenne lehetséges.

A fényképezőgép az 1880-as évekig – mikortól véletlen pillanatok is rögzültek a fényképezés lehetőségeit megújító szárazlemezen – pusztán építészeti élményt nyújt a városról. Alig találunk olyan képet, amely a benne zajló életre nézve is információval szolgálna, s a várost ne szinte kizárólag mint építészeti kulisszát jelenítené meg. Nyoma sincs a szövegek alkotta városfogalom fő vonásainak, a sűrű forgalomnak, az emberdzsungelnek, az utcahasználati szokások jellemzőinek. Nem kínálja magát a – megint csak Borostyáni Nándor által megfogalmazott – „kaleidoszkópszerű látvány.”⁹¹ Az utcaszintre helyezett kamera nem tárta fel a város emberi dimenzióit, sokrétűségét, ellentét feszül a városról készült fényképek és a szövegek között.

A fotográfiák a leírásokkal szemben nem tapasztalati valóságként, hanem látványosságként, később – ahogy Gyáni Gábor írja – múzeumi látványosságként ábrázolják a várost. A „flanêur”-fotográfus csak az 1900-as években jelenik meg a magyar fotótörténetben. Elvértve, a fotográfus szándékától függetlenül találunk néha egy-egy szöveges beszámolókból ismert jelenetet, figurát: lámpagyújtogató munka közben (15. kép), utcasarkon álldogáló hordár, várakozó fiákeres, közlekedő omnibusz, kikötőépület tetejét javító munkás. A leggyakoribb – s később még inkább az lesz – a városképhez szorosan hozzátartozó, látképbe ágyazott piac vagy az árúja mellett üldögélő kofa látványa.

A szövegek és képek közötti ellentmondásnak, a korai városképek ürességének, embernélküliségének csak egyik oka a fényképezés technikájának tökéletlensége, ami miatt a mozgó alakok elmosódó foltotokként jelentek meg. (Ennek az elkerülésére a fotográfus olyan időpontban vonult ki hordozható laboratóriumával, mikor az utcai forgalom még jelentéktelen, a néhány helyet változtató figura szellemképét pedig kiretusálta.) A másik ok, ahogy Gyáni Gábor Olsen gondolatmenetét követve megállapítja, hogy a századfordulóig a fényképezészekre a város műalkotásként hatott, ebben a minőségében ragadták meg, „a város jellegzetes épületeinek és térbeli alakzatainak a megörökítését tartották fő feladatuknak.”⁹² Ezt kívánta a turista-szeméhségének kielégítését szolgáló üzleti érdek is.

A városi térből kiragadott, általában frontális, egész képet betöltő „épületportrék” a mérnöki és művészi teljesítményre hívják fel a figyelmet, s oly mértékben töltik be a rendelkezésükre álló fotográfiai teret, hogy a környezetükben véletlenül megörökített, a város rendtelenségét jelentő, zavaró momentumok lényegtelené, alig észrevehetővé törpülnek. Ezáltal ezek a fotográfiák közelebb állnak a város ideális mint tapasztalati képéhez.

A városnak ebből az architektúra-központú vizuális felfogásából adódóan is nagyon kevés helyet kaphatott a budapesti fotográfiák korpuszában a Belvárosnak belső – nem Duna-parti – része, ami igen szegény volt „emlékszerű” épületekben.

Nemcsak a kaleidoszkópszerű utcai látvány, de annak állandó alakjai, az utcai árusok, hordárok stb. sem voltak érdekes a fényképész lencséje számára a századfordu-

15. A Deák tér, 1873 körül. Klösz György felvétele
Evangelikus Országos Múzeum ltsz. nélkül

ló előtt. Nem tartozik ugyan szorosan a Belváros vizuális megörökítésének jellegzetességei közé, de a városreprezentáció jobb megértéséhez mindenképpen hozzájárul, a magyar fotótörténet e különös sajátosságának az említése. Városi tematikájú képcink közül az 1900-as éveket megelőző időből szinte teljesen hiányoznak a világ számos helyén fellelhető városi etnográfiai és gazdasági csoportokat bemutató sorozatok. Sem John Thomson szociografikus londoni sorozatának, sem pl. a „Wiener Typen” című vizitkártya-sorozatnak nem ismerünk magyar megfelelőjét. A külföld érdeklődése Magyarország iránt pedig nem állt azon a fokon, hogy az egzotikum iránti igényt kielégíteni kívánó idegen fotográfus készített volna Willam Carrick moszkvai sorozatához hasonlólt valamely magyar város utcai alakjairól.

E tény egyik magyarázata valószínűleg a nemzeti önképben rejlik, melyben Budapest mint teljesítmény szerepel, a magyar lélek igazi kifejeződését azonban az idealizált népi életben látja. A világkiállításokon felmutatott magyarság-kép elemzésének tanúságaként Terri Switzer megállapítja, hogy az első világháború előtti kiállításokon Magyarország népi tradícióját használta fel nemzeti identitásának népszerűsítésére, ősi gyökereit, keleti eredetét mutatva fel megkülönböztető jegyként a szláv és német környezetben. Jóllehet a nyugati kultúrához való tartozás – ami az európai sztereotípa szerint a fejlettséget, a civilizáltságot, a modernitást jelentette – elérni vágyott cél volt, Magyarország Európában egyedülálló eredetét, egzotikumát, népi kultúráját helyezte a nyugat felé tartott magyarság-kép fókuszába.⁹³

Égészen bizonyosan árnyaltabb képet kapunk a világiállításokon megmutatkozó magyar önképről, ha a kiállított tárgyakat, termékeket vizsgáljuk, de bizonyos, hogy a Switzer által megfogalmazott, a dicső múlt és az orientális eredet elegyéből kialakított magyarság-kép igen erősen hathatott. A világiállításokra küldött fényképek között is elsősorban vannak az etnográfiai felvételek az 1860-as 70-es években. Az 1861-es londoni kiállításra a Magyar Hölgykör szervezte a népviseleti képek gyűjtését,⁹⁴ 1869-ben Gondy és Egey, valamint Veress Ferenc állított ki magyar viseleteket,⁹⁵ a bécsi világiállításra a közoktatásügyi minisztérium rendelt népi alakokat ábrázoló fotográfiákat s általuk a népelet „gazdagon és elég szerencsésen volt nálunk bemutatva.” A *Képes Kiállítási Lapok* a belgák által kiállított munkásokat, gyárakat, gépeket ábrázoló képeket nem a fényképek, hanem az iparcsarnokba valónak tartotta.⁹⁶

A város épülésével, növekedésével helye is megváltozott a nemzeti önképben, elég, ha az 1885. évi országos kiállításra gondolunk, melyen a főváros maga is kiállítási tárgy lett. A tárlat egyik nagy attrakciója volt Klösz György hatalmas Andrassy út panorámája. Klösz a fővárosi pavilonban állította ki a díszes útvonal 1/100 arányú, kétszáz darab összefüggő felvételből összeállított szinte trompe-l'oeuil-szerű, az utat teljes hosszúságában mutató panorámáját, a mellékutcákat is megfelelő perspektívában ábrázolva.⁹⁸

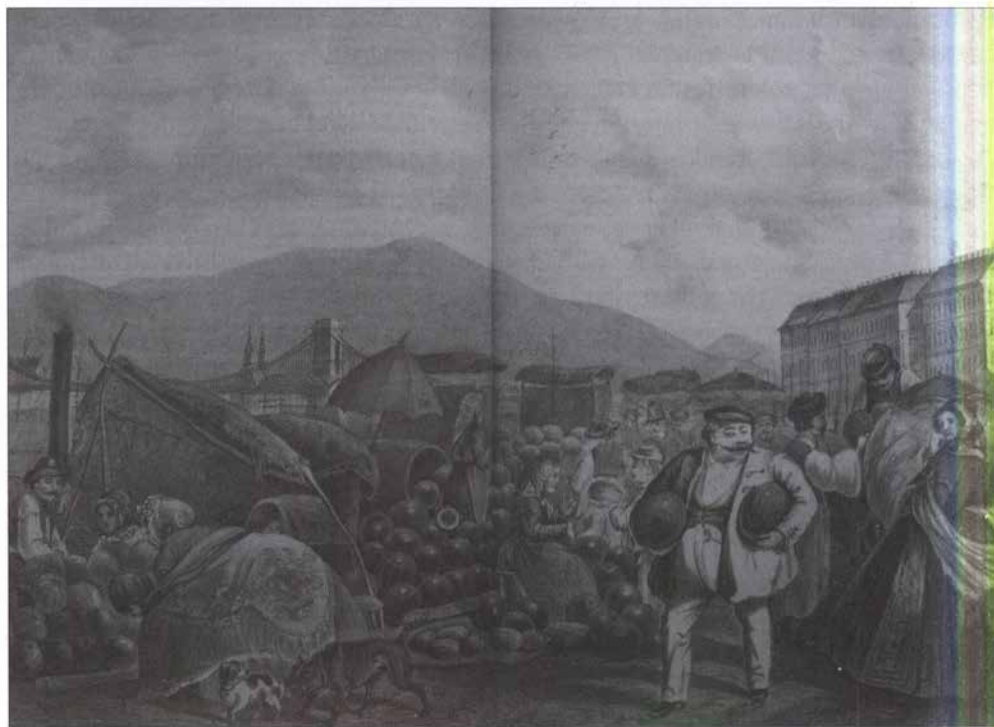
A szövegek kiemelik, s számtalanszor a világvárosiasodás fokmérőjeként használják az utcai figurák fontosságát a város sokszínűségében: „az utcai napi életben némi apróságokban is tapasztaljuk a nagyvárosokhoz való közeledést, így többek között vannak utcasarkainkon csizmatisztító gyerkőceink; s van utcai fagyaltunk, néhány nap óta, ugyanis zöldre festett csinos kis kocsikat láthatni utcáinkon, melyeket nemzeti zászlóval díszítenek és rajtuk nagy pléh vagy faedényekben fagyaltot árulnak.”⁹⁹ Az utca kényelmi berendezéséhez tartozó, a közteret üzleti terepneként használó figurák mellett a sajtóságos nagyvárosi karakterek is az utcák mindennapi életéhez tartoztak, sőt ez utóbbiak akár jellemezheték a környéket. „Budapest annyira világvárosias színű lett immár, hogy gazdag választékban teremtett meg egy sor tipikus alakot, csupa igazi tösgyökeres budapesti figurát, akik jellemzőkké váltak egy-egy városrészre, egy-egy utcára. A Kossuth Lajos utca csau-sipkás katonatisztjét ki nem ismeri? Vagy a Koronaherceg utcai fin-fleur alakja ki előtt ismeretlen? Az elegáns lipótvárosi roué csupa törülmetszett alak. A baka a Király utcát jellemezi, a vidéki atyafi elbámult arcával a Kerepesi utat. Minden utcának megvan a maga virága, hőse.”¹⁰⁰

E figurák még a századforduló után is lényegesen gyakrabban szerepeltek az élc-lapokban, mint a fotográfiai lemezen. Nyugat-Európában az utcai alakok már a fényképezés egészen korai időszakában megjelentek, pl. Charles Nègre 1853-ban kapta lencsevégre híressé vált verklisét és – ahogy Graham Clarke megállapítja John Thomson képeiről –, realista módon, karikatúrisztikus és festői eszközök használata nélkül örökítették meg. Deborah Epstein Nord a nagyvárosok társadalmi valóságát feltáró fotográfusokat az antropológusokhoz hasonlítja. A nyugati ember – mint mondja – gyakran használta nem nyugati kultúrákhoz tartozó népek képeit saját önképének meghatározásához, kultúrája jellegzetes vonásainak leírásához. A bennszülöttek vizsgálatának ebből a tradíciójából kiindulva fordult a 19. század közepén a slu-

mok népe és az utcai alakok felé.¹⁰¹ Magyarországnak nem volt kolonizációs tapasztalata, és a magyar önkép meghatározásában a népi hagyományok fontosabb szerepet játszottak, mint a városi kultúra.

A tényfeltáró újságíráshoz kapcsolódó survey típusú képeknek csak az 1910-es évekre jött el az idejük. Budapest akkorra ért a fejlettségnek arra a fokára, hogy szükségessé vált a segíteni képes városi társadalommal megismertetni a nagyvárosi térben elkülönülve létező, láthatatlan nyomort. Ezek az okok együttesen játszhattak közre abban, hogy az utca állandó színeit biztosító alakok és a társadalom mélyén élő rétegeket megörökítő képek hiányoznak a magyar fotográfia palettájáról az 1900-as, 1910-es évek előtt. Egészen kivételes és egyszeri Tiedge 1856-ban készült, „pesti gamint” ábrázoló fényképe ami csak fametszetben maradt ránk.¹⁰²

Az utca népe rajzokon és festményeken is nagyon gyakran a nosztalgia okán bukkan fel, eltűnő alakok, mint a dunavizes, a fenyőmadaras tót vagy a népi romantikát visszacsempésző piaci élet megelevenítésével. Wágner Sándor festménye apropóján így írt a piacról Ágai Adolf: a Duna parton „virul az a csepp magyar népelet, melyet még nem szívott fel magába teljesen a kiegyenlítő, színvesztő forgalom. Itt hallik még egy kis igazándi falusi magyar szó (...) Az a magasra nyúló, hórihorgas négykarú lámpás balra, meg jobbrul az a hirdető oszlop: már intő jelei annak, hogy maholnap vége a hetivásárnak. Kialszik a vénhedt gáz, kigyúl a fiatal villamosság és beüt a

16. Dinnyevásár a Duna parton. Van der Venne rajza

Képes Ujság, 1859. 21. szám, 247. old.

vásárcsarnok, vesztére az eredetiségnek, de javára a közegészségi állapotnak. A jözanság és gyarapodás diadala a költészet fölött.” A piaci életet „a vásári csarnokokba terelte az egészségügy, a kényelem és a csín. A csín, igenis. De nem ám a festői-ség.”¹⁰³

Ezt a romantikus, festői nézőpontot a fővárossal kapcsolatban a fotográfia is a magáévá tette, számos képen örökítve meg Pest piacait. Hagyományosan kedves témája volt a festők ecsetjének a dinnyepiac. Példának elég, ha Weber Henrik 1840-es években készült litográfiájára,¹⁰⁴ Van der Venne 1859-ben rajzolt, Duna parti dinynyepiacot ábrázoló képére (*16. kép*), Vágó Pál 90-es éveket idéző tusrajzára¹⁰⁵ gondolunk. Cserna Károly 1900-as évek elején festett, az utolsó pesti borszáritó házat megörökítő képén pedig gondosan megőrizte az előtérben, dinnyehalom közepén üldögélő kofát a fénykép előképről.¹⁰⁶

A képzőművészet a századforduló után már festőibbnek minősítette a Belvárost, fényképektől kölcsönözve néha a látványnak nem csak az elpusztult architektonikus elemeit, de néha még staffázsfigurákat is, mint Dörre Tivadarnak az a Hatvani utca és Ferenciek tere találkozását ábrázoló festményén. (*19. kép*) Dörre a már lebontott Grassalkovics palotát korábbi fényképek alapján festette meg, a templom tövében üldögélő öreg honvédet és az „utca királyát”, a csipőre tett kézzel álló rendőrt pedig Klösz György 1890-es évek elején felvett fényképéből kölcsönözte, melyen a szép barokk épület helyén már a Dréher palota magasodott. (*17. kép*) Ezek a festmények idilli, derűs étellel töltik meg a fényképekről a bontás előtti utolsó pillanatban, már a megfogyatkozott élet jeleit mutató lepusztult állapotában ismert utcákat, tereket.

A RÉSZBEN MEGVALÓSULT VÍZIÓ

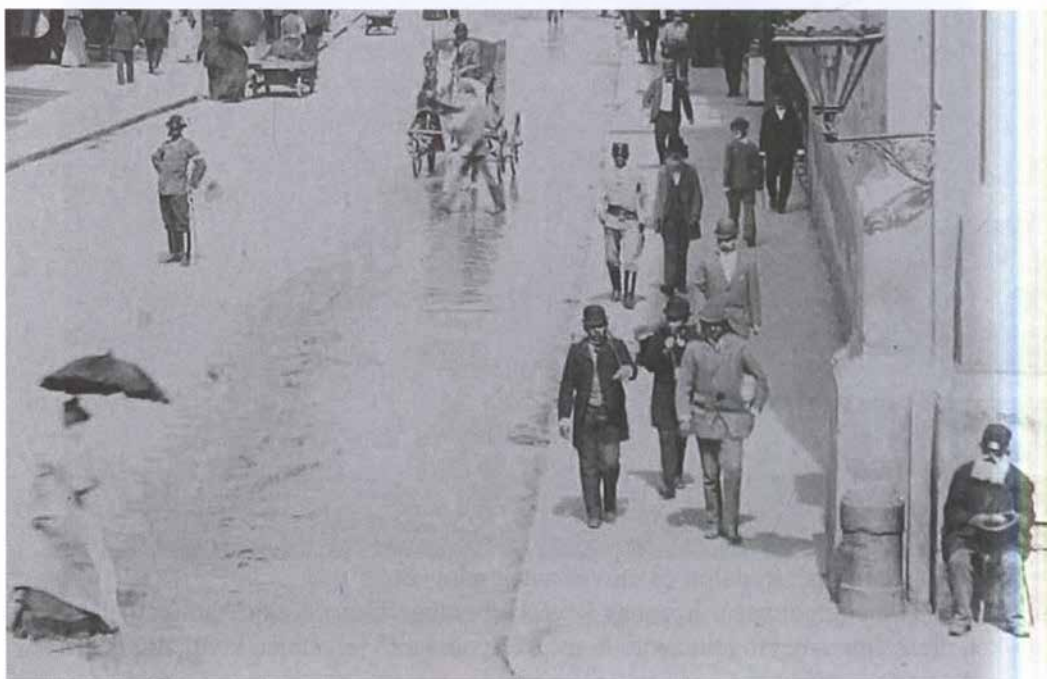
Az elkészült, új Belváros szinte kizárólag a Kígyó teret és környékét jelentette a fényképészek számára. Megörökítettek néhány modern bérházat, a Szervita tér és környékének új arcát, az Egyetem teret a tudomány komoly barokk hajlékával, a híd a felé vezető Kossuth Lajos utca frissen emelt épületeit, az Országos Kaszinót, a Tudományegyetemi Alap bérházát, és a Ferenciek terén álló Király bazárt. A képek zöme azonban a Kígyó teret ábrázolja, szinte ugyanabból a nézőpontból, hol a város felől, szemben a két Klotild palotával, hol a híd felől. Az Eskü utat sokkal kevesebb fényképre találták méltónak, tornyaikkal a Klotild paloták a másik oldalról impozánsabb látványt nyújtottak.

A Belváros fényképes leírásában ugyanazon van a hangsúly mint a róla szóló szövegekben: „Ami a bécsieknek a Graben, a berlinieknek az Unter der Linden, a párizsiaknak a Boulevard des Italiens és a Place de l’Opéra, az a budapestieknek a Kígyó tér, az Eskü út a hatalmas Klotild-palotákkal, a főváros eme két legdíszesebb és legmonumentálisabb épületével, melyek a Kossuth Lajos utcába betévedő sétálóknak már messziről szembe tűnnek. A híres Kossuth utcai korzó eme paloták határáig nyúlik és itt láthatjuk a politikai, irodalmi és művészvilág nagyjait.”¹⁰⁷

A vizuális megfogalmazás azonban kevésbé bombasztikus. A sajtóban megjelent egy-két, utcaszinten megfogalmazott, korzózókat ábrázoló felvételen kívül alig talál-

*17. A Hatvani utca a Feszty-féle bazárból nézve, 1890-es évek eleje,
Klősz György felvétele
BTM lelt. szám: 66.2 k*

19. A Grassalkovich palota, Dörre Tivadar vízfestménye

BTM lelt. szám: 681

ni olyan fényképet, amely a város modern szívének szánt tér és az ahhoz vezető nemes artéria életét ismertetné meg velünk. Mint a fenti idézet is mutatja, és mint Gyáni Gábor is megállapítja, a korabeli publicisztika és szépirodalom szerint is a városnak ezen a pontján lüktetett az élet. A fényképezés technikája már nem indokolta a képek néptelenségét, amit viszont mintha keresett volna a fotográfus. A Kígyó teret megörökítő fotográfiák jó része ugyanis nyáron készült, – a Klotild paloták luxuslakásainak lakói, a leeresztett redőnyök tanúsága szerint fürdön vannak –, s ilyenkor valóban kihalt volt a Belváros. (20. kép)

A város emlékműként való vizuális megfogalmazása különösen érvényes a város-szövet művészi nagyvárosiasságban lehangsúlyosabb pontjaira, mint az Andrassy út, a Szabadság tér és a Kígyó tér. Ez utóbbi volt a város első tere, melynek minden térfalát elegáns, új épületek alkották. Ezeken a helyeken a fotográfust erősen fogva tartotta a frissen született nagyváros építészeti aurája és a város percepciójának tradíciója. Az 1890-es években készült felvételek nagy részén örömmel csemegézhetünk apró városi zsánereket keresve, de az emberi alakok alapvetően még a staffázsfigurák szerepét töltik be az architektúra megörökítésének szándékával született fotográfiákon.

A szövegekben lefestett élénkséget egy őszi vagy tavaszi korzót ábrázoló fénykép

- < 18. Öreg honvéd a ferenciek temploma előtt. A Hatvani utca közepén rendőr áll.
Részlet a 17. számú képből

igazolja. Egy Kossuth Lajos utcai ház erkélyéről felvett fotográfián sűrű fekete embertömeg hullámzik az utca mindkét oldalán, végig a Klotild paloták mellett, egészen a hídig. A minden bizonnyal amatőr fényképész éppen ez a hangyabolyszerű, nagyvárosias nyüzsgés foghatta meg. Egy szintén amatőr fényképező sztereoképekből álló sorozata hasonló tanulsággal jár. A város különböző pontjain felvett képek, jóllehet nagyon sokat őriznek a turista szemnek szánt komponálásból, az utcai élet számtalan apró mozdulatát rögzítették érzékelhető szándékossággal és örömmel. A fényképezővel szembe ügető konflis, villamos, a kép közepét elfoglaló automobil az Oktogonon, lovasrendőr a Teréz körúton, átkelésre váró emberek az utcasarkon – s a Weiner és Grünbaum áruház előtt kövező munkások kedvéért még az épület mutatós kupolája is lemaradt a képről.¹⁰⁸ A meglehetősen kevés nem hivatásos fotográfus által készített felvétel azt mutatja, hogy a város észlelésének hangsúlya lassan az épületekről az utcai életre helyeződik át az 1900-as évektől.

Az 1900-as évektől lényegesen több fotográfia örökíti meg az „egyesített belváros” északi, lipótvárosi részét, a Ferenc József teret, a Deák tér és Országút környékét, s különösen az új Országház vidékét. A funkcionális csomópontokra széttagolódott városban a régi Belvárosnak a divat, az elegancia, a korzózás, a társadalmi reprezentáció, szerepe maradt. A városban zajló események fényképeit számba véve megállapítható, hogy a történelemhez hűtlen Belvárost elhagyta a történelem. A századforduló környékén első lépéseit tevő riportfotó nem nagyon talált a kamera éhségét kielégítő eseményeket a régi Belvárosban: temetési menet, az egyetemi ifjúság Rákóczi ünnepe, március 15-i ünnepség a Petőfi szobornál látható a képeken. A 48-as mozgalmas napok helyszínei közül csak a Nemzeti Múzeum, az egykori Szabad sajtó utca Landerer és Heckenast nyomdájának épületével, és egy szimbolikus hely, Petőfi szobra maradt, ahol az ünneplő tömeg leróhatta tiszteletét. Eltűnt a városháza, a Rózsa tér, Petőfi egykori lakásai, a forradalmi ifjak kávéházai. A történések az egykori városfalakon kívül az Andrássy úton, a Körúton, a Parlament környékén zajlottak.¹⁰⁹

A Belváros nagy része a szabályozás után is fehér folt maradt Budapest vizuális térképén.

KONKLÚZIÓ

A Belvárosról szóló szövegek és a fényképek egyaránt tanúságot szolgálnak arra, hogy a városrész helye megváltozott a város mentális térképén, s mind a Belváros-, mind a Budapest-fogalom lényeges változáson ment át az 1870-es évekkel kezdődő két évtized alatt. A fővárosi funkciókhoz tartozó intézmények, színházak, a Fővámház, a Parlament mind a határain kívül épültek. Új városközpont tervezése volt napirenden az Újépület helyén. Ekkorra már nem volt „a város”, csak egy a kerületek között, mégpedig egy olyan kerület, melynek a korabeli közfelfogás szerint nem volt a környező városrészekhez méltó centruma. A Belvárost integrálni kellett a modernizáción átesett külvárosok gyűrűjébe, s ez nemcsak az úthálózat összeforrasztását, hanem esztétikai egységesítést is jelentette, a Podmaniczky Frigyes által megfogalmazott szellemben: „igyekszünk oda hatni, hogy a belváros, valamint Pesten, úgy Budán, az egésznek megfelelő összhangzat szerint rendeztessék.”¹¹⁰ A fővárossal kap-

20. A Kígyó tér a Kossuth Lajos utca felől a két Klotild-palotával, 1910 körül

BTM lelt. szám: 15939

csolatban leggyakrabban használt, a legfőbbnek tartott erényét kifejező jelzők pedig az „új”, a „világvárosias” és a „modern” voltak. Nemzeti főváros mivolta mellett egyre inkább mint a nemzet életképességének bizonyítéka, a modernitás megtestesítője jelenik meg írásban és képen egyaránt. Ezzel a minőséggel, mint nemzeti teljesítmény, vett részt a magyar identitástudat formálásában és a nemzeti önreprezentációban.

A Budapest-imázs fejlődése, valamint a mentális és a tapasztalati Budapest-kép közötti eltérés jól kitapintható a fővárosról szóló szövegek és fényképek összehasonlítása során. Míg az 1860-as évek – publicisztikai és szépirodalmi – írásai a városról szólva többségükben a Belvárosról beszélnek, s részletes kép rakható össze belőlük az utcán zajló életről, addig képi ábrázolás alig van róla. A fényképek szinte kizárólag a nemzeti fővárost jelenítik meg, kiválasztva a város valóságából azokat az elemeket, amelyek ezt a képzetet erősítik. A nemzeti lét emlékműveit rögzítik és kínálják hazavihető turistaemlékként a nemzeti öntudat otthoni ápolása számára. A fotók

semmit sem őriztek meg a szövegekben rögzített, a hirtelen növekedés hatásaival küzdő preindusztriális városból – legfeljebb véletlenül, csak a fényképész szándékától függetlenül –, s az egyéb ábrázolások is legfeljebb karikatúrisztikus vonásokkal egészítik ki a fenti képet.

A fénykép, melynek a nemzeti identitás kialakításában játszott szerepe a 19. században az volt, hogy kiválasztotta a megörökítésre méltó objektumokat, eseményeket, az 1870-es évektől új tárgyat, a főváros modernitását helyezte a fókuszba. Mivel jelentős tömegben ekkortól kezdve keletkeztek városképek – különösen kiemelendő ebben az időszakban Klösz György munkássága –, a város rögtön egy nagyváros képét mutatja. A város régiségei iránti érdektelenség oka, hogy a modernitás lett a mindenkor Budapest-imázs meghatározó eleme és a mai képünket a 19. sz. második felének Budapestjéről is ez határozza meg. A főváros képein, ahogy magában a mai városban sem nagyon láthatók a múlt rétegei. A képek egy 19. századi modern nagyváros fényképekben megnyilvánuló vizuális emlékművét építették fel. Ebben az összefüggésben a Belváros egyértelműen az elegánsan épült Kígyó teret és a hozzá vezető széles, a Belváros legszelesebb útját, a Kossuth Lajos utcát, jóval kevesebb súllyal a Váci utcát, mely az egyre inkább a Belváros közepének tartott Gizella tér felé vezetett, jelentette. A városrész nagyvárosi átalakuláson át nem esett, a középkori utcaserkezetet továbbra is őrző részei nem fértek bele a magáról a korszellemet – melynek lényegét a régi házak újjal való felcserélésében látták – leginkább képviselő metropoliszként „beszélő” főváros önképébe.

A Belváros lebontása után éledt némi, legfőképp az irodalom által gerjesztett nosztalgia az eltűnt házak és a vele együtt eltűnt életforma után, s ez festmény és rajz formájában is megnyilvánult. A lebontott Belváros hétköznapi életéről azonban gyakorlatilag semmi vizuális emlékünk nincs, eltekintve attól a néhány tucat – főleg Klösz György által készített – fényképtől, melyek jöllehet az épített környezetet örökítették meg, de – a fénykép természetének hála – a fényképzéken lemezen rögzült valami a házak között zajló életről is. A Belvárosról élő képünk tehát szinte kizárólag architekturális, s mint ilyen nem nevezhető közelről sem teljesnek. Ez az állítás – további kutatásra várva – több-kevesebb megszorítással valószínűleg az egész 20. század előtti Budapest-képre kiterjeszhető.

JEGYZETEK

1. A kereskedelmügyi és a pénzügyminiszter 1891. július 25-ére vegyes bizottságot hívott össze a hidak kérdésének megtárgyalására. Az üléseken az Eskü téri híd elhelyezésével és a hozzá vezető úttal kapcsolatban három elképzelés közül az értekezlet által végül elfogadott koncepció szerint, – amely a további tervezés alapja lett –, a híd az Eskü téri plébániaépület és a Rudas-fürdő között kötné össze a két várost, a fő útvonal pedig a plébániától a Rózsa téren, Kígyó utcán, Sebestyén téren és Sebestyén utcán keresztül haladna a Hatvani utca felé. A későbbi viták központi kérdésére, a hídfeljáró elhelyezésére vonatkozóan pedig azt tartalmazta, hogy az a templom déli homlokzatával párhuzamosan, attól 13 méterre legyen. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1892., 1893., 1894. évi működéséről. Budapest, 1895: 37–38.

2. „A Belváros romjai”, *Vasárnapi Ujság*, 1897. 28. szám, 450.; „Az új és a régi magyar főváros”, *Vasárnapi Ujság*, 1898. 28. szám, 478.; Az első cikk, mely még a bontás idején íródott, 120, míg a második, mely egy évvel későbből datálódik 140 ház elbontásáról számol be.
3. E fejezet *Az utazó tekintet címmel* részben megjelent a Magyar Fotótörténeti Társaság honlapján.
4. Az 1851-ben feltalált kollódiumos üveglemezzel való munka, más néven nedves eljárás azt jelentette, hogy a fényképésznek, ha szabadba merészkedett, egész laboratóriumot kellett magával vinni, mert a helyszínen kellett a negatív célját szolgáló üveglemezt a fényérzékeny anyaggal bevonni, és az elkészült képet előhívni. *Stemlerné Balog Ilona*: Bevezetés. In: Fénnyel írott történelem. Szerk.: *Jalovszky Katalin* és *Stemlerné Balog Ilona*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001: 7.
5. *Landscape and Power*. Szerk.: *W. J. Mitchell*, Chicago, Chicago University Press, 1994: 1.
6. A témával kapcsolatban: *Szabó Júlia*: *A XIX. század festészete Magyarországon*, Budapest, Corvina Kiadó, 1985: 10.
7. *Magyarföld népei eredeti képekben. Föld-és népisme, statisztikai és történeti folyóirat*. Fényes Elek és Luczenbacher János felügyelése mellett szerkeszti és kiadja Vahot Imre, Pest, 1846.
8. Ezúttal a képek előállításában Varsányi János mérnök-rajzoló volt segítségére. Vahot fényképek után készítettett metszeteit később más publikációihoz, pl. a *Budapesti Visszhang Honismeret* című rovatában is felhasználta.
9. Hirdetés, *Képes Ujság*, 1859.
10. *Magyar Nők Képes Naptára*, 1861: 5.
11. *P. Szatmári Károly*: Vajda-Hunyad, *Vasárnapi Ujság* 1865. 44. sz., 552. Fényképek: Marschelek F. Kolozsvár, MNM TFT lelt szám: 70. 1157; Drescher L. Arad, magántulajdon
12. *Veress Ferenc*: A fényképezés múltja, jelene és jövője hazánkban. (Történeti és eszmetörredék), *Az Ország Tükré* 1862. 9. sz. 132. A szövegrészben olvasható: A fotográfozásról. Szerk.: *Bán András*, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984. 35–38.
13. *Kempelen Győző*: „A pestiek kirándulása Triesztbe”, *Vasárnapi Ujság*, 1862. 26. sz., 303.
14. *Vasárnapi Ujság* 1872. 24. sz. 294.
15. *Vasárnapi Ujság* 1859. 1. sz. 10.
16. MNM TFT lelt. szám: 67. 2532
17. Az 1867. évi koronázás emléket őrző, kis változtatásokkal az eredeti összeállításban megmaradt vizitkártya-albumban hat városkép található: két kép a Lánchídról és egy-egy felvétel a királyi palotáról, a Nemzeti Múzeum, az Akadémia épületéről, valamint egy rajz reprodukciója a képviselőházról. MNM TFT lelt szám: 5927-5922-1957.
18. *Mikszáth Kálmán*: A könyvekről. Bevezetés (1884). Mikszáth Kálmán művei, III. Novelláskötetek. <http://mek.oszk.hu>
19. „Szent István ünnepe” *Pesti Hölgy Divatlap*, 1866. 17. sz. 206.
20. *Vasárnapi Ujság*, 1874. 539.
21. *Vasárnapi Ujság*, 1855. 41. sz. 331.
22. *Vasárnapi Ujság*, 1862. 32. sz. 382.; *Vasárnapi Ujság*, 1862. 37. sz. 443.
23. *Fővárosi Lapok*, 1866. január 29. 87.
24. *Magyar Néplap*, 1865. december 17. 36.
25. *Vasárnapi Ujság*, 1873. 19. sz. 229.
26. BFL FKT tan. jk. 1872. szeptember 12.
27. *Magyarország és a Nagyvilág*. 1872. 455.
28. BFL FKT tan. jk. 1872. július 11.
29. A budapesti útikönyvekről lásd Pest-budai útikönyvek. Szerk: *Torda István*. *Budapesti Negyed*, 2004. 45. sz.
30. MNM TF lelt. szám: 134/1957

31. Sándor Tibor szíves közlése.
32. 1868-ban Gondy és Egey debreceni városképekből készített szuvenírt egy országos jelentőségű eseménynek, a daláregyleti találkozóknak A fénykép felirata: „Országos Dalár-ünnepélyi emlék”, 1868. szeptember 21. MNM TFT lelt. szám: 79-1388. Az 1876. évi Országos kiállítás emlékére Letzter Lázár készített fényképsorozatot Szegeden. MNM TF lelt. szám: 66-1388
33. Ő felségeik Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, 1866. 6. sz. 67.
34. BTM Kiscelli Múzeum lelt. szám: 54.175.1.4.
35. Az átfogó, Buda és Pest látképeit ígérő címeken belül gyakran tematikus sorozatok is rejtőztek. Néhány példa Zograf és Zinsler sorozataiból: készült egy sorozat „Margarethen Insel” címmel, de „Buda-Pest”, „Pest-Ofner Ansichten” és „Pest untere Donauzeile” című sorozatain belül is volt egy-egy csak a Margitszigetnek szánt képsor. „Pest-Ofner Ansichten” címet viselő vizezkártyái általános látképekből állnak. Egyenként vásárolható, gyűjthető kabinetképei a következő címeken láttak napvilágot: „Pest – The Town Park”, „Budapest (benne külön Pest) látképei”, „Budapest”, „Buda –Pest”, „Pest-Ofner Ansichten” és „Margitsziget”
36. Néhány példa Gévy Béla sorozataiból: „Pester Ansichten”, „Pest-Ofner Ansichten”; Ezen belül: „Akademie Ansichten”, „Akademie Palast”, „Innere Akademie Ansichten”, „Eszterházy Galerie”, „Königsburg”, „Pester Donau Ansichten”, „Neu Pester Werfte”.
37. A fotómechanikai eljárások lényege az volt, hogy a fényképet átrajzolás nélkül, közvetlenül alakították nyomófelületté. Első alkalmazója Magyarországon az eperjesi Divald Károly, aki a 70-es évek végén kezdte ilyen eljárással sokszorosítani felvidéki fürdőket, tátrai tájakat ábrázoló képeit. A fotómechanikai eljárások lehetővé tették, hogy a hagyományos fényképi úton való sokszorosítás 15–20-szorosát készítse el a fényképész naponta.
38. Klösz Györgyről lásd *Lugosi* 2002.
39. Erdélyi Mór tevékenységéről lásd *Baróti Judit*: Egy fővárosi fényképész: Erdélyi Mór. Szakdolgozat, ELTE BTK 1995. 31.
40. A témáról lásd *Peter D. Osborn*: Travelling light. Photography, travel and visual culture. Manchester Macheder University Press, 1988.
41. *Mikszáth Kálmán*: A fotográfiák regénye 1873. <http://mek.niif.hu>
42. BTM Kiscelli Múzeum lelt. szám: 12586
43. (*Vasárnapi Ujság*, 1865. 41. sz. 521.) Két évvel később pedig egyik árufelvételi irodáján sátrat épített a koronázási kardvágást fényképező Borsos Józsefnek. A DGT és a fotográfia szoros kapcsolatát mutatja az is, hogy a hajózási társaság tulajdonában volt az Indrikó János által 1867-ben fényképezett óbudai hajógyár is. További kutatást igényel még annak kiderítése, vajon Heidenhaus Ede képeinek keletkezésében volt-e szerepe a Duna Gőzhajózási Társaságnak. A felvételek egy része ugyanis a DGT pesti működésének helyszíneit örökíti meg (az épülő rakpart környéke, kotróhajó, az elkészült kikötői partszakasz vaskerítése, a DGT székháza a Duna-parton), míg a többi jellemző városkép, esetleg újonnan épült ház, elegáns villa. Heidenhaus közgyűjteményben található képeinek másik része Duna menti városokat ábrázol. MNM TF lelt. szám: Vác 613/1953, Pozsony 618–619/1953, Esztergom 616/1953, Szob 617/1953, Németóvár 611/1953. Szintén Duna menti településekről, így Budapestről is készített felvételeket Amand Helm. *Duna-album* MNM TF lelt. szám: 91.348- 364. Album száma: III/f/14. Helm pár évvel később ismét végigutaztatta kameráját a Duna mentén és a képeket *Neue Donaubilder* címmel jelentette meg. 1870-es években készült sorozatából is őriz képet a MNM TF Lelt. szám: Oberzell 2002.346.
44. *Lugosi* 2000, 59.
45. *Ignotus*: Túl a Dunán. Pesti dolgok. *A Hét*, 1903. 552.

46. „Nagyszerű mérnöki vállalatok” (Idézet a *Magyar Mérnökegylet Közlönyéből.*) *Vasárnapi Ujság*, 1869. 19. sz. 260.
47. *Salamon Ödön*: Kocsin és gyalog. Budapest, 1897. 47.
48. *Newhall* 1982. 111.
49. *Buzinkay Géza*: Sajtóviták az egyesítésről. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk: *Gyáni Gábor*. Városháza, Budapest, 1998. 67.
50. *Blána Szilárd*: Budapest fő-és székváros világvárossá tételének eszközei és módjairól. Tanulmány közegészségügyi és szociológiai szempontokból. Budapest, Pallas Rt. Nyomdája, 1893.; *Illyés Dezső*: Fővárosunk végleges szabályozása tekintettel a Duna-szabályozásra és az állandó világkiállítás eszméjére. Budapest, Aigner Lajos kiadása, 1877.
51. „Egy hét története”, *Hazánk s a Külföld*, 1865. 689.
52. *Ambrus Zoltán*: „Strófák Budapestről”, *A Hét*, 1902.
53. *Michel de Certeau*: The Writing of History. New York, Columbia University Press, 1988. 3–5.
54. Pest-budai útikönyvek. Szerk: Torda István. *Budapesti Negyed*, 2004. 45. szám, 60–73.
55. *Nemo (Ágai Adolf)*: Fővárosi tárcalevél. Tornyok és kürtök. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1871. 22. sz. 306.
56. „A Belváros romjai”, *Vasárnapi Ujság*, 1897. 28. sz. 449.
57. „A Belváros romjai”, *Vasárnapi Ujság*, 1897. 87.
58. *Dániel (Papp Dániel)*: „A régi városháza”, *A Hét*, 1900. 266.
59. *Lechner Jenő*: A régi Pest és Buda. Németh József Technikai Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1922. 22.
60. *Vasárnapi Ujság*, 1873. 21. sz. 254.
61. *Városatyák Lapja*, 1910. 358.
62. *Fővárosi Lapok*, 1870. 210.
63. S.-s.: „A legrégebbi Pest”, *Vasárnapi Ujság*, 1884. 36. sz. 567. A társaság tagjainak neve nem, de későbbi foglalkozása szerepel az írásban: „Tagjai csekély kivétellel mind hatalmas, tekintélyes férfiakká váltak. Egy részök tanár lett, aki könyveket ír s most tagja a tudományos akadémiának; egyik előkelő államhivatalnok, a másik egy nagy lap felelős szerkesztője, melynek roppant tekintélye van, de kevés prenumeránsa; egy harmadik egy eleven kis lap rektora, melynek tekintélye nincs ugyan sok, de annál több előfizetője; egyik többszörös képviselőjelölt, egy másik meg valóságos honatya. Került a geográfiai társaságból minden, orvos, ügyvéd, bankár, igazgató tanácsos, még tán háziúr is.”
64. *Newhall* 1982. 103.
65. A főváros kiállítási bizottsága kérte, hogy a Kossuth Lajos utcai kisajátított házakat se bontsák le, hanem alakítsák át olcsó szállásokká a kiállítás idejére. „A főváros a kiállításért”, *Fővárosi Lapok*, 1895. 452.
66. 1895-ben a főváros középítésiügyi bizottsága foglalkozott egy magán kéréssel. Valaki hasonló célból ideiglenes hullámszögeltető horgonybádog bazárokat szándékozott emelni a Kossuth Lajos utca keleti oldalán a Sebestyén és Rózsa téren lebontandó házak helyére. *Vasárnapi Ujság*, 1895. 374.
67. „A budapesti belváros építkezéseiből”, *Vasárnapi Ujság*, 1895. 32. sz. 521.
68. „Az Eskü téri híd fundamentomai”, *Új Idők*, 1898. 224.
69. *Lux Terka*: Budapesti fotográfiák 47.
70. „Építészet”, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1871. 1 sz. 9.
71. *Lugosi* 2000. 61.
72. Uo.
73. *Graham Clarke*: The Photograph. Oxford University Press, Oxford, 1997. 75–79.

74. Gyáni Gábor: A reprezentatív város – a reprezentált város. In: Budapest – túl jön és rosszon. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008: 164.
75. Idézi: *Andrea Kahn*: Imaging New York. Representation and Perception of the City. In: The Urban Lifeworld. Formation, Perception, Representation. Szerk.: *Peter Madsen* és *Richard Plunz*. Routledge, London, New York, 2002: 237.
76. A kültéri fényképezésről lásd *Stemlerné Balog Ilona*: Történelem és fotográfia, Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 47.
77. *Herman Ottó*: A nyomor csillagászata, *Vasárnapi Ujság*, 1874. 46. sz. 729.
78. *Borostyáni Nándor*: A Gellérten, *Vasárnapi Ujság*, 1871. 46. sz. 577–578.
79. Pl. MNM TFT lelt szám: Lócse 69. 295, Szepesváralja 86. 411, Szepesolaszi 69. 801
80. A város konnotációja mindig az energia, az innováció, a civilizáció, de ugyanakkor a zaj, a csúnyaság, a materializmus, a vidéké a béke, a szépség, a tradíció és más részről a szegénység, a tudatlanság. *Dorothy and Alan Shelston*: The Industrial City 1820–1870. Macmillan, London, 1990. 3.
81. *Sármány Ilona*: Ecset által homályosan? Fővárosok és festőik. *Budapesti Negyed*, 1996. 4. sz. 70–71. old.
82. A pesti polgárórség díszszemléje a Lánchíd alapkövetétele alkalmából, *Strohmayer Antal* színezett litográfiája, 1842. MNM Tkcs lelt. szám: 4399
83. *Faragó Éva*: A reformkori Buda-Pest. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1995. 63.
84. MNM TF lelt. szám: 5918-1957
85. *Herman Lüders* után *G. Hess*: A Vigadó (papír, acélmetszet, 1864 körül. MNM TKcs lelt. szám: 4964) és A Vigadó, *Zograf és Zinsler* felvétele (?) MNM TF lelt. szám: 82.874
86. *Molnár József*: Kálvin tér. Olaj, vászon, BTM lelt. szám: 1312 és A Kálvin tér, 1880. *Magyar Népvilág*, 1880. 2. sz. 30.
87. A Kálvin tér, 1880. *Magyar Népvilág*, 1880. 2. sz. 30.
88. A szerviták épülete, 1880. *Magyar Népvilág*, 1880. 2. sz. 24.
89. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár központi épülete az Egyetem utcában, *Dörre Tivadar* rajza, *Vasárnapi Ujság*, 1890. 6. sz. 88.
90. „Akik a föld alatt laknak”, *Vasárnapi Ujság*, 1906. 567.
91. *Borostyáni Nándor*: A Korona kávéház előtt, *Vasárnapi Ujság*, 1876. 729.
92. Gyáni Gábor: A reprezentatív város. In *Budapest – túl jön és rosszon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 165.
93. *Terri Switzer*: Hungarian self-representation in an international context: the Magyar exhibited at international expositions and world’ fairs. In: Art, Culture and National Identity in Fin-de Siècle Europe. Szerk.: *Michelle Facos, Sharon L. Hirsch*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 160–186. A fenti magyarság-kép sikerességét jelzi, hogy a chicagói kiállításon 1893-ban az amerikai szervezők egy nem hivatalos magyar kiállítást rendeztek az arab szekcióban, a beduin-bemutató mellett, aminek a fő attrakciója egy, már az 1878-as párizsi világkiállításon is sikert aratott kávéházi cigánybanda volt. 171.
94. „Egy indítvány népviseletek kiállítása ügyében”, *Nefejejts*, 1861. 11. sz. 129. és 39. sz. 456.
95. Párizsból. Nemzetközi fényképészeti kiállítás. *Anyagi Érdekeink*, 1869. 37. sz. 292.
96. „Fényképek a kiállításon”, *Képes Kiállítási Lapok*, 6. sz. 160.
97. *Farkas Zsuzsa*: Borsos József fényképeinek feldolgozásáról. In: Borsos József festő és fotográfus (1821-1883). Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2009. 181.
98. *Lugosi* 2000. 50.
99. „Mi ujság?”, *Nefejejts*, 1862. május 25. 8. sz. 94.
100. *Új Idők*, 1899. 215.

101. *Deborah Epstein Nord: The Social Explorer as Anthropologist: Victorian Travellers among the Urban Poor.* In: *Visions of the Modern City. Essays in History, Art, and Literature.* Szerk.: *William Sharpe és Leonard Wallock,* Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1987. 122.
102. Tiedge János: Egy pesti gamin, *Budapesti Visszhang,* 1856. május 29. 185.
103. *Porzó (Ágai Adolf):* Hetivásár Budapesten. Wagner Sándor festménye. *Vasárnapi Ujság,* 1893. 42. sz. 703.
104. *Faragó Éva: A reformkori Buda-Pest,* Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1995. 66.
105. BTM Kiscelli Múzeum, neg.: 15765.
106. BTM Kiscelli Múzeum lelt. szám: 160 k, *Vasárnapi Ujság,* 1908. 526.
107. *Ország-Világ,* 1909. február 26.
108. A képek magángyűjteményben.
109. A politikai természetű térhasználatról lásd Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó 1998. 96–105.
110. Buzinkay Géza: Három város hamvaiból éledt Főnix. In *Jalovszky Katalin - Tomsics Emőke: Budapest, az ikerfőváros,* Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 9.

RÖVIDÍTÉSEK

Lugosi 2000

Lugosi Lugo László: Klösz György (1844–1913) élete és munkássága. Polgart, Budapest, 2002.

Newhall 1982

Beaumont Newhall: The History of Photography from 1839 to the Present. The Museum of Modern Art, New York, 1982.

EMŐKE TOMSICS THE INVISIBLE INNER CITY

*THE TRANSFORMATION OF THE MENTAL IMAGE OF THE INNER CITY OF PEST IN THE LIGHT OF
PHOTOGRAPHS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY*

ABSTRACT

After 1870 the notion of both the Inner City and of Budapest underwent very significant transformations. Both the texts and the photographs from the times demonstrate that the place of the Inner City on the mental map of the capital changed. The institutions inseparable from Budapest's functions as a capital, such as the theatres, the Central Customs House, and the Parliament, were all erected outside its limits. By this time the Inner City had ceased to be "the city": it had become merely one of the districts, what is more a district which the public did not recognize to possess a centre worthy of the one which the neighbouring areas had.

The development of the image of Budapest, and the divergence between the mental and empirical views of Budapest can be detected though a comparison of the texts and the photographs on the city. While in reporting about the city the journalistic and literary texts of the 1860s provide a detailed image of street life in the Inner City, pictorial representations are scarce. The photographs almost exclusively confine themselves on the national capital, selecting from the reality of the city the elements which support this vision. They record the mon-

uments of the existence of the nation, and offer them as souvenirs that visitors can take home and use in cultivating their national consciousness. Hardly anything is preserved on the photos from the pre-industrial town struggling with the challenges of sudden growth, known from the texts. The role of photography in the shaping of national identity in the nineteenth century was to select the objects and events worthy of memorialization. From the 1860s on, Budapest was represented on photographs as the symbol of Hungary's progress, and as the chief repository of modernity and the national future. These representations emphasized the capital's growing size and national leading role, they took stock of its new buildings and institutions, and hailed the achievements of the creative abilities of the Hungarian nation. The conspicuous references in the texts about Budapest to the beneficent spread of modernity and its technological innovations were meant to give expression to the endeavour of raising the city developing "at an American pace" to the rank of a true metropolis.

The most striking feature of the Pest-image, in pictures and texts as well, is the lack of interest in old buildings. Layers of the past are hardly visible in the pictures, just as they are also not very conspicuous today. It was the visual monument of a nineteenth-century modern metropolis that came to be constructed in the photographic representations. In the eyes of the contemporaries, Budapest's chief distinguishing feature vis-à-vis other cities of Europe was its novelty. They recognized in its commitment to modern life a perfect incarnation of the spirit of the age. The visual mapping of the streets, squares and houses which were soon to be annihilated for ever, became important merely on account of the urban regulation works associated with the development of the bridgehead of Elizabeth Bridge. Until the 1880s it is hardly possible to find a photograph that would supply any information about urban life: the city appears on them almost exclusively as architectural scenery, and the "building portraits", removed from the urban setting, produce an ideal, rather than an empirical image of the city. As a consequence of this architecturally centred visual conception of the city, there was little room in the corpus of Budapest photographs for the internal areas of the Inner City not immediately on the Danube, which had very few "memorial-type" buildings. For the photographers, the completed new Inner City was also little more than Kígyó Square and its surroundings. The parts of the district which did not undergo metropolitan change and continued to preserve their medieval street structure, could not be accommodated in the self-image of the capital, supposedly best representing the "spirit of the age" (captured in the practice of replacing old buildings by new ones).

After the demolition of the Inner City, a measure of nostalgia, largely generated by literary fiction, emerged towards the old houses and the lifestyle that disappeared with them. Our image of the Inner City is thus nearly fully architectural, i.e., far from being complete. This statement, awaiting further research and with a few restrictions, can be probably extended to the image we hold about pre-twentieth century Budapest in general.

BUDAPESTI SZEMÉLYAUTÓ-KÖZLEKEDÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború közötti időszak a magyarországi autóközlekedés első nagy korszaka, amelyben a hazai motorizáció látványos fejlődésen ment keresztül. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy ez a fejlődés csak önmagában véve jelentős, mivel Magyarország nagyon alacsony szintről indult. Ha a gépjárművek számát az ország területéhez és lakosságszámához viszonyítva adjuk meg, Magyarország úgynevezett motorizációs mutatója 1938-ban 0,5 volt, szemben a felmérésben szereplő 14 európai ország 5,7-es átlagával.¹ Mindezekkel együtt a fejlődés jelentős. Ennek a fejlődésnek a látványos, mindenki szeme előtt zajló megnyilvánulása a személyautók használatának terjedése volt, ugyanakkor a fejlődés jeleként, és következményeként számos más, látványos és kevésbé látványos területen is változások történtek.

A tanulmány célja, felvázolni a két világháború közötti személyautó-használat jellegét, hogy a társadalom mely csoportjait érintette mint autótulajdonost és kik voltak azok, akik ugyan nem tulajdonosként kapcsolódtak a korszak autós szubkultúrájához, de nélkülözhetetlenek voltak annak fenntartásában. Milyen problémákat és feladatokat hozott magával a személyautók terjedése – ide értve az autó tartásából következő

Dr. Drottlev Jeno és barátnője egy amerikai autó mellett 1930 körül

Fotó: Négyesi Pál gyűjteménye

mindennapi igényeket, városépítési nehézségeket, közlekedésbiztonsági kérdéseket – és ezekre milyen válaszok és megoldások születtek.

A vizsgált korszak 1920-tól 1938-ig terjed. A kezdő évszám az automobilizmus háború utáni újjászervezésének kezdete, amelynek szimbolikus elindítója az első sváb-hegyi verseny volt 1920 őszén. A záró évszám megválasztásában egyrészt az játszott szerepet, hogy bár a fejlődés 1938-tól robbanásszerű volt, ennek háttérében a háborús erőfeszítések álltak, és fokozatosan beszűkült az autók magánhasználata. Másrészt a forrásként használt szakfolyóiratok egyike sem jelent meg ez évet követően. A téma térbeli lehatárolását az tette szükségessé, hogy a két világháború között az autóközlekedés elsősorban városi jelenség volt, Magyarországon Budapest központi szerepe és döntő súlya a korszak végéig érvényesült.²

A KÖZLEKEDÉSI VERSENY KORA

Az első világháborút követő időszakot Frisnyák Zsuzsa a közlekedési verseny korának nevezte közlekedéstörténeti kronológiájában. A korszak alapvető jellegzetessége, hogy míg a kiegyezés utáni kormányok helyesen ismerték fel a vasút szerepének jelentőségét a nemzetgazdaságban, addig a világháború után figyelmen kívül hagyták, hogy az országot – a világ gazdaság fejlődésének új tendenciáit követve – a motorizáció irányában kell fejleszteni. Néhány fontos infrastrukturális beruházástól eltekintve a közlekedéspolitika nem tudott eleget tenni a megfogalmazott igényeknek és elvárásoknak. A verseny a Monarchia idején elsősorban az osztrák és a magyar vállalatok között zajlott, de a két világháború között a verseny nem a vállalatok, hanem a közlekedési ágazatok között folyt tovább.³

A közlekedési versenyben a gépjárművek terjedését és térnyerését két területen korlátozták. Egyrészt a vasutat védelmező közlekedéspolitikában, másrészt a fogatolt járművek uralta közutakon. A hivatalos közlekedéspolitika a vasút közlekedési monopóliumát támogatta, mivel a magyar állami vagyon meghatározó részét a magyar állami vasutak képezték. A vasút védelmében a kormányoknak több eszköz állt rendelkezésre, például a törvényhozás, valamint az adó- és vámpolitika. A közlekedési ágazatok egymás mellé helyezését kormányprogramként először a Nemzeti Munka-tervbe foglalták bele, felismerve annak szükségét, hogy „a vasutak és a gépjárművek harmonikusan szolgálják a forgalom lebonyolítását.” Valójában a kormány csak 1939-ben kezdett változtatni a MÁV érdekeit érvényesítő közlekedéspolitikán, a hadsereg fejlesztése érdekében.⁴

A közlekedési verseny másik területén, a közúti közlekedésben a motorizációnak a fogatolt járművek mellett kellett helyzetét erősítenie és a gépjárművekkel szembeni előítéleteket eloszlatnia. A 20. század elején fordulat történt a lovak tartásában, a korabeli városi szemtanú számára ez elsősorban a városi lovak számának csökkenése során vált egyértelművé. 1911-ben még 21700 lovat számláltak a fővárosban. 1926-ban a becslések alapján már csak 7000-t.⁵ A jelenség magyarzataként széles körben elterjedt nézet volt, amit Herczeg Ferenc így fogalmazott meg: „A motor elűtötte a hátslovat.”⁶ Valójában a városi közlekedésben használt lovak visszaszoru-

lásában a tömegközlekedési eszközök fejlődése éppúgy szerepet játszott, mint a belsőégésű motorok terjedése. Ezt jelzi, hogy a fővárosban a vidékhez képest már a 19. század második felében kisebb volt a lóállomány, az ezer főre jutó lovak száma 1889-ben 10 volt, miközben például Makón ugyanebben az évben 64 ló jutott ezer lakosra. A fővárosban lakók jelentős része ekkor már nem tartott saját lovat és kocsit, a mindennapi közlekedésben inkább lóvasutat, omnibuszt vagy bérkocsit használtak, és a század végétől ezek helyét is fokozatosan átvette a villamos és a földalatti.⁷

A hatóságok intézkedései egy ideig védték a lovakat az automobillal szemben, így az első nemzetközi egyezmény is feltételül szabta, hogy csak azok az autók közlekedhetnek, amelyek zörejükkel nem ijesztik el a háttas és igavonó állatokat.⁸ A közlekedési verseny ellenére azonban a két világháború között a hazai gépjárműállomány, ha nem is robbanásszerűen, de egyenletesen fejlődött, és csak a világválság vetette vissza rövid időre.

AZ AUTÓVÁSÁRLÁS KÉNYSZERE

Az 1920-as évek elején az autó használatát még korántsem nevezhetjük elterjedtnek, vagy általánosnak, ugyanakkor az élet egyre több területén megjelent. 1928-ban Márai Sándor már arról írt, hogy az autóvásárlás a huszadik század emberének tudat alatti kényszere, egyfajta kortünet, messze túl sznobizmuson, üzleten vagy sporton.⁹

Az autó használatának terjedésével párhuzamosan rendeltetései, feladatai is kezdtek körvonalazódni. A 20. század első felében az autó használatát tekintve három funkciót különböztethetünk meg: az autó lehet státuszszimbólum, a szabadidő eltöltésének eszköze és munkaeszköz.

Az autók reprezentációs és társadalmi értékét státusz- és rangjelző funkciója adta, és fordítva, az elitbe tartozás egyik ismérve az autótulajdonlás volt. Az autó reprezentációs eszközként való definiálása különösen igaz volt az autók terjedésének kezdetére, amikor ritkasága és drágasága miatt a legszorosabb értelemben vett luxustárgynak számított, jelölte a rangot, a presztízst és az anyagi jólétet. Autótulajdonossá is először a születési arisztokrácia vált (hercegek, bárók, grófok), majd a pénzarisztokrácia (gyárigazgatók, bankvezérek) s csak a világháború után növekedett jelentősen a felső-középosztálybeli autótulajdonosok, mindenekelőtt ügyvédek, orvosok, művészek száma.

Az autó státuszszimbólum jellegét leginkább a politikai elit autóhasználatára mutatja. A hivatali autók rendkívül kicsiny száma jelzi, hogy az autóval rendelkező hivatali személyek igen szűk csoportjának presztízst hivatottak emelni. Mindemelllett a politikai elit befogadása az autós szubkultúrába – például beválasztásuk az Automobil Club elnökségébe –, azzal az eredménnyel is járt, hogy állami szinten tudták képviselni az autós érdekeket, így a két világháború közötti autóhasználók elit státusa nagy szolgálatot tett a motorizáció terjedésének.¹⁰

A születési arisztokrácia és a közhivatalt ellátó személyek az autók reprezentációs jellegét, a különös gonddal kiválasztott, és kifejezetten reprezentációs célra gyártott autók mellett megkülönböztető jelzésekkel fokozták. Erba Odescalchi Sándor – Habsburg József Ágost unokája, Margit főhercegnő férje – memoárjában előszeret-

tel emlékezik meg a rangjához tartozó külsőségekről, beleértve autóikat is. Érzékeltesen írja le luxusautóik egyedi festését, arany csíkozásukat, ajtajukra festett hercegi címereiket.¹¹ A kormányzóság autói mindig feketére lakkozott elegáns autók voltak, mint a korszak egyik legjellegzetesebb és legkedveltebb luxusmárkájának, a Minervának egyes típusai.¹² Az állami használatú automobilonkat és a diplomáciai testületek autóit rendszámablájuk és megkülönböztető jelzéseik is kiemelték a forgalom többi járműve közül.¹³

Annak ellenére, hogy az autótartás a két világháború között elsősorban az elit életmódjához tartozott, az 1920-as évektől különböző szakfolyóirat-cikkekben vitatni kezdték annak luxus jellegét. A kérdés rendszerint az automobil adóztatásával, a luxusadóval, az automobilonkat és alkatrészeit sújtó magas vámokkal kapcsolatban merült fel. Az autótulajdonosok amellet érveltek, hogy az adók és vámok kivetésével a hatóságok teszik az autót luxustárggyá és elérhetetlenné a középosztály számára.¹⁴ Az autótartás havi költségei alapján az autó még az 1930-as évek végén is luxus maradt egy átlagos keresetű középosztálybeli számára. 1937-ben egy automobil 264,38 pengő havi költséggel járt, amely kiegészülhetett a sofőr bérével, amely 200–300 pengő között változott havonta.¹⁵

Reprezentációs funkciója mellett az automobil a szórakozás és kikapcsolódás új módjait terjesztette el. A helyváltoztatás nehézsége miatt korábban a kikapcsolódás az otthonra, a belvárosi korzókra, szórakozó helyekre, kávéházakra, mozikra korlátozódott. A várost elhagyni időigényes program volt, megelőzően is hosszú szervezést igényelt. Az autó megjelenése így egyfajta mozgásszabadságot adott a városi embernek és bizonyos spontaneitást a programok szervezésének.

Az egyre részletesebb autóstérképek nagy segítséget jelentettek ebben. A *Gépkocsivezetők Lapja* 1925-től előfizetőinek ingyen mellékletként autóstérképet adott. 1930-tól a Királyi Magyar Automobil Club (KMAC) hivatalos lapjában, az *Autóban* kéthetente frissülő „útijelentések” olvashatók térképmelléklettel, amely feltüntette

a z

*Képes üdvözlőlap az 1930-as évekből
A szerző tulajdona*

utak minőségét is. Az 1930-as évek közötti rendszabályozása szerint pormentesített, igen jó utak (beton, kocka, aszfalt), jó utak, közepes utak, rossz utak, földutak léteztek Magyarországon, de a melléklet jelölte a tervezett, a javítás vagy építés alatt álló utakat is. A KMAC térképei jól szemléltetik az akkor már kialakulóban levő fő közlekedési útvonalakat is.¹⁶ Az 1925-től kiadott budapesti zsebtérkép pedig a benzin-töltőállomásokat, javítóüzemeket, a rendőrőrszobákat, mentőket és tűzoltókat tüntette fel.¹⁷ A KMAC a térképek készítése mellett nemzetközi viszonylatban is népszerű túrautakat és túraversenyeket szervezett, a fővárosban pedig helyi versenyeket, amelyek a résztvevők és a közönség számára is a szabadidő eltöltésének egy új módját jelentették. Így az automobil az autótulajdonosokon túl egy szélesebb társadalmi réteg kikapcsolódását segítette elő.

A kirándulások és versenyek kiegészültek az autóval, mint technikai szerkezettel való ismerkedéssel. Ahogy Delmár Walter – a korszak nemzetközi viszonylatban is elismert versenyzője – fogalmazott, egy autó sose lehet olyan „fit”, hogy azon az igazi „motorsportsman” igazítanivalót ne találjon.¹⁸ Az autó „bütykölése”, javíthatása ily módon a felnőtt ember játékigényének társadalmilag elfogadott formájává vált.¹⁹ Annak ellenére, hogy az autótartás a korszakban elsősorban az elit életmódjához kapcsolódott, létezett egy réteg, amelynek az autó, mint egyfajta „haszonállat”, a jövedelemszerzés eszköze volt. Amellett, hogy autó fokozta az ember mobilitását, megkönnyítette a közlekedést a lakóhely és a munkahely között, az autó pénzszerző eszköze lett a hivatásos sofőröknek, egyrészt magánalkalmazásban, másrészt Budapesten közlekedő taxisként, valamint közvetett módon az autó a jövedelemszerzés eszköze lett az autóközlekedésre épülő szolgáltatóiparban, javítóműhelyekben és az autózáshoz kapcsolódó egyéb területeken dolgozók számára is.²⁰

AUTÓS PROPAGANDA

Az autóhasználat látványos terjedése ellenére a két világháború között is akadtak ellenzői. Némelyek megélhetésüket féltették, mint a bérkocsisok, mások túl drágának, vagy különösen veszélyesnek találták. Így az automobilizmus terjesztésében érdekeltnek jelentős propagandatevékenységbe kellett fogniuk, hogy eloszlassák az előítéleteket.

Az információszerzésnek és információadásnak legáltalánosabb módja a korszakban a hirdetés volt. Ezek kezdetben egyszerű szöveges üzenetek voltak, a legszükségesebb információkkal és igen szűk vásárlóréteget céloztak. Később megjelentek az olcsóbb autók, például a Fiat különböző típusai, és ezzel a hirdetések is megváltoztak. A kereskedő érdeke volt, hogy az új, lényegesen alacsonyabb árakról tájékoztassa vásárlóközönségét, mindenekelőtt a kisebb jövedelmű, de még mindig tehetős réteget. A hirdetésekben egyre több adat szerepelt, részletes leírást adtak az autók technikai tulajdonságairól, megjelentek a reklámszövegek és szlogenek („Minerva az autók királynője”, „Bugatti az autók telivérje” stb.) és a képi ábrázolások is.

A hirdetésekben túl egy-egy márka reklámozására lehetőségek hosszú sora kínálkozott. Márai Sándor ironikusan arról írt, hogy „civil ember a legritkább esetekben veszi

azt a kocsit, amit szeretne – neki azt a kocsit kell megvennie, amiből a fiatal Rothschild múlt ősszel vett egyet az agarának, csak drappban”.²¹ A gyárak és cégek igyekeztek kihasználni a közismert embereket övező figyelmet. Rendszeresen hivatkoztak hirdetésekben egy-egy eladott darabra, más esetekben autókat ajándékoztak, például Somogyi Nusi színésznőnek, aki amatőr autóversenyzőként részt vett a budapesti versenyeken.²²

A versenyek önmagukban is hasznos reklámfelületet jelentettek a képviselőknek, a gyorsasági és megbízhatósági versenyeken elért eredmények pedig presztízssértéssel bírtak. Az eredmények a cégeknek hivatkozási alapot, a vásárlóknak pedig viszonyítási alapot jelentettek. Ugyanakkor a szervezők igyekeztek a reklámot korlátozni és hangsúlyozni, hogy a verseny elsősorban sport, ezért a versenyszabályok rendszerint tiltották a gyári vagy képviseleti reklámszövegek elhelyezését az autókon.²³

Az autók népszerűsítésében nagy szerepük volt az autó-kiállításoknak is. Ezeket rendszerint a KMAC, a Magyarországi Automobilkereskedők Országos Egyesülete és a főváros szervezte. 1920 és 1938 között tíz önálló automobil-kiállítás volt Budapesten, a szünetelő években pedig a Budapesti Nemzetközi Vásár autó-kiállítása pótolta azt, de megjelentek kisebb rendezvényeken, vasipari kiállításokon,²⁴ tenyészállatvásárokon is.²⁵ Egyedül 1930-ban maradtak el a kiállítások a súlyos gazdasági helyzetre való tekintettel. Ezt valamelyest pótolta az ugyanebben az évben tartott Magyar Hét autós felvonulása.²⁶

1928-tól az autó-kiállítások sora egy szépségversennyel egészült ki, melyet a Magyar Athletikai Club rendezett margitszigeti sporttelepén.²⁷ A Concours d'Élégance résztvevői az előkelő budapesti közönség tagjai voltak, és inkább beszélhetünk társasági eseményről, semmint versenyről. Részben ez szolgáltatott alapot arra, hogy Széchenyi György gróf elmarasztaló cikket jelentetett meg, melyben „luxusautók drága multságának” nevezte a versenyt.²⁸ A verseny szerepe az automobilizmus terjesztésében mindezekkel együtt jelentős volt, különösképpen, hogy autó-kiállításként nemcsak a legújabb modelleknek, hanem a hazai karosszériagyártóknak is nyilvánosságot adott.²⁹

A versenyek és kiállítások mellett érdekes propagandát jelentett egy hasonlóan fiatal találmány, a mozgófilm. Az 1920-as évek elején a magyar filmgyárak közül a Corvin két autót bérelt, a Star Filmgyár pedig egy sajátjal rendelkezett.³⁰ Az 1930-as évek „autós” filmjei – *Meseautó*, *120-as tempó*, *Köszönöm, hogy elgázolt* stb. – és más filmekben szereplő autós jelenetek jelentősen módosíthatták az autókról a közvéleményben kialakult képet. A mozifilmek mellett gyakran mutattak be ismertető céllal autókról szóló rövidfilmeket, mint például az *Autó* című német filmet 1928 őszén a Budapesti Mozgóképzőházban.³¹

AZ AUTÓKERESKEDÉS

Az autókereskedelem a korszak egyik népszerű üzleti vállalkozásának számított. A vállalkozások jelentős része közvetlen kapcsolatban állt a nyugat-európai autógyárakkal, azok vezérképviseletei voltak. A márkák értékesítése azonban nem volt kizárólagos joguk. Sorra alakultak az autószalokok, melyek közül sok veszteséges volt és

csak rövid ideig működött. Így voltak ezzel azok a fiatalok is, akikre Granasztói Pál emlékezett vissza bátyja baráti köréből, és akik a Dorottya utcában hoztak létre egy üzletet francia márkák terjesztésére.³² Az autókereskedéssel foglalkozó vállalkozások a belvárosban úgynevezett mintatermeket, kiállító szalonokat tartottak fenn. A legtöbb esetben a kereskedők egy raktárral is rendelkeztek a külső kerületek egyikében. A szalonok zöme az V. és VI. kerületben volt, főként a Váci utcában, az Andrássy úton, illetve azok környékén.³³

Herczeg Ferenc némi túlzással arról írt, hogy az 1920-as évek közepén még a belváros minden utcájára jutott autókereskedés.³⁴ Az üzletek a világgazdasági válság alatt súlyos károkat szenvedtek, Budapest belvárosának boltjait sorra bezárták. Néhány cég ugyan fennmaradt, de az éves eladási statisztika erősen romlott. 1931-re a válság előtti utolsó évhez képest közel negyedére esett vissza az eladott járművek száma.³⁵

Ahogy a szalonok, úgy az autókereskedők is csaknem a semmiből tűntek fel, a kortársak pedig gyanakodva tekintettek rájuk. Az autókereskedelem – írta Herczeg

A Metallo Karosszériagyár Rt. standja egy 1928-as kiállításon

Fotó: Négyesi Pál gyűjteménye

Ferenc – „...ki volt szolgáltatva a farkasgyomrú és bádogpofájú ügynököknek”, az autószalonokat „...olyan urak tartották üzemben, akiknek már sem a kávéházi, sem a moziszakmában nem jutott hely”, és „...az egész üzletmenetet irányító elv, hogy jó ügynök az, aki az ócska sporhertet el tudja adni túragépként”.³⁶ A szerző ugyan erősen túlzott, de rossz véleményének volt valóságalapja. A kereskedők egyesülete is panaszkodott a megjelenő alkalmi ügynökökre, akik selejtes járműveket adtak el jóhiszemű vásárlóknak.³⁷

A nagyobb üzletek tulajdonosai autóeladókat alkalmaztak, az alkalmazottak munkájuk után jutalékot kaptak.³⁸ A teljesítménybérezés miatt az ügynök is érdekeltté vált az üzletben, rendszeresen értesítette az autótulajdonosokat a legújabb típusokról.³⁹ Az autók rendszeres cseréje azonban csak egy szűk társadalmi réteg kiváltsága volt. Pálffy-Daun József gróf például 12 év alatt több motorkerékpárt és öt különböző típusú autót vásárolt.⁴⁰

Az autókereskedelemhez szükséges szakképesítést 1929-től a Budapesti Kereskedelmi Akadémián lehetett megszerezni. Az autókereskedelmi szaktanfolyam indítása önmagában is jelzésértékű volt. A terjedő motorizáció, az egyre nagyobb kereslet szükségessé tette szakképzett eladók alkalmazását. A tanfolyam célközönsége elsősorban az alkalmazásban levők, a B listások, a vállalatok tisztviselői, üzlettulajdonosok és alkalmazottak, illetve az új generáció, a főiskolai hallgatók és a pályaválasztás előtt állók voltak.⁴¹

A hazai kereskedésekben az autók különféle típusait lehetett megvásárolni. Köztük csekély számban magyar gyártmányok is voltak. A háború és a forradalmak alatt, illetve a román megszállás következtében az autópark jelentős része megsemmisült, a szükségleteket pedig a hazai gyárak nem tudták fedezni, különösképpen, hogy a legjelentősebb, az aradi gyár a trianoni határokon kívülre szorult. Az országban maradt gyárak – mint a győri Magyar Waggon és Gépgyár, a budapesti Fejes Lemezmotor és Gépgyár, a MÁG, a Weiss Manfréd Művek és a MÁVAG – súlyos nyersanyag gondokkal, tőkehiánnyal és szakképzett munkások hiányával küzdöttek.⁴² Ekkorra a gépészműhelyek és kisiparosok többsége is felhagyott az egyedi tervezésű autók készítésével. A tőkehiány, az értékesítés nehézségei nyilvánvalóvá tették, hogy – bár az elkészült járművek technikai színvonala kifogástalan –, kisipari módszerekkel nem lehet gazdaságosan gépkocsit előállítani.⁴³

A fenti okok miatt a hazai utakon futó autók jelentős része külföldi gyártmányú volt.⁴⁴ A különböző típusok elterjedését leginkább a mindenkorai kereskedelem politika, a védővámok és a kereskedelmi egyezmények határozták meg. Az 1920-as évek elején a legtöbben francia autót használtak, az évtized második felében az európai gyártmányok mellett felfutottak az amerikai típusok is. Számuk jelentős mértékben meghaladta bármely európai országból származó autók számát. Bár az évtized végétől számuk csökkent, dominanciájuk továbbra is érvényesült. Az 1930-as évek elején az európai országok közül Olaszország és Németország autói para kezdett felkapaszkodni az Egyesült Államok mellé, a hazai piacokon előbb az olasz, majd a német gyártmányok száma növekedett jelentős mértékben, melyek az évtized közepétől már-már egyeduralmukodóvá váltak.⁴⁵

Az 1920-as évek végétől előtérbe kerülő olasz és német kereskedelmi kapcsolato-

kat jelezték a kiállítások is. 1936-ban az öt év után ismét megrendezett Budapesti Nemzetközi Automobil, Motorkerékpár és Motorcsónak Kiállításon a 102 kiállított autóból 60 német, 23 pedig olasz gyártmány volt.⁴⁶ 1935-ben Reinhard, a Német Gazdasági Tanács elnöke a német automobiliparról, mint a magyar-német barátság elmélyítésének eszközéről beszélt. A magyar mezőgazdaság jelentős piacot remélhetett a német ipar termékeinek megvásárlása fejében.⁴⁷ A magyar közvélemény pedig reménykedett a német autóipar új programjában, melynek célja a „népautó” kifejlesztése volt.⁴⁸

Márkák tekintetében az 1920-as évek elején az olasz Fiat volt a legelterjedtebb Magyarországon, melyből másfélszer annyi futott, mint a második helyen álló Benz automobilokból. Jelentős állományt képviseltek még a Ford, a Mercedes, a Laurin & Klement, az Austro-Daimler, a Puch és a MÁG automobilok.⁴⁹

Egy évtizeddel később Budapesten a magyar MÁG, a Fiat, a Mercedes Benz, a Buick, a Ford, a Steyr, a Citroën és a Renault képviseltette magát jelentős számban. Elterjedtek voltak az amerikai kisautók is, mint a Nash, Hudson Essex és Overland-Whippet. Az országos eloszlás nagyon hasonló, de feltűnő, hogy Budapesten nagyobb számban voltak magyar autók, a MÁG mellett WM és Marta automobilok, amelyeket elsősorban a bérfuvarozók használták. A magyar gyártmányok az évtized végéig megőrizték vezető helyüket Budapesten, 1938-ra is csak a Fiat gyár autói előzték meg.

Az 1930-as években jelentős átalakulás figyelhető meg a Budapesten használt típusok között. Az amerikai márkák – a Ford kivételével – lassan eltűntek, míg a német autók változatos típusokkal jelentkeztek. A mindvégig elsők között szereplő, nagy múltú Benz-Mercedes mellett nagy számban jelentek meg Opel, Adler, Wanderer, BMW és Hanomag autók. Az olasz gépjárműveknek inkább a számuk emelkedett a Fiat és a Lancia autók által. A francia gyártmányok közül a három legnagyobb márka, a Citroën, a Renault és a Peugeot is egyre kisebb számban futott a fővárosban. A brit autók közül a Morris és Austin kisautók száma emelkedett, a csehszlovák gyártmányok közül pedig a Tatra és az évtized közepétől a Škoda autók voltak jelen.⁵⁰

Az gépjárművek eljuttatása Magyarországra kezdetben nehéz feladat volt. Gyakran az autótulajdonos maga szervezte a szállítást. A világháború után azonban már működtek Budapesten kifejezetten autók szállításával foglalkozó vállalkozások. A nemzetközi szállítók – köztük az egyik legnagyobb, a belga Lloyd Royal Belge – garázshajókon, csomagolatlanul szállítottak autókat, rendszeres hajójáratokat indítottak a tengerentúlra, és Budapesten is tartottak fenn vezérképviseletet.⁵¹ Mellettük magyar érdekeltségű vállalkozások is voltak, például Blum és Polgár szállítók, akik kizárólag autók szállításával foglalkoztak.⁵² A kisebb tőkével rendelkező üzletek sok esetben maguk vállalkoztak az autók behozatalára. Granasztói Pál emlékiratában már-már regényes képet fest bátyja barátairól, akik a karosszéria nélküli autókat maguk vezették Nyugat-Európából Budapestig.⁵³

Az új autók árusítása mellett kezdetektől létezett hazánkban is használtautó-kereskedés. Egyrészt az autótulajdonosok maguk kínálták autóikat hirdetésekben, másrészt különböző márkaképviseletek nyitottak használtautó-telepet. 1930-ban az egyik legnagyobbat az Austro-Daimler–Puch–Steyr művek hozta létre.⁵⁴ Emellett rendszeres autóaukciót tartottak használt gépkocsik értékesítésére a Gépjármű Árverési Rt. vezetésével.⁵⁵

Magyarországon 1927-től jöttek létre autóhitel-intézetek, melyek az Amerikai Egyesült Államokból indulva terjedtek el. A vásárlónak rendszerint 25–33%-ot kellett előlegként kifizetnie, majd a hátralékot a következő hónapokban részletenként. A törlesztés időtartama rendszerint másfél év volt, a vásárló minden részletfizetésre váltót töltött ki, a kereskedő pedig az utolsó kifizetésig fenntartotta tulajdonjogát a járműre. A vásárlásnál a kamat igen magas (11–14%) volt.⁵⁶ Ennek oka, hogy a Magyar Nemzeti Bank 1928-ban megszüntette az autótöltő leszámítolását, ezért a hitelintézeteknek külföldi intézeteken keresztül kellett az üzletet lebonyolítaniuk, így a fizetésnél is a külföldi pénzvviszonyok voltak meghatározóak.⁵⁷

A gyári karosszériák mellett a korszakban még általános volt az egyedi tervezésű kocsiszekrény készítése. A hazai karosszériagyártás a magyar kocsigyártásból fejlődött ki, amely az automobil elterjedése miatt háttérbe szorult ugyan, de a vállalkozó kedvű gyártók áttértek az immár jobban jövedelmező karosszéria-gyártásra, így az első hazai autókarszéria is egy kocsigyártó műhelyben, Misura Mihály műhelyében készült el.⁵⁸

Az autó-kocsiszekrények formai fejlődésének Gulyás Jenő – aki elsőként foglalkozott Magyarországon iparművészként karosszéria-tervezéssel – három korszakát különböztette meg. Az elsőben ráadták az autóra „gyermekruháját”, a lovas kocsik kocsiszekrényét, a második korszakban az autó elhagyott minden feleslegeset, és a légellenállásnak megfelelőbb vízceppformát vette fel, a harmadik korszak pedig a tipizálás kialakításának korszaka.⁵⁹

Az autókat a kocsiszekrény típusa alapján három nagy kategóriára osztották, nyitott, csukott és kombinált autókra. Az 1920-as évek végéig a budapesti személyautók többsége nyitott karosszériájú volt. Az 1930-as évek elejétől emelkedni kezdett a csukott autók száma, és az 1930-as évek végére az autók több mint 80%-ánál ezt a típust regisztrálták. A kombinált autók végig a korszakban alacsony számmal ugyan, de stabilan képviselték típusukat.⁶⁰

Budapesten a korszak egyik legdivatosabb tervező-készítője Nagy Géza volt. Üzletét Albrecht főherceg számára készített karosszériája tette híressé, de sok éven keresztül ő készítette a kormányzóság autóit is, köztük Horthy Miklós Minerva autóját.⁶¹ Nagy Géza mellett a legnagyobb név a Zupka és Fia cég volt, amelyet még 1889-ben nyitottak meg kocsigyártó üzemként Budapesten. A legfelsőbb társadalmi köröknek gyártottak karosszériát, így Frigyes főhercegnek és József királyi hercegnek, amiért 1932-ben József királyi főherceg udvari szállítói címmel tüntette ki őket.⁶² Az említettekén kívül többek között a Metallo karosszéria gyár, a Kölber gyár, a Ludovika karosszéria üzem, Schillinger Gyula és Uhry Imre gyártottak még karosszériát személyautókra.⁶³

Az 1920-as évek elején a kereskedők és a karosszériagyártók között érdekellentét feszült. A kereskedők szorgalmazták, hogy engedélyezzék a kocsiszekrények nagyobb arányú importját, mert a karosszériagyártók nem készültek el időben a megrendelésekkel, emiatt a kereskedő tőkéje esetenként háromnegyed évig le volt kötve.⁶⁴ Tíz évvel később, amikor az autógyárak majd mindegyike rendelkezett karosszéria-üzemmel, az elégedetlenség középpontjában éppen az állt, hogy olyan kevés alváz kerül Magyarországra, hogy „...a magyar automobilipar egyik legnagyobb értéke –

tudniillik a karosszériaipar – szorul háttérbe emiatt.”⁶⁵ A megvásárolt autó forgalomba helyezéséhez szükséges forgalmi engedély kiadását gépjárművizsgálat előzte meg, melyet az illetékes gépjármű-kerületi székhely rendőrhatósága végzett.⁶⁶ Budapest esetében a székesfővárosi rendőr-főkapitányság feladata volt a vizsgáztatás, amely az Országos Automobilszakértő Bizottság hivatalos szakértője előtt zajlott.⁶⁷ A Bizottság által kiállított használhatósági igazolvány alapján a rendőrhatóság forgalmi engedélyt, műszerfalra felerősített igazoló lapot és rendszámot adott, utóbbit az alvázba is beütötték. A tábla téglalap alakú volt, rajta piros színnel a gépjárműkerület jelzése, fekete betűkkel az öt számjegyből álló rendszám.⁶⁸ A rendszámablákat 1933 nyarán kicserélték, az új rendszám két betűből és három számból állt.⁶⁹ A forgalmi engedélyekről gépjármű-kerületi és országos nyilvántartást is vezettek.⁷⁰

AZ AUTÓVEZETŐ

Az autók vezetése speciális szakképesítést igénylő feladat volt. A feladat elvégzésére az autó tulajdonosa felfogadhatott egy, az autóvezetésben jártas férfit, hivatásos sofőrt, vagy maga tanulhatott autót vezetni és úgynevezett úrvezetővé válhatott.

A hivatásos sofőrség mint szakma a második világháborút követő években népszerű foglalkozásnak számított, különösképpen, hogy a foglalkoztatás mellé rendszerint szállás és teljes ellátás is tartozott. A könnyű elhelyezkedés reményében sokan megtanultak autót vezetni, leginkább a vas és fémipari szakmában dolgozók közül. 1924 és 1929 között az állami gépjárművezetői tanfolyamot elvégeztek 67%-a volt fémipari munkás. Mellettük a korábbi bérkocsi-segédék jelentkeztek nagy számban a tanfolyamokra.⁷¹ Az 1930-as évek elejétől, a gazdasági válság hatására munkaerőpiaci helyzetük romlott, sok autót üzemen kívül helyeztek és az autótulajdonosok egyre inkább maguk vezették járműveiket.⁷²

Az álláskereső sofőrök egy része szaklapokban és napisajtóban ajánlkozott „úrházakhoz”. Hirdetéseikben a megbízhatóságot, és a többirányú szakismeretet hangsúlyozták.⁷³ Egyes kereskedők az autóvásárlóknak az autó mellé „megbízható” sofőrt is ajánlottak, esetenként azzal a hátsó szándékkal, hogy saját emberük segítségével könnyebben átvészeljék a kezességi időt.⁷⁴ A munkaközvetítés feladatát a Gépkocsi-vezetők Egyesülete is magára vállalta, kisebb-nagyobb eredménnyel folytatta is. Mellettük megjelentek az önjelölt állásközvetítők, akik bizonyos jutalék, pénzbeli ellenszolgáltatás fejében tájékoztatást adtak arról, hol várható üresedés. Így alkalmi közvetítővé válhattak az autótulajdonos rokonai, alkalmazottai, és bárki, aki értesülhetett a tulaj autóvásárlási szándékáról, vagy egy sofőr elbocsátásáról.⁷⁵

A magánalkalmazásban álló sofőrök javadalmazása az 1920-as években általánosan havi 300 aranykorona volt, évi egy-két rend ruhával, cipővel. A válság éveitől a főúri házak szívesen alkalmaztak házaspárokat, a férjet szerelő-sofőrként, a feleséget pedig afféle háztartási mindenesként.⁷⁶ A sofőrök kötelessége volt az autó vezetése és javítása mellett a háztartásban előforduló lakatos, vízvezeték és villanszerelési munkák elvégzése is.⁷⁷

A sofőröknek az alkalmazottak között elfoglalt helye kérdéses volt. Surányi Endre

Hivatásos sofőr az 1930-as évek végén
Fotó: Seidner Zoltán. Magyar Építészeti Múzeum

emlékezik vissza egy esetre, amikor gazdája egész családját az foglalkoztatta, hogy egy fontos vendég fogadásakor hova állítsák a sofőrt az alkalmazottak sorfalában.⁷⁸ Végül a komornyik és a szobainas közé állították, de a problémának ez nem jelentette a megoldását. 1927-ben a Gépkocsivezetők Egyesületének lapjában felháborodott hangú cikkben tiltakoztak, mert a készülő budapesti statisztika a háztartási alkalmazottakhoz számította a sofőröket.⁷⁹ Szakmai képzettségük valóban kiemelte őket a hagyományos cselédségből, ugyanakkor rájuk is ugyanazok a cselédtörvények vonatkoztak. Képzettségük mellett önrzetességük választotta el őket leginkább a személyzet többi tagjától. Nem szerettek mással foglalkozni, csak az autóval, és nem szívesen érintkeztek vagy étkeztek az alkalmazottakkal. Előfordult, hogy az autótulajdonos közvetlenebb hangot engedett meg magának a sofőrrel szemben, például letegezte. A sofőr persze kifogásolta ezt az „álgentry” és „lipótvárosi” hangnemet, mondván, ő nem „kocsis”.⁸⁰

A sofőrökről a korai időktől kezdve sajátos kép alakult ki a társadalomban. A laikus közönség bizonyos fokú ellenszenvvel viseltetett irántuk, ezért könnyen hitelt adott azoknak a híreknek, melyek a sofőröket rossz színben tüntették fel. 1925 januárjában *Titkos Ilona művésznő részeg sofőrjének garázdálkodása* címmel jelentek meg cikkek. A sofőrtársadalom természetesen szolidaritásának adta jelét, és támadta a „sofőrök tisztességét bemocskoló” újságírókat, míg a másik oldal igazolva látta fé-

lelmét a veszélyes, részeges, a törvény betűjét figyelmen kívül hagyó autóvezetőkkel szemben.⁸¹ Valójában a hivatásos sofőrökkel szembeni bizalmatlanság nem volt alap-talan. Mentalitásukat leginkább a „sofőr-tempó”, másként „zsvivány-tempó” kifejezés-sel jellemezték. Ez magában foglalja azoknak az apró, esetenként jelentősebb vissza-éléseknek az elkövetésére való hajlamot, amelyekkel anyagi vagy más természetű előnyökhöz tudtak jutni. Az élelmes sofőr fekete fuvarokat vállalt, vagy szándékosan elrontotta a kocsit, mert a javítóműhely számlái után közvetítői díjat kapott.⁸² Mások, amíg gazdáik nyaraltak, gazdag földesúrnak adták ki magukat, és luxusautókkal pará-déztak a városban.⁸³

A sofőrök érdekvédelmi egyesületüket, a Magyarországi Gépkocsivezetők Egye-sületét 1925-ben alakították meg. Az egyesület tömörítette azokat a sofőröket, akik közhasznú vagy magánhasználatú automobilon végeztek szolgálatot.⁸⁴ A szervezet célja volt egyrészt, hogy biztosítsák a sofőrök érdekvédelmét a munkáltatójukkal szem-ben, másrészt, hogy előmozdítsák a sofőrök foglalkozásának törvényi rendezését.⁸⁵

A helyzetük törvényes szabályozásának hiánya mellett a legnagyobb indulatokat kiváltó kérdés a sofőrök felelőssége volt. Sok esetben vált kérdésessé, mi a követen-dő joggyakorlat, amikor az autó hivatásos sofőr vezetése közben balesetet okoz. A bírói gyakorlatban az objektív felelősség elve érvényesült, tehát a baleseti károkért a gépjármű üzemtartóját terhelte a felelősség. Kivételt képezett, ha egyértelműen bebizonyosodott, hogy a sofőr a tulajdonos rendelkezése alól jogtalanul vonta ki az autót. Ezt azonban nehéz volt bizonyítani. Egy 1915-ös királyi kúriai határozat pél-dául felmentette azt a sofőrt, aki elvitte gazdáját színházba, majd ahelyett, hogy haza-vitte volna a kocsit, másfelé ment és balesetet okozott. Az ítélet szerint nem jogtalan-ul vette igénybe az autót, alkalmaztatásának körében járt el, még akkor is, ha más útvonalon haladt.⁸⁶

Ezzel szorosan összekapcsolódott az autónak veszélyes üzemként való nyilvántar-tása. Az autótulajdonosnak a veszélyes iparüzem tulajdonosához hasonló felelőssége volt. Az automobilon működése közben az állandó és különös veszélyt a sebesség, a zaj és a riasztó hatás képviselte.⁸⁷ 1930-ban az autóvezetők – hivatásos sofőrök és úrvezetők egyaránt – több fórumon követelték, hogy vonják ki az autót a veszélyes üzem kategóriából és szüntessék meg az objektív felelősséget.⁸⁸

A hivatásos sofőrök mellett a két világháború között teret nyertek azok az autótulajdonosok, akik maguk vezették járműveiket. Az úrvezető fogalma az 1920-as évek-ben már nem volt újdonság, úgy tekintettek rá, mint a „kultúremler egy új típusára.” Az úrvezetők számának növekedésében szerepet játszott, hogy egyre többen tudtak olcsó autóhoz jutni, de a sofőrtartás költségeit már nem vállalhatták magukra, illetve a technikai fejlődéssel az autók vezetése egyre egyszerűbbé vált.⁸⁹ Amikor 1928-ban a lapok szenzációként számoltak be arról, hogy Bethlen István automobilt vásárolt, az autós társadalom értetlenül állt a szenzációhajhászás előtt, hiszen számukra az autó-vezetés hozzátartozott a „savoir vivre”-hez.⁹⁰

A kezdő úrvezetők, korabeli zsargonnal a „datolyák” mindenkor az élcélődés tár-gyai voltak. Számos anekdotában szerepelt az úrvezető, akinek hozzáértése még hiá-nyos, de nagyon szeretne az autóvezetők társadalmához tartozni. Az ilyen vezető volt az alkatrész-kereskedők kedvence, mert bármely hasznos, vagy haszontalan alkatrész

megvásárlására rá lehetett venni.⁹¹ A gúnyolódás azonban nem minden esetben állta meg a helyét. Az úrvezetők nagy része ugyan megtartotta sofőrjét, elsősorban szerelési munkákra, mechanikusként, de az igazi „motorsportsman” a hivatásos sofőrökhöz hasonló műszaki felkészültséggel rendelkezett.

A korszak rendszeresen visszatérő kérdése – általában az autó luxustárgyként való definiálásával kapcsolatban –, vajon demokratikus jelenség-e az autó, és ha igen, jogos kifejezés-e az „úrvezető” fogalma. A felső társadalmi körök rendszerint hangsúlyozták, hogy az autó demokratikus jelenség,⁹² a gyakorlat azonban arról árulkodik, hogy mégiscsak igényt tartottak bizonyos megkülönböztetésre. Ezt mutatja a rendőrökkel rendszeresen összetűzésbe keveredő Odescalchi Miklós herceg esete. 1930 ősztől kirobbant rendőrségi ügye kapcsán az úrvezetők sajtóorgánuma felvetette a kérdést, hogy szabad-e előállítani azt, aki ilyen magas társadalmi pozíciót tölt be. A hatóságok előtt azonban az úrvezető és a hivatásos sofőr mint rendészeti jogalany egyenlőnek számított.⁹³ Az 1933-ban megtartott úgynevezett Automobil Nagygyűlésen, melyen a motorizáció terjedésének gátló tényezőiről, problémáiról tartottak ankétot, magát az „úrvezető” elnevezést is támadták. Helyette javasolták a német „Selbstfahrer” mintájára az „önvezető” elnevezést.⁹⁴

A 19. század végétől egyre általánosabbá váló emancipációs mozgalom az 1920-as évekre elérte a motorizációt is. Korábban a „sport-lady”-ket elegáns amatőröknek tartották, de az évtized közepén látványosan megemelkedett az autóvezető hölgyek száma.⁹⁵

A hölgyek vezetési képességeivel szemben már az 1920-as évek elején bizonyos szkepszis tapasztalható. „Vigyázzunk az újonnan elszaporodott hölgyvezetőkre. Tévésen értelmezik a nőknek kijáró udvariasságot és megbocsátóan tudnak mosolyogni, különösen, ha nekiszorítanak bennünket valamelyik kirakatnak.”⁹⁶ A férfiak a nők legnagyobb érdemének azt tartották, hogy végre a „divat is rámosolygott” az automobilra és finom célzásokat tettek a női lélek és a száguldás közötti összefüggésekre. Az óvatosan fogalmazó úriemberek mellett voltak harcos ellenzői is a női motorizációnak.⁹⁷ Leginkább a hivatásos, rendszerint állás nélküli sofőrök támadták a hölgyvezetőket, azzal érvelve, hogy a nők számára „...a vezetés kivétel nélkül hiúsági kérdés.”⁹⁸ A székesfőváros közlekedésügyi bizottságának egyik ülésén egy bizottsági tag egyenesen azzal fordult a testület felé, hogy nőknek gépjárművezői engedélyt ne adjanak ki, mert „Orvosi megállapítás szerint a nő nem alkalmas minden tekintetben arra, hogy kellő pillanatban elég önuralmat tudjon gyakorolni, lélekjelenléte legyen, ezért a nőket nem tartom arra alkalmasnak, hogy ők a főváros forgalmasabb útvonalain autókat vezessenek, különösen olyan autót, amelyen férfi nem is ül.”⁹⁹

A rossz vélemények ellenére a korszakban jó néhány hölgy bizonyította kiváló autóvezetői képességét. Erre elsősorban a versenypályákon nyílt lehetőség. A női versenyzők közül kiemelkedett Delmár Walterné, aki – mint mondták – a modern „sport-lady” első igazi képviselője volt Magyarországon. A hölgy már az 1925-ös svábhegyi autóversenyen kategóriagyőztesként szerepelt, 1926-ban túraautó-rekordot állított fel és rendszeres szereplője volt a külföldi versenyeknek is.¹⁰⁰

Alig jelentek meg a hölgyvezetők, az autóipar máris lehetőséget látott a női vásárlókban. Az 1927-es párizsi autó szalonon *Spécialement pour vous, Mesdames* címmel

megjelentek a kifejezetten hölgyek igényeinek megfelelő konstrukciók.¹⁰¹ A női igények legjelentősebb és a jövő szempontjából legmeghatározóbb megvalósulása kétségtelenül a csukott karosszériájú automobil volt.¹⁰²

Az automobilizmus terjedésében nagy szerepet játszott az új generáció érdeklődése a motorizáció iránt. Az érdekeltek is fontosnak tartották, hogy idejekorán elkezdjék az autók szeretetére nevelni a gyermekeket. 1927-ben Hadik Mihály gróf javasolta, hogy iktassák be az elemi iskolák tanrendjébe az automobilizmust és a motorizációt, mivel ekkor még sok problémát okozott – főleg vidéken – hogy a kisgyermekek megdobálták az autókat.¹⁰³

A városi gyermekek azonban – akik számára az autó mindennapi valóság volt – nagy érdeklődéssel és sok esetben felnőtteket megszegyenítő szakértelemmel közelítettek az automobилоkhoz: „...a hat éves gyerekek már automobil-barkóhát játszanak, ha hazajönnek az iskolából és minden gymnasista tudja, hogy mit kell csinálni, ha a motor kimelegszik – ezt sokkal több gymnasista tudja, mint autótulajdonos, mert a gymnasistának kortársi szívügye az autó.”¹⁰⁴ Granasztói Pál emlékiratában visszaemlékezik, amint gyermekként biciklivel szegődött egy-egy automobil nyomába, előfizetett az *Autó* című szaklapra, órákat ácsorgott az üzletek és a KMAC székháza előtt, hátha megpillanthatja a korszak autóversenyzőit. Apja gúnyolódva „országos hírű autósakértőnek” nevezte, ő pedig, mielőtt építész lett, az iskolai órákon autókározzériákat rajzolt.¹⁰⁵

1927-től a Bugatti már szériában gyártott elektromos gyermekautót,¹⁰⁶ de Magyarországon inkább a lábbal hajtott kisautók voltak divatosak. A margitszigeti autó-szépségsversenyen még gyermek-automobilversenyt is rendeztek, nevelői és pedagógiai céllal.¹⁰⁷ A játékokat gyártó vállalatok is azonnal kihasználták a lehetőséget, a KMAC pedig levelezőlap-sorozatot indított a fiatalok gyűjtőszemélyének kielégítésére.¹⁰⁸

*

Az autóvezetés oktatását a 19. század végén Haltenberger Samu, a posta alkalmazásában álló gépészmérnök kezdte három géplakatos oktatásával. A gyakorlást a Posta Központi Járműtelepének udvarán kezdték, majd a Népligetben, az egykori bérkocsi céh tanpályáján, mai Kismarton út és Lengyel sétány közti területen folytatták. A forgalommal a mai Vajda Péter utcán és a Baross téren ismerkedtek, később a budai hegyeken gyakoroltak, végül a posta autóvezetővé minősítette őket. A képzéssel azonban a hatóság ekkor még nem foglalkozott.¹⁰⁹

A közúti forgalom fejlődésével, a gépjárművek számának emelkedésével azonban szükségessé vált az oktatás egységes, hatóságilag ellenőrzött hálózatának kiépítése. A két világháború között az autóvezetés oktatása már intézményes keretek között folyt. Az automobil ügyek – így a szakoktatás is – 1922-től a Kereskedelmi Minisztérium hatáskörébe tartoztak.¹¹⁰ 1932-ben az autósakértő bizottság és az állami sofőriskola visszakerült a Belügyminisztérium alá, a kereskedelmi miniszter ezután csak a közhasználatú autók ellenőrzését látta el.¹¹¹

Az 1922-es újjászervezése után az állami tanfolyamot a M. Kir. Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet épületébe helyezték el, a József körút 6. szám alatt. Az állami

Benzinkút az 1936-ban megnyílt Magyar Fiat központjában

Fotó: Kozelka Tivadar. Magyar Építészeti Múzeum.

sofőriskola rendelkezett egy előadóval, garázzsal, kovácsműhellyel, gépműhellyel és egyéb kisebb helyiségekkel.¹¹² A szervezeti szabályzat 1924-re készült el. A tanfolyam tényleges állami támogatásban nem részesült, költségeit saját bevételeiből fedezte. A tanfolyam oktatói gépészmérnökök, jogi vagy államtudományi végzettségű személyek voltak, a tűzvédelmi és elsősegély-oktatást meghívott előadók végezték. A tanfolyam egymástól független két részből állt, az első rész elméleti képzés volt, melyen azok is részt vehettek, akik érdeklődtek, de nem akartak autót vezetni. A képzés második része képezte a gyakorlati vezetői tanfolyamot.¹¹³

Az iskola évi 10 öthetes tanfolyamot indíthatott, 40–50 fővel.¹¹⁴ 1924 és 1930 között a lehetőségeiket maximálisan kihasználva, összesen 3402 tanulót oktattak. Ez nagy érdeklődést mutat, különösen, ha számításba vesszük, hogy rajtuk kívül a magántanfolyamokon tanulók száma is jelentős volt. Az állami tanfolyamon a legtöbb tanuló jó és megfelelő minősítést ért el, körülbelül minden tizedik növendék megbukott – vagy meg sem jelent – a vizsgán.¹¹⁵ A jelentkezők legtöbbször hivatásos sofőr akart lenni, és voltak speciális foglalkozásúak (katonatisztek, autókereskedők, tűzoltók), akiknek állása kötelezővé tette a jogosítvány megszerzését. Mindössze 12% volt, aki amatőrként, úrvezetőként akarta megszerezni jogosítványát.¹¹⁶ Ennek oka, hogy az úrvezetők és hölgyvezetők szívesebben látogatták a sok esetben kifejezetten nekik meghirdetett magántanfolyamokat.

Az állami tanfolyam mellett nagy számban alakultak magániskolák, egyes esetek-

ben önállóan, máskor egy garázzsal vagy javítóműhellyel közös vállalkozásként. A korszak magániskolái, mint az egyik legrégebbi Ungár Soffőriskola, az elit jellegű Viktória Autószakiskola vagy a nagy tekintéllyel rendelkező, több tankönyv szerzőjeként is ismert Kerber Áron iskolája magasabb technikai színvonallal próbálták ellensúlyozni az állami sofőriskolával szembeni hátrányukat. Az elméleti oktatáshoz modern szemléltető és segédeszközöket használtak, ideértve a filmet is, a gyakorlati képzést pedig igyekeztek a legújabb típusokon végezni. A Kerber Autószakiskola például egy több helyiséggel rendelkező épületben oktatott, ahol a tantermek egyikében folyt a szorosabb értelemben vett elméleti oktatás, rengeteg szemléltető elemmel, motormetszetekkel, egyéb alkatrészek metszeteivel, szerkezeti és műszaki ábrákkal, egy másik teremben a műhelygyakorlatot végezheték egy karosszéria nélküli alvázon. Az első vezetési gyakorlatokhoz pedig az iskola fenntartott egy külön erre a célra kiépített oktatópályát.¹¹⁷

A hatályos rendelet értelmében autót csak olyan személy vezethetett, aki kellő előképzettség után vezetői vizsgát tett és igazolványt kapott. A vizsgára jelentkezhetett minden 18. életévét betöltött állampolgár, akinek nem volt olyan betegsége, vagy fogyatékosága, ami az autó vezetésében akadályozhatta volna, továbbá erkölcsi és közrendészeti szempontból megbízható volt, és állami vagy magántanfolyamot végzett. A vizsgára a lakhely szerinti rendőrhatóságnál kellett jelentkezni. A járműről a vizsgázó gondoskodott. A vizsga elméleti és gyakorlati részből állt, az elméleti vizsga műszaki részét az OAB szakértője előtt, a közrendészeti részét a rendőrhatóság előtt kellett letenni. Az állami tanfolyamon résztvevők csak gyakorlati vizsgát tettek. Sikeres vizsga után vezetői igazolványt kaptak, amely egy fényképes kartonpapírból állt, három betétlappal. Az igazolvány visszavonásig volt érvényes, háromévente orvosi vizsgálat során kellett megújítani. Az alkalmazásba álló sofőr kiegészítésül kapott egy kis zsebkönyvet, amelybe a szolgálatba lépést és kilépést kellett a munkáltatójának feljegyeznie, hasonlóan, mint a cselédkönyvbe.¹¹⁸

A budapesti vizsgázók kérelmét a főkapitányság Veres Pálné utcai helyiségében kellett leadni. Ezt követően a vizsgázónak jelentkeznie kellett a rendőr főorvosi hivatalban, amely ekkor az V. kerületben, a Vigyázó Ferenc utcában volt. A rendőrhatósági hivatalban pedig gondoskodtak annak megállapításáról, hogy közrendészeti és közbiztonsági szempontból megbízható-e a jelentkező. A kérvény benyújtásától számított körülbelül két hét múlva hívták be a jelentkezőt a Mosonyi utcai rendőrlaktanya melletti Juranics utcában megejtendő vizsgáztatásra.¹¹⁹

AUTÓ A HÉTKÖZNAPOKON

Az automobilon terjedésével párhuzamosan számtalan gyakorlati problémával kellett megküzdenie a fővárosnak és az autótulajdonosoknak. Ezek a problémák leggyakrabban az autók tárolásával, üzemanyag-ellátásával, karbantartásával és javításával kapcsolatban merültek fel. A nehézségek megoldására sorra alakultak Budapesten az új vállalkozások és szolgáltatások.

A problémák közül a legszembetűnőbb az autók tárolása és parkoltatása voltak. A

Autózáshoz öltözött a Fröhner és Pásztélyi család. 1910-es évek.

Fotó: Négyesi Pál gyűjteménye

fővárosi elit autótulajdonosai közül néhánynak lehetősége volt arra, hogy lakóépülete udvarában, kertjében a meglévő kocsiszíneket és istállókat átalakítsa, vagy lebontsa, és helyükre garázsokat építsen, mint ahogy az 1910-es években a belvárosi Károlyi-palota korszerűsítése során Bálint Zoltán és Jámbor Lajos tervei szerint történt.^[20]

A lakóépületek többsége mellett azonban nem volt lehetőség építkezésekre, az autókat az épületek előtt, az utca szélén állították le, ez azonban jelentős akadályt jelentett a forgalom lebonyolítása során. A belvárosi forgalom tehermentesítésére és nem utolsósorban jelentős bevétel reményében, vállalkozó szellemű iparosok, elsősorban javítóműhelyekkel rendelkezők bérgarázsokat nyitottak a belvárost környező kerületekben. A bérgarázsokban a tulajdonos havi fix összeg lefizetése után biztosított helyet az autók számára. A garázsok mérete egészen kicsinytől a több tucat autó

befogadására alkalmasig változott. A legtöbb garázs a VII., VIII., és IX. kerületben létesült, de elszórtnan mindegyik kerületben megtalálható volt néhány.¹²¹

Egy modern garázs alapszolgáltatása, mint „garázsírozás”, kiegészült egyéb szolgáltatásokkal. A két világháború közötti Budapest egyik legnagyobb garázsa, a *Cyklope Garage*, jól illusztrálja ezeket a szolgáltatásokat és a korszak garázsainak működését, bár mérete miatt korántsem nevezhető általánosnak.

A *Cyklope Garage* 1924-ben épült és kezdetben 250 autó befogadására volt alkalmas, majd 1928-ban 500 férőhelyessé bővítették.¹²² A garázs tulajdonképpen egy több emeletes parkolóház volt. Mindegyik emeleten szakmailag képzett ügyeletes őrködött, aki nyilvántartást vezetett az autók érkezéséről és távozásáról. Az épületben kocsimosó helyiség és javítóműhelyek működtek, az úrvezetők automobiljaira pedig külön figyelmet fordítottak, időnként átvizsgálták őket és ellátták az időszakos karbantartási munkákat, melyekről naplót vezettek. A garázsban „úrvezető szolgálat” is működött, melynek lényege, hogy minden reggel kért időpontra az úrvezető által kért címre szállították az autót, majd este telefonbejelentésre érte küldték.¹²³

Az autó működéséhez szükséges üzemanyagot a kezdeti időkben patikákból vagy festéküzletekből, esetleg ruhatisztítókból szerezték be. Az egyre szélesebb körben terjedő motorizáció azonban megteremtette az igényét egy hatóságilag ellenőrizhető és tervszerűen kiépített üzemanyag ellátó hálózat létrehozásának. A KMAC partnereivel közösen már az első világháború előtt megkezdte benzinállomások létesítését, majd az 1920-as évektől már nem csupán klubtagok számára elérhető országos hálózatot szervezett. Ötven fővárosi és száz vidéki lerakatot tervezett, többségük garázs és javítóműhely volt. A hivatalos állomásokon egyforma minőségben és előzetesen közzétett hivatalos áron árultak benzint és kenőolajat ólomzárás kannákból és hordókból.¹²⁴

Nagy előrelépést jelentett egy technikai újítás, a benzinkutak felállítása. A Fővárosi Autóüzem Rt. 1924-ben állított fel két kutat kísérleti jelleggel a Szabadság téren és a Baross téren, majd egy Phöbus benzinkutat állítottak fel a Honvéd és Balaton utca sarkán, s miután az utazóközönség meglepedéssel fogadta, három vállalat jelentkezett hasonlók létesítésére. A főváros az autósoknak benzin-csekkfüzetet állított ki, amelyek 100, 300 és 500 liter benzin felvételét tették lehetővé. A kutakat az utcák szélére állították fel, a 2000–4000 literes tartályok a gyalogjáró alatt helyezkedtek el. A kutakat közeli üzletek tulajdonosai kezelték.¹²⁵ A benzinkutakból hazai gyártmányú benzint hatósági engedéllyel lehetett árusítani.¹²⁶ Külföldi vállalatok számára a belügyminiszter adhatott engedélyt.¹²⁷

A benzinkutak száma mind országos szinten, mind pedig Budapest vonatkozásában az 1930-as évek közepéig emelkedett, ekkor két vállalat kútjait megszüntették.¹²⁸ Budapest jelentősen kiemelkedett a városok közül a benzinkutak számát tekintve. 1930-ban 132 kutat számoltak, míg ugyanebben az évben a második legtöbb kúttal rendelkező város, Győr mindösszesen 19 kúttal rendelkezett.¹²⁹ Budapesten a kutak többsége a pályaudvarok környékén helyezkedett el, illetve a város periferiáin.

Az egyszerű útszéli kutak mellett 1929-től úgynevezett „service állomásokat” állítottak fel. Az amerikai mintára szervezett állomások közül az első a Vacuum Oil Company Határ úti állomása volt, ahol már főállású kezelőt alkalmaztak.¹³⁰

A motorizáció terjedésével egyre világosabbá vált a kőolaj gazdasági és katonai

jelentősége. A kőolajban gazdag területek megszerzésén túl a világ számos országában kísérleteket kezdtek mesterséges benzin előállítására.¹³¹ Magyarországon az 1920-as évek elején nem volt számottevő kőolaj-kitermelés, azt Romániából és Lengyelországból, majd a Szovjetunióból és az Egyesült Államokból szállították, de kiemelten fontosnak találták, hogy az ország – katonai szempontokat is figyelembe véve – kőolajellátás terén függetleníteni tudja magát.¹³² 1920-ban benzollal és spiritusszal kezdtek kísérleteket, majd 1930-ban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. felsőgal-lai szénleparlójában hazai barnaszénből kátrány, majd benzin előállításával próbál-koztak.¹³³ Az eredmények nem voltak jelentősek, de a kiadások csökkentése érdeké-
ben a hatóság 1923-tól a motorszesz használatára ösztönözte az autótulajdonosokat.¹³⁴ A szesszel kevert benzin 1929. november elsején került forgalomba, motalkó né-
ven.¹³⁵

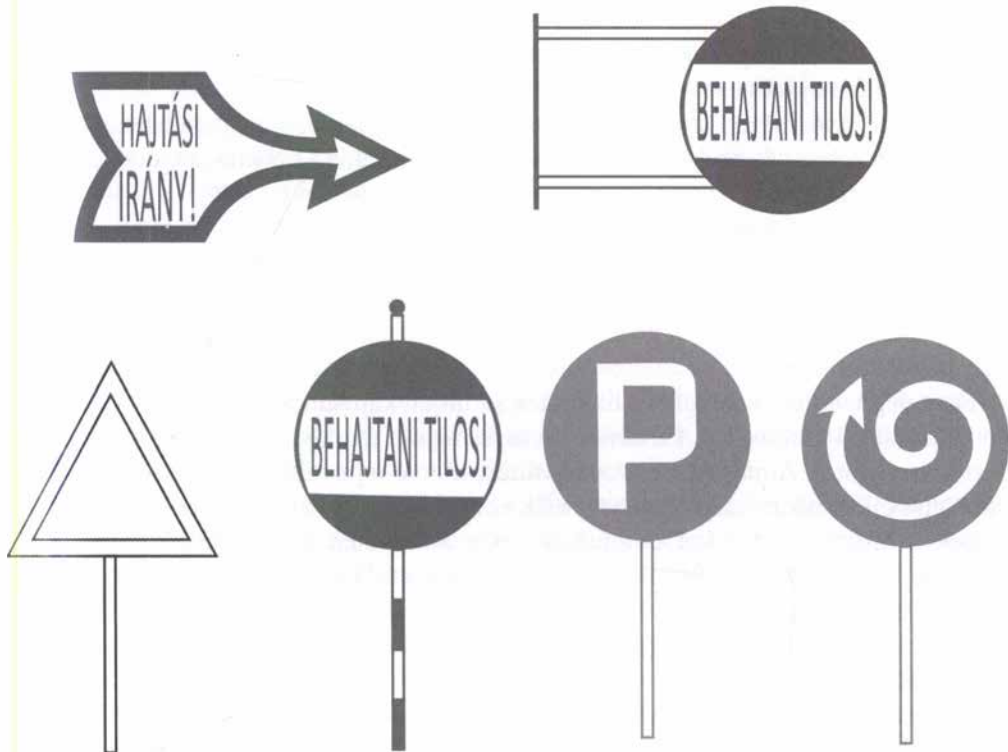
Az autók kisebb-nagyobb javítási munkálatait kezdetben a hagyományos kisipar szakembereire, bognárookra, fényezőkre, kárpositókra, lakatosokra, asztalosokra bíz-ták, és sok esetben ugyanezek a kisiparosok hozták létre a két világháború között az autók karbantartására és javítására szakosodott műhelyek hálózatát. A kisebb javító-műhelyek rendszerint egy-egy kisebb szakterületre specializálódtak, majd a világhá-
borúk között megjelentek a többféle szolgáltatást nyújtó modern műhelyek, „autószna-
tatóriumok.” A különböző márkák saját javítóműhelyeket tartottak fenn. A műhelyek legtöbbje Budapest VIII. kerületében működött.¹³⁶ A budapesti autójavítók némelyike autómentő-állomásként is funkcionált, de létrejöttek kifejezetten autómentésre szako-
sodott vállalkozások is.¹³⁷

Az autók természetes amortizációja idővel megteremtette az igényt az autók időn-
kénti átvizsgálására, üzembiztonságának ellenőrzésére. Budapesten 1933-ban nyílt
meg az első autóállomás, amely e célra jött létre. A Steyr-ADM-Puch művek autókár-
bantartó és ellenőrző bizottsága munkája során több technikai újítást alkalmazott,
amelyek addig ismeretlenek voltak a budapesti autójavító iparban, így például első-
ként használtak hidraulikus emelőhidat az autók vizsgálatá során.¹³⁸

A műhelyek munkásai kezdetben géplakatosok voltak, majd az 1920-as évektől
kezdtek foglalkozni az autószerelő szakma megteremtésével. Először a Szürketaxi
Kerepesi úti telepén oktattak autószerelő tanoncokat 1923-ban.¹³⁹ Az autószerelő-kép-
zés később is Budapestre koncentrált, erre enged következtetni a vidéki tanoncok
nagy számaránya. 1928-ban a tanoncok 50%-a budapesti, 50%-a külföldi vagy vidé-
ki származású volt.¹⁴⁰

A nagy javítóműhelyek – mint például Bárdi Józsefnek, Magyarország egyik első
autó- és autóalkatrész-kereskedőjének műhelye – az általános szakértelmű munkások
mellett egy-egy márka számára speciálisan képzett szerelőket is alkalmaztak, mert a
javítóüzemek legtöbbje a speciális ismereteket igénylő munkákat nem tudta ellátni, a
jármű technikai tulajdonságai újdonságnak számítottak a munkások előtt.¹⁴¹

Az autószerelők – mint általában a műszaki szakmában dolgozók – a munkásság
műveltebb rétegéhez tartoztak. Egyrészt magasabb iskolai végzettséggel rendelke-
tek, mint társaik, 1928-ban az autószerelő tanoncok 56,2%-a nyolc osztályos közép-
iskolát végzett, további 24,4%-a pedig négy osztályos polgári iskolát, míg ugyanez az
arány például a kőműveseknél 10,8% és 5,3% volt. Másrészt az autóipar rohamos fej-

Jelzőtáblák a városi közlekedésben.

Az ábrákat források alapján Márkus Gergely készítette.

lődésével az autószerelők folyamatos át- illetve továbbképzése is szükséges volt.¹⁴² A háború után az autók javítási költségei magasak voltak. A javításhoz szükséges nyersanyagokat és alkatrészeket külföldről hozatták, a költségek pedig a szállítás és a vámok miatt megemelkedtek. A munkások napi bére 1920-ban javítóműhelytől függően 8 és 18 aranykorona között változott.¹⁴³ 1926-ban 0,5–1,1 pengő volt óránként.¹⁴⁴

A javításhoz szükséges alkatrészek, felszerelési cikkek és pneumatikok egy része a hazai kereskedésekben is megtalálható volt. Ezek kereskedelme kapcsolatban állt az autókereskedelemmel, az autókat árusító üzletek közvetlen szomszédságában, vagy azokkal közös vállalkozásként működtek, elsősorban az V. és VI. kerületben.¹⁴⁵

Az alkatrész és felszerelési üzletek működését jól szemlélteti az 1920-as évek egyik legnagyobb alkatrész-kereskedő üzlete, az *Automobilia* nevű vállalkozás. A cég 1904-ben alakult és ezzel Magyarország egyik legrégebbi autóalkatrész- és autófelszerelési áruháza lett. Az üzlet nem csak autófelszereléseket, hanem garázs- és műhelyberendezéseket is árusított. Rendszeres beszerző utakat tartottak Nyugat-Európában, melyek következtében viszonylag hamar megjelentek az új fejlesztések és árucikkek a hazai piacon is. Ezek egy része luxusfelszerelés, más része praktikus használati cikk volt.¹⁴⁶

Az alkatrészek és felszerelési cikkek között kiemelkedő helyet foglaltak el a pneu-

matikok, különösen a Ruggyantaáru gyár termékei. A gyár 1891-ben alakult, gumijátékokat, cipőalapanyagokat és tömítőeszközöket gyártott. 1911-ben kezdett pneumatikgyártásba, majd átvette az aradi Marta gyár irányítását is. Termékeit *Tauril*, majd 1922-től *Cordatic* néven árusította.¹⁴⁷ A magyar termék mellett megtalálhatóak voltak a korszak legelterjedtebb külföldi márkái, a Continental, a Michelin, a Goodyear és a Pirelli pneumatikjai.¹⁴⁸

Az autóközlekedés új üzleti lehetőséget jelentett a biztosítók számára is. 1929-ben az egyik budapesti biztosítónál, a Hermes Biztosító Részvénytársaságnál például négyféle biztosítást köthettek az autótulajdonosok. A szavatossági biztosítás azokat az igényeket elégítette ki, amelyeket a balesetek sérültjei, károsultjai támaszthattak az autótulajdonosával szemben. A kártérítés összege függött a tulajdonos és a károsult kereseti viszonyaitól. A második biztosítás törés, illetve lopás elleni, a harmadik, tűz és robbanás elleni biztosítás volt, a negyedik biztosítás pedig balesetbiztosítás, amit köthettek a sofőrre, az utasokra, és a tulajdonosra. Kár esetén a biztosító kártérítést fizetett, vagy megjavíttatta az autót. Ebben az esetben a tulajdonos küldhetett két, számára is megbízható javítóműhelyről árjegyzéket. A tűzkár kivételével minden biztosító egy bizonyos összegig – minimum 100 pengőig – önbiztosítást kötött ki, az ez alatt esett kárt nem térítette meg.¹⁴⁹

Az autóhasználatnál szoros kapcsolatban működő vállalkozások között akadtak szép számmal olyanok, melyek az autóközlekedés kiszolgálása helyett az autók használóinak igényeit akarták kielégíteni. Az autós társadalom valós igényeire adtak választ a túrafelszerelések, bőröndök, utazóládák gyártásával és árusításával foglalkozó cégek, amelyek az egyre népszerűbb autós turizmusra alapozhattak. Hasonlóan valós igényeket elégítettek ki a különböző ruhakészítők, szabók is, akik elkezdtek kifejezetten sportdresszeket, utazóruhákat készíteni. Kiemelkedtek közülük a bőrt feldolgozó varrodák, megnőtt a kereslet a kesztyűk, bőrsapkák, bőrmellények és kabátok iránt. A Corvin Áruháznak például külön sportruházati osztálya nyílt, ahol a motorsporthoz szükséges felszereléseket is meg lehetett vásárolni.¹⁵⁰

A valóban szükséges, praktikus termékek mellett a legkülönbeféle árucikkek találtak maguknak kapcsolódást az autós szubkultúrához, amelyet harsány hirdetésekben és hangzatos szlogenekkel hirdettek. A legnépszerűbbek ezek közül a kozmetikai termékek voltak a hajszelétől a bőrápoló-krémekig. A kozmetikai ipar kötődésének a motorizációhoz azonban volt egy mélyebb rétege is. A kozmetikumok alapanyagainak egy része ugyanis a kőolaj-finomítás során keletkező melléktermék volt. A Shell csepeli finomítójában például kozmetikai szerek előállítására egy külön részleget is felállítottak.¹⁵¹ A kozmetikai termékek mellett népszerűek voltak a különböző hordozható rádiók, gramfonok, de megjelentek az autósoknak szánt hirdetések között az önvédelmi fegyverek is.¹⁵²

Az új közlekedési eszköz változásokat idézett elő az öltözködés területén is. Azt korántsem állíthatjuk, hogy egyedül változtatta meg az öltözködési szokásokat, ugyanakkor kétségtelen tény, hogy ott szerepel azok között a tényezők között, melyek a 19. századtól kezdve jelentősen átalakították a divatot és az öltözködést. A politika, a

világháború és az abból fakadó nyersanyaghiány; a művészet a historizmustól az art deco-ig, továbbá a népművészet és a film; a nők emancipációs mozgalma és a reformruha-mozgalom; s végül, de nem utolsó sorban a sport és a technika mind szerepet játszottak ebben. A terjedő sportolási kedv fellazította a szigorú öltözködési szabályokat, és mivel a sport sokáig a felső társadalmi körök szórakozása volt, egyfajta mintának is számított a társadalom szélesebb körei számára.¹⁵³

A sofőrök egyenruhát, libériát hordtak, amely valószínűleg a vadászruhából alakult ki, az úrvezetők pedig kockás zakót, térdnadrágot, ellenzős sapkát viseltek. A nyitott autókban a szél elleni védekezésül bőrsapkát, bőrkabátot hordtak.¹⁵⁴ Az 1920-as évek elejéig autózáshoz sötét ruhát illett viselni.¹⁵⁵ Az évtized második felétől azonban a bőrruházatokat különböző anyagokkal kombinálták és különböző színűre festették.¹⁵⁶ A hölgyek a bőr elterjedéséig hosszú fátylas kalapot, szőrmebundát viseltek és utazóruhát, egyszerű szövetrohát, esetleg kosztümöt. Kétségtelen azonban, hogy a női öltözködésre erősebben hatott a bicikli és a motorkerékpár.¹⁵⁷

A technikai fejlődéssel és a zárt karosszéria terjedésével egyre kisebb szerepe lett az autóban viselt öltözetnek, a pormentes utak kiépítésével az úgynevezett porköpenyeket is elhagyhatták. A hétköznapi viselet egyszerűsödésével pedig a speciális autós öltözet feleslegessé vált, bár a sport- és túraautók használata során sportolás és kirándulások alkalmával még használatban maradt egy ideig.

Az autóhasználók öltözete különböző kiegészítőkkal, különböző fazonú autós sapkákkal, kendőkkel, kesztyűkkel, szemüvegekkel vált teljessé, melyeket elsősorban, mint praktikus felszerelés használtak, védték az arcot, a szemet és a frizurát a huzattól.

AUTÓ AZ UTAKON

Az autó és más szárazföldi járművek versenyét erősen befolyásolta a közutak állapota. Az autó és az utak problémája rendszeresen visszatért a szakfolyóiratokban. A hatóságok a korszak elejétől szorgalmazták az autók megadóztatását, hogy a befolyt összegből az utakat helyreállíthassák, mert úgy vélték, hogy a gépjárművek felelnek azok károsodásáért. Az autós társadalom azonban áthárította a felelősséget a lófogatú járművekre, mondván: a rugó nélküli, sok esetben az autóknál nehezebb teherkocsik azok, amelyek az utakat roncsolják.¹⁵⁸

Később azonban kénytelenek voltak felismerni az összefüggést az autó üzemeltetési költségei és az úthálózat minősége között.¹⁵⁹ A rossz út azon túl, hogy megrongálta az automobilt, a becslések szerint a benzinfogyasztást 20–47%-kal, az abroncskopást 200–290%-kal, a javítási munkákat 20–47%-kal növelte.¹⁶⁰ Ezért az autósok is fokozott figyelmet fordított a kérdésre, és a saját érdekükben nem zárkoztak el az új adó kivetésétől.¹⁶¹

Az utak az autó megjelenésekor nagyjából vízrel kötött makadám utak, kisebb részben kockakövel burkoltak voltak. A 20. század elején világszerte elkezdtek korszerűsíteni az útburkolatokat új eljárások segítségével. Angliában a bitumenes anyagokat, az Egyesült Államokban a cementtel kevert betont preferálták, de az 1920-as

évekre még nem dőlt el, hogy vajon melyik burkolat időtállóbb. Magyarországon a döntő szót a természeti tényezők és az építési költségek mondták ki. Rendszerint mindenütt a helyben megtalálható anyagokat használták, és az utak átépítésére csak ott került sor, ahol a forgalom azt indokoltta tette.¹⁶²

Trianon után a közlekedési infrastruktúra is jelentős károkat szenvedett. Az autóközlekedést érintő közutaknak 63%-os vesztesége volt, a békeszerződés előtti 74 477 km útból, 27 558 km maradt. Ennek 4%-a pormentes, 54%-a vizes makadám vagy kavics, 42%-a pedig teljesen kiépítetlen volt. Az 1924-es népszövetségi kölcsön jelentős részét utak és hidak építésére fordították. 1925 és 1929 között a nagyobb forgalmú utakat elkezdték átépíteni sima felületű pormentes aszfalt vagy kiskockakő burkolattal. 1927-ben elkészült az első hazai betonút 3 km hosszan Tát és Nyergesújfalú között. 1938-ban, az utolsó békeévben 30 353 km hosszú úthálózat volt Magyarországon.¹⁶³

Az útépitési és karbantartási munkálatok Budapesten is szüneteltek a háború alatt és jelentősebb előrelépés itt is csak 1924 után történt. 1924 és 1936 között a főváros 100 millió pengőt fordított korszerűsítésre. Az utak javítására a bitumenes hézagkiöntést írták elő, mert az eljárás növelte a kőburkolat állékonyságát, csökkentette a porképződést és tompította a vasabroncos járművek zaját. 1926-tól megszüntették az alapozás nélküli, zúzott köterítéses makadámburkolatot. Ugyanebben az évben elkészült az első hengerelt aszfaltos próbaburkolat és a meggyőző tapasztalatok után 1928-ban több útvonalon bevezették a finomaszfalt-burkolású, 5 cm vastag, úgynevezett topeka utakat (Hidegkúti út, I. Attila út, II. Budakeszi út, V. Balaton utca, VI. Andrássy út). Az útkorszerűsítések során megszüntették a VIII. és IX. kerület vizes makadám útjait, amit már az 1897. évi közgyűlés egyik határozata elrendelt. 1928-ban a tati betonút után Budapesten is megépítették az első betonutat, a XIII. kerületi Mautner Sándor utca Tahi utca és Balzsam utca közötti szakaszán.¹⁶⁴

Az 1931. évi világválság ideje alatt a főváros a munkanélküliség enyhítésére út- és csatornamunkálatokat szervezett, melyre összesen 9 millió pengőt fordított. Ennek keretében tovább épültek a Budapestről kivezető utak (II. Hűvösvölgyi út, III. Szentendrei út, XIV. Telepes utca, IX. Kikötő Főút, X. Jászberényi út, XI. Budafoki út) és a VII., VIII. valamint a X. kerület lakóutcáinak burkolatai. Elkezdték kiépíteni a budai hegyeket feltáró utakat (I. Hunyadi út, III. Hármashatárhegy és XII. Jánoshegy útjai). Kiemelkedő jelentőségű volt 1933-ban a Hegyalja út gellérthegyi szakaszának építése a lebontott Tabán déli részén. 1935 és 1937 között elkészült a Balatoni út a XI. kerületben, amelynek építése során már talajmechanikai vizsgálatokat is végeztek. Megépítették az új budaörsi reptérhez vezető utakat, 1937-ben megtörtént a Margit-híd kiszélesítése, a villamosvágányok középre helyezése a Szent István körúton és a Margit körúton. A pesti oldal észak-déli irányú útjainak megnövekedett gépjárműforgalma miatt elhatározták az alsó Duna-part forgalmi úttá alakítását. Ennek tervei 1936-ban készültek el, és a szükséges előkészületek, így a hajóállomások és a rakodók áttelepítése már 1936–37 telén megtörténtek. A lánchídi aluljárót 1938-ban kezdték építeni, s 1939. június 24-én adták át a forgalomnak.¹⁶⁵

Az automobilizmus terjedése nyomán egyéb nehézségek is jelentkeztek az útburkolat problémája mellett. Budapesten az utcák szűkek voltak, teljesítőképességük

A svábhegyi verseny befutója 1930-ban

Fotó: Carl Zapletal. Négyesi Pál gyűjteménye

pedig korlátozott, kiemelten a Belváros utcáiban. Megoldási kísérletként két utcát, a Cukor és a Sütő utcát egyirányúvá tették.¹⁶⁶ A módszer eredményesnek bizonyult, így 1927-től sorra jelentek meg a hasonló főkapitányi rendeletek. Ennek következtében egész városrészek (Váci utca és környéke, Petőfi utca és környéke stb.) forgalma alakult át.¹⁶⁷

A keskeny utak miatt az autók parkolása is gondot okozott a fővárosban. Általánossá vált, hogy az utak szélén állították le a járműveket, még tovább csökkenve az utak teljesítőképességét.¹⁶⁸ Az 1920-as években a probléma megoldatlan maradt. A Közlekedési Kódex sem tudott alternatív megoldást felmutatni, a rendelet csak azt szabályozta, hol nem parkolhatnak autók: házak, üzletek, utak, hidak bejáratánál, közhasznú járművek megállóhelyein.¹⁶⁹ Felismerték ugyan a „parkhelyek” szükségét, de jelentősebb változást csak az 1930-as évek hoztak. Kisebb próbálkozások voltak ugyan, mint a KMAC Apponyi téri parkolója, de ez csak szűk közönségnek, a klub tagjainak állt a rendelkezésére. A problémán valamelyest enyhítettek az újonnan létesített garázsok, közülük néhányat kifejezetten nagyobb forgalmú helyekre, mozik, színházak környékére építettek. Ilyen volt például az Uránia színház melletti Uránia Garage.¹⁷⁰

Az autóforgalomban, az úthálózat és a közlekedésbiztonság fejlesztésében központi fontosságú volt, hogy hol koncentrálódik legerőteljesebben a forgalom. A legnagyobb csomópontok a hídfők előtti terek, amelyekre több irányból csatlakoztak utak, illetve a régi városkapuk helyén létrejött közlekedési góccok voltak.¹⁷¹ Közülük egyet emelek ki, a Kecskeméti Kapu helyén létrejött Kálvin teret, melynek forgalmi rendjét az egyik legzűrzavarosabbnak tartották, és amely szemlélteti a város jelen-

több csomópontjainak általános jellegzetességeit. A csomópontok rendszerint a város közlekedési szempontból frekvenciált helyein létesültek, ahol a város különböző részei, kerületei közötti „forgalom-csere” történt. Így a Kálvin téren bonyolódott le az átmenő forgalom a Belváros felől a külváros délnyugati része felé és a Duna jobb partjának déli része felől a központ felé. Ide terelődött a Ferencváros és a Józsefváros egy részének forgalmi súlypontja is.¹⁷² Ahogyan a Kálvin tér, úgy a város több csomópontja is szabálytalan alakú, járdasziget nélküli volt, vagy ha építettek szigeteket, azok nem forgalmi igények szerint készültek, hanem geometrikusan, így inkább a balesetveszélyt fokozták, semmint a forgalom irányítását segítették.¹⁷³

A csomópontokon a korszak egyik nagy forgalomtechnikai újítása a körforgalom volt, amely – bár csak kis, vagy közepes méretű forgalomban működhet, és nagy térigénye miatt a városban nem lehet mindenhol alkalmazni – a korabeli forgalomban ideálisnak tűnt.¹⁷⁴ Budapesten először 1928-ban az Apponyi téren (Ferenciek tere), a Vörösmarty téren, és a Szabadság téren alakítottak ki körforgalmat.¹⁷⁵ Az egyik legjelentősebb a Ferenc József téri (Roosevelt téri) körforgalom volt, melyet 1933-ban véglegesítettek.¹⁷⁶ Az 1930-as évek közepének városrendezési terveiben rendszeresen felmerültek a körforgalmi megoldások, a Kálvin teret is kettős körforgalommal akarták szabályozni.¹⁷⁷

A 19. század hatvanas éveitől a forgalom növekedése és az új járművek megjelenése szükségessé tette a forgalom központi szabályozását és a forgalomirányítás tárgyi feltételeinek megteremtését. A vonatkozó általánosabb rendelkezéseket a magyar büntető-törvénykönyv kihágásokról szóló paragrafusai tartalmazták, a szabályrendeleteket pedig a főváros törvényhatósági bizottsága tárgyalta, a polgármester írta alá és a belügyminiszter hagyta jóvá. A főkapitány hirdetményekben figyelmeztetett a szabályos közlekedésre, később a szabályrendeleteket is ő adta ki. Részletesen meghatározta a forgalmi rendet a főkapitány 1896-ban kiadott rendelete, amely 51 pontból álló egységes hajtási szabályzat volt. Az autóközlekedést először 1901-ben, majd az 1909. évi párizsi nemzetközi egyezmény alapján az 57.000/1910. BM. sz. rendeletben szabályozták. A két világháború között a legfontosabb forgalmi szabályrendelet az 1926-os nemzetközi egyezmény alapján létrehozott 250.000/1929. B. M. sz. rendelet, amely Közlekedési Kódex néven vált ismertté.¹⁷⁸ A Kódex jelentősége abban állt, hogy nem csak a gépjárművekre vonatkozó rendeleteket tartalmazta, hanem részletes és egységes szabályozást adott a közúti közlekedés egészére.

A csomópontokon a közlekedési rendőrség megalakulásáig nem volt forgalomirányítás, a közelben szolgálatot teljesítő lovasrendőr csak rendkívüli esetekben avatkozott be. A villamosvasút jelzőőrei segítették a forgalom irányítását, de csak amennyiben az érintette a villamosvasutat.¹⁷⁹ Jelzőtáblákat az 1910-ben létrehozott első közúti szabályozás óta alkalmaztak, de ezeknek a városi forgalom irányításában kevés szerepük volt. Az 1920-as évek végére azonban megjelentek azok a táblák, melyek a városi közlekedés lebonyolításában kaptak fontos szerepet, mint a hajtási irány, behajtási tilalmat, parkhelyeket vagy körforgalmat jelölő táblák.¹⁸⁰

Az első villamos jelzőberendezés Budapesten 1926-ban jelent meg, a Rákóczi út és a Nagykörút kereszteződésénél.¹⁸¹ Ezt követte az Oktogon és a Berliini tér (Nyugati tér), majd az Andrássy út és gr. Tisza István utca (József Attila utca) kereszteződése,

a Nagykörút és a Baross utca illetve a Nagykörút és az Üllői út kereszteződése.¹⁸² A lámpát a kereszteződés fölé függesztették, a színek egymást váltották. A szerkezet kézi vezérlésű volt, a lámpa alatt egy rendőr állt, aki egy rúd segítségével működtette. Problémát jelentett azonban, hogy az ugyancsak ekkortájt elszaporodó villogó reklámtranszparenszek zavarták a forgalmi irányjelzőket,¹⁸³ illetve a villamos jelzőkészülékek nem voltak felismerhetőek a színvakok számára. Ennek megoldására javasolták az amerikai típusú jelzőberendezéseket, amelyeknél egymás alatt voltak a lámpák.¹⁸⁴ 1938-tól oszlopon álló jelzőberendezéseket használtak, és ekkor tértek át a kontinensen először, a Szent István körút és a Csáky utca (Hegedűs Gyula utca) kereszteződésében, a Vígszínháznál a piros–piros-sárga–zöld–sárga képrendszerre.¹⁸⁵

1926-ban a rendőrség Közlekedési Osztagot hozott létre a Kerékpáros Osztályán belül. Feladatuk a nagyobb kereszteződések forgalmának irányítása, a közlekedési eszközök, alkalmazottak ellenőrzése volt. Bal karjukon fehér szalagot és egy kék „K” betűt viseltek, később kézelőt és fehér kesztyűt. Fegyverzetük kard és pisztoly, 1935-től pisztoly és gumibot voltak. A közlekedési rendőr helyhez kötött szolgálatot végzett, de közelében mindig szolgálatot teljesített egy járőr is, aki szükség esetén intézkedett.¹⁸⁶

Az autóvezetők a rendőröket a városi ember bizonyos fokú felsőbbrendűségével szemlélték. A közlekedési rendőrök egy része az Alföldről került a fővárosba és ez vélt, vagy valós alapot biztosított, hogy esetenként hozzáértésüket is megkérdőjelezzék. Korán megjelentek a rendőrviccek és a rendőrök szellemi képességein ironizáló élcelődések is.¹⁸⁷

A rendőr és az autós mellett az utcai konfliktusok harmadik résztvevője a gyalogos volt. A gyalogosok utcai közlekedésére járdákat biztosítottak, de a kereszteződésekben állandó összetűzés alakult ki. A gyalogosok közlekedését főkapitányi rendeletek és az 1929-es Közlekedési Kódex szabályozta.¹⁸⁸ Az átkelés helyét kezdetben burkolatba süllyesztett „járdaszegély-kövek” jelezték, először 1926-ban a Rákóczi és a Nagykörút kereszteződésében.¹⁸⁹ Majd ezt felváltotta a keramitból kirakott vonal „Gyalogos átkelés itt!” felirattal, mely az 1930-as évektől vált általánossá.¹⁹⁰

Gyalogosok és autósok között állandó konfliktusforrás volt a duda használata is, amit a gyalogosok sok esetben provokációnak vélték. Egy főkapitányi hirdetményből tudjuk, gyakran előfordult, hogy a sofőrök éjjel garázsuk elé érve csengetés helyett dudálással próbálták elérni a kapunyitást, ami zavarta a környék lakóit.¹⁹¹

Az autók terjedése kétségtelenül lökést adott a kulturális és gazdasági életnek, de több emberáldozatot is követelt. A gépjárművek számával együtt nőtt a balesetek száma, a két világháború között ez a szám csak a gazdasági világválság idején csökkent jelentősebb mértékben, amikor a gépjármű forgalom visszaesett.¹⁹² A balesetmegelőzésben jelentős feladatot vállalt a Magyar Vörös Kereszt, mely 1935-ben meghirdette a „Tanuljunk közlekedni!” elnevezésű programot. A megelőzés érdekében minden népművelési eszközt (oktatás, sajtó, plakát, rádió, film) igénybe vettek. A program részeként a Budapesti Nemzetközi Vásáron bemutatót tartottak egy baleset szimulálásával. A jelenetet későbbi oktatás céljából mozgófilmre vették. Ugyanennek a programnak a részeként a Vörös Kereszt és a Népegészségügyi Múzeum Nemzetközi Közlekedésbiztonsági Szakkiallítást rendezett.¹⁹³

A Közlekedési Kódex szerint: aki balesetet okoz, annak kötelessége megállni és segíteni. Mindemellett a sofőrképzésben nem volt kötelező az elsősegélynyújtás oktatása. A mentők azonban rendszeresen tartottak elsősegélynyújtó tanfolyamot.¹⁹⁴ Az automobil felszerelésének 1929-ben már kötelező eleme volt a segítségnyújtáshoz szükséges felszerelés, de már az 1920-as évek elejétől ösztönözték a tulajdonosokat, hogy tartsanak kötszert az autóban. Előre összeállított úgynevezett mentőszekrényt önkéntes alapon 1924-ben már lehetett vásárolni.¹⁹⁵

Az autóbalesetekkel kapcsolatban az autóvezetők sajátos álláspontot képviseltek: mindegyik véletlen, és mindig a gyalogos a hibás. Mindenfajta rendőri eljárás velük szemben rendőri túlkapas, és nyílt levélben sérelmezték, hogy a lapok beszámoltak a balesetekről.¹⁹⁶ Természetesen voltak kritikusabb hangok is. Mailáth József gróf, maga is autótulajdonos, szóvá tette, hogy „minálunk”, ahol az úrvezető többnyire figyelmetlen, a hivatásos sofőr pedig részeg, szigorúbban kellene eljárni. Az igazolvány elvételét szorgalmazta balesetek esetén.¹⁹⁷

Az 1920-as években nem volt előírás, csupán jótanács, hogy alkoholos állapotban a vezetést kerüljék. 1930-ban egy újságcikk beszámolt arról, hogy külföldön a közlekedési rendőrök alkoholpróbát végeznek. A módszerek kezdetlegeseek voltak: lehetőséggel vizsgálat, sétálás krétavonalon, hangos olvasás.¹⁹⁸ Az ittas vezetés mellett a leggyakoribb kihágás a gyorshajtás volt, de még nem állt rendelkezésre technikai eszköz a sebesség egyértelmű meghatározására. A büntetés rendszerint pénzbüntetés, súlyosabb esetekben a jogosítvány visszavonása volt.

Az automobiloikat nem csak a baleset veszélyeztette, hanem az autótolvajok is. Nem lehet pontosan meghatározni, mikor jelentek meg az első autótolvajok Budapesten, de az 1920-as évek elején a szakfolyóiratok már szükségesnek tartották, hogy foglalkozzanak a kérdéssel. Képes melléklettel mutatták meg, milyen módszerekkel dolgoznak a tolvajok. Egyesek gyémántvágóval metszették ki az ablakokat, mások kicserélték a lopott autó rendszámablakját.¹⁹⁹ Az 1930-as évek elején több „autótolvaj-banda” működött Budapesten, akik kulcsokkal felszerelve garázdálkodtak. Az autók eltulajdonítása mellett gyakran reflektorokat, hátsó lámpákat szereltek le, jelzőkészülékeket, hűtődíszeket távolítottak el. A legtöbb autót közutakról, nagy forgalmú szórakozóhelyek előtt kötötték el. A legveszélyesebb környék e tekintetben az Erzsébet körút és a Teréz körút néhány szakasza – a Royal Apollóval szemközi parkoló, a Décsi mozi (Művész mozi) és az Ufa színház (Metro mozi) környéke, valamint a Fővárosi Operettszínház, a Rádium mozgóképszínház (Thália Színház) és a Duna-korzón lévő Hungária szálló környéke volt.²⁰⁰

A tolvajlások egy sajátos csoportját képezték azok a bűncselekmények, amikor csak „kölcsönvették” az autót, aztán, ha kifogyasztották a benzint vagy karambolt okoztak vele, az utca szélén hagyják.²⁰¹ Általában azt az autót lopták el, amelynek úrvezetője volt, hiszen a sofőr rendszerint nem hagyta magára a járművet.²⁰² Az autólopások kivédésére már 1927-ben is kapható volt Magyarországon biztonsági ajtózárral,²⁰³ 1930-tól pedig kormánykerékszár.²⁰⁴

Magyarországon a Királyi Magyar Automobil Club élen járt a motorizáció terjesztésében. Alapszabályában rögzített célja volt az automobilizmus, a motorkerékpározás, a motoros hajózás és a repülés terjesztése társadalmi téren, szakszerűen és tudományosan, valamint a kapcsolattartás a külföldi klubokkal. A KMAC ugyancsak célul tűzte ki, hogy támogassa a hazai automobilipar megteremtését célzó mozgalmakat, benzinállomásokat létesít, közbenjár a hatóságoknál, szaklapokat jelentet meg és összejöveteleket, versenyeket szervez.²⁰⁵

A versenyek különösen fontosak voltak a motorizáció fejlődésében, a sport hasznos szolgálatot tett annak érdekében, hogy a veszélyes találmány a mindennapi életben is használható járművé váljon. Az első autók kezdetlegessége, konstrukciós hibái kockázatosá tették alkalmazásukat a közúti forgalomban, a sportpályán azonban lehetőség nyílt kipróbálásukra, a bennük rejlő lehetőségek kiaknázására. Ez kezdetben a sebesség fokozását jelentette a gyorsasági versenyeken, majd a sportszempontok mellett megjelentek a hagyományos közlekedési eszközökkel szemben támasztott követelmények, és üzembiztonsági, megbízhatósági és gazdaságossági versenyeket is szerveztek.²⁰⁶ A gyorsasági versenyek megmaradtak, de társadalmi jelentőségük csökkent. Egyre szűkebb kört – és egyre kevesebb autótípust – érintettek. A versenyeken futó speciális kocsik és teljesítményeik már közvetlenül nem voltak relevánsak a forgalomban felmerülő igények szempontjából.

A budapesti versenyeket rendszerint a KMAC és a budapesti sportegyesületek rendezték. A versenyek előtt – amennyiben azok közutakon zajlottak – előzetes engedélyt kellett kérni az illetékes rendőrhatóságtól és a belügyminiszertől. A kérvényben meg kellett határozni a verseny nemét, idejét, útvonalát, a résztvevők körülbelüli számát és a versenyszabályokat. Amennyiben az útvonal vasútvonalakat is érintett, a kereskedelmi miniszter engedélyére is szükség volt. A verseny idejére megváltoztatott közlekedési rendről falragaszok, dobszó, hírlapi hirdetések útján az utazóközönséget is tájékoztatták.²⁰⁷

A fővárosban az első világháború után hegyi versenyeket szerveztek. Az első versenyre a Sváb-hegyen került sor 1920 őszén, amit aztán egy évtizeden át minden évben megrendeztek. A verseny útvonala a Déli pályaudvartól az Istenhegyi úton, a Költő utcán, a Diana utcán, a Karthausi utcán és az Agancs utcán keresztül vezetett a Fogaskerekű vasút felső végállomásáig 5 kilométer hosszan. Az első verseny kiírása szerint magánosok, gyárak és cégek is jelentkezhetek. Az autókat csak túrakarosszérrival engedték versenyezni. Nevezni hét kategóriában lehetett hengerűrtartalom szerint. A kategóriagyőztesek arany plakettet és tiszteletdíjat kaptak.²⁰⁸ A verseny kétségtelenül nagy karriert futott be, az 1920-as évek magyarországi motorsportját egyértelműen ez az esemény határozta meg. A korabeli magyar társadalom nem csak sportként tekintett rá, fontos szerepet szánt neki a háború utáni újjáépítésben, a külföld Magyarországról kialakított véleményének formálásában.²⁰⁹ A nyolcadik sváb-hegyi meeting kapcsán már arról írtak, hogy ez a magyar automobil- és motorkerékpársport legkiemelkedőbb és legrepresentatívabb eseménye, jelentőségében és komolyságában legértékesebb versenye.²¹⁰ A XI. sváb-hegyi verseny 1930-ban az európai hegyi

bajnokság IX. futama lett.²¹¹ Ugyanakkor a verseny kapcsán már a motorizmus pusztulásáról írtak.²¹² Az ez évi verseny valóban a sváb-hegyi versenyek végjátékát jelentette. Az 1930-as években átvették helyét Budapest más hegyi versenyei, a gugger-hegyi, a jános-hegyi és a hármashatár-hegyi versenyek.

A gugger-hegyi versenyt először 1926-ban rendezték meg. A versenyben kizárólag úrvezetők vehettek részt szériagyártmányokkal, de autót indíthattak vezérképviseltek is.²¹³ A verseny nem volt túl népszerű, az 1930. évi verseny kapcsán már dekadenciáról, kevés és érdektelen indulóról beszéltek.²¹⁴

A János-hegyen 1926-tól a Magyar Athletikai Club rendezte versenyét. Itt csak egyéni, amatőr versenyzők vehettek részt. Cégek csak abban az esetben indíthattak járművet, ha az automobil a bejelentett áron bárkinek hajlandóak voltak eladni.²¹⁵

A Budapesti Sport Egyesület 1929-ben rendezte meg első hármashatár-hegyi versenyét²¹⁶ és 1931-re átvette a sváb-hegyi meeting helyét. Ekkortól a KMAC és a BSE együtt szervezte az eseményt.²¹⁷ A verseny nyílt jellegű nemzeti bajnokság volt, részt vehettek azon bel- és külföldi versenyzők, akik érvényes versenyigazolvánnyal rendelkeztek. A versenyszabályok szerint az útvonal a Szépvölgyi úton és a Guckler Károly úton vezetett 4 km hosszan. A gépkocsik a Szépvölgyi útról, a barlang alatti starthelyről indultak és a hármashatár-hegyi menedékház előtt érkeztek célba. Az automobiloikat túra, sport és verseny kategóriába osztották. Külön versenyt futottak a kezdők és a hölgyversenyzők.²¹⁸

A versenypályák biztosítását kezdetben katonai és rendőrségi kordonokkal látták el.²¹⁹ Később ez kiegészült komolyabb biztonsági intézkedéssel. Az 1927-es sváb-hegyi versenyen – a közönség korábbi fegyelmezetlenségéből tanulva – a KMAC karszalagos, fizetett „verseny stewardokat” alkalmazott.²²⁰ A verseny funkcionáriusai karszalagot viseltek, más-más színűt aszerint, hogy döntőbíróként, versenyintézőként, a műszaki bizottság tagjaként, versenyzőként vagy más hivatalos okból jelentek meg a helyszínen.²²¹ A nemzetközi versenyszabályok értelmében a startot és a célt fekete betűs fehér tábla jelezte. A pálya mentén végig útjelző táblákat helyeztek el. A verseny befejezését egy KMAC autó jelezte, amely végigjárta a pályát egy fehér zászlóval.²²² 1927-ben újításként időmérő tornyot állítottak fel, a katonaság pedig telefonvezetékkel is biztosított a verseny számára. A gyakorta előforduló balesetek miatt mentőállomást is felállítottak.²²³

Az indulók között megjelentek a magyar és a nemzetközi autósport neves versenyzői. A versenyt megelőző este a KMAC székházában ismerkedő estét tartottak, s itt fogadásokat is kötöttek, „amelyben magasabbrendű számjegyek szerepelnek”.²²⁴ A versenyzők számára hivatalos tréningnapokat tartottak a helyszínen. Ez különösen fontos volt, hiszen a versenyeket közterületen tartották, és ez sok összeütközéshez vezetett a sportolók és a helyi lakosok között. Előfordult, hogy egy külföldi versenyző az utolsó pillanatban érkezett és nem volt ideje tréningezni, ezért éjjel ment ki gyakorolni a gugger-hegyi pályára, s felverte a környéken lakó polgárokat. A versenyzőt hamarosan előállították, és pár óra múlva autója nélkül bocsátották el a rendőrségi őrszobáról.²²⁵

A versenyeket nézőként elsősorban a városi közönség – a „társadalom színe, java” – látogatta. A versenyek hatalmas, több tízezres nézőközönséget vonzottak, valóságos

társadalmi eseményné alakultak. Az 1925-ös jubileumi svábhegyi versenyen elérték az 50 000 fős nézőszámot.²²⁶ A közönség az útvonalat körülvevő kordonon kívül helyezkedhettek el, az útvonal bizonyos szakaszain tribünöket építettek fel számukra. A közönség társadalmi összetételéről keveset tudunk, de a többféle árkategóriás jegyekből következtetni lehet, hogy szélesebb társadalmi rétegekből vártak nézőket a verseny szervezői.²²⁷

Az 1930-as évektől a hegyi versenyek mellett egyre népszerűbbé váltak a gyorsasági versenyek. Budapesten a motoros Grand Prix-k mintájára 1936-ban autós GP-t szerveztek. A motorversenyeket a Városligetben, az autóversenyeket a Népligetben tartották. A díjak összege 3–5000 pengőre rúgott, a pálya 2500 m hosszan tartott a Népligetben és a Simor utca (Vajda Péter utca) 700 m hosszú egyenes szakaszán.²²⁸ A GP már a modern gyorsasági versenyek hangulatát idézte. Teherautókon hozták a nyugat európai nagy istállók (Mercedes, Auto Union) versenyautóit nagyszámú szerelőgárdával. A versenyzők saját autóikkal érkeztek és speciális gépeikkel versenyeztek. A második tréningnapon tíz osztályozó kört futottak, a leggyorsabb eredmény figyelembevételével állapították meg a rajtsorrendet.²²⁹

1927-ben megindult a Magyarországi Automobil Bajnokság, amelyben a KMAC által kiírt négy versenyen kellett részt venni. A szabályok szerint nem kellett mindegyiken ugyanazzal a kocsival indulni, de verseny közben nem lehetett autót cserélni. A versenyben egyaránt szerepeltek síkversenyek és hegyi versenyek. A futamok során az indulók az elért helyezésük alapján pontokat kaptak. A bajnokság győztese az lett, aki a legkevesebb pontot szerezte, döntetlen esetén a svábhegyi verseny eredménye volt döntő.²³⁰ 1931-ben megrendezték az I. Budapesti Autós Motoros Hetet, mely integrálta a korábban egymástól független tavaszi autós programokat. A motoros hét célja az idegenforgalom fellendítése volt.²³¹

KITEKINTÉS

1938-ban az automobilizmus terén is jelentős konjunktúra kezdődött, amelytől mindenki gyors fejlődést remélt. Ebben az illúzióban megerősítette a korszak embezeit, hogy a német autóiipar végre piacra dobta a régen várt népautót, a Porsche tervezte „KdF” kocsit, mely 990 márkás ára valóban sokak által elérhetőnek számított.²³²

Az automobilizmus fellendülésének hátterében azonban a háborús előkészületek álltak. A hadsereg mindenkor érdeklődéssel figyelte a közlekedés technikai fejlődését. A 20. század első felében többször szervezett harcászati megmérettetést különböző közlekedési eszközök között, így 1904-ben kétszer is léghajóüldözést, melyben a Tattersall udvaráról induló Turul nevű léggömböt kellett az ugyanonnan induló automobiloknak üldözniük oly módon, hogy a ballon leszállását követő negyedórán belül odaérjenek a földetérés helyére. A kísérlet nem sok sikert hozott, az autók csúfos vereséget szenvedtek.²³³ A kísérletet megismételték 1913-ban is, ekkor az autók a katonaság által meghatározott helyszíneken várták a ballonok feltűnését, „és azután Isten nevében utána”. De ez a második kísérlet sem hozott egyértelmű sikert.²³⁴ Mind-ez azonban nem jelentette, hogy az autó a hadsereg számára használhatatlan lett vol-

na, sőt, az első világháború után a civil lakosságnak is az volt a meglátása, hogy a háború elvesztésében nagy szerepet játszott, hogy az ország „lemaradt a motorizáció versenyében.”²³⁵ A második világháborút megelőzően azonban a hadsereg nem tudott lépést tartani a polgári gépjárműpark fejlődésével, ezért elrendelték bizonyos járművek átadását a katonaságnak.²³⁶ Majd szabályozták a fogyasztható üzemanyag mennyiségét és jegyrendszert vezettek be.²³⁷ Ezzel a korábban lendületet vett személyautózás hosszú időre megkezdte.

A II. világháború után hiába indult meg az újjáépítés és újjászervezés a személyautó-közlekedés terén. A politikusok a mindinkább teretnyerő ideológia jegyében ostromozták a megelőző korszakot, amelyben a dolgozó középosztály elesett az autóbiltól, és az autózás az arisztokraták és iparmágnások „sportja” maradt. Az ideológiailag támogatott „automobilizmus demokráciáját” azonban nem sikerült megvalósítani, ahogyan Pentelényi János kisautó terve is papíron maradtak. Az autók szabad piaca beszűkült, majd eltűnt és az autó mindinkább az állami és pártfunkcionáriusok kiváltsága, státuszattribútuma lett. Utolsó lépésben 1950-ben a magánautók forgalmát csaknem teljesen beszüntették. A vonatkozó 298/1950. M. T. sz. rendelet címében a *Gépjárművek üzemanyag-ellátásának szabályozásáról* szólt, de ezen keresztül egyértelműen kijelölte azon személyek körét, akik autó használatára jogosultak voltak. A rendelet szerint üzemanyagot csak vásárlási könyv vagy utalvány ellenében adtak ki, utalványt pedig csak közületek, állami vállalatok, közhasznú gépjárműveket közlekedtető vállalatok, tömegszervezetek, szövetkezetek, diplomáciai képviseletek, állami, társadalmi vezetők, sztahanovisták, tudósok, művészek, írók, mérnökök, orvosok kaphattak.²³⁸

A magyarországi személyautó-közlekedés csak az ötvenes évek végétől indult újra lassú fejlődésnek. Mára pedig az automobilizmus elérte azt a szintet, amikor önmaga gátolja azt a célt és funkciót, ami miatt létrejött. Már a hetvenes évek végén kérdésként fogalmazódott meg, hogy vajon az automobil nem tartozik-e azon civilizációs vívmányok közé, amelyek csak addig hasznosak, kényelmesek és célszerűek, amíg kevesek birtokában vannak, s amint demokratizálódnak, bekövetkezik a „túlautósodott városok” csődje.²³⁹

ÖSSZEZÉS

A budapesti személyautó-közlekedés látványos fejlődésen ment keresztül a két világháború között, annak ellenére, hogy jelentős számban voltak fejlődését gátló tényezők is, úgymint Magyarország lemaradása a motorizációban, a vasútcentrikus közlekedési politika, a hagyományos közlekedési eszközöket védő és az autókát veszélyesnek tartó közvélekedés. A fejlődést jelzi egyrészt a személyautók számának emelkedése, a különböző márkák és típusok iránti kereslet növekedése és az autókereskedelem prosperálása. Másrészt ugyanezt jelzi a személyautók elterjedéséből fakadó új igények kielégítésére létrejött vállalkozások sora, például üzemanyag-ellátó állomások létesítése, bérgarázsok üzemeltetése, javítóműhelyek létrehozása. Harmadrészt a látványos fejlődésre utalnak az ugyancsak az új jármű elterjedéséből fakadó közleke-

désrendészeti változások, útburkolatcserék, forgalomtechnikai újítások (körforgalom, jelzőtáblák, jelzőberendezések), melyek erőteljesen meghatározták és megváltoztatták a városképet és a főváros közötti közlekedését.

A két világháború között a szűkebb értelemben vett autóhasználat elsősorban az elit – a hagyományos, a gazdasági és a politikai elit – életmódjának volt szerves része, ők voltak az autótulajdonosok és ők képviselték az autós társadalmat. E csoport mögött azonban volt egy, az elitnél sokkal nagyobb társadalmi csoport – a munkásoktól a felső-középosztálybeliekig –, akiknek életét nem kevésbé határozta meg a motorizáció terjedése. Ők lettek az autós szubkultúra kiszolgálói, az ő feladatuk lett az autóhasználatához szükséges feltételek megteremtése. Ide tartoztak a gyári munkások és a javítóműhelyi alkalmazottak, a bérgarázs-tulajdonosok, a szakértők és oktatók, akik a gépjárművezetés oktatásban vettek részt, a közlekedési rendőrök, az építőmérnökök és az útépítő munkások, akik a gépjármű-közlekedéshez szükséges infrastrukturális feltételeket teremtették meg. Az autók terjedése ily módon az autóhasználat jellegétől függetlenül kezdetektől a társadalom széles rétegeit mozgatta meg, segített reprezentálni, munkát adott vagy szabadidős tevékenységet.

A fejlődés mellett már a két világháború között megmutatkoztak az autók terjedésének káros következményei is. Megnövekedett a közúti balesetek száma, új utak nyíltak a bűnözésben (csempészet, autólopások), és hiába volt széles társadalmi összefogás a feltételek megteremtésében, a változás új típusú konfliktusokat is eredményezett a társadalomban. Így a hivatásos sofőr és az úrvezető, az autóvezető és a gyalogos, a vezető és a közlekedési rendőr, a kereskedő és a karosszériagyártó között, hogy csak a legjellemzőbbeket említsük. Mindez kiegészült káros, valós vagy alaptalan sztereotípiákkal – például a zsvány sofőr, az alföldről a városba került buta közlekedési rendőr vagy a vezetésre alkalmatlan hölgyvezető –, amelyek a mai napig élő és elterjedt, nehezen megváltoztatható előítéletek.

JEGYZETEK

1. *Eperjesi* 2001. 171.
2. 1926-ban Budapesten volt bejegyezve a gépjárművek 67,9%-a és vidéken csak 32,1%-a. 1938-ban már vidéken volt több gépjármű, de az autóközlekedés tekintetében továbbra is Budapest járt elől. *Magyar Statisztikai Szemle; Eperjesi* 1978. 7–32.
3. *Frisnyák* 2001. XVI.
4. *Eperjesi* 2001. 171–192.
5. *Pásztor* 1926. 295.
6. *Herczeg* 1993. 54.
7. *Frisnyák* 2005. 55–56.
8. A Párizsban, 1909. október 5–11-én kelt, a gépjárművek forgalmára vonatkozó nemzetközi egyezmény szövegét közli: *Automobil közlekedési rendszet*. Szerk.: *Kontz Endre*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1929. 7–11.
9. *Márai* 1928. 7–8.
10. *Majtényi* 2000. 104.
11. *Erba Odescalchi* 1991. 444.
12. *Bartók* 1928. 25–27.
13. A rendszám táblákról és a megkülönböztető jelzésekről a 250 000/1929 B. M. sz. rendelet 65–67. § rendelkezett. Eszerint az államfői autóknek nem volt rendszámuk, az államkincstári autóké fekete alapon fehér számokból állt és megkülönböztető jelzésből, a diplomáciai testületeknél

- pedig a rendszám mellett egy kék alapon fehér betűs tábla volt látható, „diplomáciai testület” felirattal. A rendeletet közli: *Kontz* 1929. 34–141.
14. Luxus-e az automobil? *Gépkocsivezetők Lapja*, 1926. 22. sz. 6–9.
 15. Autótartás számokban. *Autó*, 1937. 17–18. sz. 21.
 16. *Jasinszky* 1974. 106–108.
 17. Budapest közlekedési zsebtérképének hirdetése. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1925. 9. sz. 7.
 18. Egy magyar űrvezető ideális otthona. *Az Űrvezető*, 1927. 1. sz. 5.
 19. *Losonczy* 1977. 445.
 20. Hivatásos sofőrökről, gépjármű közlekedésre épülő egyéb szakmákról (kereskedő, szállító, bér-garázs tulajdonos, karosszérikészítő, autójavító stb.) ld. alább!
 21. *Márai* 1928. 8.
 22. Nő a volánnál. *Autó*, 1935. 23–24. sz. 73.
 23. Versenyfelhívás. *Az Űrvezető*, 1928. 8. sz. 6.
 24. Az autóipar a vasipari kiállításon. *Autó*, 1923. 17. sz. 14.
 25. A tenyészállatvásár autókiállítása. *Autó*, 1928. 7. sz. 11.
 26. A magyar autógyártás a „Magyar Hét” tükrében. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1930. 22. sz. 5–6.
 27. Versenyfelhívás. *Az Űrvezető*, 1928. 8. sz. 6–7.
 28. Vita a Concours d'elegance fölött. *Az Űrvezető*, 1929. 7. sz. 23.
 29. *Nagy* 1930. 2–3.
 30. *Schreiber* 1920. 8.
 31. Az *Autó* című film bemutatója a budapesti mozgóképszínházban. *Az Űrvezető*, 1928. 9. sz. 48.
 32. *Granasztói* 1965. 639.
 33. *Schreiber* 1936.
 34. *Herczeg* 1993. 132.
 35. Magyarország automobil-kereskedelme 1931-ben. *Autó*, 1932. 3–4. sz. 2.
 36. *Herczeg* 1993. 132.
 37. *Reiman* 1920. 7.
 38. Mibe kerül az autó tartás? *Az Űrvezető*, 1927. 4. sz. 28.
 39. *Márai* 1928. 8.
 40. Látogatás Pálffy-Duan József grófnál bicskei birtokán. *Az Űrvezető*, 1927. 1. sz. 2.
 41. Kereskedelmi szaktanfolyam a budapesti kereskedelmi akadémián. (hirdetés) *Autó*, 1929. 7. sz. 10.
 42. Az automobil ipar helyzete nálunk és külföldön. *Automobil*, 1920. 1. sz. 6.
 43. *Hídvégi* 2005. 306–310.
 44. A hazai autókereskedelemre vonatkozólag Magyarországon csak töredékes statisztikák maradtak fenn. A korabeli sajtóban többször említett amerikai kereskedelmi minisztérium által gyűjtött részletes adatok feldolgozása jelenleg is folyik. Jelenleg a legteljesebb elérhető állományadat a *Magyar Statisztikai Szemlében* 1926–1943. között évente publikált statisztika, amely ugyan nem a forgalomba helyezett, hanem a forgalomban levő járműveket számolta, de a népszerű típusokról az érvényesülő tendenciákról ennek alapján is képet kaphatunk.
 45. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1927–1939.
 46. A diadalmas kiállítás. A kiállítás anyaga. *Autó*, 1936/7–8. sz. 5.
 47. *Reinhard* 1935. 59.
 48. *Strasser-Silton* 1935. 31.
 49. A személyautók márkák szerinti eloszlása Magyarországon. *Autó*, 1923. 18. sz. 26. A forrás budapesti adatokat nem említ, hivatalos statisztika pedig csak 1926-tól készült.
 50. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1927–1939.
 51. Hirdetés. *Az Űrvezető*, 1928. 10. sz. 28.
 52. Hirdetés. *Az Űrvezető*, 1928. 8. sz. oldalszám nélkül
 53. *Granasztói* 1965. 640.
 54. Megalakult az ország legnagyobb használt-autótelepe. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1930. 19. sz. 15.
 55. Rendszeres autóaukciók használt kocsik értékesítésére. *Autó*, 1932. 21–22. sz. 9.
 56. *Lux* 1929. 538.
 57. A Királyi Magyar Automobil Club jubiláris aranykönyve: 1900–1930. Budapest, 1930. 53.
 58. *Nagy* 1930. 1–2.
 59. *Gulyás* 1923. 26–27.

60. *Magyar Statisztikai Szemle.* 1927–1939.
61. *Bartók* 1928. 25.
62. Zupka Lajos és Fia cég kitüntetése. *Autó*, 1932. 23–24. sz. 11.
63. A Királyi Magyar Automobil Club jubiláris aranykönyve: 1900–1930. Budapest, 1930. 40.
64. Az autó-behozatal és benzin ellátás nehézségeiről. *Autó*, 1923. 6. sz. 12.
65. A magyar karosszéria útja. *Autó*, 1935. 23–24. sz. 77.
66. A gépjármű-kerületek a közigazgatási egységektől független, mesterségesen kialakított egységek voltak. 1926-ban 10, 1927-ben 24, 1933-ban 18 kerületet hoztak létre. Budapest mindvégig önálló gépjármű-kerület volt.
67. Az Országos Automobilszakértő Bizottság műszaki és közlekedésrendészeti kérdésekben a Belügyminisztérium és a Kereskedelmi Minisztérium véleményező szakközege volt. Véleményt nyilvánított, típusvizsgálatokat végzett, és műszaki vizsgáztatáson vett részt.
68. 250.000/1929. B. M. rendelet. 65–67. §. A rendeletet közli: *Kontz* 1929. 34–141.
69. 15.9300/1933. B. M. sz. rendeletet közli: *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1933. Budapest, 1934. 1487.
70. 250.000/1929. B. M. rendelet. 68–70. §. A rendeletet közli: *Kontz* 1929.
71. *Eperjesi* 1978. 34–35.
72. Országos Automobil Nagygyűlés. Budapest, 1933. 62.
73. Hirdetés. *Az Úrvezető*, 1928. 10. sz. 20.
74. *Herczeg* 1990. 132.
75. Állástalanok hiénái. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1927. 5. sz. 9.
76. Sofőrfelvétel. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1933. 17–18. sz. 7.
77. Hová süllyedünk? *Gépkocsivezetők Lapja*, 1926. 23. sz. 12–13.
78. *Surányi* 1972. 99.
79. Sofőr, mint háztartási alkalmazott. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1927. 3. sz. 6.
80. Inasok vagy kocsisok? *Gépkocsivezetők Lapja*, 1926. 19. sz. 10–11.
81. Inzultáltak Titkos Ilona művésznő sofőrjét. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1925. 3. sz. 3–4.
82. *Herczeg* 1990. 133.
83. *Surányi* 1972. 76–78.
84. Megalakult a Magyarországi Gépjárművezetők Egyesülete. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1925. 2. sz. 2.
85. Egységes frontot! *Gépkocsivezetők Lapja*, 1926. 19. sz. 1.
86. Királyi Kúria Rp. IV. 8370/1915. *Sándorfi* 1929. 288.
87. *Sándorfi* 1929. 289.
88. *Dán* 1930. 10–11.
89. *Az úrvezető.* *Az Úrvezető*, 1927. 1. sz. 1.
90. Miniszterelnökúr a volánt mellett. *Az Úrvezető*, 1928. 7. sz. 1.
91. *Vajda* 1928. *Vajda Ignác*: Az úrvezető, mint vásárló. *Az Úrvezető*, 1928. 12. sz. 17.
92. *Az úrvezető.* *Az Úrvezető*, 1927. 1. sz. 1.
93. Hat hónapra eltiltották az autóvezetéstől. *Az Úrvezető*, 1930. 10. sz. 13.
94. Országos Automobil Nagygyűlés. Budapest, 1933. 64–65.
95. ...amint kormánykerékhez ült az első nő, a divat is rámosolygott az autóra... *Az Úrvezető*, 1927. 4. sz. 9.
96. Józan ész mindenütt és mindenhol. *Az Úrvezető*, 1927. 1. sz. 18.
97. Nő a kormánykeréknél. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1932. 17–18. sz. 2.
98. Nő a kormánykeréknél. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1935. 19–20. sz. 2.
99. A női autóvezetők ellen. *Autó*, 1923. 19. sz. 30.
100. *Delmár Walterné.* *Az Úrvezető*, 1928. 11–12. sz. 1.
101. Spécialement pour vous, Mesdames. *Az Úrvezető*, 1927. 3. sz. 16.
102. A nő a volánnál. *Az Úrvezető*, 1928. 3. sz. 34.
103. *Hadik* 1927. 16.
104. *Márai* 1928. 7.
105. *Granasztói* 1965. 638–640.
106. Le voiture Bugatti. Type Baby à moteur électrique et accumulateurs. Agyártmány nyolc év feletti gyermekeknek készült, 18 km/h sebességre volt képes. Akkumulátora segítségével három órán keresztül volt üzemeltethető. 185 cm hosszú, szélessége 68 cm, magassága 57 cm. Súlya 70 kg. Karosszériája a Grand Prix-t nyert Bugatti karosszériája után készült. *Autó*, 1927. 19. sz. 30.

107. Jövő évi programunk. *Autó*, 1933. 23–24. sz. 8.
108. Az „Autó” levelezőlap sorozata. *Autó*, 1925. 21. sz. 22.
109. *Bálint* 1999. 1999. 362.
110. 250.000/1929. B. M. rendelet. 114. §. A rendeletet közli: *Kontz* 1929. 34–141.
111. Az autószakértőbizottság és az állami sofőriskola visszakерült a Belügyminisztérium alá. *Autó*, 1932. 3–4. sz. 6.
112. *Ordódy* 1929. 553–556.
113. Az Állami Sofőriskola Szervezeti Szabályzatát közli: *Kontz Endre*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1929. 556–562.
114. *Automobil közlekedési rendészet*. Szerk.: *Kontz Endre*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1929. 556.
115. *A Királyi Magyar Automobil Club jubiláris aranykönyve: 1900–1930*. Budapest, 1930. 287.
116. *A Királyi Magyar Automobil Club jubiláris aranykönyve: 1900–1930*. Budapest, 1930. 297.
117. *Kerber* 1933. 100.
118. 250.000/1929. B. M. rendelet. 74-80. §. A rendeletet közli: *Automobil közlekedési rendészet*. Szerk.: *Kontz Endre*. Budapest, 1929. 34–141.
119. Tájékoztató a rendőség előtt teendő gépjárművezetői vizsgáról. *Kontz* 1929. 402–403.
120. *T. Ridovics Anna*: Budapest. Magyar Irodalom Háza. Károlyi palota. Tájak, korok, Múzeumok kiskönyvtára 580. szám. 14.
121. *Schreiber* 1936.
122. A nagy Cyklop garage. *Autó*, 1928. 24. sz. 31.
123. *A Királyi Magyar Automobil Club jubiláris aranykönyve: 1900–1930*. Budapest, 1930. 308.
124. A benzin és olajellátás országos szervezése. *Autó*, 1923. 7. sz. 16–17.
125. Hús benzintöltő állomás. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1925. 1. sz. 6.; *Autó Hírek* Rovat. Utcái benzinvételező állomások. *Autó*, 1923. 24. sz. 45.; *Megnyíltak a benzinkutak*. *Autó*, 1924. 19. sz. 22.; *Megnyílt a Phöbus benzinkútja*. *Autó*, 1924. 22. sz. 17.
126. 52.998/1926. IV. B. M. sz. rendeletet közli: *Kontz* 1929. 27–28.
127. 54.711/1926. B. M. sz. rendeletet közli: *Kontz* 1929. 28–29.
128. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1936. 6. szám. 495.
129. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1931. 4. szám. 365–369.
130. *Megnyílt az első „service”-állomás Magyarországon*. *Az Úrvezető*, 1929. 6. sz. 37.
131. *Benzin és benzinpótlék*. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1925. 2. sz. 4–5.
132. *Schimanek* 1920. 3–4.
133. *Magyar benzin*. *Autó*, 1930. 16. sz. 17.
134. A szesszel kevert benzin jelentősége az automobilizmusban. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1927. 14. sz. 6.
135. Útbaigazítás a motalko használatánál. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1929. 22. sz. 4..
- 60.200/1929. P. M. rendeletet közli: *Kontz* 1929. 179–188.
136. *Schreiber* 1936.
137. *Schreiber* 1936.
138. *Metropole Autoservice Budapest*. *Autó*, 1933. 17–18. sz. 8.
139. *Bálint* 1991. 20.
140. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1928. 5. sz. 461–469.
141. *A Bárdi József cég központi üzeme*. *Autó*, 1933. 24. sz. 24.
142. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1928. 5. sz. 461–469.
143. *Krisztinkovics* 1920. 9.
144. *Bálint* 1991. 20.
145. *Schreiber* 1936.
146. *KMAC* 1930. 297.
147. *KMAC* 1930. 316–318.
148. *Schreiber* 1936.
149. *Radó Ödön*: Mit kell tudni a gépjárművek biztosításánál. *Kontz* 1929. 512–516.
150. *A Corvin Áruház sportruházati osztálya*. *Autó*, 1934. 17–18. sz. 20.
151. *Teljes üzemmel dolgozik a Shell csepeli gyára*. *Az Úrvezető*, 1930. 11–12. sz. 22–23.
152. *Déván* 1925162.
153. *F. Dózsa* 1989. 77–82.
154. U. o.

155. *Sutner Margit*: Autóban. *Automobil*, 1922. 1. sz. 5.
156. Autó és sport divat. *Az Úrvezető*, 1927. 1. sz. 14.
157. *F. Dózsa* 1989. 77–82.
158. *Szelmár Andor*: Az automobil és az országút. *Automobil*, 1920. 2. sz. 5.
159. *Pruzsinszky* 1927. 6.
160. KMAC 1930. 48.
161. Aközúti gépjárművek közötti célokra való megadóztatásáról szóló 1928. évi VI. törvényeket közli: *Kontz* 1929. 189–194.
162. *Pruzsinszky* 1927. 5–6.
163. *Czére Béla*: Bevezetés a két világháború közötti kor közlekedéstörténetébe. *Közlekedéstudományi Szemle*. 1996. 4. sz. 126–129.
164. *Preisich* 2004. 346.
165. *Preisich* 2004. 347.
166. 62.592/1926. Főkapitányi rendeletet közli: *Kontz* 1929. 378.
167. 31.785/1927. Főkapitányi rendeletet közli: *Kontz* 1929. 381–382.
168. *Pruzsinszky* 1927. 10.
169. 250.000/1929. B. M. rendelet. 13. §. A rendeletet közli: *Kontz* 1929. 34–141.
170. *Urania-garage. Autó*, 1924/18. sz. 21.
171. *Nagy – Szabó* 1977. 57.
172. A Calvin téren rend van. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1930. 1. sz.
173. *Nagy – Szabó* 1977. 64.
174. *Nagy – Szabó* 1977. 67–68.
175. *Preisich* 2004. 346.
176. Véglegesítették a Ferenc József téri körforgalmat. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1933. 3–4. sz. 7.
177. A Kálvin tér rendezése. *Autó*, 1935. 7–8. sz. 7.
178. *Medveczki* 1974. 263–276..
179. *Nagy – Szabó* 1977. 63.
180. *Kontz* 1929. 336–337.
181. Az 71.910/1926. sz. főkapitányi rendeletet közli: *Kontz* 1929. 379–380.
182. KMAC 1930. 55.
183. Forgalmi bajok, amelyek sürgős orvoslásra várnak. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1929. 13. sz. 8.
184. Fölismerhetővé kell tenni a jelzőkészülékeket. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1931. 19–20. sz. 2.
185. *Nagy – Szabó* 1977. 64–66.
186. *Szilvási* 1989. 45–46.
187. Józan ész mindenütt és mindenhol. *Az Úrvezető*, 1927. 1. sz. 18.
188. 250.000/1929. B. M. sz. rendelet. 19–23. §. A rendeletet közli: *Kontz* 1929. 34–141.
189. 71. 910/1926. számú főkapitányi rendeletet közli: *Kontz* 1929. 379.
190. *Nagy – Szabó* 1977. 64.
191. 64.689/1928. Főkapitányi hirdetményt közli: *Kontz* 1929. 389–390.
192. *Melly* 84. k. 82–83.
193. Tanuljunk meg közlekedni! *Autó*, 1935. 11–12. sz. 8.
194. *Krizanec Károly*: Első segítségnyújtás autótűrák közben előforduló balesetknél. *Kontz* 1929. 489–483.
- Az „Autó” mentőszekrénye. *Autó*, 1924. 19. sz. 23.
196. *Steff Miklós*: Nyílt levél a napilapok rendőri riportereihez. *Az Úrvezető*, 1931/6. sz. 1.
197. *Mailáth József*: Reflexiók az automobilizmus válságához. *Autó*, 1932. 1–2. sz. 4.
198. *Székely Wladimir*: Az autókulisszák mögül. *Autó*, 1930. 6. sz. 10.
199. *Vármay Géza*: Hogy dolgoznak az autótolvajok? *Automobil*, 1921. 19. sz. 7.
200. Fel kell lépni az autótolvajok ellen. *Autó*, 1931. 3. sz. 7.
201. Kocsilopások. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1933. 1–2. sz. 4–5.
202. A kocsilopásokhoz. *Gépkocsivezetők Lapja*, 1933. 5–6. sz. 4.
203. Hirdetés. *Az Úrvezető*, 1927. 4. sz. 9.
204. Hirdetés. *Autó*, 1930. 12. sz. 27.
205. *A Királyi Magyar Automobil Klub alapszabályai*. Budapest, 1926. 1–5.
206. *Schimanek Emil*: Az automobilizmus fejlődése. *Kontz* 1929. 434–439.
207. 250.000/1929. B. M. rendelet. 52–53. §. A reneletet közli: *Kontz* 1929. 34–141.

208. A Királyi Magyar Automobil Club hegyi versenyének versenyfeltételei. *Automobil*, 1920. 8. sz. 9–10.
209. *Illés István*: A svábhegyi verseny. *Autó*, 1922. 1. sz. 12.
210. Svábhegyi-verseny. *Az Úrvezető*, 1927. 3. sz. 4–12.
211. A XI. Nemzetközi Svábhegyi verseny. *Autó*, 1930. 16. sz. 6.
212. Caracciola, Stuck és Runtsch voltak a svábhegyi verseny hősei. *Az Úrvezető*, 1930. 9. sz. 2–8.
213. Autó- és motorkerékpárverseny a Gugger-hegyen. *Autó*, 1926. 12. sz. 41.
214. Új motoros pályarekordot hozott az V. Guggerhegyi verseny. *Az Úrvezető*, 1930. 6. sz. 32.
215. Magyar Atlétikai Club jánoshegyi országos versenye. *Autó*, 1926. 18. sz. 22.
216. *Weil Tibor István*: Az első hármashatárhegyi verseny. *Autó*, 1929. 12. sz. 11–13.
217. Hármashatárhegyi Verseny. *Az Úrvezető*, 1931. 8–9. sz. 1.
218. A KMAC hivatalos közleményei. *Autó*, 1934. 17–18. sz. XVIII.
219. A Királyi Magyar Automobil Club 1920. évi hegyi versenye. *Automobi*, 1920. 9. sz. 9–19.
220. A klasszikus magyar hegyi verseny. *Autó*, 1927. 19. sz. 5–7.
221. A svábhegyi verseny. *Autó*, 1923. 19. sz. 9–10.
222. U. o.
223. A klasszikus magyar hegyi verseny. *Autó*, 1927. 19. sz. 5–7.
224. *Illés István*: A svábhegyi verseny. *Autó*, 1922. 1. sz. 12–19.
225. Új motoros pályarekordot hozott az V. Guggerhegyi verseny. *Az Úrvezető*, 1930. 6. sz. 32.
226. A Jubileumi Svábhegyi verseny 1925. *Autó*, 1925. 20. sz. 10–25.
227. Svábhegyi verseny 1927. *Autó*, 1927. 20. sz. 6–33.
228. Május 5-én Automobil Grand Prix lesz Budapesten. *Autó*, 1935. /3–4. sz. 1–3.
229. Az első magyar Grand Prix. *Autó*, 1936. 11–12. sz. 2–4.
230. Magyarország 1927 évi Automobil Bajnoksága. *Autó*, 1927. 5. sz. 19.
231. A nagy hét után. *Autó*, 1931. 8. sz. 1–2.
232. A népautó-gyár alapkövetétele. *Autó*, 1938. 11–12. sz. 3–6.
233. *Zeidler Miklós*: Pálya a magasban. *Magyar Narancs*. Politikai-kulturális hetilap, 2007. 44. sz. 54–55.
234. KMAC 1930. 91–93.
235. Az autó-behozatal és a benzinellátás nehézségeiről. *Autó*, 1923. 6. sz. 12.
236. Szállítóeszközöknek honvédelmi szolgáltatás címen történő igénybevételéről szóló 7990/1939. M. E. rendeletet közli: *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1939. Budapest, 1940. 1251.
237. A közúti és vízi benzinüzemű gépjárművek hajtására szolgáló benzin és szeszeverék fogyasztásának szabályozásáról szóló 8230/1939. M. E. számú rendeletet közli: *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1939. Budapest, 1940. 1265.
238. *Majtényi* 2000, 101–118.
239. *Losonczy* 1977. 431.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint* 1991=*Bálint Sándor*: A budapesti magántaxisok története. A szürketaxi. *Taxisok Világa*, 1991/8. sz.
- Bálint* 1999=*Bálint Sándor*: A múzeum legrégebbi automobilja. *Közlekedési Múzeum Évkönyve XI. 1996-1998*. Közlekedési Múzeum. Budapest, 1999.
- Bartók* 1928=*Bartók Tibor*: Intim részletek előkelő emberek karosszéria-rendeléseiből. *Az Úrvezető*, 1928. 12. sz.
- Bartók* 1928=*Bartók Tibor*: Intim részletek előkelő emberek karosszériarendeléseiről. *Az Úrvezető*, 1928/12. sz.
- Dán* 1930=*Dán György*: Az objektív felelősség és az automobilizmus. *Az Úrvezető*, 1930. 7. sz.
- Déván* 1925=*Déván István*: Automobil-almanach: 1924–25. 1925.
- Eperjesi* 1978=*Eperjesi László*: Gépjárművezetők a magyarországi munkásmozgalomban (1901–1938). Közúti Közlekedési Tudományos Kutató Intézet 32. sz. kiadványa. Budapest, 1978.
- Eperjesi* 1978=*Eperjesi László*: Gépjárművezetők a magyarországi munkásmozgalomban (1901–1938). Közúti Közlekedési Tudományos Kutató Intézet 32. sz. kiadványa. Budapest, 1978.
- Eperjesi László*: Közlekedéspolitikai a két világháború között Magyarországon, vasút és gépjármű

- közlekedés. *Közlekedési Múzeum Évkönyve XII. 1999–2000.* Közlekedési Múzeum, Budapest, 2001.
- Erba Odescalchi* 1991=*Erba Odescalchi Sándor*: Testamentum. Dovin Művészeti Kft. Budapest, 1991. II. köt. 444.
- F. Dózsa* 1989=*F. Dózsa Katalin*: Letűnt idők, eltűnt divatok. 1867–1945. Gondolat, Budapest, 1989.
- Frisnyák* 2001=*Frisnyák Zsuzsa*: A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. Budapest, 2001.
- Frisnyák* 2005 *Frisnyák Zsuzsa*: Aló a közlekedésben. História, 2005/1–2. sz.
- Granasztói* 1965=*Granasztói Pál*: Vallomás és búcsú. 2. bővített kiadás. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1965.
- Gulyás* 1923=*Gulyás Jenő*: Az automobil formai fejlődése. *Autó*, 1923. 24. sz.
- Hadik* 1927=*Hadik Mihály*: Az automobilizmus és a jövő generáció. *Autó*, 1927. 17. sz.
- Herczeg* 1993=*Herczeg Ferenc* emlékezései: Hűvösvölgy. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Hidvégi* 2005=*Hidvégi János*: A magyar autógyártás 100 éve. *Közlekedéstudományi Szemle*. 2005. 8. sz.
- Jasinszky* 1974=*Jasinszky István*: A térképgyűjtemény. A Közlekedési Múzeum Évkönyve II. 1972–1973. Közlekedési Dokumentációs Vállalat, Budapest, 1974.
- Kerber* 1933=*Kerber Áron*: Soffőriskola. Személy- és teherautók. II. kötet. Budapest, 1933.
- KMAC 1900–1930*=*A Királyi Magyar Automobil Club jubiláris aranykönyve: 1900–1930.* Budapest, 1930.
- Kontz* 1929=Automobil közlekedési rendészet. Szerk.: *Kontz Endre*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1929.
- Kontz* 1929=Automobil közlekedési rendészet. Szerk.: *Kontz Endre*. Budapest, 1929.
- Krisztinkovics* 1920=*Krisztinkovics Béla*: Az autójavítás költsége. *Automobil*, 1920. 4. sz.
- Losonczy* 1977=*Losonczy Ágnes*: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- Lux* 1929=*Lux Vilmos*: Az autók részletre való vásárlása. *Automobil közlekedési rendészet*. Szerk.: *Kontz Endre*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1929.
- Magyar autóipari és kereskedelmi címtár. Szerk.: *Schreiber József*. Budapest, 1936.
- Majtényi* 2000=*Majtényi György*: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története. (1920–1960.) *Korall*. Társadalomtörténeti folyóirat, 2000/1. sz.
- Márai* 1928=*Márai Sándor*: Az autótétel lélektana. *Az Úrvezető*, 1928/11–12. sz.
- Medveczki* 1974=*Medveczki Ágnes*: A budapesti városi forgalom szabályozásának kialakulása. *A Közlekedési Múzeum Évkönyve II. 1972–1973.* Közlekedési Dokumentációs Vállalat, Budapest, 1974.
- Melly* 84. k.=*Melly József*: Balesetek Budapesten és más nagy városokban. *Statistikai Közlemények*, 84. kötet, 2. szám.
- Nagy* 1930=*Nagy Géza*: A Concours d'Elegance, a magyar ipar és Az Úrvezető. *Az Úrvezető*, 1930. 7. sz.
- Nagy* 1930=*Nagy Géza*: A Concours d'elegance, a magyar ipar és Az Úrvezető. *Az Úrvezető*, 1930. 7. sz.
- Nagy – Szabó* 1977=*Nagy Ervin – Szabó Dezső*: Budapest közlekedése tegnap, ma, holnap. Budapest, 1977.
- Ordódy* 1929=*Ordódy János*: Gépjárművezetői tanfolyam. *Automobil közlekedési rendészet*. Szerk.: *Kontz Endre*. Budapest, 1929.
- Pásztor* 1926=*Pásztor Mihály*: Budapest zsebe. Budapest, 1926.
- Pruzsinszky* 1927=*Pruzsinszky Gábor*: Az automobil közlekedés. Különlenyomat a *Közgazdasági Szemle*ből. Budapest, 1927.
- Reiman* 1920=*Reiman Gyula*: Néhány szó automobil-kereskedelmünkről. *Automobil*, 1920. 2. sz.
- Reinhard* 1935=*Reinhard*: A német automobil ipar a német-magyar barátság szolgálatában. *Autó*, 1935. 23–24. sz.
- Sándorfi* 1929=*Sándorfi Kamill*: A gépjárműközlekedés magánjogának és büntetőjogának általános elvei és anyaggyűjteménye. *Automobil közlekedési rendészet*. Szerk.: *Kontz Endre*. 3. javított és bővített kiadás, Budapest, 1929.
- Schimanek* 1920=*Schimanek Emil*: Egnéhány szó a közeljövő feladatairól. *Automobil*, 1920. 1. sz.

- Schreiber* 1936=Magyar autóipari és kereskedelmi címtár. Szerk.: *Schreiber József*. Budapest, 1936.
- Schreiber*1920=*Schreiber Dániel*: A mozi és az automobil. *Automobil*, 1920. 5. sz.
- Strasser-Silton* 1935=*Strasser-Silton, V. E.*: Technikai optimizmus és az üzemanyagkérdés fejlődése. *Autó*, 1935. 13–14. sz.
- Surányi* 1972=*Surányi Endre*: Az autó és...én. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1972.
- Szilvási* 1989=*Szilvási Ferenc*: Budapest közlekedésbiztonságáért. Budapest, 1989.
- Vajda* 1928=*Vajda Ignác*: Az úrvezető, mint vásárló. *Az Úrvezető*, 1928. 12. sz.
- Preisich* 2004=*Preisich Gábor*: Budapest városépítésének története. Buda visszavételétől a II. világháború végéig. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 2004.

ILONA DÁVID

DER PERSONENKRAFTWAGENVERKEHR ZWISCHEN DEM ERSTEN UND ZWEITEN WELTKRIEG IN BUDAPEST

Der budapester Personenkraftwagenverkehr entwickelte sich sehenswert zwischen dem Ersten und Zweiten Weltkrieg, trotzdem, dass die Umstände sich auf den hinderlich auswirkte, wie zum Beispiel das Zurückbleiben von Ungarn bei der technischen Entwicklung, die Eisenbahn unterstützende Politik, die traditionelle Verkehrsmittel schützende und den Wagen gefährlich haltende öffentliche Meinung. Die Entwicklung wurde durch die Zunahme der Zahl des Wagens, durch die Prosperität des Autohandels, durch zum Zwecke der Befriedigung der neuen Ansprüche entstandene Unternehmen gezeigt, z. B. die Treibstoffstelle, die Mietgaragen, die Reparaturwerkstatt. Die Entwicklung des Wagenverkehrs verwiesen die Änderungen der Straßenverkehrsordnung, das Erneuern des Pflasters, die verkehrstechnische Erfindungen (Kreisverkehr, Verkehrsschilder, Verkehrsampeln, Signalanlagen usw.), die das Stadtbild und den Straßenverkehr der Hauptstadt betrafen.

Zwischen dem Ersten und Zweiten Weltkrieg war die Benutzung des Autos vor allem das organische Teil der Lebensform der Aristokratie, der wirtschaftlichen und politischen Elite. sie waren die Autoinhaber und sie vertraten solche Gruppe, die zur Welt des Wagens gehörten. Hinter der Elite stand eine größere Gesellschaftsschicht – von den Arbeitern bis zur oberen Schicht der Mittelklasse -, die mit der „Automobilsubkultur“ in engem Kontakt standen. Zu dieser Schicht gehörte die Fabrikarbeiter und die Angestellte der Reparaturwerkstätte, die Inhaber der Mietgaragen; die Experten und die Lehrer, die an dem Fahrunterricht teilnahmen; die Verkehrspolizisten; die Bauingenieur und die Wegebauarbeiter, die infrastrukturelle Voraussetzungen für Personenkraftwagenverkehr schufen; und die an dem Autosport interessiert waren. Auf diese Art und Weise übte die Verbreitung des Autos auf den breiten Schichten der Gesellschaft eine große Wirkung. Der Wagen leistete bei dem Repräsentieren der Lebensverhältnisse Hilfe, Arbeitsmöglichkeit und Freizeittätigkeit gab.

Neben den Vorteilen kamen oft in dieser Epoche die schädlichen Folgen der Verbreitung des Autos vor. Die Zahl der Verkehrsunfälle vergrößerte, neue Weisen erschienen auf dem Feld der Kriminalität (z. B. der Schmuggel, der Automobildiebstahl), bzw. die Änderung brachte in der Gesellschaft neue Konflikte zur Welt, z. B. zwischen beruflichem Autofahrer und Selbstfahrer, dem Autofahrer und dem Fußgänger, dem Fahrer und dem Polizisten, dem Kaufmann und dem Karosseriehersteller. Diese wurden mit wirklichen oder grundlosen Stereotypen – z. B. betrügerischer Fahrer, dummer Verkehrspolizist oder zum Fahren unfähigen Damen – die bis zur heute lebenden und verbreiteten Vorurteilen sind.

*SPEKNER ENIKŐ: BUDA KIRÁLYI SZÉKHELLYÉ
ALAKULÁSA A 13–14. SZÁZADBAN
CÍMŰ PhD ÉRTEKEZÉSÉNEK NYILVÁNOS VITÁJA*

ÉRSZEGI GÉZA

C. EGYETEMI TANÁR, AZ MTA DOKTORA OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Spekner Enikő annak ellenére, hogy a mai főváros, Budapest történetéből időben is területben is egy korlátozott részt tűzött ki tudományos kutatásának tárgyául, hatalmas feladatra vállalkozott. A hatalmas feladat egyfelől a terjedelmes szakirodalom feldolgozásban mutatkozik meg, másfelől viszont a területre vonatkozó egyre szaporodó örömtelien sok történelmi forrásban. Nem csoda tehát, hogy a feladat eredményeit csak két vastos kötetben lehetett összefoglalni.

A dolgozat feldolgozó részében Spekner Enikő sorra veszi Óbuda és Buda szerepének jellegzetességeit a késő Árpád-kori királyi székhelyek sorában. Kiindul a ma már klasszikussá vált *medium regni* fogalmából, és a fogalom változásain keresztül végigkíséri Óbuda történetét, miként került a királyi központok hálózatába. Óbuda központi szerepe csakis úgy volt meghatározható, hogy az „új” budai város miként lett megalapítását követően királyi székhellyé, s hogyan viszonyult az „ó” budai székhelyhez. A két Buda egymáshoz való viszonya az Árpád-kor végén semmi mással nem jellemezhető jobban, mint avval, hogy a Budán kelt oklevelekről végső soron nem tudjuk megmondani, vajon az új királyi székhelyen vagy a régi Budán keltek. Mindenesre jól mutatja Óbuda jelentőségét, hogy III. András király halála után az özvegy királyné, Ágnes asszony tanácsosai jóváhagyásával az óbudai királyi palotát azzal bízta soproni István mesterre, hogy őrizze meg, tartsa jókarban, s az ezzel kapcsolatos kiadásait pedig a tanácsosai megtérítik.

Az új uralkodóházból való I. (Anjou) Károlynak, akinek idén emlékezünk meg királlyá koronázásnak kerek évfordulójáról, jó évtizedet kellett várnia arra, hogy I. (Szent) István koronájával Magyarország királyává koronázzák, s ezáltal a királyi javak, így az óbudai királyi palota birtokába jusson. Az évtizedes harc meghozta gyümölcsét, s a trónkövetelő Károly Róbert lett Magyarország királya I. Károly néven, s egyúttal Magyarország legnagyobb városa is meghódolt előtte. Ez a legnagyobb város úgy tűnik, a Várhegyen épült új Buda, azaz Buda volt. Hogy ebben az új városban lakjon, ott alakíthassa ki székhelyét a király, egyetlen akadálya lehetett: nem volt a városban királyi palota. Kénytelen volt a király az un. *Kammerhof*ba költözni, ahogy ezt Spekner Enikő is hitelt érdemlően bizonyítani törekszik.

A király azonban nem ülhetett a babérjain, hiszen nemcsak a királyi székhely volt lakhatatlan számára, hanem az ország is védhetetlen, megtarthatatlan volt, s noha többször Budáról keltezi okleveleit, gyakran húzódik a biztonságosabbnak tetsző

helyekre, Kelet-Magyarországra: Váradra, Sárospatakra stb. Ha hinni lehet a királyi oklevelek keltezésének, 1315 és 1342 között többet volt Dél-Kelet Magyarországon, semmint az ország közepén, Budán, és mikor sor került arra, hogy az ország közepén legyen a rezidencia, ő Visegrádot választotta. S ha a király nem is volt állandóan Visegrádon, ott voltak a legfontosabb országos intézmények: a királyi kancellária, a királyi kápolna, az országbíró és úgy tűnik a királyi tanács is itt várta uralkodóját. A nádor és az alnádor bíróságának munkamegosztása úgy alakult, hogy míg a nádori bíróság járta az országot, az alnádor hivatala Budán székel, s többnyire a nyugati országrészből eléje vitt ügyekben ítélezett. Druget János nádorsága idején többnyire a királytól fizetésül nyert Óbudán volt a nádori székhely, majd a nádori bíróság is a királyi székhelyre, a többi királyi hivatal mellé, Visegrádra költözött.

Összegzésül, ahogy Spekner Enikő összefoglalja kutatásainak eredményét, „a budai királyi székhely másfélszázados története három periódusra osztható. A kezdetektől a 13. század közepéig, a várhegyi Buda megalapításáig „ő” Buda vált a királyi központok sorában meghatározóvá, majd szerepében osztozott az újonnan alapított várossal. „Új” Buda megalapítója, IV. Béla, a királyi épületek létrehozásával és a város életére meghatározó intézkedéseivel jutatta kifejezésre, hogy azt királyi szálláshely befogadására is alkalmassá kívánja tenni. E második periódusban a források alapján meghatározhatatlan, hogy a késő Árpád-korban a régi, vagyis ettől kezdve Óbudának nevezett város vagy új Buda adott-e otthont az udvarával még mindig vándorló és többnyire mozgásban levő, de központját évente rendszeresen felkereső uralkodónak. Valószínűsíthető, hogy a 13. század második felében e két terület nem vált el élesen egymástól, ahogy ma sem, ezért a kérdésfeltevés, hogy Óbuda vagy Buda volt-e ekkor a királyi székhely, nem biztos, hogy az akkori időkre adekvátan értelmezhető. A 14. század elején az Árpád-ház kihalását követő trónharcokkal kezdődő harmadik periódus kezdetén vált egyértelművé, hogy a királyság központja és a királyi székhelye a Várhegyen alapított Buda városa. Ezt a szerepét azonban nem sokáig élvezhette, ugyanis a trónharcok során I. Károly király 1314-ben kénytelen feladni budai székhelyét. A város ettől kezdve majd száz évig megszűnt királyi központ lenni, mégis a király viszonylag gyakori budai jelenlétei, Buda környéke és Óbuda igazságszolgáltatási központ szerepe fenntartották annak lehetőségét, hogy Buda idővel újra, és immár állandó királyi rezidenciává váljon.”

A hangyaszorgalmú disszerens a tanulmánykötet függelékeként adattárszerűen összeállította I. Károly király itineráriumát 1310 és 1342 között. Az Adattárban a Budára vonatkozó 1301 és 1310 közötti oklevelek regesztái foglalnak helyet. A Táblázatok közül mind a nádorok és alnádorok 1310–1342 közötti és az országbírói 1311 és 1324 között kelt oklevelek listája megtalálható. Ezek nélkül a táblázatok nélkül aligha lenne hihető a dolgozat, amely pontosan kimutatja Óbuda és Újbuda funkcionális szétválásának periódusát, mondhatni napról-napra. Az oklevelek keltezéséből gyűjtött adatok alapján meglehetősen színes útinapló bontakozik ki, s aligha tudja leküzdeni az ember azt az érzését, hogyha mindaz igaz, amit a szokásos itineráriumok összeállítói mondanak, a magyar király olyan lehetett „mint száműzött, ki vándorol...” és „nem lelé vezérlő csillagát”. Ezzel kapcsolatban biztosan megfontolandók

Szentpétery Imre kézikönyvében írottak: „Hosszabb ideig tartó volt olykor az oklevéladási eljárás is, ha az oklevéladási parancs után az oklevél kiállítása, vagy a már kész oklevél megpecsételése valami okból késett. Minthogy pedig a keltezés adatai (részben vagy egészben) ebben a korban sok esetben a pecsételő, illetőleg az erre vonatkozó parancs időpontját jelölik (olv. 58 §), az oklevél kiállításának elhúzódása az oklevél adataiban olykor ellentmondásokat idézett elő. Sőt ha az oklevél keltezési adatainak egy részét előre beírták az oklevélbe, s a napot utólag pótolták, vagy az adatok egy részét korábbi (az oklevélbe foglalt jogi intézkedés megtételének vagy az oklevéladási parancsnak idejéből való) feljegyzésből vették, akkor a dátumrészek nem azonos időpontot jelölnek, tehát a keltezés nem egységes. Előfordulnak és figyelembe veendő a szándékosan korábbinak írt keltezés példái is, ami szintén keltezési ellentmondásokat idézhet elő. Ezért az egyébként minden tekintetben (tárgyilag is) kifogástalan okleveleknél óvakodnunk kell attól, hogy a keltezés adatait további vizsgálat nélkül hibáknak vagy a hamisítás jelének vegyük; ha egyéb ok a valódiság kétségbevonására nincs, a keltezés nem egységes voltának beigazolható felismerése (esetleg graphikai okok alapján) rávezethet ezeknek az ellentmondásoknak a természetes magyarázatára. Éppúgy óvakodnunk kell azonban attól is, hogy egyébként is gyanús oklevelek hitelét a dátumhibáknak nem kellően megokolt mentegetésével akarjuk fenntartani. Ilyen irányú vizsgálatokban különösen óvatosoknak kell lennünk.”

„A keltezés időadatai ebből a korszakból való királyi okleveleinkben az erre vonatkozó vizsgálatok szerint, de a külföldi gyakorlatnak is megfelelően, általában az oklevéladás idejét jelölik. Nehezebben dönthető el azonban az a kérdés, hogy a magábanvéve ismét több szakaszra oszló oklevéladási folyamatnak melyik részére vonatkozik a keltezés: az oklevéladási parancsnak, a tisztázat elkészítését, vagy annak megpecsételését elrendelő parancsnak, esetleg magának a megpecsételésnek vagy a kézbesítésnek időpontjára-e, mely mozzanatok rendszerint nem estek össze, hanem kisebb-nagyobb időköz választotta el őket egymástól. Abból a körülményből, hogy IV. Béla király óta, amikor a királyi oklevelekben a napi kelet rendszeresebb kitétele szokásba jött (ámbár ezentúl is számos oklevél van csak évszámmal, napi kelet nélkül kelteztve), az Árpád-kor végéig sok privilegialis formában kiállított királyi oklevélen felismerhető a napi keletnek a kész oklevélben üresen hagyott helyre utólagosan (de ugyanazon kézzel) történt beírása, azt kell következtetnünk, hogy a (napi) keltezés ilyenkor az oklevél letisztázása utáni időpontot jelöl. Valószínű, hogy ez az időpont a tisztázat bemutatásakor a király (esetleg megbízottja) által adott megpecsételési parancs ideje volt. Hogy azonban ez a megállapítás mily fokig általánosítható, s hogy olyan esetekben (pedig nagyon sok eredeti oklevél ilyen!), amikor a napi keletnek utólagos beírása ma már nem ismerhető fel, azt kell-e hinnünk, hogy az utólagos beírás igen jól sikerült, vagy pedig ilyenkor a kelet, az oklevéladási parancsnak, vagy esetleg a bemutatott fogalmazat jóváhagyásának idejét jelöli, azt az erre irányuló speciális vizsgálatoknak kell eldönteniük. Vannak esetek, amikor a keltezés időadatainak az oklevél kiállításánál (legalább is a letisztázásnál) korábbi időpontra vonatkozását állapíthatjuk meg, sőt ez olykor az oklevélben ki is van fejezve.”

Minden valószínűség szerint a keltezésben található keltezési hely is csak annyira

megbízható, amennyiben az oklevelek keltezésének többi adata. Az oklevelek keltezése ugyanis nem azt az időpontot mutatja, amikor kézbe kapta, ha úgy tetszik a kancellária kiadta az oklevelet, hanem azt az időpontot, amelytől kezdve érvényes az oklevélben foglalt jogi tény, azaz jogérvényes az oklevél. Nem kétséges régi szokása a történeti kutatásnak ezen keltezési helyeknek felhasználása abból a célból, hogy melyik tisztviselő hol tartózkodott egy adott időpontban. Hogy óvatosan kell eljárunk arra nemcsak Szentpétery Imre, hanem Kumorovitz L. Bernát is figyelmeztet, amikor fontosnak tartja a konkrét keltezési hely és időpont egyeztetésénél azt is, vajon az adott tisztviselő kinek és milyen pecsétjével erősítette meg a nevében kiadott oklevelet. Voltaképpen helyesebb lenne ezeket az adatokat felsoroló szakmunkákat „keltezési helyekkel rendelkező oklevelek jegyzéke” néven aposztrofálnunk. E téma kiemelését azért is tartom a disszertációval kapcsolatba fontosnak, mert nem egy megállapítása ezeken az adatokon múlik, ám láthatóan a diszserens minden esetben körültekintően járt el, amikor kérdéses lehetett a keltezés és a keltezési hely összecsengése.

Hogy mikor került Visegrádról Újbudára a királyi székhely, nehezen mondható meg, mindenesetre a még 1366-ban búcsú-engedélyt kapott visegrádi Szűz Mária kápolna építésének félbehagyása jól mutatja I. (Nagy) Lajos szándékát, a királyi rezidencia Újbudára költöztetését. Ehhez azonban még szükség volt az ideiglenesen 1347 és 1355 között Budára költöző Nagy Lajos királynak a Várhegy déli részén ekkor vagy ezt követően megindított budai palotaépítkezésére, amelynek befejezésére még majd fél évszázadot kellett várni. Ennek a korszaknak részletes feltárása és a királyi itinerárium pontos elkészítése még a jövő kutatási feladata – állapítja meg maga a diszserens.

Ehhez a magam részéről még hozzáfűzném: Óbuda szerepe biztosan jobban kidomborodna egy olyan összevetés kapcsán, amikor nemcsak Újbudával vetjük össze, hanem a vele szinte összenőtt Pesttel is. A települések között valamiféle munkamegosztás is létezhetett, hiszen Óbuda a maga egyházi intézményeivel a településconglomeratum egyházi város(része) volt, ahová nemcsak a királyi hivatalokban ügyintézni kívánó emberek tódultak, hanem egyéb ügyeik elintézése mellett az itteni hiteleshelyen elintézhették hivatalos írásbafoglalást kívánó ügyeiket is, s megtehették ezt annál is inkább, mert országos hatásköre volt az itteni társaskáptalannak éppúgy mind Fehérvár némely egyházi intézményeinek is, s a budai káptalannak patrónusai jóvoltából egészen Zentáig nyúltak a birtokai. Természetesen nem kételkedem, egy ilyen összevetés messze meghaladná a doktori dolgozat kereteit. Ugyanakkor a korszak teljesszövegű okmánytára nélkül sziszifuszi feladat lenne még akkor is, ha éppen az Anjou-kor első feléről az 1978-ban már megindult regesztázási munkálatok 1990 óta rendre megjelenő kötetei többé-kevésbé a kutatás rendelkezésére állnak.

A dolgozat megállapításai a szorgalmas és pontos adatgyűjtésen alapulnak. Az adatgyűjtés pontosságára jellemző, hogy a regesztában kiadott szövegek átvétele korrekt. Hihetetlen gondosságot követel ugyanis az eredetileg többnyire latin nyelven írott oklevelek magyar nyelven megjelent regesztáinak felhasználása. A regeszta-kiadványok többnyire arra törekednek, hogy az oklevelekben lévő információk maradéktalanul átkerüljenek a regeszta szövegébe. Ezért is nevezhetjük e regeszta-kiadvá-

nyokat forráskiadásnak. Ugyanakkor az eredeti regeszta-szövegek korlátozhatják a felhasználó szabadságát, hogy az adott forrásból csak azt emelje ki, ami témája szempontjából fontos. Ebben a tekintetben a disszerens szakszerűsége példamutató, hiszen anélkül használja fel a magyar nyelvű regesztákat, hogy azoknak az eredeti tartalmában jelentős változásokat eszközölne.

Hasonlóképpen szakszerű a táblázatok elkészítése, ahol disszerens az oklevelek minden lényeges elemét táblázatba foglalja, s nem feledkezik meg azok tartalmáról sem.

Összefoglalva az eddig mondottakat a disszerens dolgozatát kitűnőnek tartom, a téma feldolgozását szakszerűnek. Javasolom a disszertáció nyilvános vitára bocsátását.

Budapest, 2010. október 25.

JEGYZET

1. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. *Hóman Bálint*. II. kötet – 3. füzet. Budapest, 1930. 53 §, 90.
2. Uo. 58 §, 103–104.

DR. HABIL. DRASKÓCZY ISTVÁN EGYETEMI DOCENS (ELTE) OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Budapest középkori történetének hatalmas a szakirodalma, nem könnyű benne eligazodni. Így sokakat foglalkoztatott a disszerens által választott időszak és azon belül a székhely kérdése is. Elég csupán oly jelentős történetírók nevét megemlíteni, mint Salamon Ferenc, Gárdonyi Albert, Gerevich László, Zolnay László, Kumorovitz L. Bernát, Fügedi Erik, Györffy György, Szűcs Jenő és Kubinyi András. Az alkotók névsora természetesen bővíthető. Mindegyikük szembekerült azzal a problémával, hogy miért, s miként, és mikor lett a királyság központja, illetve királyi székhely a várhegyen felépült falakkal körülvett város. Sokszor ellentmondó nézeteket vallottak. Ugyanakkor a kutatók számára fontosabb és izgalmasabb kérdésnek tűnt a város joga, gazdasága, társadalma, helyzete az országban, a székhely probléma pedig némileg háttérbe szorult. Nos, azt mondhatjuk, a jelölt témaválasztása időszerű és indokolt. Már csak azért is, mert Budavár történetéről az utóbbi időben új kutatási eredményeket tartalmazó összefoglalások készültek – épp a jelölt munkahelyén, a BTM Középkori Osztályán.

Budavár városa alapítása után rohamosan fejlődött, az ország legnagyobb településévé vált, és a 13. század második felében gazdaságilag vezető helyre került, ahonnan fontos kereskedelmi útvonalak indultak ki. A kutatók sokáig vallották azt, hogy nagy királyunk székvárossá akarta tenni Budát. Utóbb Szűcs Jenő azonban így fogalmazott: „*Budavárát IV. Béla védelmi és gazdaságpolitikai szempontokat kombinálva alapította meg, de nem királyi »székhelyként«, hanem kifejezetten és tisztán várospolitikai megfontolásból: megteremtendő azt a modellt, amely a kiváltságolt város ismérvei közül az eleddig hiányzót, az erődítettséget is tartalmazza.*” (Szűcs Jenő: Az

utolsó Árpádok. Budapest, 1993. 56.) A királyi székhelyé válás szempontjából lényeges a 13–14. század fordulója. Korábbi véleményét fenntartva Györffy György így fogalmazott: „...a mai Budavár akkor vált királyi székhelyé, amikor a három idegen trónjelölt küzdelme megindult, s a régi palota, Óbuda a síkságon védhetetlennek bizonyult az egymással hadakozó trónjelöltek számára.” (Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest, 1997. 224.) Kubinyi András Budával mint Magyarország középkori fővárosával foglalkozó tanulmányában írta: „Buda ekkor (ti. 13–14. század fordulóján) vált székhelyé, egyben fővárossá is. A fővárosi polgárság legkésőbb ekkor, az *interregnum* zavaros éveiben harcolta ki magának azokat a jogokat, amelyeket 1541-ig élvezett, s amelyeket a Visegrádon lakó I. Károly és Nagy Lajos sem vont kétségbe.” (Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéből Budapest, 2009. I. 240.) Az idézetekkel arra szerettem volna utalni, hogy oly kiváló kutatók után nehéz feladat a székhely problémával foglalkozni, ám benne rejlik óhatatlanul a kérdés is, hogy miként lehetne árnyalni-módosítani a szakirodalom kialakult véleményét.

Ha valaki ma felüt egy lexikont, kiderül, hogy manapság főváros alatt azt a helységet értik, ahová a politikai hatalom és intézményei összpontosulnak. Kubinyi András a hazai források alapján elválasztotta egymástól a fővárost és a székhelyet, azaz a rezidenciát. Spekner Enikő címében a királyi székhely fogalma szerepel. Többször olvasunk a műben Árpád-kori központról. Talán érdemes lett volna bevezetőben bővebben szólni arról, hogy mit is ért a disszertáció írója a székhely fogalom alatt. A dolgozathoz természetesen kitűnik a véleménye, vagyis szerinte (ahogy az opponens látja) a székhely az a helység, ahol az uralkodó állandó lakhelye volt, ahonnan kormányzott, ahol tehát az udvarát tartotta, amely (legalább részben) az uralkodó utazásai során is ott maradt. Ennek megfelelően bizonyos kormányzati vagy bírósági szervek a király távollétében is az adott helyen működtek. A műben nyomom követhetjük, miként jelentek meg Budán a fenti ismérvek.

A 13–14. század fordulója tehát lényeges időszak Buda királyi székhelyé válása szempontjából, ám egyet tudunk érteni a szerzővel, hogy műve korszakhatárát kitágította, és a problémakört a 13. század elejétől a 14. század közepéig vizsgálta, vagyis arra a korszakra is figyelt, amikor Óbuda lassan a többi királyi központ felé emelkedett. Kumorovitz L. Bernát véleménye szerint azért, mert ezt a helyet lehetett legkönnyebben megközelíteni. Figyelemreméltó, hogy a bíróválasztás jogát sértve, a király az 1264 ősze és 1346/7 között a város élére rektort helyezett. I. Károly is ragaszkodott tehát elődei gyakorlatához. Érdekes körülmény, hogy három esztendővel korábban, 1343-ban kapta meg Erzsébet királyné az óbudai királyi várat. Tulajdonképpen ezek az utóbbi események valamint az a tény, hogy Buda a 14. század közepén rövid időre *rezidenciaváros* lett, önként kínálkoznak ahhoz, hogy a szerző az 1340-es évekkel zárja vizsgálódásait.

Spekner Enikő sokoldalúan kereste a választ arra, hogy miképpen és mennyiben lett királyi székhely Budavára, vajon beszélhetünk-e a 13/14. század fordulója előtt rezidenciáról Budavárbán. A jelölt nem csupán arra a lényeges tényre volt kíváncsi, hogy hányszor járt itt egy-egy uralkodó, lakott-e itt (s hol), hanem a modern külföldi rezidenciakutatásnak megfelelően azt is vizsgálta, hogy központi szervek, bíróságok

tevékenykedtek-e a városban. Közben oklevéltani megfigyelések sorát tette, részletesen tárgyalta a Mátyás templom kegyúri joga körüli vitákat, szólt a sorra alakuló egyházi intézményekről, hogy csupán néhány témát említsek, amelyről olvashatunk a műben. A sokoldalú megközelítés érthető, hisz mint Spekner leszögezi „...13. századi uralkodóink továbbra sem rendelkeztek állandó székhellyel, és adott esetben felkereshették más központjaikat is.” (dissz. 26.) Elmondható, hogy a disszerens finomította, változtatta az elődei által kialakított képet, s árnyaltan mutatta be, miként mutatkoznak meg a rezidenciára jellemző funkciók Budavár korai történetében.

IV. Béla fontos szerepet szánhatott a várhegyen újonnan létesített településnek, amit többek között a rohamosan fejlődő helységnek adományozott kiváltságok, a védelmet nyújtó falak építése bizonyítanak. Igaza van Speknernek abban, hogy nehéz azt elképzelni, hogy IV. Béla a várhegyen ne építtetett volna ki valamilyen királyi lakhelyet. Korábban Végh András hasonlóan vélekedett (*Végh András: Buda város középkori helyrajza I.–II.* Budapest, 2008. I. 31.) Spekner (joggal) a város alapításával egyidejűnek tartja a *Kammerhofot*. Királyi lakhely volt tehát Óbudán, Felhévízen és Budavárban is. Ugyanakkor érdekes, hogy mint Spekner kifejtette, sokat utazó uralkodónk viszonylag ritkán fordult meg Budavárban. Tény persze, hogy Buda Óbudával, a régi székhellyel (miként a jelölt nevezi Óbudát, dissz. I. 69.) egyetemben egy időre Béla és István országrészének határára esett, ami nem elhanyagolható körülmény. A disszertációból az is kiderül, IV. László ugyan állandó rezidenciájának Óbudát tekintette, ám sokat volt távol ettől a helytől. A dolgozat elolvasása után merült fel bennem, hogy a rezidencia szempontjából IV. Béla szerepét a kutatóknak talán érdemes lenne újra gondolni.

Az uralkodó 1255 előtt (Szűcs szerint 1250/51 körül) pénzverdét létesített a városban (ahová kezdetben Esztergomból jártak a pénzverők, – vö. pl. *Huszár Lajos: Budai pénzverés története a középkorban.* Budapest, 1958. 24. – a neves numizmata azzal számolt, hogy Buda már királyi székhelyként született) Erre támaszkodva a jelölt azt a véleményt vallja, hogy a pénzverés a királyi rezidenciához tartozott (dissz. 42.). Rezidencia és pénzverés kapcsolata (ez esetben) természetesen kézenfekvő, s bizonyos, hogy nem véletlenül választották ezt a helységet (nem pedig Óbudát) pénzverde-székhelyéül. Ám szeretném megjegyezni, hogy már a 13. század elején, II. András idején a csanádi egyházmegyében működött verde, ami IV. Béla idején újjáéledt, alighanem Szegeden. 1253-ban említik a szerémségi kamarát, 1255 táján (illetve kicsivel előbb) kezdődött a báni pénzverés (jó minőségű pénzekkel) Szlavóniában, ekkor még Pekrecen. Vagyis a pénzverés decentralizálódott, és az adatok egy időszakra mutatnak. E megoldás mögött – Szűcs Jenő szerint – gazdaságpolitikai megfontolások lehettek (*Szűcs i. m.* 69.). Ám tény, hogy Budára lényeges intézmény került. Az itteni verdének a város gazdasági jelentősége adott súlyt, amit jelez a budai márka is. Ezt a fizető eszközt 1271-ben említik először V. István oklevelében, aki a szepesi szászok földbérét kérte ebben. Eme adat alapján Huszár (i. m. 14.) arra következtetett, hogy törvényes királyi súlymérték volt már ekkor. Vagyis királyi akaratnak (IV. Béláé) kellett mögötte állnia. Használata azonban fokozatosan terjedt el.¹ Spekner Enikő az újabb szakirodalom alapján ugyan a régi királyi lakhelyet a Kammerhoffal azonosítja (és nem királynéi, hanem királyi szálláshelynek tekinti), ám nem

zárja ki azt a lehetőséget, hogy valamilyen királyi építmény a várhegy déli részén is létezett volna. Mint ismeretes, a régebbi szakirodalom számolt a 13. századi déli palotával.

A várhegy déli részén fekvő királyi építmény kérdéséhez kapcsolódik az István torony problémája. A szakirodalom túlnyomó többsége amellet foglalt állást, hogy a nevezetes objektumot Nagy Lajos öccse, István herceg építtette. Spekner Enikő és Magyar Károly – különböző szempontok alapján – ezzel szemben amellet érvelnek, hogy István ifjabb király, erdélyi herceg emeltette az un. öregtoronynak tekinthető épületet. Jelen sorok írója elfogadja véleményüket, és a torony megépítésére az 1266 és 1270 közötti időszakot tartja a legvalószínűbbnek. Ugyanakkor Szerémi adatának (gondolva a szerző megbízhatatlanságára) nem mernék túlzott jelentőséget tulajdonítani.

Igen körültekintően elemezte a disszertáció írója Óbuda és Buda kapcsolatát, vizsgálta, melyik helységet értették az oklevelek Buda alatt. Györffy György válasza egyértelmű, hisz azt vallotta, hogy az Árpád-ház kihalásáig eme név alatt Óbudát kell értenünk (bár nem zárta ki, hogy némely esetben Budavárról is szó lehet), s másutt, mint ezen a településen nem állt királyi palota (Györffy i. m. 148-149.). Mint a dolgozattól kitűnik, Spekner nem ért egyet vele feltétlenül, s erről most az opponens meggyőzte. De azok mellé sem állt, akik 1261 (ekkor tűnik fel az Óbuda név) utáni időszak okmányainak „*Datum Bude*” fordulata mögött a budai várat értették. A kérdés nem lényegtelen, hisz ha a dátum Budavárra vonatkozna, azt lehetne mondani, hogy a székhelynek ez a helység tekinthető. Spekner vizsgálata bizonyította, hogy már a kortársak sem használták egyértelműen a nevet. Elemzéséből egyébként kitűnik, hogy V. István és IV. László tán többet keresték fel Óbudát, mint Budát, vagyis – ha jól látom – az óbudai *palatium regale*-t (amihez uradalom tartozott) alkalmasabbnak vélték a királyi tartózkodásra, holott Budánál kevésbé volt védhető. Ezzel szemben III. András uralkodása második felében – mint a dolgozattól kiderül – a védhetőbb Buda tekinthető a fontosabbnak, az uralkodó a Kammerhofban lakott. Vagyis ekkorra már bizonyosan Budavára a székhely. Így Vencel elődjét, III. Andrást követte.

Kumorovitz L. Bernát a jelölt által joggal oly gondosan felhasznált tanulmányában azt a véleményt fogalmazta meg, amely szerint még 1274 előtt Óbudát központnak, székhelynek tekintették, ugyanúgy, mint Ausztriában Bécset, Lengyelországban Krakkót (Kumorovitz L. Bernát: Buda /és Pest/ fővárossá alakulásának kezdetei. *TBM* 18, 1974, 52.).

Számomra figyelemreméltó ugyanakkor, hogy apja halála után alig tíz nappal V. István (még második koronázása előtt) Budán adott ki oklevelet, azaz fontosnak tartotta a birtoklását. Nem csupán azért, mert erős falak védték a helységet. Arra gondolok, hogy a népes, gazdaságilag fejlett, falakkal megerősített kereskedelmi központ (Óbudánál fejlettebb), Buda vára ugyancsak *locus communior* volt, és ezért közben tartása fontos lehetett. Ezt a célt szolgálhatta egyébként – a kezdetben konkrét politikai okok miatt IV. Béla által megteremtett – budai rektorság intézménye is. Az uralkodók Óbudát és Budavárt, az egymáshoz közel fekvő két helységet sokáig együttesen tekintették volna központnak, székhelynek. Feltűnő ugyanakkor, hogy Buda Óbudával szemben különlegesebb előjogokat szerzett.

A szerző részletes előadásából kiviláglik, hogy I. Károly – ahogy lehetőségei engedték – uralkodása kezdeti időszakában is gyakran tartózkodott Budán, ahol lak-

helye a Kammerhof lett. Itineráriuma tanúsága szerint akkor is megfordult itt, amikor székhelyét Temesvárott rendezte be.

A disszerens is szemben találta magát azzal a kérdéssel, hogy 1323-ban miért Visegrádot, s nem Budát választotta I. Károly állandó lakhelyéül. Spekner Enikő óvatosan és árnyaltan fogalmazott, amikor azt írta, hogy általunk nem ismert szubjektív okok mellett az uralkodó a védelem és a biztonság okát helyezte előtérbe. Budával szemben ugyanis Visegrád biztonságosabb helynek látszott. Ráadásul a budai királyi lakhely nem különült el a városban, nem volt eléggé védhető. Igaza lesz Spekner Enikőnek, hisz 1323-ban az uralkodónak még mindig volt oka tartania lázadástól. Valamilyen szubjektív szempontot sem zárhatunk ki a döntésből. I. Károly s családja kedvelhette Visegrádot, hisz az új rezidencia kiépítése nem kis költséggel járt. Ugyanakkor Visegrád nem lehetett a gazdaságilag erős Buda versenytársa, amint ezt a disszertáció I. kötetének zárófejezete bizonyítja. I. Károly számos kiváltsággal gyarapította Budát, és az is igaz, hogy mind inkább Buda szabadságait tekintették az országban mérvadónak, a király ezt adományozta. Megjegyzem, az uralkodó 1334-ben Szécsényi Tamás nem két, hanem három helységének adta Buda jogát (dissz. 136., *E. Kovács Péter*: Gyöngyös város privilégiumlevele. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk. *Havassy Péter, Kecskés Péter*. Gyöngyös, 1984. 11–19.), Rimaszombatnak, Szécsénynek és Gyöngyösnek.

A szerző vizsgálta a királyi utazásokat, elkészítette I. Károly itineráriumát, foglalkozott az országbíró, a nádor tevékenységével, árnyalta elemezte ítélszékük működésének fővárosunk története szempontjából fontos részleteit. Elmondható pl., hogy mindaz, amit a nádori ítélszékről írt, *jelentősen* meghaladja eddigi ismereteinket.

A jelölt az itineráriumban egyrészt javította, illetve kiegészítette *Engel Pál* 1988-ban megjelent, I. Károly 1310–1323 közötti összeállítását. Másrészt Spekner az adatok megrostálása után elkészítette uralkodónk 1324–1342 közötti itineráriumát, amivel a kor kutatói számára nélkülözhetetlen munka született. Buda történetéhez hajdan Salamon Ferenc (*Budapest története*, xx II. 316–317.) is igénybe vette az uralkodói itineráriumot, ám ő csupán Ráthra tudott támaszkodni. Egyértelműen világossá válik Spekner Enikő adataiból, hogy ugyan uralkodónk 1323 után már viszonylag ritkán hagyta el Visegrádot, ám alkalmanként felkereste Budát (vö. Dissz. I. 109.). Budai útjai gyakran estek egybe alföldi utazásaival (Várad), vagyis Buda meglátogatása nem csupán azzal magyarázható, hogy hatalmát jelezve fel akarta keresni birodalma legfontosabb városát, fővárosát/fő városát, hanem szerintem azzal is, hogy itt célszerűbb volt a Dunán átkelni az ország keleti, délkeleti része felé.

Helyesen tette a disszerens, hogy műve II. kötetében közreadta a disszertáció szempontjából fontos 1300–1310 közötti okleveleket, illetve I. Károly 1323 és 1342 közötti itineráriumának okleveles forrásait. Szeretném kiemelni, hogy az egyes regesztákat alapos megjegyzések követik. Olyan időszak okleveleit is regesztázta, amelyhez a kutató még nem tudja használni az oly nélkülözhetetlen Anjou-kori oklevéltárat. Ugyanitt a második kötetben a nádori ítélszék 1310–1342 közötti működését táblázatok sora mutatja be.

Hogy Buda a 14. század elejére székhely (ország széke) lett, ahol a király kormányzott, mutatja a disszertáció által is többször idézett, ismert 1308. esztendei

leírás: „*ubi est sedes regni, que est maxima civitatum... in tota Vngaria.*” A mondat a kortársak vélekedését fogalmazta meg. Károly ugyanebben az évben egy üggyel kapcsolatban jegyezte meg, hogy uralkodása kezdetén, midőn „*in Budensem civitatem nostram principalem*” jött, stb. stb. Az ügyre vonatkozó okleveleket az ügy vizsgálatában *in curia nostra* személyesen is közre működő országos bárókkal és nemesekkel vizsgálta meg. A jelölt az Anjou-kori oklevéltár 1992-ben megjelent II. kötete 459. sz. regesztájának megfelelően, korrekt módon a maga által készített bő regesztában a *civitas principalis* fordulatot székvárosnak fordította (dissz. II. 27.). A dokumentum fontos, és ez az oklevél is (illetve a királyi itinerárium) önmagában mutatja, hogy Budavára ekkor királyi székhely volt. A nem könnyű értelmezéshez az opponens szeretné megjegyezni, hogy a vonatkozó fordulatot Kubinyi András hajdan fordította fővárosnak is, illetve az is felmerült benne, hogy a *principalis* szó jelentései közül választva, fő városnak (külön írva) kellene a helyet értelmezni. (Kubinyi i. m. I. 223–224, 229–230.) Eme észrevétellel arra szeretnék utalni, hogy az oklevélhelynek más értelmezése is lehetséges.

Megjegyzem, hogy Jakó Zsigmond véleménye szerint nem csupán az 1310. december 8-án átírt 1261. esztendei dési kiváltságlevél hamis, hanem maga az átíró oklevél is. (Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés Budapest, 1997. 19.; Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez, 1301–1339. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi: Jakó Zsigmond. Budapest, 2004. II. 175. sz.) Ugyanígy a kiváló erdélyi történész erősen kételkedik a Spekner Enikőnél 231–232. sz. alatti okmányok hitelében (Jakó i. m. 17., illetve Erdélyi okmánytár II. 177. sz.).

Összefoglalóan azt mondhatom, hogy Spekner Enikő jól ismeri a szakirodalmat. Széleskörű forrásismereten alapuló két kötetes munkáját megbízható, alapos és egyben gondolatébresztő alkotásnak tartom, amely lényegesen gyarapította ismereteinket. Az opponens csupán apró megjegyzéseket, reflexiókat tudott leírni, amelyek nem befolyásolják a mű érdemeit. Melegen javaslom a jelölt számára a PhD. tudományos fokozatot, *summa cum laude* minősítéssel. Egyben indokoltnak tartom, hogy Spekner Enikő disszertációja mihamarabb nyomtatásban is napvilágot lásson.

Budapest, 2010. szeptember 24.

JEGYZET

1. A disszertáció nyilvános vitája után, 2011. februárjában jelent meg: Weisz Boglárka: Kamaraispánok az Árpád-korban. *Turul* 80 (2010) 79 – 87. Ebben a szerző amellet foglalt állást, hogy a királyi székhely Budára helyezésével (véleménye szerint 1249–1256 között) párhuzamosan történt a pénzverő kamara ide helyezése, a pénzverés pedig legkésőbb 1255-ben kezdődött meg itt, még az esztergomi pénzverők közreműködésével. Ettől kezdve az Esztergom-budai kamara központja Buda lett, noha az esztergomi pénzverő műhely 1355-ig működött. Figyelemre méltó, hogy az utolsó kifejezetten esztergomi kamaraispán, Archinus 1249-ből ismert (i. m. 86–87.).

SPEKNER ENIKŐ VÁLASZA
DR. ÉRSZEGI GÉZA ÉS DR. DRASKÓCZY ISTVÁN
OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

Mindenekelőtt szeretném kifejezni hálás köszönetemet bírálóimnak, Dr. Draskóczy István egyetemi docensnek és Dr. Érszegi Géza c. egyetemi tanárnak, hogy disszertációm alapos vizsgálat alá vetették, értékelték annak eredményeit és rávilágítottak annak kérdéses vagy vitatható részeire. Szeretném ugyancsak köszönetemet kifejezni témavezető tanáromnak, Dr. Bertényi Iván professzor úrnak, aki mindig lelkesen támogatta munkámat és kitartóan biztatott annak mielőbbi befejezésére vagy legalább a disszertáció beadására.

A feldolgozásra kiválasztott témának, ahogy arra Draskóczy István opponensem is felhívta a figyelmet, nagy a szakirodalma. Főleg Buda, illetve Budapest várostörténetének keretében foglalkoztak többen a királyi székhely kérdésével, mégis azt kell mondanom, hogy a téma önálló kérdésfeltevésésként vagy feldolgozásoként csak egy-egy szerző, bár rendkívül részletes, szinte monografikus, de mégiscsak néhány tanulmányában látott napvilágot. Gondolok itt elsősorban Kumorovitz Lajos Bernát és Kubinyi András, valamint a velük több kérdésben vitatkozó és más álláspontot képviselő Györffy György munkáira, bár az utóbbi szerző nem önálló műként, hanem Budapest Árpád-kori történetének közreadásával ismertette nézeteit. A történeti szakirodalomban máig e szerzők megállapításai élnek tovább, noha a várhegyi Buda vonatkozásában azóta már jelentek meg olyan kisebb-nagyobb történeti, régészeti és topográfiai feldolgozások, amelyek részletesen foglalkoztak a budai királyi székhely kérdéskörével, és jelentősen módosították a már említett szerzők ismert elgondolásait. Elsősorban Magyar Károly és Végh András műveit kell említenem, akiknek ezúttal is köszönöm, hogy felkeltették a téma iránti érdeklődésemet és mindenekelőtt termékeny vitáinkat, amelynek eredményei reményeim szerint e témakörben megjelent eddigi tanulmányaimban és főként e disszertáció soraiban is tetten érhetők.

Draskóczy István opponensem hiányolta a címben szereplő királyi székhely definíció szerinti meghatározását hozzátéve, hogy a dolgozatból „természetesen kitűnik a disszertáció írójának véleménye”. A bevezetőben valóban csak azt szögeztem le, hogy a külföldi, főleg német kutatók munkássága során kidolgozott minta alapján, a Kubinyi András által nálunk meghonosított, igen sok szempontot felölelő rezidencia-kutatás mely aspektusából kívánom témámat tárgyalni. Erről a következőket írtam: „...jelen értekezés a kormányzattörténet nézőpontjából kívánta megragadni az egyes királyi székhelyek kialakulásának folyamatát, egymásra épülését és változásait. Az értekezés a forráselemzés módszerét alkalmazva, az archontológia, a királyi itineráriumok és a szfragisztika eredményeit felhasználva, illetve ahol a szakirodalomban hiány tapasztalható annak kiegészítésével (I. (Anjou) Károly király 1323–1342 évi itineráriumának elkészítésével, a királyi és nádori oklevelek pecséthasználatának vizsgálatával stb.) igyekezett a témát minél sokoldalúbban körbejárni – mint említettük – elsősorban kormányzattörténeti megközelítésből”. Igen, a dolgozat valóban a Draskóczy István által felvázolt, korábban Kumorovitz Lajos Bernát és Kubinyi

András által megfogalmazott, általam talán túl evidensnek vett és ezért részleteiben meg nem ismételt székhely fogalommal dolgozott.

Örömmre szolgált, hogy a téma korszakhatárait mindkét opponensem elfogadta, bár be kell vallanom, hogy az értekezés az eredeti tervek szerint a 12. század végétől, azaz Óbudának a királyi székhelyek sorába történő betagozódásától egészen a várhegyi Buda 15. század elejei végleges állandó királyi székhellyé válásáig kísérte volna végig Buda királyi székhellyé alakulásának folyamatát. Hamar be kellett azonban látnom, hogy a még hiányzó királyi itineráriumok nélkül az általam választott módszerrel a feldolgozás olyan terjedelmű munkát kíván, ami meghaladja e disszertáció kereteit. Hiányként említem főleg Nagy Lajos király itineráriumát, amely pedig elengedhetetlenül szükségesnek látszik Buda szerepének megvilágításához és viszonyításához a visegrádi királyi székhely tekintetében, illetve mellé az egyes kormányzati hivatalok és kormányzati tisztviselők hivatali működési helyszíneinek a teljes Anjou-kori és a Zsigmond-kor eleji anyagok forrásszintű feldolgozását, (bár ezt a Zsigmond itinerárium összeállítói, Engel Pál és C. Tóth Norbert, illetve a központi kormányzati vizsgálatát Kondor Márta már részben elvégezte). Így célszerűnek látszott I. (Anjou) Károly király halálát és Óbudának az anyakirályné, Piast Erzsébet részére történő 1343. évi eladományozását, mint az egyik királyi, illetve kormányzati központnak a megszűnését korszakhatárként választani. Ezzel sikerült Óbuda központi kormányzati szerepét teljes egészében megrajzolni, de nyitva maradt a 14. század közepétől már *potenciálisan* egyedüli központként, királyi székhelyként számításba jöhető Buda további formálódásának, korszakainak részletes vizsgálata.

Úgy tűnik opponenseim az eddig vizsgált időszak periodizációját és a fordulópontok meghatározását elfogadták, valamint egyetértettek azzal a vizsgálati módszerrel, ahogyan közvetlen források hiányában közvetett bizonyítékokkal támasztottam alá, hogy a IV. Béla király által a Várhegyen alapított város, új Buda nemcsak nagyszámú embertömeg, azaz polgár befogadását és menedékét szolgálta, hanem adott esetben képes volt a még szálláshelyeit gyakran változtató, azaz utazó király, valamint családja és udvara számára központi szálláshelyül szolgálni, azaz királyi székhelyként működni. Az alapítás szándékában tehát nemcsak a városteremtő uralkodó nagy ívű célkitűzését érhetjük tetten, ahogy azt Szűcs Jenő gondolta, hanem az egyre inkább a jól védhető központban megállapodni akaró király terveit is, amit feltehetően a fiával történt konfliktus szakított félbe. Jól érzett rá Draskóczy István bírálóm, hogy a dolgozat „a rezidencia szempontjából” sugall egy új, a budai ispánság létrehozását tervező hercegtől az óbudai királyi központot egyre gyakrabban és tudatosabban használó, majd az annak tágabb körzetében új és védettebb budai központot létrehozni kívánó királyig ívelő IV. Béla képet.

Az új budai vár, illetve város királyi székhely mivoltát bizonyító tényezők közé sorolom a városban létesült királyi alapítású épületeket, illetve azok királyi alapításának bizonyítását, valamint az azokkal összefüggésbe hozható királyi intézkedéseket. Ezek sorát a királyi kápolnaként alapított Boldogasszony-egyház alapítástörténete nyitja meg, az azzal egy időben és mellette épülő, a király közvetlen környezetében, valamint a városalapításban is jelentős szerepet játszó kolduló rend, a domonkosok kolostorának és első nagykáptalanának történetén át a „régir királyi ház”, más néven

Kammerhof és a budai pénzverésre vonatkozó királyi intézkedés tárgyalásával folytatódik, végül az István úr tornya és a budai rektorátus intézményének egymással összefüggésben kifejtett keletkezéstörténetének részletes taglalásával zárul.

Köszönöm Draskóczy Istvánnak a pénzverés kérdéséhez hozzatett kiegészítéseit. Erre a részre vonatkozóan szeretném még kiemelni, hogy az István toronyra vonatkozó korábbi keltezésemet Zsoldos Attila kutatásait figyelembe véve magam is módosítottam, s azt az 1266 és 1270 közti időszakban határoztam meg, valamint újdonságként felvetem, hogy a torony építésének királyi engedélyezése vagy már a kész torony átadása István részére trónöröklése szimbolikus elismeréseként is értékelhető. Ebből a szempontból figyelemre méltó, s a dolgozatban is kellő hangsúlyt kap, hogy István mennyire tisztában volt Buda jelentőségével, hiszen apja halála után a trón biztosítása érdekében nagy gyorsasággal a keleti országrészből Budán termett, hogy bevonulásával átvegye a hatalmat immár az egész ország felett, majd innen ment fehérvári koronázására. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Szerémi Haragos István tornyára vonatkozó adatának azután adtam nagyobb hitelt, hogy az Egyetemi Könyvtárban megtekintettem Thuróczy János krónikája brünni kiadását, ahol az angyalarcú, szinte gyermek kinézetű IV. Béla után Istvánt, mint egy bösz római hadvezért ábrázolták, úgy tűnik a 15. században még valóban élt a Szerémi által lejegyzett néphagyomány).

Visszatérve a korábbiakra, a fentebb vázolt események ellenére a késő Árpád-korban, V. István rövid, IV. László hosszú uralkodása alatt, illetve III. András uralkodásának első felében nem dönthető el egyértelműen, hogy Óbuda vagy Buda tekinthető-e az évi rendszerességgel felkeresett királyi központnak. A „Datum Bude” fordulattal jelzett problematikáról szóló, a forrásokon alapuló elemzésemet mindkét opponensem helytállónak értékelte. Meggyőzte őket ugyanis az a végkövetkeztetésem, hogy Kumorovitz Lajos Bernát, Kubinyi András és Györffy György Draskóczy István véleményében taglalt álláspontjával ellentétben erősen valószínűsíthető, hogy a két terület nem vált el élesen egymástól, s a kor embere számára nem jelentett különbséget, hogy a központját az év egy meghatározott időszakában felkereső uralkodó és udvara aktuálisan éppen Óbudán vagy Budán volt megtalálható. A Draskóczy István által felhozott Kumorovitz megállapítás, miszerint „Óbudát 1274 előtt az országban olyan jelentőségű helynek tekintették, mint amilyennek Bécszet Ausztriára nézve, Krakkót pedig Lengyelországra nézve” az 1212. utánra keltezett gyanúsnak tartott oklevélből vett „*civitas (urbs) famosa*” értelmezése alapján született. Ezt az oklevelet IV. László király 1274-ben írta át, ezért határozta meg Kumorovitz azt „II. András 1212 utánra datált, de legkésőbb 1274 előtt átdolgozott állítólagos oklevelének, amelynek viszont elfogadta az Óbuda jelentőségére vonatkozó minősítését, azazhogy az *civitas (urbs) famosa*, ami szerinte a *locus communishoz/locus communiorhoz* hasonlóan az európai latinságban a központ, székhely stb. jelölésére vonatkozó kifejezés. Ebben a munkájában az 1212. évi, illetve utáni, hamisnak tartott oklevelekkel kevesebbet foglalkozott, mivel a hiteles Doma oklevelet elégségesnek tartotta Buda (és Pest) fővárossá alakulásának kezdetei, az óbudai királyi székhely kialakulásának megvilágosításához. Egy évvel később írt tanulmányában azonban már részletesen megvizsgálta hitelességüket, s ebben az utóbbit még esetleges hamisítványként is – ugyanis ő II. András-korinak határozta meg, és nem volt teljesen meggyőződve annak

hamis voltáról, bár tiszteletben tartotta korábbi nagynevű diplomatikusok, többek között Szentpétery Imre és Gárdonyi Albert véleményét, noha mások, mint Wenzel Gusztáv, Pauler Gyula, Karácsonyi János nem értékelték hamisnak. Ezért úgy gondolom, hogy az Óbuda vagy Buda a késő Árpád-kori királyi székhely kérdésfeltevésben az 1274. év nem jelent határvonalat.

Draskóczy Istvánnak viszont jogos az a felvetése, hogy a „népes, gazdaságilag fejletett, Óbudánál fejlettebb kereskedelmi központ, Buda vára, mely ugyancsak *locus communior* volt, és mint királyi alapítású város az egyházi tulajdonú Óbudával szemben különlegesebb előjogokat szerzett” miatt nem vált alapítása után egyedüli királyi székhellyé. A választ valószínűleg abban találjuk meg, hogy Buda városának alapítását követő teljes kiépülését a források alapján a hatvanas évek közepére tehetjük, amikor is IV. Béla király és fia, István herceg konfliktusa, majd István rövid idejű királyságát követően fia, IV. László uralkodásának zűrzavaros időszaka nem volt alkalmas a királyi székhely ügyének eldöntésére. Egy ilyen helyzetben talán az Óbudához köthető hagyományoknak nagyobb stabilizáló ereje lehetett, miközben már egyre több jel mutatott a várhegyi Buda királyi, illetve királynői használatára.

A viszonyok csak III. András uralkodásának második felére változtak meg annyira, hogy a székváros problémája nyugvópontra jusson. A kérdés eldöntése a még mozgó királyi udvar esetében véleményem szerint talán nem is olyan lényeges, de III. András uralkodásának második felében, amikor szinte állandósul a király és udvarának budai jelenléte egyszerre jelentőssé válik annak meghatározása, hogy ez az állandó jellegű székhely Óbudán vagy Budán valósult-e meg. Sajnos a rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé ennek százszázalékos tisztázását. Bizonyos fontos események azonban, főleg az 1298. és 1299. évi pesti és rákosi országos gyűlésekhez kapcsolódó budai tartózkodások, a budai várban tartott királyi törvényszék, majd a királynak itt bekövetkező halála, sőt az a tény, hogy az itteni Szent János ferences kolostor templomában lett eltemetve, nagy valószínűséggel erősítik, hogy ekkor már ez utóbbi helyszín határozta meg az uralkodónak és kormányának a korábnál jóval gyakoribb, szinte már konstans jelenlétét. Ám a király halálát követően az óbudai királyi palota sorsának rendezése arra is felhívja a figyelmet, ahogy ezt Érszegi Géza opponenssem a dolgozatomból kiemelte, hogy Óbuda szerepe még nem dőlt el véglegesen.

A budai királyi székhely kérdéskörében minőségi változást valóban a 14. század eleji trónharcok hoztak, ebben a megállapításban semmi újdonság nincs, ezt a szakirodalom már régóta így tartja számon. Azt azonban már kevésbé szokták hangsúlyozni, hogy ekkor vagy talán már 1296-t követően itt alakult ki az első állandó jellegű királyi székhely és nem 1323-ban Visegrádon. Ezt az alországbíró és alnádor, majd az országbíró budai ténykedése egyértelműen bizonyítja, hiszen hivatalaik a király távollétében is folyamatosan működtek. Az állandó jellegű királyi székhelyek sorából később Temesvárt sem zárnam ki, hiszen ne felejtsük el, hogy itt indul meg az udvar hiteleshelyi munkáját irányító kápolnaispán hivatalának működése. Első adatunk erre vonatkozóan 1317 novemberéből még a tisztség viselőjének megnevezése nélkül tartalmi átírásban maradt fenn, és az oklevél a keltezés helyszínét sem nevezi meg, de mivel az országbíró ítélőszéke elé való idézés foganatosítását végzi el

benne a kápolnaispán, kétség sem férhet sem a hiteleshelyi tevékenységhez, sem a temesvári keltezéshez.¹ A kápolnaispán oklevéladása különösen fontos, mert az ő működése mindig az állandó királyi rezidenciához kötődött, okleveleit mindig ott állította ki. A 14. század eleji trónharcok, majd az oligarchák elleni küzdelem közepette a központi kormányzat, a királyi kúria, a kancellária és a kápolnaispán működésére vonatkozó adataink azonban a későbbieknél jóval szórványosabbak, ezért kerülhetett el a kutatók figyelmét e lényeges átalakulás kiemelése.

Itt kell kitérnem a királyi székhely és a főváros viszonyának taglalására. Érszegi Géza opponensem – talán a dolgozat és az idézett források sugallatára – óvatosabban fogalmaz és Budát „az ország legnagyobb városaként” határozza meg, míg Draskóczy István felveti Kubinyi András kutatásaira hivatkozva Buda fővárosként történő definiálását a 14. század elejétől kezdődően. A főváros kezdeteivel – mint ahogy láttuk – Kumorovitz Lajos Bernát kezdett el foglalkozni, megalkotva a források elemzésével a már közismert *medium regni* fogalmat. A fogalom bevezetésekor még nem volt ismert a később nemzetközi szinten elindult rezidencia-kutatás, ezért az azt ismertető Kubinyi András fejlesztette tovább Kumorovitz kutatásait és honosította meg a *medium regni* alapján a rezidenciatáj, a központi régió fogalmát. Ez azt jelenti, hogy a központi funkciókat az egymáshoz közel fekvő rezidenciavárosok és nem egy rezidencia-város látja el, mint nálunk Esztergom, Fehérvár és Buda, melynek hármassága bizonyos értelemben egészen a középkor végéig fennmaradt – állapítja meg Kubinyi András 1994-ben megjelent, a főváros és a rezidencia összefüggéseit taglaló tanulmányában. Ezután teszi fel a kérdést Kubinyi „megkülönböztethetjük-e egymástól a későközépkorban a fővárost és a rezidenciát, vagy ha úgy tetszik a székvárost. Az utazó királyság idején nyilvánvalóan nem beszélhetünk még fővárosról. Buda főváros jellege is csak lassan erősödött meg a 13. század közepétől”. Ezután tér rá a 14. század eleji, közelebről az 1308. évi források elemzésére, nevezetesen a Budára vonatkozó *civitas principalis* és a *sedes regni et maxima civitatum* terminológiák kifejtésére, amiből szerinte már „inkább következtethetünk arra, hogy Budát fővárosnak tekintették”. Azt, hogy ekkor Buda számított a királyi székhelyének és az ország legnagyobb városának más forrásaink is megerősítik, noha ilyen terminus technicussal azok nem élnek, ezért hálásak lehetünk az anomin francia szerzetes igen körültekintő meghatározásának. A *civitas principalis* ugyanis a latin nyelv kifejező gazdagságát tárja elénk, hiszen a *principalis* jelző egyszerre fejezi ki a fejedelmi, azaz székváros, és az első (*princeps, principis*) azaz „fő” város jelentést, ahogy azt bár korábban készített regesztámban még nem fejtettem ki, de a disszertációm 86. lapján már így interpretáltam. Ezek a meghatározások azonban arra az időszakra vonatkoznak, amikor I. (Anjou) Károly éppen hogy átvette az ország feletti kormányzást és udvarával együtt bevonult székvárosába, Budára. A viszonyok 1314 után megváltoztak, tudjuk, hogy Buda megszűnt székváros lenni, s kérdés, hogy ezek után mennyiben tekinthető fővárosnak. Kubinyi András 2001-ben „Buda Magyarország középkori fővárosa” című tanulmányában már árnyaltabban fogalmaz: „Mint ismeretes, Buda csak a XV. század elején vált véglegesen (a török hódításig) királyi rezidenciává, ezért kérdéses, hogy milyen mértékben beszélhetünk addig róla, mint fővárosról. Jelen tanulmányomban a főváros jellegre vonatkozó utalásokból – amelyek különö-

sen bizonyos fontos események alkalmából mutatkoznak meg –, valamint a budai polgárság önértékeléséből indulok ki, hogy a végén választ adhassak a fenti kérdésre.” Majd elemezve a már idézett 1308. évi forrásokat a *civitas principalis*ről kijelenti, hogy az valóban fordítható fővárosnak, de az csupán egy városkategória, ahogy az az 1405. évi városi dekrétumból is kiderül, amely megemlíti a *civitates principalioreseket*, s erre még több külföldi és magyar példát felhozva leszögezi, hogy a kifejezést középkori forrásokban nem fővárosnak, hanem „fő városnak” kell értelmeznünk. Az ország széke kifejezésről pedig megállapítja, hogy „1308 esetében nem tudunk egyértelmű választ adni. Buda szék mivolta az általam ismert forrásokban csak a XV. század második felében jelenik meg újra, és talán nem véletlenül nem az országgal (*regnum*), hanem a királlyal (*rex*) összekötve. Ilyen módon az összekapcsolás az 1308-as adattal bizonytalanná válik, azonban így is igen tanulságos.” Hozzá kell tennem, hogy a budai polgárság önértékelésére vonatkozó forrásokat is csak a 15. század végéről említi Kubinyi András. Ezután elemzi Buda város szerepét a közjogilag fontos királyi ünnepeken, állami aktusokon. Ez korszakunkra vonatkozóan leszámítva a 14. század eleji eseményeket, amikor Buda királyi székváros, kétszer érhető tetten, Károly Róbert budai temetkezési szertartásán és Nagy Lajos király fehérvári koronázását követő budai bevonulásakor. Ezek az események valóban utalhatnak Buda megkülönböztetett jogállására, a városok között kiemelkedő szerepére, mégsem érzem bizonyító erejűnek a 14. századi Buda fővárosként történő meghatározására. Kubinyi András maga is kitér a főváros definíciójából fakadó ellentmondások tárgyalására. A főváros alatt ugyanis a szakirodalom, de a Budára vonatkozó 15. századi források is, ahogy azokat Kubinyi András említett tanulmányában részletesen ismerteti, a „politikai hatóságok koncentrációját érti”, amire Budán a 14. században csak időszakosan került sor. A helyzet bonyolultságát jelzi viszont, hogy ezt a szerepet 1323 után I. (Anjou) Károly a biztonság és egyéb, általunk nem ismert szubjektív szempontok alapján hozott döntése szerint elvileg Visegrád töltötte be. A rezidencia város, ahogy monográfusa, Mészáros Orsolya Kubinyi András nyomán Visegrádot elnevezte, azonban sohasem töltötte be a főváros szerepét, erre utaló forrást vagy forrásokat ugyanis nem ismerünk. Ennek okán választotta azt a megoldást Kubinyi András, amit később a szakirodalom általánosan átvett, hogy a 14. századra nézve különválasztotta a fővárost és a királyi székvárost, egyiket Budában, másikat Visegrádban határozta meg. A magam részéről talán kissé túl részletesen taglalt, de igen lényeges kérdésben a 14. századot sokkal inkább az átmenet időszakaként határozom meg. Kevésbé használnám a még kialakulatlan, s a korabeli szóhasználatban egyáltalán nem értelmezhető főváros fogalmat, Budára maximum a különírt „fő város” kifejezést alkalmaznám, meghagyván azt a korabeli források által is egyértelműen értelmezhető 15. századra.

Érszegi Géza opponensem elvi kérdésként vetette fel a királyi itineráriumok elkészítésének módszertani buktatóit, hosszan idézve a Szentpétery Imre kézikönyvében írtakat a királyi oklevelek keltezési idejének és helyének, illetve az ezzel összefüggő pecsételési eljárásának az itinerárium szempontjából figyelembe veendő nehézségeiről. Magam is osztom Érszegi Géza aggodalmait, s vallom, hogy az itineráriumok összeállításánál igen nagy körültekintéssel kell eljárnunk, annál is inkább, mert a társ-

szakmáknál különösen nagy az igény rájuk, viszont képviselőiktől nem várható el, hogy diplomatikai és szfragsztikai tudással felvértezve értékeljék az általunk esetlegesen meggondolatlanul, vagy nem kellően alátámasztott, akár ellentmondásosan közölt adatokat. Mindenek előtt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy tökéletes itineráriumot összeállítani az oklevelek kiállításának Érszegi Géza, illetve Szentpétery Imre által taglalt gyakorlata miatt nem lehet, főleg azokban az esetekben nem, mikor a királyi itinerárium, mint például I. (Anjou) Károlynál más forrásokkal nem kontrolálható. I. Károly a helynévvel keltezett pátens, vagy zárt oklevelein mindössze két pecsétet használt, a királyi felségpecsét előlapját, a nagypecsétet, illetve a gyűrűspecstjét. Felsőpecsétet uralkodása alatt, különböző okokból, háromszor váltott, gyűrűspecstet kétszer. A viszonylag nem bonyolult pecséthasználattól azt gondolhatnánk, hogy itineráriumát könnyű összeállítani, mégis nemegyszer megoldatlan problémába ütközünk még a visegrádi királyi székhely állandósulása utáni korszakban is, mivel hadi és diplomáciai útjaira úgy tűnik magával vitte pecséteit, mégis távolléte alatt is adtak ki Visegrádon keltezett okleveleket ugyanazon pecsét alatt. A kancellária 1329 utáni bevezetésével és a gyűrűspecst használatának gyakoribbá válásával a helyzet némileg javul, de a probléma nem oldódik meg maradéktalanul. A legjobb példa erre, hogy 1333 nyara és 1334 tavasza közti hosszas nápolyi tartózkodása alatt is adtak ki Visegrádon keltezett oklevelet, bár ezek száma természetesen jóval alulmaradt az itthon tartózkodásakor kiadott visegrádi keltezésű oklevelekénél. Mégis felveti azt a bizonytalanságot, hogyha ez egy ilyen időszakban megtörténhet, mit kezdjünk azok megbízhatóságával, amelyek folyamatos visegrádi keltezésükkel látszólag nem okoznak problémát, mégsem biztos, hogy a király minden esetben székhelyén tartózkodott. Különösen fontos ennek felvetése a budai királyi jelenlétek vizsgálatánál, aminek érdekében tulajdonképpen az itineráriumot elkészítettem, ugyanis ebben az esetben még hatványozottabban felmerül annak a lehetősége, hogy a király, az oklevelekben tetten érhető alkalmanknál többet fordult meg korábbi székvárosában. Ezért különösen fontos, hogy az egyes visegrádi tartózkodások közt meglévő akár egy-két hetes időtartamokat is dokumentáljuk, valamint, hogy a királyi itineráriumokat csak viszonyításként, s ne abszolút értelemben, azaz kellő óvatossággal használjuk fel. Megoldás lehet e kérdésben az Érszegi Géza által felvetett olyan jegyzék elkészítése, mely a keltezési helyekkel rendelkező oklevelek jegyzékét készítené el először természetesen a pecsételési mód és a pecsét, illetve a kiállításra vonatkozó kancelláriai jegyzetek pontos feltüntetésével, s ezután próbálnánk egyetértésre jutni az egyes királyi itineráriumok összeállításáról, már csak azért is, mert szinte minden uralkodó itineráriumára más és más problémát vet fel.²

Az itinerárium elkészítéséhez elengedetlenül szükségesnek tartottam a királyi oklevelek számbavételét, bevallom a privilégiumok regesztáit is sorra vettem, de ez már olyan nagy mennyiséget jelentett, hogy azt a disszertáció melletti adattár már nem bírta el. A regesztáknál természetesen a már megjelent Anjou-kori oklevéltárra támaszkodtam, nem kívánván azonban idegen tollakkal ékeskedni azt minden esetben lehivatkoztam, s csak a személy és helynevek mai írásmódra változtatásával, illetve a helynevek megyei beazonosításával módosítottam, valamint ott, ahol valamilyen számomra fontos adat kérdésesnek bizonyult. A regesztákat sok esetben kiegészítet-

tem a pecsét meghatározásával ott, ahol csak a pecsételési mód volt megadva, valamint a kancelláriai jegyzetekkel, amelyek számos esetben hiányoztak, végül elkészítettem a sorozat kiadásából még hiányzó évek királyi okleveleinek kivonatait. Megtiszteltetés számomra, hogy Érszegi Géza opponensem e tekintetben munkámat példamutatóan szakszerűnek értékelte.

Teljesen egyetértek Érszegi Gézával, hogy Óbuda és új Buda összevetésén túl Pest szerepét is vizsgálni kellene, ahogy érintette ezt Kumorovitz Lajos Bernát is. de mentségemre szolgáljon, hogy Pest Budapest koraközépkori történetének talán legelhanyagoltabb része, – némileg okkal –, ugyanis e tekintetben a legkevesebb a fennmaradt forrásanyagunk. Mindenesetre a régészeti eredmények és a rendelkezésünkre álló források értelmezésével korszerűen fel kellene dolgozni Pest történetét is.

Köszönöm Draskóczy Istvánnak, hogy a gyöngyösi adatra felhívta figyelmemet. Szégyellem, de E. Kovács Péter tanulmánya kimaradt, de ennél nagyobb baj, hogy a Fejér György által kiadott, s csak e kiadásból ismert oklevél hiányzik a királyi oklevelekről készült regesztákból és az itineráriumból is. Valahogy elkerülte a figyelmemet, pedig a *Codex diplomaticus* átnéztem a hiányzó évek tekintetében. Ugyancsak jogos opponensem felvetése az 1310. évi dési kiváltságlevéllel kapcsolatban. Az 1301 és 1310 közötti regesztákat évekkal ezelőtt készítettem el, s egyszerűen elfelejtettem azokat az azóta megjelent Erdélyi Okmánytár adataival felfrissíteni, ígérem, hogy e mulasztásomat pótolni fogom.

Budapest, 2010. november 16.

JEGYZETEK

1. MOL DF 278355 (Usz cs. lt. 2–22). R.: AO IV. 237–238. 627. sz.
2. Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Horváth Richárd Mátyás király és Aragóniai Beatrix itineráriumát feldolgozó, a disszertációm védését követően megjelent művében (*Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]–1490)*. História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 12. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2. Budapest, 2011.) Ő is hangsúlyozza azonban, hogy „... egy fontos tényt nem veszíthetünk szem elől: Mátyás királyunk korából már nem egy-két napi-heti oklevélanyaggal számolhatunk, hanem olykor fél- vagy tucatnyi kiadvánnyal is. Így tehát az egy napon kelt oklevelek sora, illetőleg a több, egymás után kiadott iratok egybevágo adatai kiegészítő forrásokkal „szűrve” igencsak nagy valószínűséggel mutatják meg az uralkodó mozgási irányát”. A korábbi korszakokra vonatkozóan azonban az oklevélanyag kisebb mennyisége, a „szűrő” kontrollforrások hiánya, a pecsétek kevésbé differenciált, valamint a kancellária jegyzetek kezdetlegesebb használata sokkal nehezebbé teszi a *datum et actum* probléma megoldását és az uralkodó mozgási irányának valóságghú megrajzolását.

Kubinyi András: Tanulmányok Budapest történetéről I–II. kötet.
Szerk.: *Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba.* Budapest Főváros Levéltára,
Budapest, 2009.

Kubinyi András életműve megkerülhetetlen a magyar középkorral foglalkozók számára. 1999-ben a *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon* című kötetnek örvendhettünk, 2007-ben a *Nándorfehérvártól Mohácsig* cím alatt a hadtörténeti írások jelentek meg, 2009-től pedig, – a szerző sajnálatosan korai elhunytá után – a főváros középkori történetével foglalkozó opusait egybegyűjtő két kötetet is kezünkben tarthatjuk. Igen öröndetes, hogy a gyakran nehezen fellelhető munkák e könyvekben összegyűjtve olvashatók, megkönnyítve Kubinyi életművének tanulmányozását. A kötet nagy értéke, hogy az idegen nyelven, többnyire külföldön megjelent tanulmányokat színvonalas magyar fordításban közli. Büszkén írhatjuk le itt, hogy a szerző évekig a *Tanulmányok Budapest Múltjából* főszerkesztőjeként tevékenykedett, s a kötet tanulmányai közül néhány e fórum hasábjain látott először napvilágot, és mivel köztudott, hogy Kubinyi életművének talán legfontosabb részét a Budapest történetével foglalkozó írások teszik ki, ezért a TBM sorozata jeles írásokkal büszkélkedhet.

A bevezető szerkesztői előszóból megtudjuk, hogy a szerkesztésben-összeállításban annak idején még maga a szerző is segédkezett, és kétségtelen, hogy a kötet rendjét ő határozta meg. A sorrend igen helyesen, az alapozó, általános jellegű művektől (topográfia, székhely és főváros) halad az egyedit felmutatók felé, ezen belül időrendben, az utolsó fejezet pedig életrajzokat tartalmaz.

A fél évszázad kutatásait egybefoglaló 34 tanulmány a magasszínvonalú tartalmi értékek mellett tiszteletet parancsoló terjedelmet mutat fel. Az életmű koherens jellege következtében a két kötetet szinte egyetlen, összefüggő munkaként lehet olvasni, de ez nemcsak a tematikai azonosság következménye. Kubinyi ugyanis szerencsésen egyesítette magában a forrásfeltáró és az elméletalkotó historikust. Nemcsak forrásismerete volt páratlan, de roppant tudásának tárházában tévedhetetlen biztonsággal találta meg, és mutatta fel a legmerészebb elméleteit meggyőzően alátámasztó analógiákat (egy kiváló példa erre a Burgstadt, Vorburgstadt és Stadtbürg című fundamentális opus). Mi sem természetesebb, hogy életműve gyakran váltott ki vitákat, és ő nem kerülte el az alkalmakat, hogy közelebb kerüljön a mindig fiatalos lelkesedéssel

keresett igazsághoz. Azt gondolom, hogy vitapartnerével szerencséje volt, tudós kollégáinak érvei nemegyszer hozzásegítették álláspontjának újragondolásához, vagy akár megváltoztatásához is, aminek eredménye az életmű mindinkább kikristályosodó megállapításai lettek. A nemegyszer általa feltalált új források is módosíthatták véleményét, amelyet ő nem is késlekedett újra és újra formába önteni, igazi tudóshoz illő őszinteséggel. Így a figyelmes olvasó, nézeteinek változását nyomon követve, betekinthez tudósi fejlődésének folyamataiba, Kubinyi történetírói műhelyébe is. Ezért is sajnálható, hogy az egyes témák megértéséhez szükséges historiográfiai áttekintés (azaz a szerző új kutatásainak kritikai áttekintése, s az ezek fényében végrehajtott korrekciók) halála miatt nem készülhettek el.

Mint minden jó tanulmánykötetről, erről is elmondható, hogy több, mint egyes részeinek összessége, az egyes művek egymásra támaszkodnak, erősítik egymást. Különösen az első (*Helyrajz. Budapest egyes részeinek középkori helytörténete.*) és a második (*A királyi székhely és a főváros.*) fejezetre áll ez. Kevésbé kompakt a harmadik, az *Igazgatás, kereskedelem, mezőgazdaság* címet viselő rész, amely két könyvismertetést is tartalmaz, mivel ezek szükségszerűen más narratívát képviselnek. A második kötet nyitófejezete a *Társadalmi csoportok a középkori Budán*, két tanulmánya (*A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig*, *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*) az életmű talán legtöbbet idézett darabja, a külföldi (elsősorban német) kutatók eredményeit a magyarországi viszonyokra alkalmazó társadalomtörténeti megállapításai és páratlan forrásanyaga miatt. Itt kapott helyet *A középkori budai mészárosceh* című, a ceh iratait és jegyzőkönyvét közlő kötet bevezetője is. (Ennek ismertetését ugyanebben a számunkban találja az olvasó.) Az utolsó, *Arcok a középkori Budáról* című fejezet részben fontos szerepet játszott családok, a nürnbergi Hallerek, a Bécsből Budára került Pemfflingerek, a spanyol zsidó származású Cották, részben pedig egyes személyek: Konrad Wann, Wolfgang Hiller stb. pályáját mutatja be, köz- és társadalomtörténeti tanulságokkal.

A kötetet 77 oldalnyi, illusztrációkat tartalmazó rész zárja. Ezen a helyen és az egyes tanulmányok jegyzetapparátusában nyomonkövethető a szerkesztők munkálkodása. Mivel egységes kiadvány létrehozására törekedtek, átdolgozták, azaz egységesítették az egyes tanulmányok hivatkozási rendszerét. Erre azért volt szükség, mert az eredeti publikációt megjelentető periodikák és kiadványok szerkesztési alapelvei, rövidítési rendszerei időről időre megváltoztak, így az összegzett rövidítésjegyzék és irodalomjegyzék kidolgozása után az új rendszer elemeit volt célszerű mindenhol alkalmazni.

A levéltári hivatkozások esetében továbbá nemcsak egységesítésre, hanem azok aktualizálására is szükség volt, és arra sort is kerítettek. (Ezt elsősorban a MOL Diplomataikai Fényképgyűjteményének felállítása indokolta, amelynek jelzetei felváltották a korábban használt mikrofilmtári jelzeteket, sőt a tanulmányok első megjelenését követő, fontosabb forrásközlésekre is felhívják a figyelmet.)

A szerkesztők az illusztrációk rendjét is megváltoztatták: a számszerű adatokat tartalmazó táblázatok megmaradtak a szöveg közé tördelten, a többi külön melléklet-

ként, a második kötet végén került közlésre, mégpedig nem az eredeti sorrendben, az ugyanis ismétlődésekhez vezetett volna, hanem típusok szerinti csoportosításban (pl. alaprajzok, grafionok, családfák).

A régi illusztrációk újraközlése mellett, igen dicséretesen, néhány esetben közvetlenül az eredeti példányokról, új reprodukciót készítettek. Ez kétségkívül javította a képek minőségét, amely azonban a felrészítések után is komoly kívánnivalókat hagy maga után. Ezen talán jobb előkészítéssel, a közlés várható paramétereinek előzetes meghatározásával lehetett volna segíteni.

A kötet, a hasonló jellegű munkák elkerülhetetlen, örök hibájába esve, – mivel több rokon témájú tanulmányt fog egybe –, ismétléseket tartalmaz. Sajnálatos, hogy a szerkesztők nem gyomlálták ki ezeket. Feltehetően – s ez mentségükre szolgál – ezt a nehéz és felelősségteljes munkát a legilletékesebbel, Kubinyival kívánták volna elvégeztetni. Ez azonban a szerző elhunytával elmaradt, csakúgy, mint az egyes tanulmányok végén elhelyezendő historiográfiai fejtegetések, a kutatói álláspont módosulásait magyarázó gondolatok rögzítése is, és nem került sor a név- és tárgymutató kidolgozására sem. Azonban, mivel a teljes anyag az opus mellékleteként megjelent CD-ROM-on is, abban minden adat kereshető, ám ne felejtjük el ez a keresési lehetőség egyirányú. Azokról az elemekről, amelyekről eleve nem tudjuk, hogy szerepelnek az anyagban, csak az egész szöveg áttanulmányozása során szerezhetünk tudomást, vagyis ne feledkezzünk meg az apparátus fontos, informatív feladatáról.

A két adathordozót összehasonlítva az tapasztaljuk, hogy a nyomtatott könyv több helyen eltér a tanulmányok eredeti szövegétől, ez pedig a használatot nehezíti, bizonytalanná teszi. A szándék bizonyára az volt, hogy az eredeti anyag – beszkennelve – tanulmányozható legyen a CD-n. Az eltéréseket a szerkesztők jegyzetben jelzik. Egy példa: Az eredeti megjelenéskor a címben (*Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban*) szereplő „hivatalnokrétege” szót „hivatalnokréteg”-re javították. Amikor azonban ez nem történik meg, a jámbor olvasónak kell kiderítenie, szerkesztői beavatkozásról, vagy gépelési hibáról van-e szó. Erre példa a könyv 22. tanulmányának eredeti címe: *Parasztok városba költözése*, amely a szerkesztett-nyomtatott verzióban *Parasztok fővárosba költözése* címre módosult, azonban a szerkesztői megjegyzésekben ezt nem jelölték. Ugyancsak zavaró, hogy a kötet utolsó előtti tanulmányának címében *A Cotta család* Kotta családra változott.

Ez a jelenség az új adathordozók használatának még nem kikristályosodott módját jelzi, vagyis, hogy még nem alakultak ki az e műfajban általánosan elfogadható közlésmódok, amelyekhez közmegegyezéssel igazodhatnánk. Mivel a szerkesztés nem jelzi, hogy a változtatások-javítások – amelyek mint tudjuk az életmű-köteteknél mindig szükségesek – a szerző által, vagy az ő jóváhagyásával történtek-e – úgy tűnik, a feldolgozók mintegy „kijavították” Kubinyit. De vajon mit kezdünk a kétféle verzióval? Idézéseknél, értelmezéseknél melyiket használjuk? A szerző szándékainak pontos közvetítése érdekében esetleg mindkettőt? Úgy tűnik e műfajban a kétféle adathordozó összehangolása még a jövő kiadónak nagy feladata, mondhatni, a kiadói filozófia módosulása jegyében. Mégis a kétféle megjelenési mód nagy nyereség-

nek is felfogható, a nyomtatott verzió jelzi az eredeti iránti tiszteletet, a CD-ROM-változat pedig a tudományos kutatást szolgálja, a szükségesnek tartott korrekciókkal.

Mint ismeretes, a műben összegyűjtött dolgozatok nagy része a *Budapest monográfia* előtanulmánya, amelyek mindegyike beépült az 1973-ban napvilágot látott *Budapest története II., Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején* Kubinyi által írott fejezeteibe (amelyet jelen kötetben nem közöltek újra). Nagyon tanulságos a Budapest-monográfiát kézbevenni és végigkövetni a szerző által a szövegekben tett változtatásokat, sok esetben összevonásokat, a szintézisre törekvő monográfia által megkövetelt gesztusokat. Egy ilyen komparatív elemzés az eljövendő nemzedék szép és hálás feladata lesz.

Mindezen, az alapértékeket nem megkérdőjelező megjegyzések mellett a könyvet az elmúlt évek tudományos könyvkiadása egyik legnagyobb értékének tarthatjuk, amely méltó módon állít emléket az elmúlt emberöltő egyik legjelentősebb, Hajnal István, Mályusz Elemér, Szakály Ferenc, mellé állítható historikusának.

Bessenyei József

Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh.

A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. *Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter.*

Szerk. *Kenyeres István.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum. 2008. 421 + 14.

Az utóbbi 10 évben több olyan forráskiadvány látott napvilágot, amely a középkorvégi magyar királyság iparát, céheinek a viszonyait világítja meg.¹

Budapest Főváros Levéltára 1949 óta őrzi a budai német mészárosok céhének középkori dokumentumait. Budáról a török elől menekítették a mesterek Nagyszombatba. Itt a céh mint budai testület folytatta munkáját, majd a török kiűzése után visszatelepült a fővárosba. A Budapesti Mészárosok Ipartestülete levéltára a 19. század végén szinte felfedezés számba ment. A gyűjtemény méltán hívta fel magára a figyelmet, hisz – ugyan összefüggő iratanyaggal csupán a 17. század végétől rendelkezik – több középkori oklevelet és egy középkorvégi céhkönyvet tartalmaz. Addig a szakemberek nem tudtak róla. Salamon Ferenc például Budapest középkoráról írva a mészárosokról néhány oklevél és a budai jogkönyv alapján szólt. Nem véletlen tehát, hogy a 20. század elején Iványi Béla a készülő Budapest története okmánytár számára lemásolta. A kiadás azonban nem valósult meg. 1931-ben Borsody-Bevilaqua Béla dolgozta fel a dokumentumokat, és az oklevelekről illetve a céhkönyv egyes részleteiről magyar nyelvű fordításokat közölt. Ezt a könyvet azonban nem szívesen lapozták fel a kutatók. Ugyanis a publikáció nem felelt meg a tudományos követelményeknek, így a forrásegyüttes közre adásának és feldolgozásának a feladatát ez a könyv nem oldotta meg.

Régi adósságot törlesztett tehát Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történeti Múzeum kiadványa, amely a budai német mészáros céh megmaradt közép-

kori dokumentumait tartalmazza. Jól ismert, hogy fővárosunk középkori ipartörténetéről mily kevés forrás tanúskodik, s így különösen fontos az a tény, hogy fennmaradt a céh 1500 és 1529 között vezetett céhkönyve valamint nyolc eredeti kiváltságlevele, ami gyakorlatilag 18 oklevélszöveget takar. Ugyanis bennük különböző oklevelek szövegét írták át. A források közül a céhkönyv emelkedik ki, hisz ilyen típusú középkori forrásból nem csupán nálunk, hanem Európa szerte is viszonylag kevés maradt fenn. A dokumentumok történeti értékét számunkra növeli még az a tény, hogy a főváros egyik vezető céhéről van szó, amelyik mintául szolgált a királyság más céhei számára.

A céhkönyv átírását az 1960-as években Baraczka István készítette el. Sajnos munkája tervezett kiadására akkor nem került sor, műve kéziratban maradt. Az ő kéziratát vette alapul az alapos kiadás során Kenyeres István, Spekner Enikő és Szende Katalin. A szöveggondozás során nem csupán javították Baraczka István átírását, hanem érvényesítették az újabb kiadási szempontokat. A céhkönyvhöz név- és évmutató (Spekner Enikő, Végh András) és glosszárium (Németh János) készült. A kiadvány a céh okleveleit is tartalmazza. A latin okleveleket Kis Péter és Petrik Iván, a német nyelvű céhprivilegiumokat Géra Eleonóra írta át.

Szerencsés, hogy a kiadók függelékben közre adták Buda városának azt az 1512. évi oklevelét is, amelyben a főváros a debreceni mészárosok számára írta át a német mészáros céh kiváltságait. Az 1512. évi oklevelet utóbb az erdélyi fejedelmek többször átírták. Ugyancsak a függelékben olvasható I. Lipót királynak a céh számára kiadott 1696. esztendei kiváltságlevele is, amely nem csupán a testület budai tevékenységének a megindulásáról tanúskodik, de a középkor művelői számára is érdekes lehet.

Az egyes okleveleket bőséges regeszták vezetik be. Egyet lehet érteni ezzel a megoldással. Különösen azért, mert az eljárás egyrészt megkönnyíti a kutató számára a tájékozódást, másrészt így a kötet könnyebben felhasználható az oktatásban.

A *Zunftbuch* nem sorolható a hagyományos értelemben vett forráskiadványok közé, ugyanis a dokumentumok mellett alapos tanulmányokat találunk a kötetben, amelyek részben a céhkönyvvel foglalkoznak, részben pedig magával a német mészárosok céhével.

A tanulmányok sorából kiemelkedik Kubinyi András alapos, hosszú írása, amely a 2007-ben elhunyt kiváló kutató egyik utolsó műve is. A hazai kutatók ugyan eddig sajnos ritkán hasznosították a mészárosok céhkönyvének a tanulságait, de természetesen nem ez az első tanulmány, amelyik elemezte ezt. 1955-ben például Szücs Jenő hasznosította a forrást. Többek között a mészárszékek számának csökkenéséből következtetett arra, hogy a 16. század elején Budán a lakosság száma csökkent, a főváros fejlődése megállt. Kubinyi András több munkájában tért ki a céhkönyvre, idézte a céh okleveleit. Így például Budapest késő középkoráról szóló összefoglalójában már elemezte a forrást. Midőn 1977-ben a hazai iparfejlődés kezdeteiről írt, szintén kézbe vette a céh dokumentumait. A jelen kötetben közölt tanulmány a forrás legalaposabb feldolgozásának tekinthető, amely a hazai céhfejlődés kérdéseire is kitér. A kutatás aligha kerülheti meg. Széles forrásismereten alapul a mű. Miként szinte minden munkájában, a szerző ebben a dolgozatban is hasznosította a nemzetközi

szakirodalom eredményeit. Ha egy – egy kérdést nyitva hagyott, arra hívta fel a figyelmet, hogy a megoldáshoz a nemzetközi párhuzamok jobb megismerése segíthet hozzá.

Rövid ismertetésben nincs lehetőség arra, hogy a tanulmány minden részletére kitérjünk, így csupán néhány eredményére kívánjuk felhívni a figyelmet. Ilyen kérdéskör a céh megalakulása. IV. Béla kiváltságlevelére hivatkozott az 1481. évi céhprivilegium. Kubinyi valószínűtlennek tartotta, hogy a mészárosok már a 13. században céhbe szerveződtek volna, ám azt nem zárta ki, hogy valamilyen szerveződési formájuk lehetett már ekkor. Szerinte hivatalosan I. Lajos uralkodása idején szerveződött meg a testület. A szerző a hazai céhek megalakulását egyébként a 14. század közepére tette. Kubinyi András kísérletet tett arra is, hogy az I. Lajos korabeli céhlevél tartalmát rekonstruálja, amihez az 1481. évi oklevélen kívül segítségül hívta a Budai Jogkönyv mellett az Újlaki Jogkönyvet is. Azt a véleményt fogalmazta meg, hogy az Újlaki Miklós által kiadott szabadságlevél a fővárosi mészárosok kiváltságlevelére megy vissza.

A céhkönyv kapcsán állapította meg, hogy nem csupán ezt az egyetlen könyvet vezette a céh. Kiderül a dokumentumból, hogy a mészárosok rendelkeztek régebbi könyvekkel is (tehát nem a 16. század elején kezdtek céhkönyvet vezetni), készítettek különböző regisztrumokat. A dokumentumban említettek bevételi és kiadási könyveket is.

A mészárszékeket (közte a két céhszéket) és a legényeket a céh osztotta ki, még pedig nagybőjt harmadik vasárnapján. Előtte írták össze a mészárszékeket. A céh élén két céhmester továbbá nyolc személy („öreg mesterek”) állt. Aprólékos elemzés alapján Kubinyi András azonosította a különböző neveken feltűnő személyeket. Ugyan német mészárosok céhéről van szó, de a mesterek között magyar nevékre is lehet akadni, ami szerinte a beházasodással magyarázható. Behatóan tárgyalta a mészárosok kiváltságait, a céhkönyv alapján a céh működését, a mészárosok társadalmát. Megállapította, hogy a céhtagok egyenlősége látszólagos, hisz a tíz vezető személy hetente több marhát vághatott le, mint a többiek. Úgy tűnik, hogy egy szűkebb, a gazdagabb mesterekből álló klikk uralta a céhet. Vizsgálatából az is kiderült, hogy a mészárosok között kevesebb volt a kis és több a nagyobb szőlősgazdák aránya. Kubinyi András kitért Szücs Jenő már említett véleményére is. Úgy vélekedett, hogy a mészárszékek száma állandó volt, ám nem mindegyiket osztották ki (külföldi példák is erre utalnak). Ugyanakkor tény, hogy a székek száma 1513-ban és 1528-ban visszaesett. Az elsőre még nem lehet biztos magyarázatot találni (gazdasági nehézségek?), míg a második visszaesést a politikai körülmények indokolják. Kubinyi András azt is vizsgálta, hogy hány évig működött egy – egy mester. 13,3 évet számolt ki egy személyre. Szüccsel szemben továbbra is kitért ama véleménye mellett, hogy a német mészárosok számából nem lehet a főváros lakosságára következtetni.

A következő tanulmányban a céhkönyv helyrajzi adatait Végh András elemezte. Ebből a célból hasznosította a budai bortized jegyzékből származó információkat is. Sajnos a földrajzi nevek egy része ma már nem értelmezhető. Ugyanakkor a szerzőnek sikerült néhány mészáros mester lakhelyét pontosan lokalizálnia. Végh foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy hol feküdt a Mészáros utca, amelyre az első adat 1411-

ből maradt fenn. Arra a következtetésre jutott, hogy a mai Fő utca Szilágyi Dezső tér és Clark Ádám tér közötti szakasza illetve a Bem rakpart azonosítható vele. Úgy gondolja, hogy hosszan elnyúló utcával kell számolnunk. Figyelemre méltó az a megállapítása, hogy mészárosoknak csupán egy része lakott ebben az utcában. Az sem érdektelen, hogy más szakmák képviselői (pl. csőgyártó, kőműves, szijgyártó) szintén rendelkeztek házzal ebben az utcában.

Német János a céhkönyv nyelvéről írt. A szerző igen körültekintően először paleográfiai sajátosságok alapján a kötet írnokait igyekezett elkülöníteni, s ezután volt arra kíváncsi, hogy mi jellemzi az írnokok nyelvét. Így több kezdet tudott elkülöníteni. Az általuk alkalmazott nyelvi sajátosságok alapján egyrészt azt állapította meg, hogy némelyikük magyar anyanyelvű volt. Azt azonban nem tudta biztosan eldönteni, hogy a német írnokok tudtak-e magyarul beszélni. A német írnokok a korai 16. század délnémet írási szokásainak megfelelően írtak, nem túl igényesen. A szerző megvizsgálta II. Ulászló 1496. augusztus 12-i céhprivilegiuma német fordítását is. A latinnal való összevetésből arra következtetett, hogy a fordítás a késő 17. századra illetve a korai 18. századra jellemző német kancelláriai stílusnak felel meg. Ezt az íráskép is alátámasztja. A fordítás feltehetően Nagyszombatban készült (esetleg 1695-ben).

Rozsondai Marianne a budai német mészáros céhkönyv kötéséről és papírájáról értekezett. A 242 lapból álló könyvtestben 145 több – kevesebb szöveggel beírt papírlapot találunk. A szöveget a 16. század eleji német kurzív írással jegyezték le. A legkorábbi dátum ugyan 1496, de ez a körülmény talán hibás másolással magyarázható, hisz a folyamatos bejegyzések 1500-tól 1529-ig terjednek. Az első lap rektóján 1538, az utolsón pedig 1695. évi dátum szerepel. Megállapítása szerint a papír jó minőségű merített papír, ugyanazzal a vízjellel: hatágú csillag alatt karikán lógó, körbe foglalt mérleg. Ilyen papírt Innsbruckban gyártottak 1494-ben.

A szerző a kötetet is megvizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy 1500-ból avagy az azt megelőző évekből származtatható, gótikus stílusú és feltehetően az egyik budai könyvkötő műhelyben készült.

A forráskiadványt méltatva nem feledkezhetünk meg egy sajátosságáról. Ez a könyv kétnyelvű (természetesen nem a közölt dokumentumok nyelvére gondolunk). Ugyanis a magyar nyelvű kísérő tanulmányokat illetve az oklevelek tartalmi kivonatait német nyelven is megtalálja az olvasó. A módszer első látásra meglepő, ám egyet lehet vele érteni, hisz a kiadvány jelentős nemzetközi érdeklődésre tarthat számot, még pedig elsősorban német nyelvterületen illetve Közép-Európában. Ez a körülmény magyarázza, hogy a kiadók (helyesen) nem az angol nyelvet, hanem a németet választották. Azok számára ugyanis, akik térségünk középkorát és kora-újkorát kutatják, természetes a német nyelv ismerete.²

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy hazánk és a szomszédos országok történetírása olyan alapos forráskiadvánnyal gyarapodott, amelyet a benne publikált források és tanulmányok miatt megkülönböztetett hely illet meg a cég- és ipartörténeti dokumentumokat közre adó kötetek között.

¹ Két példát szeretnénk idézni: *Zunfturkunden 1420–1580*. Bearbeitet von *Gernot Nussbächer* und *Elisabeth Marin*. Kronstadt – Heidelberg, 1999. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Neunter Band.); *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579*. Hrsg. von *Monica Vlaicu, Radu Constantinescu, Adriana Ghibu* etc. Hermannstadt – Heidelberg, 2003. Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt. Zweiter Band.

² Az említett erdélyi szász kiadványok egyébként szintén kétnyelvűek, ugyanis az igen rövid tartalmi kivonatok románul és németül készültek, míg a dokumentumokat lefordították románra is (a megoldás gyakori Romániában).

Draskóczy István